

श्रीमत् स्वामि कार्तिकेय रचित

द्वादशानुप्रेक्षा

हिंदी भाषाकार पं. जयचंदजी छाबडा यांचे मंगलाचरण -

दोहा - प्रथम ऋषभ जिन धर्मकर, सनमति चरम जिनेश ।

विघनहरन मंगलकरन भवतनदुरित दिनेश ॥ १ ॥

वानी जिनमुखतैं खिरी, परी गणाधिप कान ।

अक्षरपदमय विस्तरी, करहि सकल कल्याण ॥ २ ॥

गुरु गणधर गुणधर सकल, प्रचुर परम्पर और ।

व्रततपधर तनुनगनतर, बंदौ वृष शिरमौर ॥ ३ ॥

स्वामिकार्तिकेयो मुनी, बारह भावन भाय ।

कियो कथन विस्तार करि, प्राकृतछंद बनाय ॥ ४ ॥

ताकी टीका संस्कृत, करी सु-धर शुभचन्द्र ।

सुगमदेशभाषामयी, करुं नाम जयचंद्र ॥ ५ ॥

पढहु पढावहु भव्यजन, यथाज्ञान मनधारि ।

करहु निर्जरा कर्मकी, बार बार सुविचारि ॥ ६ ॥

अर्थ - प्रथम धर्मकर तीर्थंकर ऋषभ जिनेश आणि अंतिम तीर्थंकर सन्मति जिनेश हे सर्व विघ्न निवारण करणारे, मंगल करणारे, आणि संसारातील पापाचा अंधःकार दूर करण्यास सूर्यच आहेत. श्री जिनेशाच्या **सर्वांगद्वारा** दिव्यध्वनी खिरली, ती गणधरांच्या कानीं पडली, तिचा अक्षरपदरूपाने विस्तार झाला. ती सर्वांचे कल्याण करणारी आहे. गुणधारी गणधर गुरु तसेच परंपरेने चालत आलेले सर्वच गुरु, हे सर्व व्रत व तप धारण करणारे होते, नग्न दिगंबररूपधारी होते त्यामध्ये वृषभसेन शिरमौर होते. स्वामी कार्तिकेय मुनीनी बारा भावना चिंतवन करून त्यांचे प्राकृत छंद रचून विस्ताराने कथन केले. श्री. आ. शुभचंद्र यांनी त्यावर संस्कृत टीका केली. आणि मी जयचंद नामक त्याची सुगम देशभाषामय टीका करतो. भव्यजीवांनी आपल्या ज्ञानानुसार त्याचे

अध्ययन करावे, अध्यापनही करावे आणि वारंवार चांगला विचार करून कर्माची निर्जरा करावी.

याप्रमाणे देव-शास्त्र-गुरूंना नमस्कारमय मंगलाचरण करून व प्रतिज्ञा पूर्वक 'स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा' नामक ग्रंथाची देशभाषामय वचनिका, शब्दार्थ पूर्वक करण्यात येते. मी संस्कृत टीकेला अनुसरून माझ्या बुद्धिप्रमाणे गाथेचा संक्षिप्त अर्थ लिहीन. त्यामध्ये जर भूलचुक घडेल तर विशेष बुद्धिमंताने ठीक करून घ्यावे.

श्री स्वामी कार्तिकेय नावाचे आचार्य, १) आपल्या ज्ञानवैराग्याची वाढ व्हावी २) नवीन श्रोत्यांना वैराग्य उत्पन्न व्हावे, ३) तसेच विशुद्धतेमुळे (१) पापकर्माची निर्जरा व्हावी, (२) पुण्याचा लाभ व्हावा, (३) शिष्टाचाराचे परिपालन व्हावे, (४) शास्त्राची निर्विघ्न समाप्ती व्हावी इत्यादि अनेक प्रयोजनाच्या पूर्ततेसाठी प्रथमतः गाथाद्वारा आपल्या इष्ट देवास नमस्कार करून मंगलाचरण करतात व ग्रंथनिरूपणाची प्रतिज्ञा करतात-

तिहुवणतिलयं देवं वंदित्ता तिहुअणिंदपरिपूजं ।

वोच्छं अणुपेहाओ भवियजणाणंदजणणीओ ॥ १ ॥

अर्थ - (तिहुवणतिलयं तिहुअणिंदपरिपूजं देवं) तीन लोकांचे तिलकच जणू आणि तीन लोकांतील इंद्राकरवी पूजनीय अशा देवास (वंदित्ता) नमस्कार करून (भवियजणाणंदजणणीओ'अणुपेहाओ) भव्य जीवांना आनंद उत्पन्न करणाऱ्या अशा अनुप्रेक्षा (वोच्छं) सांगेन.

भावार्थ - देव ही येथे सामान्य संज्ञा आहे. जो मनसोक्त क्रीडा करतो; ज्यांना नेहमी प्रतिस्पर्धावर मात करण्याची प्रबळ भावना असते, तेजःपुंज असतात, स्तुतीपात्र असतात, आनंदी आहेत, विहार करण्यामध्ये समर्थ आहेत, कांतिमान आहेत, इत्यादि विशेष क्रियायुक्त आहेत, त्यांना सामान्यतः लोकव्यवहारामध्ये देव अशी संज्ञा देण्यात येते.

(१) येथे जननी याचा अर्थ उत्पन्न करणारी असा केला आहे. म्हणजेच व्यवहारामध्ये त्यास माता म्हणतात. म्हणून छहदालेमध्ये 'वैराग्य उपावन माई' "वैराग्य उत्पन्न करणारी जणू माताच" असे बारा भावनांचे वर्णन पं. दौलतरामजीने केलेले आहे. माई याचा अर्थ आई, माता असाच आहे.

शास्त्रामध्ये जे चार प्रकारचे देव सांगितले आहेत अथवा जे कल्पित देव आहेत ते सर्वच या अर्थाने सामान्यपणे देव असले तरीही या सर्व देवापेक्षा जिनेन्द्र भगवान् हे विशेष आहेत हे 'तिहुअणतिलयं' व 'तिहुअणिंदपरिपूजं' या दोन विशेषणाने सूचित केले आहे. त्यामुळे ते सामान्य देव गतीतील देवापेक्षा वेगळे आहेत हे सूचित होते. तथापि देवातील इंद्र सुद्धां त्रिभुवनतिलक आहेत, त्यापासून जिनेन्द्राची भिन्नता दर्शविण्यासाठी 'तिहुअणिंदपरिपूजं' हे विशेषण दिले आहे, कारण जिनेन्द्र भगवान् हे सर्व देवांच्या इन्द्राकरवीही पूज्य असतात. त्यांना येथे नमस्कार केला आहे.

येथे असे समजावे की, **वर सांगितल्याप्रमाणे देवपणा हा अर्हत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय आणि साधू या पाच परमेष्ठीमध्येच आढळून येतो;** कारण तेच आत्मोत्थ परम आनंदमय क्रीडेत निपुणता, कर्माना जिकण्याची विजिगीषा, आत्मजनित प्रकाशरूप द्युति, स्वस्वरूपाची स्तुती, स्वस्वरूपाच्या अनुभवामध्ये परम प्रमोद, सर्व लोकपर्यंत गती, शुद्धात्मस्वरूपाची कांति इत्यादि देवपणाची उत्कृष्ट लक्षणे तेथे एकदेश अथवा सर्वदेशरूपाने आढळून येतात. म्हणून सर्वोत्कृष्ट देवपणा पंच परमेष्ठीमध्येच आढळून येतो, म्हणून त्यांना मंगलरूप नमस्कार करणे उचित आहे. **(मं. पापं, गलयति इति मंगलम् अथवा मंगं सुखं लाति (ददाति) इति मंगलम् ।** जे पापास नाहीसे करते व सुखास देते ते मंगल होय.) **जिनेन्द्रांना नमस्कार केल्याने शुभ परिणाम होतात; त्यामुळे पापांचा नाश होतो व अतीन्द्रिय परमश्रेष्ठ आनंद प्राप्त होतो.**

अनुप्रेक्षेचा सामान्य अर्थ वारंवार चिंतवन करणे असा आहे. ते चिंतवनही अनेक प्रकारचे आहे, असे चिंतवन करणारेही अनेक आहेत. त्या सर्वांपेक्षा विशेषता दाखविण्यासाठी 'भवियजणाणंदजणणीओ' हे विशेषण दिलेले आहे. त्याचा आशय हा की, **भव्यजीवांचा मोक्षकाळ जवळ आलेला आहे त्यांना या भावना आनंद उत्पन्न करतात.** त्या अनुप्रेक्षांचे वर्णन आचार्य करणार आहेत.

येथे 'अनुप्रेक्षा' हे पद बहुवचनी आहे. जरी सामान्य चिंतवन एक

प्रकारचे दिसते तरीही ते नानाप्रकारचे असते. ते ऐकूनच भव्य जीवांना मोक्षमार्गामध्ये उत्साह प्राप्त होतो. असे चिंतवन संक्षेपाने बारा प्रकारचे सांगितलेले आहे. त्यांची नावे व त्या भावना भावण्याची प्रेरणा पुढील दोन गाथेत सांगतात -

अध्रुव असरण भणिया, संसारामेगमणमसुइत्तं ।

आसव संवरणामा, णिञ्जरलोयाणुपेहाओ ॥ २ ॥

इय जाणिऊण भावह, दुल्लह धम्माणुभावणा णिच्चं ।

मणवयणकायसुद्धी, एदा उद्देसदो भणिदा ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ - (एदा अध्रुव असरण संसारामेगमणमसुइत्तं आसव संवरणामा णिञ्जरलोयाणुपेहाओ दुल्लह धम्माणुभावणा) ह्या - अध्रुव, अशरण, संसार, एकत्व अन्यत्व, अशुचित्व, आस्रव, संवर, निर्जरा, लोकानुप्रेक्षा, दुर्लभ व धर्मभावना (उद्देशदो भणिया) अशा नावाने मात्र बारा सांगितलेल्या आहेत. (इय जाणिऊण) त्यांना जाणून (मणवयणकायसुद्धी) मन-वचन-कायेच्या शुद्धिपूर्वक (णिच्चं भावह) निरंतर भावा.

भावार्थ - या दोन गाथेत बारा भावनांची नावे सांगितलेली आहेत. त्यांचे विशेषार्थरूपाने विवेचन पुढे यथाक्रम करूच; परंतु ही नावेही सार्थक आहेत. ती नावे सार्थ कशी ? जसे अध्रुव म्हणजे अनित्य. अशरण म्हणजे जेथे कोणीही शरण नाही ते अशरण; भ्रमण करणे म्हणजे संसार; जेथे कोणी दुसरा नाही ते एकत्व; सर्वापासून भिन्नता म्हणजे अन्यत्व; अशुचित्व म्हणजे मलीनता; आस्रव म्हणजे कर्माचे येणे; संवर म्हणजे येणाऱ्या कर्मास रोकणे; निर्जरा म्हणजे कर्म निघून जाणे; जेथे सहाही द्रव्ये आढळून येतात तो लोक; दुर्लभ म्हणजे जे अतिशय कठीणतेने प्राप्त होते; संसारापासून उद्धार करतो तो वस्तुस्वरूप धर्म जाणावा. याप्रमाणे या बारा भावनांचे अर्थ आहे.

1 1 1

अधुव - अनुप्रेक्षा

प्रथमतः अधुव अनुप्रेक्षेचे सामान्य स्वरूप सांगतात -

जं किंचिवि उप्पणं, तस्स विणासो हवेइ णियमेण ।

परिणामसरूवेण वि, ण य किंचिवि सासयं अत्थि ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ - (जं किंचिवि उप्पणं) जे कांही किंचित देखील वस्तुमात्र उत्पन्न झालेले आहे. (तस्स णियमेण विणासो हवेइ) त्याचा नियमाने विनाश होतो. (परिणामसरूवेण वि) परिणाम पर्याय स्वरूपाने विचार केला तर (ण यं किंचिवि सासयं अत्थि) या लोकात काहीही शाश्वत नाही.

भावार्थ - प्रत्येक वस्तुमात्र सामान्यविशेषरूप आहे. (सामान्य म्हणजे व्यापक त्रिकाळी द्रव्य व स्वभाव आणि विशेष म्हणजे व्याप्य पर्याय) द्रव्याला सामान्य म्हणतात आणि गुण व पर्यायांना विशेष म्हणतात. (द्रव्याच्या आश्रयाने गुण राहतात. म्हणून द्रव्य व्यापक आणि गुण व्याप्य आहेत. या अपेक्षेने त्यांना विशेष म्हणतात तर गुणपर्यायाच्या अपेक्षेने गुण व्यापक आहेत. म्हणून त्यांना सामान्यही म्हणता येते.) द्रव्यरूपाने वस्तु नित्यच आहे आणि गुणही नित्यच आहेत; आणि पर्याय मात्र अनित्य आहे. त्यासच परिणाम असेही म्हणतात. संसारी प्राणी अनादि काळापासून फक्त पर्यायालाच द्रव्य समजून, स्थायी म्हणून स्वीकारतो. म्हणून तो पर्यायबुद्धी आहे. त्यामुळे प्रतिसमय आपल्या काळी वर्तमान पर्याय उत्पन्न होते आणि पूर्वपर्याय नष्ट होते. तीच पुढील समयात नष्ट होते. हे पाहून अज्ञानी पर्यायमात्र द्रव्य स्वीकारतो; म्हणून तो तेव्हा हर्षविषाद करतो आणि पर्याय स्थायी व्हावा अशी इच्छा करतो. अशाप्रकारे तो अज्ञानाने दुःखी होतो आहे. त्याने या अनित्य भावनेचे चिंतवन याप्रकारे करावे -

‘मी तर द्रव्यरूपाने नित्य, जीवद्रव्य, स्थायी चेतनामात्र आहे; उत्पन्न होतो, नाश पावतो तो तर पर्याय आहे कारण पर्यायाचे स्वरूपच उत्पादक आहे. त्यामध्ये हर्ष वा विषाद कसा करावा ? हा शरीररूप

भव म्हणजे जीव आणि पुद्गलाची संयोगजनित द्रव्यपर्याय आहे. धनधान्यादिक हे पुद्गलपरमाणूंची स्कंधरूप दशा आहे. त्यांचा संयोग तसेच वियोग अवश्य होणारच. त्यामध्ये स्थायीपणाची बुद्धी करणे हा तर मोहाच्या उदयाने होणारा विकारी भाव आहे. म्हणून वस्तुस्वरूप समजून घेवून हर्ष वा विषाद रूप परिणाम होऊ देवू नयेत.’

पुढे हीच गोष्ट विशेषत्वाने सांगतात -

जम्मं मरणेण समं, संपज्जइ जुव्वणं जरासहियं ।

लच्छी विणाससहिया, इयं सव्वं भंगुरं मुणह ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ - (जम्मं मरणेण समं) जो जन्मतो, उत्पन्न होतो तो मरणसहित असतो. (जुव्वणं जरासहियं संपज्जइ) यौवन हे जरासहित उत्पन्न होते. [म्हातारपणाला प्राप्त होते] (लच्छी विणाससहिया) लक्ष्मी आहे ती विनाशाला घेऊनच उत्पन्न होते. (इयं सव्वं भंगुरं मुणह) या प्रकारे जन्म, तरुणपणा व लक्ष्मी संपत्ती सर्व काही क्षणभंगुर समजा,

भावार्थ - जेवढे परिणाम, ज्या काही अवस्था संसारामध्ये दिसून येतात ते सर्वच नाश ह्या विरोधी भावरूपानेच होणार हे स्पष्ट दिसून येते. अज्ञानी प्राणी जन्म होतो तेव्हा त्यास स्थिर मानून हर्ष करतो; मरण प्राप्त झाले असतांना आपला नाश मानून शोक करतो. याप्रकारे इष्टप्राप्तीमध्ये हर्ष करतो, प्राप्त झाली नाही तर विषाद करतो, आणि अनिष्टाच्या प्राप्तीमध्ये विषाद करतो; अनिष्ट घडले नाही तर हर्ष करतो. हे सर्व मोहाचे माहात्म्य आहे ! ज्ञानीनी तर समताभावरूपाने राहावयास हवे.

विशेषार्थ - ज्ञानीने समताभाव राखावा याचा अर्थ इष्ट-लाभामध्ये हर्ष आणि अनिष्टलाभामध्ये खेद करू नये. तसेच इष्टवियोगामध्ये खेद व अनिष्ट नाहीसे झाले असतांना हर्ष करू नये. समताभाव म्हणजे रागद्वेष न करता मात्र ज्ञाता होऊन राहणे . ॥ ५ ॥

अथिरं परियणसयणं, पुत्तकलत्तं सुमित्तलावणं ।

गिहगोहणाइ सव्वं, नवघणविदेण सारित्थं ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ - (परियणसयणं पुत्तकलत्तं सुमित्तलावणं गिहगोहणाइ सव्वं) परिजन, बंधुवर्ग, पुत्र-पत्नी, चांगला मित्र-शरीराचे लावण्य, घर-गोधन आदि सर्वच कांही वस्तुमात्र **(णवघणविंदेण सारित्थं अथिरं)** नवागत मेघांच्या समूहाप्रमाणे अस्थिर आहे.

भावार्थ - परिजन, नातलग, पुत्रपत्नी आदि सर्वच संयोग हा निश्चितपणे वियोगास प्राप्त होणारा आहे हे जाणून संयोग-वियोगामध्ये हर्षविषाद करून नये ॥ ६ ॥

सुरधणुतडिव्वचवला, इंदियविसया सुमिच्चवग्गा य ।

दिट्ठपण्णा सव्वे, *तुरयगयरहवरादिया ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ - (इंदियविसया सुमिच्चवग्गा य तुरयगयरहवरादिया सव्वे) पांचही इंद्रियांचे विषय, चांगल्या नौकरचाकरांचा योग, तसेच घोडे, हत्ती, उत्तम रथ वगैरे सर्वच पदार्थ **(सुरधणुतडिव्वचवला दिट्ठपण्णा)** इन्द्रधनुष्य तसेच वीजेप्रमाणे पाहता पाहता नाहीसे होणारे आहेत.

भावार्थ - हा संसारी प्राणी पाच इंद्रियांचे उत्तम उत्तम विषय, चांगले प्रामाणिक नौकर, घोडे-हत्ती-रथादि मिळाले म्हणजे सुख मानतो, परंतु ते सर्वच क्षणभंगुर आहेत; इन्द्रधनुष्य आणि वीज पाहता पाहता नष्ट झालेली दिसते तद्वत् हा सर्व परिग्रहाचा परिकर (समूह) आहे. म्हणून अविनाशी शाश्वत सुखाच्या प्राप्तीचा उपाय करावा हेच योग्य आहे. ॥ ७ ॥

आता बंधुजनांचा संयोग कसा आहे हे दृष्टान्तपूर्वक सांगतात -

पंथे पहियजणाणं, जह संजोओ हवेइ खणमित्तं ।

बंधुजणाणं च तहा, संजोओ अद्धुवो होइ ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ - (जह पंथे पहियजणाणं संजोओ) ज्याप्रमाणे मार्गामध्ये पथिक जनांचा योग हा **(खणमित्तं हवेइ)** क्षणमात्र असतो **(तहा च बंधुजणाणं संजोओ)** त्याचप्रमाणे या संसारामध्ये बंधुजनांचा संयोग हा **(अद्धुवो होइ)** अध्रुव अशाश्वत असतो.

~~~~~

\* तुरयगयरहवरादिया - तुरग (घोडा), गय - गज (हत्ती) रथवर (उत्तम रथ वगैरे)

**भावार्थ -** या संसारामध्ये हा जीव फार मोठे कुटुंब व परिवार प्राप्त करतो तेव्हा त्याचा अभिमान बाळगून सुख मानतो. या गर्वाने आपल्या स्वरूपास विसरतो. परंतु तो बंधुजनांचा संयोगही मार्गात मिळालेल्या वाटसरूंच्या संयोगाप्रमाणे असतो. त्याचा शीघ्रच वियोग होतो. म्हणून आपल्या स्वरूपास विसरून तेथे संतुष्ट होणे योग्य नाही. ॥ ८ ॥

आता देहाचा संयोगही अस्थायी आहे हे सांगतात -

**अइलालिओ वि देहो, णहाणसुयंधेहिं विविहभक्खेहिं ।**

**खणमित्तेण वि विहडइ, जलभरिओ आम धड उव्व ॥ ९ ॥**

**अन्वयार्थ - (देहो)** हे शरीर **(णहाणसुयंधेहिं विविहभक्खेहिं)** स्नान, सुगंधी अत्तरादिकांनी तसेच विविध भोजनाने, पकानांनी **(अइलालिओ वि)** त्याचे अत्यंत लालन-पालन केले तरीही **(जलभरिओ आमघडउव्व)** पाण्याने भरलेल्या मातीच्या कच्च्या घड्याप्रमाणे **(खणमित्तेण वि विहडइ)** क्षणमात्रामध्येच नष्ट होतो.

**भावार्थ -** अशा नाशवंत देहामध्ये स्थायीपणाची भावना करणे हा फार मोठा अपराध आहे. ॥ ९ ॥

आता लक्ष्मीची, संपत्तीची अस्थिरता दाखवितात.

**जा सासया ण लच्छी, चक्कराणं पि पुण्णवंताणं ।**

**सा किं बंधेइ रइं, इयरजणाणं अपुण्णाणं ॥ १० ॥**

**अन्वयार्थ - (जा लच्छी)** जी लक्ष्मी-संपदा **(पुण्णवंताणं चक्कराणं वि सासया ण)** महान पुण्यशाली चक्रवर्तीची सुद्धा शाश्वत असत नाही **(सा अपुण्णाणं इयरजणाणं)** ती लक्ष्मी पुण्यहीन अथवा अल्प पुण्यवान अन्य लोकासह **(किं रइं बंधेइ)** कशी काय प्रेम करेल ? अर्थात् करणार नाही.

**भावार्थ -** ज्या लक्ष्मीचा संपत्तीचा अभिमान करून हा अज्ञ प्राणी संपदेवर प्रेम करतो ते सर्व निरर्थक, अकार्यकारी आहे. ॥ १० ॥

आता हाच अर्थ विशेषरूपाने स्पष्ट करतात -



**कथवि ण रमइ लच्छी, कुलीणधीरे वि पंडिए सूरै ।**

**पुञ्जे धम्मिडे वि य, सुरूवसुयणे महासत्ते ॥ ११ ॥**

**अन्वयार्थ - (लच्छी)** ही लक्ष्मी (कुलीणधीरे वि पंडिए सूरै) कुरुवान्, धैर्यशाली, पंडित, महान योद्धा (पुञ्जे धम्मिडे वि य) पूज्य धर्मात्मा तसेच (सुरूवसुयणे महासत्ते) रूपवान्, सुजन, महान् पराक्रमी इत्यादि (कथवि ण रमइ) कोण्याही पुरुषावर प्रेम करत नाही.

**भावार्थ -** जर कोणी असे समजेल की 'मी उत्तम कुलात जन्मलो आहे, मला मोठ्या भाग्याने संपत्ती लाभलेली आहे तर मी मला सोडून कोठे जाईल ? तसेच मी धैर्यवान् आहे संपत्ती कशी गमवील ? तसेच मी विद्वान आहे, पंडित आहे, माझी संपत्ती कोण घेतो ? तसेच मी महान योद्धा आहे मी कोणाला कशी घेऊ देईन ? मला तर देतीलच. मी सन्माननीय मान्यवर आहे, माझी संपत्ती कोण घेणार ? तसेच मी धर्मात्मा आहे, धर्मानेच तर संपत्ती मिळते तर आलेली लक्ष्मी कोठे जाईल ? तसेच मी सुंदर रूपवान् आहे, माझे रूप पाहूनच तर जग प्रसन्न होते, लक्ष्मी कोठे जाईल ? तसेच मी सज्जन आहे, परोपकारी आहे, तर लक्ष्मी कोठे जाईल ? तसेच मी महान् पराक्रमी आहे, लक्ष्मी वाढवीलच; जाऊ तरी कशी देईन ? असे हे सर्व विचार खोटे मिथ्या आहेत. ही लक्ष्मी तर पाहता पाहताच नष्ट होते. कोणी कितीही सांभाळली तरी राहत नाहीच.

**विशेषार्थ -** एकसुभाषित आहे;

**समायाति यदा लक्ष्मी नारिकेलफलांबुवत् ।**

**विनिर्याति यदा लक्ष्मी गजभुक्तकपित्थवत् ॥**

**अर्थ -** जेव्हा लक्ष्मी येते ती नारळातील पाण्याप्रमाणे येते. कशी आली हेही कळत नाही. आणि जेव्हा लक्ष्मी जाते ना तेव्हा ती हत्तीने खाल्लेल्या कवठाच्या गराप्रमाणे जाते. (वरचे टणक कायम राहूनही हत्ती आतील गर खातो.) ॥ ११ ॥

आता सांगतात की जी लक्ष्मी पुण्याने मिळाली तिचे काय करावे हे सांगतात-

**ता भुंजिज्जु लच्छी, दिज्जु दाणं दयापहाणेण ।**

**जा जलतरंगचवला, दोतिण्णिदिणाणि चिट्ठेइ ॥ १२ ॥**

**अन्वयार्थ - (जा लच्छी जलतरंगचवला)** जी लक्ष्मी पाण्यावरील तरंगाप्रमाणे चंचल आहे (दोतिण्णिदिणाणि चिट्ठेइ) दोन, तीन दिवसपर्यंतच राहते (ता भुंजिज्जु) एक तर तिचा उपभोग घ्यावा अथवा (दयापहाणेण दाणं दिज्जु) अथवा दयेने प्रेरित होऊन दान द्यावे.

**भावार्थ -** कोणी कृपण धनिक संपत्ती गोळा करून तिला कायम स्थिर ठेवू इच्छितो तर त्यास आचार्य उपदेश देतात की, "ही लक्ष्मी चंचल आहे, टिकून राहणारी नाही, जोपर्यंत थोडाकाळ ती आहे तर भगवंताच्या भक्तीने पूजादिकामध्ये तसेच परोपकाराच्या निमित्ताने दानामध्ये खर्च करा व भोगा.

येथे कोणी प्रश्न करतो - भोगण्यामध्ये तर पाप होते तर मग भोगण्याचा उपदेश कां दिला ?

**उत्तर -** प्रथमतः तर गोळा करण्यामध्ये, किंवा सुरक्षित ठेवण्यामध्ये ममत्व फार असते. तसेच कोण्या कारणाने प्रसंगी तिचा नाश झाला तर तेव्हा अतिशय दुःखच होते. आसक्ती केल्याकारणाने कषाय तीव्र असतात; तसेच परिणाम सदैवच मलीन राहतात. भोगण्यामध्ये परिणाम उदार राहतात, मलिन नसतात, कंजुषी नसते. उदारतेने भोग्य सामग्रीमध्ये खर्च करावा तर संसारात कीर्ति पसरते आणि त्यामुळे मन प्रसन्न राहते. आणि यदाकदाचित् कोण्या एका अन्य कारणाने नाशही झाला तरीही फार दुःख होत नाही. भोगण्यामध्येही इत्यादि गुण दिसतात. कृपणाचे ठायी तर कोणतेच गुण असत नाही. संपत्ती तर त्याला सदैव अति आकुलता, चिंता आणि कष्टालाच कारण होते. जर कोणी सर्वथा त्यागच करेल तर त्यासाठी भोगण्याचा उपदेश नाही. ॥ १२ ॥

**जो पुण लच्छिं संचदि, ण य भुंजदि ण य देदि पत्तेसु ।**

**सो अप्पाणं वंचदि, मणुयत्तं निष्फलं तस्स ॥ १२ ॥**

**अन्वयार्थ - (पुण जो लच्छिं संचदि)** आणि जो संपत्तीचा संग्रह मात्र करतो, (ण य भुंजदि) न तो भोगतो (ण य पत्तेसु देदि) न तो

पात्राला देतो, (सो अप्पाणं वंचदि) तो स्वतःलाच ठगवितो; (तस्स मणुयत्तं णिष्फलं) त्याचा मनुष्यजन्म व्यर्थ, निष्फल आहे.

**भावार्थ** - ज्या पुरुषाने लक्ष्मी प्राप्त करूनही संचयमात्र केला, दान व भोगामध्येही खर्च केला नाही त्याने मानवजन्म प्राप्त करून काय मिळविले ? व्यर्थच निष्फल गमविला. केवळ आपल्या आत्म्यास मात्र ठगविले. ॥ १३ ॥

**जो संचिऊण लच्छिं, धरणियले संठवेदि अइ दूरे ।**

**सो पुरिसो तं लच्छिं, पाहाणसमाणियं कुणदि ॥ १४ ॥**

**अन्वयार्थ** - (जो लच्छिं संचिऊण) तो लक्ष्मीचा संग्रह करून (धरणियले अइदूरे संठवेदि) जमीनीमध्ये अतिशय खोल गाडून ठेवतो (सो पुरिसो तं लच्छिं) तो पुरुष त्या लक्ष्मीला (पाहाणसमाणियं कुणदि) पाषाणाप्रमाणे दगडासारखी करतो.

**भावार्थ** - ज्याप्रमाणे घराच्या पायामध्ये दगड भरण्यात येतात तसेच हा लोभी कृपण लक्ष्मीला गाडून ठेवतो; तेव्हा त्याची ती लक्ष्मी दगडासारखीच झाली. ॥ १४ ॥

**अणवरयं जो संचदि, लच्छिं ण य देदि णेय भुंजेदि ।**

**अप्पणिया वि य लच्छी, परलच्छिसमाणिया तस्स ॥ १५ ॥**

**अन्वयार्थ** - (जो लच्छिं अणवरयं संचदि) जो प्राणी लक्ष्मीचा निरंतर संचयमात्र करतो (ण य देदि णेय भुंजेदि) न तिला कोणास देतो, न तिचा उपभोग घेतो (तस्स अप्पणिया वि य लच्छी परलच्छिसमाणिया) त्याची ती आपली लक्ष्मी त्याला पराच्या लक्ष्मीप्रमाणेच आहे.

**भावार्थ** - जो लक्ष्मी प्राप्त करूनही दान देत नाही वा भोग घेत नाही त्याला ती संपत्ती दुसऱ्याच्या संपत्तीप्रमाणे आहे. स्वयं तो तर मात्र रखवालदारच आहे. तिला कोणी दुसराच भोगेल. ॥ १५ ॥

**लच्छीसंसत्तमणो, जो अप्पाणं धरेदि कट्टेण ।**

**सो राइदाइवाणं, कज्जं साधेहि मूढप्पा ॥ १६ ॥**

**अन्वयार्थ** - (जो लच्छीसंसत्तमणो) जो मनुष्य लक्ष्मीमध्ये मनाने

आसक्त होऊन (अप्पाणं कट्टेण धरेदि) आपल्या [आत्म्याला] जीवाला कष्टामध्ये ठेवतो (सो मूढप्पा राइदाइवाणं कज्जं साधेहि) तो मूढ प्राणी राजा आणि कुटुंबियांचे कार्य सिद्ध करतो.

**भावार्थ** - लक्ष्मीमध्ये मनाने आसक्त होऊन संपदा प्राप्त करणे व रक्षा करणे यासाठी अनेक कष्ट उपसतो, त्याला तर फक्त फलस्वरूप कष्टच होतात. त्या लक्ष्मीला तर कुटुंबीजन भोगतील अथवा राजा घेऊन जाईल. ॥ १६ ॥

**जो वड्ढारइ लच्छिं बहुविहबुद्धीहिं णेय तिप्पेदि ।**

**सव्वारंभं कुव्वदि रत्तिदिणं तं पि चिंतवदि ॥ १७ ॥**

**ण य भुंजदि वेलाए, चिंतावत्थो ण सुयदि रयणीये ।**

**सो दासत्तं कुव्वदि, विमोहिदो लच्छीतरुणीए ॥ १८ ॥**

**अन्वयार्थ** - (जो लच्छिं बहुविहबुद्धीहिं वड्ढारइ) जो पुरुष नाना प्रकारच्या कलाचातुर्याने व बुद्धीद्वारा लक्ष्मीला वाढवितो (णेय तिप्पेदि) कधी तृप्तच होत नाही, (सव्वारंभं कुव्वदि) त्यासाठी असि, मसि, कृषि आदि सर्व आरंभ करतो, (रत्तिदिणं तं पि चिंतवदि) रात्रंदिवस लक्ष्मीचेच चिंतवन करतो; (वेलाए ण य भुंजदि) वेळेवर भोजन करत नाही, (चिंतावत्थो रयणीये ण सुयदि) चिंताग्रस्त होऊन रात्रौ झोपत सुद्धा नाही, (सो लच्छीतरुणीए विमोहिदो) तो पुरुष लक्ष्मीरूपी तरुणीने मोहित होऊन तिचेच (दासत्तं कुव्वदि) दासत्व करतो.

**भावार्थ** - जो स्त्रीचे दासत्व करतो, त्याला संसारामध्ये 'मोहल्या' अशा निंघ नावाने संबोधतात. जो पुरुष सदैव लक्ष्मीच्या साठीच कष्ट उपसत राहतो तो लक्ष्मीरूपी स्त्रीचा 'मोहल्या' आहे. ॥ १७-१८ ॥

**विशेषार्थ** - त्याला मराठीमध्ये 'बाईल वेडा' म्हणतात.

जो लक्ष्मीला धर्मकार्यामध्ये लावतो त्याची प्रशंसा करतात -

**जो वड्ढमाणलच्छिं, अणवरयं देदि धम्मकज्जेसु ।**

**सो पंडिएहिं थुव्वदि, तस्स वि सहला हवे लच्छी ॥ १९ ॥**

**अन्वयार्थ** - (जो वड्ढमाणलच्छिं अणवरयं धम्मकज्जेसु देदि) जो

पुण्याच्या उदयाने वृद्धिंगत होणाऱ्या लक्ष्मीला निरंतर धर्मकार्यामध्ये लावतो **(सो पंडिएहिं थुव्वदि)** तो पंडिताकरवी स्तविल्या जातो आणि **(तस्स वि लच्छी सहला हवे)** त्याचीच लक्ष्मी सफल आहे.

**भावार्थ** - लक्ष्मी, जी पूजा, प्रतिष्ठा, यात्रा, पात्रदान, परोपकार इत्यादि धर्मकार्यामध्ये खर्च करण्यात येते, तीच सफल आहे. पंडित लोक देखील त्याची प्रशंसा करतात. ॥ १९ ॥

**एवं जो जाणित्ता, विहलियलोयाण धम्मजुत्ताणं ।**

**णिरवेक्खो तं देहि, तस्स हु हवे जीवियं सहलं ॥ २० ॥**

**अन्वयार्थ** - **(जो एवं जाणित्ता धम्मजुत्ताणं विहलियलोयाण णिरवेक्खो तं देहि)** जो पुरुष असे समजून घेऊन धर्मसंपन्न अशा निर्धन लोकांकरिता प्रत्युपकाराची अपेक्षाही न ठेवता वेचतो **(हु तस्स जीवियं सहलं हवे)** निश्चयाने त्याचाच जन्म सफल होतो.

**भावार्थ** - आपले प्रयोजन सिद्ध करण्यास्तव दान देणारे तर संसारामध्ये भरपूर आहेत. जो प्रत्युपकाराची इच्छा न करता धर्मवान् आणि दुःखी दरिद्री पुरुषांना दान देतात, असे विरळ आढळून येतात. त्यांचे जीवन सफल आहे. ॥ २० ॥

आता मोहाचा प्रभाव सांगतात -

**जलब्बुव्वयसारित्थं, धणजुव्वणजीवियं पि पेच्छंता ।**

**मण्णंति तो वि णिच्चं, अहबलिओ मोहमाहप्पो ॥ २१ ॥**

**अन्वयार्थ** - **(धणजुव्वणजीवियं जलब्बुव्वयसारित्थं पि पेच्छंता)** धन, यौवन आणि जीवन पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणे नाशवंत आहे हे प्रत्यक्ष दिसत असतांनाही हा अज्ञानी प्राणी **(तो वि णिच्चं मण्णंति)** त्यांना नित्य मानतो ! ही अत्यंत आश्चर्याची बाब आहे. **(मोहमाहप्पो अइबलिओ)** मोहाचा प्रभाव अति बलवान् आहे !

**भावार्थ** - वस्तूच्या स्वरूपाचे अन्यथा (विपरीत) ज्ञान करण्यामध्ये मद्य पिणे, ज्वरादिक रोग, नेत्रविकार, अंधःकार इत्यादि अनेक कारणे आहेत. परंतु हा मोह, अज्ञान अतिशय बलवान् आहे ! वस्तू प्रत्यक्ष

नश्वर दिसत असतांनाही तथापि तिला नित्यच मानतो व मानवितो, तसेच मिथ्यात्व, काम, क्रोध, शोक इत्यादिक आहेत ते सर्व या मोहाचेच भेद आहेत. ते सर्वच वस्तुस्वरूपाबाबत अन्यथाबुद्धी (विपरीत मान्यता) उत्पन्न करतात. ॥ २१ ॥

आता अनित्य भावनेचा समारोप करतात -

**चइऊण महामोहं, विसए सुणिऊण भंगुरे सव्वे ।**

**णिव्विसयं कुणह मणं, जेण सुहं उत्तमं लहइ ॥ २२ ॥**

**अन्वयार्थ** - हे भव्य जीवांनो ! **(सव्वे विसए भंगुरे सुणिऊण)** संपूर्ण विषयमात्र विनाशिक आहेत हे ऐकून **(महामोहं चइऊण)** महाबलवान् मोहाचा त्याग करून **(मणं णिव्विसयं कुणह)** आपले मन विषयांनी रहित करा. [विषयामध्ये आसक्त होऊ नका] **(जेण उत्तमं सुहं लहउ)** आणि त्यामुळे उत्तम सुख लाभेल.

**भावार्थ** - पूर्वोक्त प्रकारे संसार, देह, भोग, लक्ष्मी इत्यादि अस्थायी आहेत हे दाखविले आहे; ते ऐकून जो आपल्या मनास विषयापासून निवृत्त करून त्यांचे अस्थिररूपाने चिंतवन करील तो भव्यजीव सिद्धपदाचे सुख प्राप्त करील. ॥ २२ ॥

1 1 1

**जिनवचन सम्यक्त्वाच्या उत्पत्तीचे व दुःख नाहीसे करण्याचे साधन आहे.**

**जिणवयणमोसहमिणं विसयसुहवियेयणं अमिदभूदं ।**

**जरमरणवाहिहरणं खयकरणं सव्वदुक्खाणं ॥**

(अष्टपाहुड दर्शनपाहुड गाथा २४ आ. कुंदकुंददेव)

**अर्थ** - जिनेन्द्राची वाणी, वचन हे औषध आहे; (१) ते औषध विषयमुखाचे विरेचन करणारे, दूर करणारे आहे; (२) अमृताप्रमाणे आहे; म्हातारपण, मरण व सर्व रोगाचे हरण करणारे आहे; सर्व दुःखांचा नाश करणारे आहे.

## अशरण अनुप्रेक्षा

तत्थभवे किं सरणं, जत्थ सुरिंदाण दिसए विलओ ।

हरिहरबंभादीया, कालेण कवलिया जत्थ ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ - (जत्थ सुरिंदाणं विलओ दिसए) जेथे देवेन्द्राचा देखील विलय [आयूचा क्षय] झालेला दिसून येतो, (जत्थ हरिहरबंभादीया कालेण कवलिया) जेथे हरि म्हणजे नारायण, हर म्हणजे महादेव रूद्र, ब्रह्मा म्हणजे विधाता देखील कालाने गिळंकृत दिसून येतात (तत्थ भवे किं सरणं) त्या संसारामध्ये कोण शरण असणार ? कोणीही असणार नाही.

भावार्थ - जेथे आपली रक्षा होईल त्यास शरण म्हणतात. तर या संसारामध्ये ज्यास शरण मानावे असे कोण आहेत ? त्यांना सामान्य लोक श्रेष्ठ मानतात असे नारायण, महादेव, ब्रह्मा, देवेन्द्र देखील आपले काळी मृत्युमुखी पडलेले दिसून येतात त्यास शरण कसे म्हणता येईल ? ॥ २३ ॥

आता याचा दृष्टान्त देऊन त्यास सिद्ध करतात -

सिंहस्स कमे पडिदं सारंगं जह ण रक्खदे को वि ।

तह मिञ्चुणा य गहियं, जीवं पि ण रक्खदे को वि ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ - (जह सिंहस्स कमे पडिदं सारंगं) ज्याप्रमाणे सिंहाच्या पायाखाली आलेल्या हरणास (को वि ण रक्खदे) कोणीही वाचवू शकत नाही (तह य मिञ्चुणा गहियं जीवं पि) त्याचप्रमाणे मृत्युने कवलित या जीवालाही (को वि ण रक्खदे) कोणीही वाचवू शकत नाही.

भावार्थ - वनामध्ये सिंहाने हरणास पायाखाली दाबले असतांना तेव्हा त्याची कोण रक्षा करणार ? तसाच कालकवलित जीवाला कोण वाचविणार ? ॥ २४ ॥ पुढील गाथेत हेच दृढ करतात -

जइ देवो वि रक्खइ, मंतो तंतो य खेत्तपालो य ।

मियमाणं पि मणुस्सं, तो मणुया अक्खया होति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ - (जइ देवो वि मंतो तंतो य खेत्तपालो मियमाणं पि

मणुस्सं रक्खइ) जर देव सुद्धा, अथवा मंत्र, तंत्र, क्षेत्रपाल तसेच उपलक्षणाने संसारी लोक ज्यांना रक्षक मानतात ते सर्वच जर मरणाच्या मानवाला रक्षक शरण असतील (तो मणुया अक्खया होंति) तर मनुष्य अमर, अक्षय होतील. कोणीही मरणार नाही.

भावार्थ - लोक जीवित राहावे, मरण न यावे या हेतूने देवपूजा, मंत्र, तंत्र, औषधी वगैरे अनेक उपाय करतात. परंतु निश्चयाने विचार केला तर कोणीही जीवित (सर्वथा अमर) दिसून येत नाहीत. निष्कारणच मोहाने खोट्या विकल्पात अडकतात.

पुढील गाथेत यालाच अधिक दृढ करतात -

अइवल्लिओ वि रउद्दो मरणविहीणो ण दीसए को वि ।

रक्खिजंतो वि सया रक्खपयारेहिं विविहेहिं ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ - या संसारात (अइवल्लिओ वि रउद्दो) अत्यंत बलवान् तसेच अत्यंत रौद्र-भयानक-(विविहेहिं रक्खपयारेहिं रक्खिजंतो वि सया) आणि अनेक वाचण्याचे उपाय यांनी निरंतर रक्षा करत असतांनाही (मरणविहीणो को वि ण दीसए) कोणीही मरणरहित-अमर-दिसत नाही.

भावार्थ - अनेक सुरक्षेचे उपाय किल्ला, कोट, सुभट, शस्त्र वगैरे कांहीही केले तरी मरणापासून कोणाचीही सुटका नाही. सर्व उपाय व्यर्थ आहेत ! ॥ २६ ॥

जो अन्यास शरण मानतो तो अज्ञानी आहे हे सांगतात -

एवं पेच्छंतो वि हु, गहभूयपिसाय जोइणी अक्खं ।

सरणं मण्णइ मूढो, सुगाढमिच्छत्तभावादो ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ - (एवं पेच्छंतो वि हु) याप्रमाणे हे सर्व, खरोखर अशरण आहेत हे पाहात असतानाही (मूढो सुगाढमिच्छत्तभावादो) अज्ञ प्राणी अतिशय गाढ मिथ्यात्व भावामुळे (गहभूयपिसाय जोइणी अक्खं) सूर्यादि ग्रह, भूत, व्यंतर, पिशाच, योगिणी, चंडिकादिक, यक्ष, मणिभद्रादिकास (सरणं मण्णइ) शरण मानतो.

भावार्थ - हा प्राणी प्रत्यक्ष जाणतो आणि पाहतो की, या संसारात मरणापासून वाचविणारा कोणीही नाही, तरीही तो ग्रहादिकांना शरण



मानतो. हे तर तीव्र मिथ्यात्वाचे माहात्म्य आहे ! ॥ २७ ॥

आतां मरण हे तर आयूच्या क्षयाने होते हे सांगतात -

**आयुक्खयेण मरणं, आऊं दाउं ण सक्खदे को वि ।**

**तम्हा देविंदो विय, मरणाउ ण रक्खदे को वि ॥ २८ ॥**

**अन्वयार्थ - (आयुक्खयेण मरणं)** आयुकर्माच्या क्षयाने मरण प्राप्त होते. **(आऊं दाउं ण सक्खदे को वि)** आणि आयुकर्म कोणीही कोणास देण्यास समर्थ नाही. **(तम्हा देविंदो वि य मरणाउ को वि ण रक्खदे)** म्हणून देवेन्द्र सुद्धा मरणापासून कोणाचीही रक्षा करू शकत नाही.

**भावार्थ -** आयु पूर्ण झाल्याने मरण येते आणि कोणीही कोणासही आयुकर्म देण्यास समर्थ नाही. तर रक्षा करणारा तरी कोण असेल ? याचा विचार करा.

याच अर्थास यापुढील गाथेत दृढ करतात -

**अप्पाणं पि चवंतं, जइ सक्खदि रक्खिदुं सुरिंदो वि ।**

**तो किं छंडदि सग्गं, सव्वुत्तमभोयसंजुत्तं ॥ २९ ॥**

**अन्वयार्थ - (जइ सुरिंदो वि अप्पाणं पि चवंतं रक्खिदुं सक्खदि)** जर देवांचा इंद्र देखील आपणाला स्वर्गापासून च्युत होत असतांना आपली रक्षा करण्यास समर्थ असेल **(तो सव्वुत्तमभोयसंजुत्तं सग्गं किं छंडदि)** तर तो सर्वोत्तम भोगांनी परिपूर्ण अशा स्वर्गाला कां सोडतो ?

**भावार्थ -** जर रक्षा करणे आपल्या स्वाधीन असेल तर देवेन्द्र देखील सर्व भोगांच्या प्राप्तीचे स्थान स्वर्ग कां सोडेल ? ॥ २९ ॥

परमार्थाने कोण शरण आहे हे आता सांगतात -

**दंसणणाणचरित्तं सरणं सेवेहि परमसद्धाए ।**

**अण्णं किं पि ण सरणं, संसारे संसरंताणं ॥ ३० ॥**

**अन्वयार्थ -** हे भव्य ! **(परमसद्धाए दंसणणाणचरित्तं सरणं सेवेहि)** परम श्रद्धेने सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्यस्वरूप शरणाची शरण घे. **(संसारे संसरंताणं)** संसारामध्ये भ्रमण करणाऱ्यास **(अण्णं किं पि ण सरणं)** अन्य कांहीही शरण नाही.

**भावार्थ -** सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्य हे तर आपल्या आत्म्याचे स्वरूपच आहे. एवढेच - म्हणजेच फक्त - आत्मा खऱ्या अर्थाने वास्तविक शरण आहे. बाकी सर्व काही अशरण आहे. निश्चय व श्रद्धेने याचेच शरण ग्रहण करा ! असा उपदेश आहे. ॥ ३० ॥ पुढे हाच आशय दृढ करतात -

**अप्पाणं पि य सरणं, खमादिभावेण परिणदं होदि ।**

**तिव्वकसायाविट्ठो अप्पाणं हणदि अप्पाणं ॥ ३१ ॥**

**अन्वयार्थ - (य अप्पाणं खमादिभावेहिं परिणदं होदि सरणं)** जो आपणास स्वतःस दशलक्षणधर्मरूप परिणत करतो तोच एकमेव शरण आहे. **(तिव्वकसायाविट्ठो अप्पाणं हणदि)** आणि जो तीव्र कषायरूप परिणमतो तो आपल्या करवीच आपलाच मात्र घात करतो.

**भावार्थ -** परमार्थाने विचार केला तर आत्मा स्वयं आपलीच रक्षा करणारा आहे आणि स्वयं च आपला घात करणारा आहे. क्रोधादि परिणाम करतो तेव्हा आपल्याच शुद्ध चैतन्याचा घात होतो, आणि क्षमादि भाव करतो तेव्हा स्वयं आपली रक्षा करतो. याच भावांनी जन्म-मरणाचा नाश करून अविनाशी सिद्धपद प्राप्त होते.

**विशेषार्थ -** रत्नत्रयरूपाने परिणत आत्माच संसाराचा नाश करून सिद्धपद प्राप्त करतो. तेव्हा तो अगदी सुरक्षित, शाश्वत असतो. तेव्हा कोणताही रक्षक आवश्यक नाही. तसेच स्वयं तीव्र कषायांनी आविष्ट होतो तेव्हाही तोच स्वयं आपलाच घात करतो. आत्माच स्वयं आपला रक्षक व घातक आहे.

**वस्तुस्वभावविचारतैं शरण आपकुं आप ।**

**व्यवहारे पण परमगुरू, अवर सकल संताप ॥**

**अर्थ -** वस्तुस्वरूपाचे चिंतन करणाऱ्या आपणास स्वयं आत्माच शरण आहे. व्यवहाराने सुद्धा परमगुरूच शरण आहे. शेष कोणोही शरण नाही. फक्त संताप मात्र आहेत.

**अशरणानुप्रेक्षा समाप्त.**

1 1 1

## संसार-अनुप्रेक्षा

पहिल्या दोन गाथामध्ये संसाराचे साधारण स्वरूप सांगतात -

**एकं चयदि शरीरं, अण्णं गिण्हेदि णवणवं जीवो ।**

**पुणु पुणु अण्णं अण्णं, गिण्हेदि मुंचेदि बहुवारं ॥ ३२ ॥**

**एकं जं संसरणं णाणादेहेसु हवदि जीवस्स ।**

**सो संसारो भण्णदि, मिच्छकसायेहिं जुत्तस्स ॥ ३३ ॥**

**अन्वयार्थ - (जीवो एकं शरीरं चयदि)** हा जीव एक शरीर सोडतो; **(पुणु णवणवं गिण्हेदि)** नंतर तो पुनः पुनः नवीन शरीर धारण करतो. **(पुणु अण्णं अण्णं बहुवारं गिण्हेदि मुंचदि)** नंतर पुनश्च अन्य अन्य शरीर अनेकवेळा ग्रहण करतो आणि सोडतो. याप्रमाणे **(मिच्छत्तकसायेहिं जुत्तस्स जीवस्स)** मिथ्यात्व म्हणजे सर्वथा एक धर्मरूपाने वस्तूला ग्रहण करणे आणि कषाय म्हणजे क्रोध-मान-माया-लोभ, यांनी युक्त त्या जीवाला **(जं णाणादेहेसु संसरणं हवदि)** जे कांही अनेक भव आणि शरीरामध्ये संसरण म्हणजेच भ्रमण होते **(सो संसारो भण्णदि)** त्यालाच संसार म्हटलेले आहे.

**भावार्थ -** एका शरीरापासून-भवापासून दुसरे शरीर व भव प्राप्त होत राहणे तो संसार आहे.

अशा या संसारामध्ये हा जीव चार गतीमध्ये भटकतो आहे, तेथे नानाप्रकारची दुःखें भोगतो आहे; तर प्रथमतः नरकगतीमध्ये जे दुःख भोगतो ते सहा गाथामध्ये सांगतात -

**पावोदयेण णरए, जायदि जीवो सहेदि बहुदुक्खं ।**

**पंचपयारं विविहं, अणोवयं अण्णदुक्खेहिं ॥ ३४ ॥**

**अन्वयार्थ - (जीवो पावोदयेण णरए जायदि)** हा संसारी प्राणी पापाच्या उदयाने नरकगतीमध्ये जन्म घेतो. **(अण्णदुक्खेहिं अणोवयं)** तेथे तो अन्य गतीतील दुःखाशी अतुलनीय **(पंचपयारं बहुदुक्खं सहेदि)** पाच प्रकारचे नानाविध दुःखे भोगतो. सहन करतो.

**भावार्थ -** जो जीवांची हिंसा करतो, खोटे बोलतो, दुसऱ्याच्या

धनाचे अपहरण करतो, परस्त्री काम दृष्टीने पाहतो, फार आरंभ करतो, परिग्रहामध्ये आसक्त होतो, तीव्र क्रोधी, अतिशय गर्विष्ठ, महाकपटी, अतिकठोर वचन बोलणारा, पापी, चुगलखोर, खऱ्या देव-गुरू-शास्त्राचा निंदक, अधम, दुष्टबुद्धी, कृतघ्न तसेच अतिशय शोक व दुःख करणे हा ज्याचा स्वभाव आहे असा हा जीव मरून नरकामध्ये उत्पन्न होतो, अनेक प्रकारची दुःखे सहन करतो. ॥ ३४ ॥

आता मागील गाथेत सांगितलेल्या पाच प्रकारच्या दुःखाचे वर्णन करतात -

**असुरोदीरियदुक्खं, सारीरं, माणसं तथा विविहं ।**

**खित्तब्भवं च तिव्वं, अण्णोणकयं च पंचविहं ॥ ३५ ॥**

**अन्वयार्थ - (असुरोदीरियदुक्खं)** १ असुरकुमार देवांनी तिसऱ्या नरकापर्यंत जाऊन, भांडणे लावून दिलेले दुःख **(सारीरं माणसं)** २ शरीरजनित दुःख ३ मनजनित मानसिक दुःख **(च तथा विविहं खित्तुब्भवं)** तसेच विविध क्षेत्रजनित दुःख आणि ५ **(य अण्णोणकयं दुक्खं)** नारकीनी परस्परांना दिलेले दुःख याप्रमाणे नरकातील दुःख **(पंचविहं)** पाच प्रकारचे आहे.

**भावार्थ -** १ तिसऱ्या नरकापर्यंत तर असुरकुमार देव कुतुहल म्हणून जातात, ते नारकींना पाहून त्यांना पूर्वभवाचे स्मरण करून देतात व परस्पर लढवितात, अनेक प्रकाराने दुःखी करतात. २ नारकी जीवांचे शरीरच पापाच्या उदयाने स्वयमेव अनेक रोगांनी युक्त, घाणेरडे, घृणा उत्पन्न करणारे व दुःखमय असते. ३ त्यांचे मन, चित्त सुद्धा महाक्रूर दुःखमयच असते. ४ नरकातील क्षेत्र अतिशीत वा अति उष्ण, दुर्गंधयुक्त आणि नाना उपद्रवांनी पूर्ण असते ५ तसेच ते नारकी जीव परस्पर वैरभावांच्या संस्कारामुळे छेदन, भेदन, मारन, ताडन आणि कुंभीपाक<sup>१</sup> आदि करतात. तेथील दुःखाची कोणत्याही दुःखाशी तुलना होऊ शकत नाही. याप्रमाणे पाच प्रकारची दुःखे आहेत. ॥ ३५ ॥

आता याच दुःखाचे विशेष निरूपण करतात -

**छिञ्जइ तिलतिलमित्तं, भिंदिञ्जइ तिलतिलं तरं सयलं ।**

**वज्रागिए कडिळ्झइ, णिहिप्पहे पूयकुंडाहि ॥ ३६ ॥**

**अन्वयार्थ -** नरकामध्ये नारकी (तिलतिलमित्तं छिञ्जइ) अन्य नारकींना तिल तिल मात्र छेदतात, (सयलं तिलतिलं यिंदिञ्जइ) शकल अर्थात खंडातही तिलतिल भेद करतात (वज्रागिए कडिळ्झइ) वज्राग्रिमध्ये शिजवितात (पूयकुंडाहि णिहिप्पए) रक्ताच्या कुंडामध्ये फेकतात. ॥ ३६ ॥

**इञ्चेवमाइदुक्खं, जं णरए सहदि एयसमयमिहि ।**

**तं सयलं वण्णेदुं, ण सक्कदि सहसजीहो पि ॥ ३७ ॥**

**अन्वयार्थ -** (जं णरए एयसमयमिहि जं इञ्चेवमाइदुक्खं) इत्यादि पूर्व गाथामध्ये सांगितल्याप्रमाणे नरकामध्ये जी दुःखे हा जीव एका समयामध्ये सहन करतो (तं सयलं वण्णेदुं) ते सर्व वर्णन करण्यास (सहसजीहो पि ण सक्कदि) हजार जीभा असल्यात तरीही तोही वर्णन करण्यास समर्थ नाही.

**भावार्थ -** नरकामधील दुःखे वाणीने सांगितल्या जावू शकत नाहीत, हजार जिह्वा केल्यात तरीही तो समर्थ नाही, असे या गाथेत आचार्य सांगतात.

आता सांगतात की, नरकाची भूमी तसेच नारकींचे परिणाम दुःखमय आहेत.

**सव्वं पि होदि णरये, खित्त सहावेण दुक्खदं असुइं ।**

**कुविदा वि सव्वकालं अण्णुण्णं कुविदा होति ॥ ३८ ॥**

**अन्वयार्थ -** (णरये खित्त सहावेण सव्वं पि दुक्खदं असुइं होदि) नरकामध्ये भूमी स्वभावतःच सर्वच मात्र दुःखदायक आणि अपवित्र असते. (णेरइया सव्वकालं अण्णुण्णं कुविदा होति) तेथे नारकी जीव सदाकाळ परस्पर क्रोधित होत राहतात.

**भावार्थ -** नरकभूमी सुद्धा स्वभावतःच दुःखरूप आहेच आणि नारकी आपसामध्ये क्रोधित होऊन एक दुसऱ्यास मारतो. याप्रमाणे निरंतर दुःखीच असतात. ॥ ३८ ॥

**अण्णभवे जो सुयणो, सो वि य णरये हणेइ अइकुविदो ।**

**एवं तिक्खविवागं, बहुकालं विसहदे दुक्खं ॥ ३९ ॥**

**अन्वयार्थ -** (अण्णभवे जो सुयणो) पूर्वभवामध्ये जो आपला कुटुंबी जन होता (सो विय णरये अइकुविदो हणेइ) तो सुद्धा नरकामध्ये क्रोधित होऊन त्याचा घात करतो. (एवं तिक्खविवागं दुक्खं बहुकालं विसहदे) याप्रमाणे ज्याचा विपाक, अनुभाग तीव्र आहे असे दुःख नारकी दीर्घकालपर्यंत सहन करतो.

**भावार्थ -** असे दुःख कित्येक सागरपर्यंत सहन करतो. आयूचा पूर्ण भोग घेतल्याशिवाय नारकी नरकातून निघत नाहीत. ॥ ३९ ॥

आता तिर्यचगतीतील दुःखाचे वर्णन करतात -

**तत्तो णिसरिऊणं, जायदि तिरएसु बहुवियप्पेसु ।**

**तत्थ वि पावदि दुक्खं, गब्भे वि य छेयणादीयं ॥ ४० ॥**

**अन्वयार्थ -** (तत्तो णिसरिऊणं बहुवियप्पेसु तिरएसु जायदि) त्या नरकातून बाहेर पडून नाना भेदरूप तिर्यचगतीमध्ये तो उत्पन्न होतो. (तत्थ वि गब्भे वि दुक्खं पावदि) तेथेही गर्भामध्ये दुःख प्राप्त करतो, (वि य छेयणादीयं) आणि सम्मूर्छन होऊन छेदनादिकाचे दुःख प्राप्त करतो. ॥ ४० ॥

**तिरिएहिं खज्जमाणो, दुट्टमणुस्सेहिं हण्णमाणो वि ।**

**सव्वत्थ वि संतइट्ठो, भयदुक्खं विसहदे भीमं ॥ ४१ ॥**

**अन्वयार्थ -** त्या तिर्यच गतीमध्ये हा जीव (तिरिएहिं खज्जमाणो) व्याघ्र सिंहादिकाकरवी भक्षण केल्या जातो, तसेच (दुट्टमणुस्सेहिं हण्णमाणो) दुष्ट मनुष्य म्लेंछ, वाघ, कोळी इत्यादिकाकरवी मारल्या जातो (सव्वत्थ वि संतइट्ठो) आणि याप्रमाणे सर्वच ठिकाणी दुःख भोगतो; (भीमं भयदुक्खं विसहदे) भयानक रौद्र दुःख विशेषरीतीने सहन करतो. ॥ ४१ ॥

**अण्णुण्णं खज्जंता, तिरिया पावंति दारुणं दुक्खं ।**

**माया वि जत्थ भक्खदि, अण्णो को तत्थ रक्खेदि ॥ ४२ ॥**

**अन्वयार्थ -** (अण्णुण्णं खज्जंता) परस्पर एक दुसऱ्याच भक्षण करत असतांना (तिरिया दारुणं दुक्खं पावंति) तिर्यच दारुण दुःख प्राप्त

करतात (माया वि जत्थ भक्खदि) माता देखील जेथे भक्षण करते (तत्थ अण्णो को रक्खेदि) तेथे दुसरा कोण बरे रक्षण करणार ? ॥ ४२ ॥

तिव्वतिसाए तिसिदो, तिव्वाविभुक्खाइ भुक्खिदो संतो ।

तिव्वं पावदि दुक्खं, उयरहुयासेहि उज्झंतो ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ - (तिव्वतिसाए तिसिदो, तिव्वाविभुक्खाइ भुक्खिदो संतो उयरहु-यासेहिं उज्झंतो तिव्वं दुक्खं पावदि)

अर्थ - तीव्र तृषेने तहानलेला असतांना, तसेच तीव्र भुकेने भुकेला झालेला हा प्राणी उदराग्रिमध्ये जळत जळत तीव्र दुःख प्राप्त करतो. ॥ ४३ ॥

आतां तिर्यच दुःखाचे वर्णन आटोपतात -

एवं बहुप्पयारं, दुक्खं विसहेदि तिरियजोणीसु ।

तत्तो णिसरऊणं, लद्धिअपुण्णो णरो होइ ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ - एवं तिरियजोणीसु बहुप्पयारं दुक्खं विसहेदि, तत्तो णिसरऊणं लद्धिअपुण्णो णरो होइ ॥

अर्थ - याप्रमाणे तिर्यच योनीमध्ये नानाप्रकारची दुःखे सहन करतो; तेथून बाहेर पडून तो लब्धपर्याप्तक मनुष्य होतो. तेथे एकही पर्याप्ति पूर्ण होत नाही. ॥ ४४ ॥

आता बारा गाथामध्ये मनुष्यगतीतील दुःखे सांगणार आहेत. तर प्रथमतःच गर्भामध्ये विशेषरूपाने उत्पत्ति कशी होते हे सांगतात -

अह गब्भे वि य जायदि, तत्थ वि णिवडीकयंगपञ्चंगे ।

विसहदि तिव्वं दुक्खं, णिग्गममाणो वि जोणीदो ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ - (अह गब्भे वि य जायदि) अथवा गर्भामध्येही उत्पन्न होतो तर (तत्थ वि णिवडीकयंगपञ्चंगो) तेथे सुद्धा हातपाय वगैरे अंग तसेच उंगली वगैरे प्रत्यंग यांचा संकोच होतो. तसेच (जोणीदो णिग्गममाणो वि) योनीतून बाहेर पडत असतांना सुद्धा (तिव्वं दुक्खं विसहदि) तीव्र दुःख सहन करतो. ॥ ४५ ॥

त्यानंतर जी दुःखे भोगतो त्याचे वर्णन करतात.

बालोपि पियरचतो, परउच्छिट्टेण वट्टदे दुहिदो ।

एवं जायणसीलो, गमेदि कालं महादुक्खं ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ - गर्भातून बाहेर पडल्यानंतर (बालोपि पियरचतो) बाल्यावस्थेमध्येच मातापित्याचा वियोग होतो, तदनंतर (परउच्छिट्टेण पवट्टदे दुहिदो) दुसऱ्याचे उष्टे खाऊन दुःखी होत कसाबसा वाढतो. (एवं जायणसीलो महादुक्खं कालं गमेदि) याप्रमाणे भीक मागत मागत महान् दुःखी होतो व काळ व्यतीत करतो. ॥ ४६ ॥

आता सांगतात की तेथेही असे पापाचे फल भोगतो -

पावेण जणो एसो, दुक्कम्मवसेण जायदे सव्वो ।

पुणरवि करेदि पावं, ण य पुण्णं को वि अज्जेदि ॥ ४७ ॥

अन्वयार्थ - (एसो सव्वो जणो पावेण दुक्कम्मवसेण जायदे) याप्रमाणे हे सर्वच दुःखी प्राणी पाषाच्या उदयाने व नीच गोत्र, असाता वेदनीय, अशुभ नाम व आयु या पापकर्माच्या वश अशी कष्टमय दशा प्राप्त करतात आणि (पुणरवि पावं करेदि) पुनश्च पापच करतात (को वि पुण्णं ण अज्जेदि) आणि कोणीही पुण्य अर्जन करत नाही (दया, दान, पूजा, व्रत, तपादिकांनी पुण्यार्जन करत नाही, हे महान् अज्ञान आहे ॥ ४७ ॥

विरलो अज्जदि पुण्णं, सम्मादिट्ठी वयेण संजुत्तो ।

उवसमभावे सहियो, णिंदणगरहाहिं संजुत्तो ॥ ४८ ॥

अन्वयार्थ - (सम्मादिट्ठी वयेहिं संजुत्तो) सम्यग्दृष्टी यथार्थ श्रद्धान व व्रताचा स्वीकार करणारा (उवसमभावे सहियो) उपशयभाव म्हणजे मंद कषायरूप परिणामामुळे (णिंदणगरहाहिं संजुत्तो) निंदन [आपले दोष जाणून पश्चात्ताप करणे] व गर्हा [आपले दोष गुरुसमोर प्रगट करणे] या दोहोंनी युक्त असा (विरलो) कोणी एक विरळा जीव (पुण्णं अज्जदि) पुण्यकर्मांचे अर्जन करतो.

आता हे सांगतात की, पुण्यवान असला तरीही त्यास इष्ट वियोगादि दुःखे दिसून येतात -



**पुण्णजुदस्स वि दीसइ, इट्ठवियोअं अणिट्ठसजोयं ।**

**भरहो वि साहिमाणो, परिज्जओ त्वदुपभाथेण ॥ ४९ ॥**

**अन्वयार्थ - (पुण्णजुदस्स वि इट्ठवियोअं अणिट्ठसजोयं दीसइ)**

पुण्याने सहित असणाच्या जीवांनाही इष्टवियोग आणि अनिष्टसंयोग यामुळे दुःख दिसून येते. (सहिमाणो भरहो वि लहुयभायेण परिज्जओ) अभिमानाने सहित भरताला सुद्धा आपल्या लहान भावाकडून पराजित व्हावे लागले.

**भावार्थ -** कोणी असे समजेल की ज्यांना महान् पुण्याचा उदय आहे ते तरी सुखी असतील. परंतु या लोकांत सर्वसुखी असा कोणीही नाही. त्यालाही इष्टवियोग आणि अनिष्टसंयोगाचे दुःख दिसून येते. अभिमानी भरतचक्रवर्तीसारख्या महापुण्यशाली जीवासही लहान भावाकरवी अपमानाचे दुःख सहन करावे लागले. तर इतराची काय कथा ? ॥ ४९ ॥

हाच आशय दृढ करतात.

**सयलट्ठविसएजोओ, बहुपुण्णस्स वि ण सव्वदो होदि ।**

**तं पुण्णं पि ण कस्स वि, सव्वं जे णिच्छिदं लहदि ॥ ५० ॥**

**अन्वयार्थ -** या संसारामध्ये (सयलट्ठविसएजोओ) समस्त इष्ट अशा भोग्य पदार्थांचा योगही (बहुपुण्णस्सवि ण सव्वदो होदि) अतिशय पुण्यशाली जीवांना पूर्णपणे सर्वदा प्राप्त होत नाही. (तं पुण्णं पि ण कस्स वि) असे पुण्य तर कोणालाच प्राप्त होत नाही की (जे णिच्छिदं सव्वं लहदि) ज्यामुळे निश्चितच सर्वच मनवांछित प्राप्त होईल.

**भावार्थ -** महान पुण्यशाली जीवासही वांछित पदार्थांच्या प्राप्तीमध्ये न्यूनता दिसून येते. सर्व मनोरथ कोणाचे पूर्ण होत नाही. तर सर्वसुखी असा या जगात कोण आहे ? ॥ ५० ॥

**कस्स वि णत्थि कलत्तं, अहव कलत्तं ण पुत्तसंपत्ती ।**

**अह तेसिं संपत्ती, तह वि सरोओ हवे देहो ॥ ५१ ॥**

**अन्वयार्थ - (कस्स वि कलत्तं णत्थि)** कित्येक मनुष्यांना पत्नीच असत नाही. (अहव कलत्तं ण पुत्तसंपत्ती) जर पत्नी असेल तर कोणास

पुत्रप्राप्ती होत नाही. (अह तेहि संपत्ती) कोणास पुत्राची प्राप्ती झाली तरीही (तह वि देहो सरोओ हवे) शरीर रोगग्रस्त असते. ॥ ५१ ॥

**अह णीरोओ देहो, तो धणधण्णाण णेय संपत्ती ।**

**अह धणधण्णं होदि, हु, तो मरणं इत्ति दुक्केइ ॥ ५२ ॥**

**अन्वयार्थ - (अह णीरोओ देहो)** जर कोणास योगाने निरोगी शरीर मिळाले तरीही (धण-धण्णाण णेय संपत्ती) धन्यधान्याची प्राप्ती होत नाही. (अह धणधण्णं होदि) अथवा कदाचित कोणास धन-धान्य मिळाले (तो मरणे इत्ति दुक्केइ) तरीही त्यास शीघ्र मरण अकाली मरण-प्राप्त होते. ॥ ५२ ॥

**कस्स वि दुट्ठकलत्तं, कस्स वि दुव्वसणवसणिओ पुत्तो ।**

**कस्स वि अरिसम बंधू, कस्स वि दुहिदा वि दुच्चारिया ॥ ५३ ॥**

**अन्वयार्थ -** या मनुष्य भवामध्ये (कस्स वि दुट्ठकलत्तं) कोणाला दुराचरणी दुष्ट स्त्री असते (कस्स वि दुव्वसणवसणिओ पुत्तो) तर कोणास दुर्व्यसनामध्ये रंगलेला, बुडालेला पुत्र असतो. (कस्स वि अरिसम बंधू) तर कोणास शत्रुसारखा भाऊ असतो (कस्स वि दुहिदा वि दुच्चारिया) तर कोणाची मुलगीही दुराचरणी असते. ॥ ५३ ॥

**कस्सवि मरदि सुपुत्तो, कस्स वि महिला विणस्सदे इट्ठा ।**

**कस्स वि अग्निपालत्तं, गिंह कुटुंबं च उज्जेइ ॥ ५४ ॥**

**अन्वयार्थ - (कस्स वि सुपुत्तो मरदि)** कोणाचा सुपुत्र मरतो; (कस्स वि इट्ठा महिला विणस्सवे) तर कोणाची लाडकी पत्नी मरण पावते; (कस्स वि अग्निपालत्तं गिंहं च कुटुंबं उज्जेइ) तर कोणाचे घर तसेच कुटुंब अग्नीने जळून मरतात. ॥ ५४ ॥

**एवं मणुयगदीए, णाणा दुक्खाइं विसहमाणो वि ।**

**ण वि धम्मे कुणदि मइं, आरंभं णेय परिचयइ ॥ ५५ ॥**

**अन्वयार्थ - (एवं मणुयगदीए)** याप्रमाणे मनुष्यगतीमध्ये (णाणा दुक्खाइं विसरमाणो वि) नानाप्रकरणी दुःखे भोगतो तरीही (वि धम्मे मइं ण कुणदि) धर्मांमध्ये मन-बुद्धी लावत नाही. (आरंभ णेय परिचयइ)

आणि पापारंभास सोडत नाही. ॥ ५५ ॥

**सधणो वि होदि णिघणो, धणहीणो तह य ईसरो होदि ।**

**राया वि होदि भिच्चो, भिच्चो वि य होदि णरणाहो ॥ ५६ ॥**

**अन्वयार्थ - (सधणो वि णिघणो होदि)** धनवान् देखील निर्धन झालेला दिसून येतो. **(तह य धणहीणो ईसरो होदि)** तसेच निर्धन, दरिद्री सुद्धा धनसंपन्न होतो. **(राया वि भिच्चो होदि)** राजा देखील नौकर होतो **(भिच्चो वि णरणाहो होदि)** आणि नौकर सुद्धा नरनाथ-राजा-होतो.

**विशेषार्थ -** या संसारामध्ये असे हे परिवर्तन नेहमीच दिसून येते. पुरातन काळातील जीवंधर कुमाराची जीवन कहाणी आणि वर्तमान काळी सुद्धा अशी अनेक उदाहरणे स्पष्ट दिसतात.

**सत्तू वि होदि मित्तो, मित्तो वि य जायदे तहा सत्तू ।**

**कम्मविवायवसदो, एसो संसारसब्भावो ॥ ५७ ॥**

**अन्वयार्थ - (कम्मविवायवसदो)** कर्माच्या विपाकवश **(सत्तू वि मित्तो होदि)** शत्रू देखील मित्र होतो. **(तहा मित्तो वि सत्तू जायदे)** आणि तसेच मित्र ही शत्रू होतो. **(एसो संसार सब्भावो)** हे असे संसाराचे स्वरूपच आहे.

**भावार्थ -** पुण्यकर्माच्या उदयाने शत्रू देखील मित्र होतो आणि पाप कर्माच्या उदयाने मित्रही शत्रू होतो.

**विशेषार्थ -** हे असे संसाराचे विचित्र स्वरूप आहे. ते सर्वांच्या अनुभवाचे आहे आणि प्रतीतीमध्ये सहजच येते. त्याचे विशेष स्पष्टीकरण नको. ॥ ५७ ॥

आता देवगतीचे स्वरूप सांगतात -

**अह कहवि हवदि देवो, तस्स य जायेदि माणसं दुक्खं ।**

**दट्टण महद्धीणं, देवाणं रिद्धिसंपत्ती ॥ ५८ ॥**

**अन्वयार्थ - (अह कहवि देवो हवदि)** अथवा कदाचित् महान कष्टाने हा देव होतो, **(महद्धीणं देवाणं रिद्धिसंपत्ती दट्टण)** महा ऋद्धीधारी

देवांचे ऋद्धी, वैभव पाहून. **(तस्स य जायेदि माणसं दुक्खं)** त्यालाही मानसिक दुःख होते. ॥ ५८ ॥

**इट्टविओगं दुक्खं, होदि महद्धीण विसयतणहादो ।**

**विसयवसादो सुक्खं, जेसिं तेसिं कुतो तित्ती ॥ ५९ ॥**

**अन्वयार्थ -** इंद्रियांच्या **(विसयतणहादो)** विषयांच्या तृष्णामुळे **(महद्धीण इट्टविओगं दुक्खं होदि)** महान् ऋद्धीधारी देवांनाही **[ऋद्धी, अप्सरा आदि]** इष्ट वियोगाचे दुःख होते. **(जेसिं विसयवसादो सुक्खं तेसिं कुतो तित्ती)** ज्यांना विषयाधीनतेमुळे सुखाचा अनुभव होतो त्यांना तृप्ती कशी होणार ? विषयांनी तर तृष्णेचा अग्नी भडकतोच.

**विशेषार्थ -** संसारामध्ये विषयाधीनतेमुळे समाधान तृप्ती कधीही मिळत नाही. हे तथ्य या गाथेत फार सुंदर व स्पष्ट सांगितले आहे.

आता शारिरिक दुःखापेक्षा मानसिक दुःख मोठे असते हे सांगतात-

**सारीरिय दुक्खादो माणसदुक्खं हवेइ - अइपउरं ।**

**माणसदुक्खणुदस्स हि, विसया वि दुहावहा हुंति ॥ ६० ॥**

**अन्वयार्थ -** [कोणी असे समजेल की शरीरसंबंधी दुःख मोठे असते, मानसिक दुःख तर तुच्छ आहे त्याला समजावितात] **(सारीरियदुक्खादो माणसदुक्खं अइपउरं हवेइ)** शारीरिक दुःखापेक्षा मानसिक दुःख अतितीव्र असते. **(हि माणसदुक्खजुदस्य विसया वि दुहावहा हुंति)** कारण मानसिक दुःखाने तळमळणाऱ्या जीवाला इंद्रियविषयांचे संयोग देखील दुःखदायक वाटतात.

**भावार्थ -** मानसिक चिंता होते तेव्हां सर्वच इष्ट इंद्रिय भोग सुद्धा दुःखरूपच वाटतात. ॥ ६० ॥

**देवाणं पि य सुक्खं, मणहरविसएहिं कीरदे जदि हि ।**

**विसयवसं जं सुक्खं, दुक्खस्स वि कारणं तं पि ॥ ६१ ॥**

**अन्वयार्थ - (हि देवाणं पि य सुक्खं जदि मणहरविसएहिं कीरदे)** जर खरोखरच देवांचे सुख देखील मनोहर विषयामुळे होत असेल तर ते सुख नाही. **(जं सुक्खं विसयवसं तं पि दुक्खस्स वि कारणं)** कारण

की, जे सुख विषयाच्या आधीन असल्यामुळे पराधीन आहे ते दुःखाचेच कारण आहे.

**भावार्थ** - अन्य पर पदार्थाच्या निमित्ताने सुख मिळते हा तर निव्वळ भ्रम आहे. ज्या वस्तूला सुखाचे कारण मानतात तीच वस्तु कालांतराने (कांही काळानंतर) दुःखास कारण होते. ॥ ६१ ॥

आता सांगतात की, याप्रमाणे विचार करून पाहले तर संसारात कोठेही सुख नाही-

**एवं सुदुःअसारे, संसारे दुःखसायरे घोरे ।**

**किं कथं वि अस्थि सुहं, वियारमाणं सुणिच्चयदो ॥ ६२ ॥**

**अन्वयार्थ** - (एवं सुदुःअसारे दुःखसायरे घोरे संसारे) याप्रकारे सर्वप्रकारे असार आणि जणू दुःखाचा सागरच अशा या घोर संसारामध्ये (सुणिच्चयदो वियारमाणं) निश्चयाने विचारपूर्वक निर्णय केला तर (किं कथं वि सुहं अस्थि) खरोखर कोठेतरी सुख आहे कां ? अर्थात् नाहीच.

**भावार्थ** - संसार चार गतीरूप आहे आणि चारही गती दुःखमय आहेत. तेव्हा सुख कोठे ? ॥ ६२ ॥

आता सांगतात की, हा जीव पर्यायबुद्धी आहे, ज्या योनीमध्ये भवामध्ये जन्म घेतो तेथेच भ्रमाने सुख मानतो -

**दुक्कियकम्मवसादो, राया वि य असुइकीडओ होदि ।**

**तत्थेव य कुणइ रइं, पेक्खह मोहस्स माहप्पं ॥ ६३ ॥**

**अन्वयार्थ** - (मोहस्स माहप्पं पेक्खह) हे प्राण्यानो ! मोहाचे माहाम्य प्रभाव तर पाहा की, (दुक्कियकम्मवसादो राया वि य असुइकीडओ होदि) पापकर्माच्या कारणाने राजा देखील विष्टेमध्ये अपवित्र कीडा म्हणून जन्म घेतो. एवढेच नव्हे तर (य तत्थेव रइं कुणदि) तो तेथेच रति करतो, प्रेम करतो, मनसोक्त विचरतो.

**विशेषार्थ** - अवधिज्ञानी गुरुंनी सांगितल्याप्रमाणे राजा आपल्या शौचकुपामध्येच कीडा म्हणून जन्म घेतो व हरतऱ्हेने स्वतःला वाचवितो. ही कथा येथे संदर्भरूपाने आहे. ॥ ६३ ॥

आता सांगतात की, या प्राण्यास एकाच भवामध्ये अनेक संबंध होतात-

**पुत्तो वि भाओ जाओ, सो विय भाओ वि देवरो होदि ।**

**माया होई सक्ती, जणणा वि य होदू भत्तारो ॥ ६४ ॥**

**एयाम्मि भवे एदे संबंधी होति एय जीवस्स ।**

**अण्णभवे किं भण्णइ, जीवाणं धम्मरहिदाणं ॥ ६५ ॥**

**अन्वयार्थ** - (एय जीवस्स एयाम्मि भवे एदे संबंधो होदि) एका जीवाला एका भवामध्ये हे संबंध - नातेगोते होतात तर (धम्मरहियाणं जीवाणं अण्णभवे किं भण्णइ) तर धर्मरहित जीवाबाबत काय बोलवे? (पुत्तो वि भाओ जाओ) पुत्र तर भाऊ झाला, (य सो वि भाओ देवरो होदि) आणि जो बंधू होता तोच देवर झाला. (माया सवत्ती होइ) माता होती तीच सवत झाली आणि (जणणो वि य भत्तारो होइ) आणि पिता होता तो पती झाला.

**भावार्थ** - हे सर्व संबंध वसंततिलका वेश्या, धनदेव, कमला आणि वरूणास आलेत. यांची कथा दुसऱ्या ग्रंथावरून येथे सांगण्यात येते -

एका भवामध्ये अठरा नात्यांची कथा -

मालव देशाच्या उज्जयनी नगरीमध्ये राजा विश्वसेन राज्य करत होता. तेथे सुदत्त नावाचा एक शेट राहत होता. तो सोळा कोटी धनाचा स्वामी होता. तो शेट वसंततिलका नामक वेश्येमध्ये आसक्त झाला, आणि त्याने तिला आपल्या घरात ठेवून घेतले. जेव्हा ती गर्भवती झाली तेव्हा तिचे शरीर रोगजर्जर झाले म्हणून शेटजीने त्या वेश्येला घरातून काढून दिले. वसंततिलका वेश्येने आपल्या घरामध्येच पुत्र आणि पुत्री युगलास जन्म दिला. तिने खेदाखिन्न होऊन दोन्ही बालकांना वेगवेगळ्या रत्नकंबलामध्ये गुंडाळून पुत्रीला दक्षिण दरवाज्यावर सोडले तेथून त्या मुलीला प्रयागनिवासी विणजारेने घेऊन आपल्या पत्नीस सोपविली आणि तिचे नाव 'कमला' ठेवले.

पुत्रास उत्तरदिशेकडील दरवाज्यावर सोडले. तेथून त्या मुलास साकेतपुरातील एका सुभद्र नामक विणजाराने उचलून आपल्या सुदत्ता पत्नीस स्वाधीन केले. त्याचे नाव धनदेव ठेवले. पूर्वोपाजित कर्मवश धनदेवाचा कमलेसह विवाह झाला. ते पती-पत्नी झाले. नंतर धनदेव व्यापारासाठी उज्जयनी नगरीला गेला. तेथे तो वसंततिलका वेश्येवर मोहित झाला. त्याच्या संयोगाने वसंततिलकेला मुलगा झाला. त्याचे नाव वरुण ठेवण्यात आले. नंतर एक दिवस कमलाने नाते संबंध विचारले. मुनिराजने त्यांचे काही संबंध सांगितले.

### पूर्वभवाचे वर्णन

याच उज्जयनी नगरीमध्ये सोमशर्मा नावाचा ब्राह्मण राहात होता. त्यास काश्यपी नावाची पत्नी होती. त्यांना अग्निभूत आणि सोमभूत नावाचे दोन मुलगे झाले. ते दोघे कोठून तरी शिकून येत असत. त्यांनी रस्त्यामध्ये जिनदत्त मुनीला - त्यांची माता जिनमती नावाची आर्यिका होती - आपल्या मातेबद्दल भद्र नामक मुनीला सुभद्रा नामक आर्यिका शरीर कुशलता व समाधान विचारतांना पाहले. तेथे त्या दोन्ही भावांनी त्यांची मस्करी केली की, तरुणास तर वृद्ध स्त्री आणि वृद्धास तरुण स्त्री आहे, परमेश्वराने असा विपरीत योग घडविला. या अशा मस्करी, निंदेच्या पापाने सोमशर्मा तर वसंततिलका नामक वेश्यारूपाने उत्पन्न झाला आणि अग्निभूत सोमभूत दोघेही बंधू मरून वसंततिलकेचे पुत्र-पुत्री युगल म्हणून जन्मास आले. त्यांचेच कमला आणि धनदेव नाव ठेवण्यात आले हे या पूर्वी सांगितलेच आहे. काश्यपी ब्राम्हणी वसंततिलका वेश्येला धनदेवाच्या संयोगाने वरुण नामक पुत्र म्हणून जन्मास आली. याप्रमाणे सर्व संबंध ऐकण्यामुळे कमलेला तेथे वरुण पाळण्यामध्ये झोके घेत होता. त्यास पाहून कमला म्हणू लागली - 'हे बालक तुझ्यासह माझे सहा नाती आहेत ते ऐक-

(१) माझा पती धनदेव त्याच्या संयोगाने तू जन्मलास म्हणून तू माझा सावत्र मुलगा आहेस.

(२) धनदेव माझा सख्या भाऊ आहे, त्याचा तू पुत्र आहेस म्हणून

माझा भाचा पण आहेस.

(३) माझी आई वसंततिलका, तीच तुझी आई म्हणून तू माझा भाऊही आहेस.

(४) तू माझे पति धनदेव, त्यांचा लहान भाऊ आहेस, म्हणून तू माझा देवरही आहेस.

(५) धनदेव माझी आई वसंततिलकेचा पती आहे, म्हणून माझा पिता झाला. धनदेव त्याचा तू लहान भाऊ आहेस म्हणून तू माझा काका झालास.

(६) मी वसंततिलकेची सवत म्हणून धनदेव माझा सावत्र मुलगा आहे. त्याचा तू पुत्र, म्हणून माझा पौत्रही आहेस.

एवढ्यात तेथे वसंततिलका आली व ती म्हजणाली तू माझ्या मुलास सहा नाती एकविणारी कोण ? तेव्हा कमलेने वसंततिलकेसह सहा नाती सांगितली

(१) प्रथमतः तू माझी माता आहेस. कारण मी धनदेवासोबत तुझ्याच पोटी जन्माला आली.

(२) धनदेव माझा भाऊ व तू त्याची पत्नी, म्हणून तू माझी भावजय आहेस.

(३) तू माझी माता आहेस. तुझा पति धनदेव माझा पिता झाला. त्याची तू माता आहेस, म्हणून माझी तू दादी-आजीपण आहेस.

(४) माझा पति धनदेव आहे. तू त्याची पत्नी आहेस. म्हणून तू माझी सवत आहेस.

(५) धनदेव तुझा पुत्र तो माझा सावत्र मुलगा झाला. तू त्याची स्त्री आहेस म्हणून तू माझी पुत्रवधू सुनबाई पण आहेस.

(६) मी धनदेवाची पत्नी आहे. तू धनदेवाची माता आहेस. म्हणून तू माझी सासू पण आहेस.

याप्रकारे वसंततिलकेने सहा प्रकारचे नाते ऐकून चिंता करू लागली की तेवढ्यात तेथे धनदेव आला. त्यास पाहून कमला म्हणाली की, तुमच्याशी पण माझी सहा नाती आहेत.



(१) प्रथमतः तर तूं आणि मी याच वेश्येच्या उदरातून जन्मलो म्हणून तूं माझा भाऊ आहेस.

(२) नंतर तुझा माझा विवाह झाला. म्हणून तूं माझा पति आहेस.

(३) वसंततिलका माझी माता आहे, तिचा तू पती आहेस. म्हणून माझा पिता पण आहेस.

(४) वरुण तुझा लहान भाऊ म्हणून तो माझा काका झाला. त्याचा तूं पिता आहेस. म्हणून काकाचा पिता असल्याने तूं माझा दादा-आजोबा पण आहेस.

(५) मी वसंततिलकेची सवत आणि तूं माझा सावत्र पुत्र म्हणून तूं माझाही पुत्र आहेस.

(६) तू माझा पती आहेस. म्हणून तुझी माता ही वेश्या माझी सासू झाली. आपण माझ्या सासूचे पती आहात म्हणून माझे श्वसूर-सासरे पण आहात. याप्रमाणे एकाच भवामध्ये एका जीवाचे अठरा नाते झाले. याचे उदाहरण संदर्भ दाखला ६४-६५ गाथेमध्ये आहे. ही या संसाराची विचित्र विडंबना आहे ! यात कांहीच आश्चर्य नाही.

आतां पंचपरिवर्तनाची पाच नावे सांगतात -

**संसारो पंचविहो, दव्वे रवेत्ते तहेव काले य ।**

**भवभमणो य चउत्थो, पंचमओ भावसंसारो ॥ ६६ ॥**

**अन्वयार्थ - (संसारो पंचविहो)** संसार [परिभ्रमण, परिवर्तन] पाच प्रकारचे आहे. **(दव्वे)** १ द्रव्य [पुद्गल द्रव्यामध्ये ग्रहण-त्यजनरूप परिभ्रमण] **(रवेत्ते)** २ क्षेत्र [आकाशाच्या प्रदेशामध्ये स्पर्श करणे स्वरूपाचे परिभ्रमण] **(य तहेव काले)** ३ काल [कालाच्या समयामध्ये उत्पन्न होणे, मरण होणे यारूपाचे परिभ्रमण] **(भवभमणो य चउत्थो)** ४ भव [नारकादि भव धारण करणे व सोडणेरूप परिभ्रमण] **(पंचमओ भावसंसारो)** ५ भाव [आपल्या कषाययोगाच्या स्थानानुरूप अशा भेदांचे परिवर्तनरूप परिभ्रमण] याप्रमाणे पाच प्रकारचा पंच परिवर्तनरूप संसार जाणावा. ॥ ६६ ॥

आता यांचे स्वरूप सांगतात. प्रथमतः **द्रव्यपरिवर्तन** सांगतात -

**बंधदि मुंचदि जीवो, पडिसमयं कम्मपुग्गला विविहा ।**

**णोकम्मपुग्गला वि य, मिच्छत्तकसायसंजुत्तो ॥ ६७ ॥**

**अन्वयार्थ - (जीवो विविहा कम्मपुग्गला विविहा णोकम्मपुग्गला)**

हा जीव या लोकामध्ये सर्वत्र व्यापून असलेल्या अनेकप्रकारचे पुद्गल-१ त्यापैकी काही ज्ञानावरणादि कर्मरूप तसेच कांही औदारिक शरीररूप नोकर्मपुद्गल आहेत; त्यांनी हा जीव **(पडिसमयं)** प्रतिसमयास **(मिच्छत्तकसायसंजुत्तो)** मिथ्यात्वकषायरूप होतो व **(बंधदि मुंचदि)** त्या पुद्गलास बांधतो व सोडतो.

**भावार्थ -** मिथ्यात्वकषायवश ज्ञानावरणादि कर्मांचा समयप्रबद्ध<sup>१</sup> समयसमयाला ग्रहण करतो. समयप्रबद्ध हे एका समयात ग्रहण केलेल्या व सोडलेल्या कार्मण वर्गणेच्या परमाणूंचे परिमाण आहे. जे पूर्वी ग्रहण केले होते ते तर सत्तेमध्ये आहेतच. त्यापैकी एवढेच समयप्रबद्ध कर्म उदयाला येऊन निघून जातात. तसेच औदारिकादि शरीर ज्या आहारवर्गणेपासून बनतात त्याचेही समयप्रबद्ध शरीर ग्रहण करण्याच्या समयापासून तो त्याच्या स्थितिपर्यंत ग्रहण करतो व सोडतो. याप्रमाणे अनादि काळापासून अनंत कालापावेतो ग्रहण करणे व सोडणे सुरुच आहे. तेथे एका परिवर्तनाच्या सुरुवातीच्या समयप्रबद्धामध्ये जेवढे जेवढे पुद्गलपरमाणू जसे स्निग्ध-रूक्ष वर्ण, गंध, रूप, रस तीव्र-मंद-मध्यम भावाने ग्रहण केले असतील तेवढेच आणि तेच व त्याच स्पर्शादि स्वरूपाचे कोण्या एका समयामध्ये पुनः ग्रहण करीपर्यंत तोपावेतो **एक कर्मद्रव्य परिवर्तन** होते, तसेच याचप्रकारे नोकर्मद्रव्यपरिवर्तन होते. **मध्ये मध्ये अनंतवेळा दुसऱ्या प्रकारचे परमाणूंचे ग्रहण होते ते मोजणीत घ्यावयाचे नाहीत. तसेच्या तसेच पुनः ग्रहण करण्यास अनंत काळ व्यतीत होतो. त्यास एक द्रव्यपरिवर्तन म्हणतात.** याप्रमाणे या जीवाने या लोकामध्ये अनंत परिवर्तन केले आहेत. ॥ ६७ ॥

आता **क्षेत्रपरिवर्तन** सांगतात -

(१) **समयप्रबद्ध** - एका समयामध्ये जितके कर्मपरमाणू आणि नोकर्मपरमाणू बांधले जातात त्या सर्वांना समयप्रबद्ध म्हणतात.

**सो को वि णत्थि देसो, लोयायासस्स णिरवसेसस्स ।**

**जत्थ ण सव्वो जीवो, जादो मरिदो वि बहुवारं ॥ ६८ ॥**

**अन्वयार्थ - (णिरवसेसस्स लोयायासस्स सो को वि देसो णत्थि)**

समस्त लोकाकाशाच्या प्रदेशामध्ये असा कोणताच एकही प्रदेश बाकी नाही की, **(जत्थ सव्वो जीवो बहुवारं जादो य मरिदो ण)** जेथे हे सर्वच संसारी जीव कित्येकदां जन्मले नाहीत आणि मरण पावले नाहीत.

**भावार्थ -** या समस्त लोकाकाशाच्या सर्वच प्रदेशामध्ये हा जीव अनंतवेळा उत्पन्न झाला आणि अनंतवेळा मरणास प्राप्त झाला. असा कोणताही प्रदेश बाकी नाही की जेथे हा जीव उत्पन्न झाला नाही आणि मरणही पावला नाही. लोकाकाशाचे असंख्यात प्रदेश आहेत. त्याच्या ठीक मध्यातील आठ प्रदेशांना मध्यंतरी घेऊन, सूक्ष्मनिगोदलाब्धिअपर्यात्मक जघन्य अवगाहनेला धारण करून तेथे उत्पन्न होतो. त्याची अवगाहनाही असंख्यात प्रदेशच आहे. याप्रमाणे जेवढ्या प्रदेशांची अवगाहना आहे तेवढ्यावेळा तर तीच अवगाहना तेथेच धारण करतो. मध्यंतरी अन्य प्रदेशामध्ये अन्य अवगाहनेने उत्पन्न होतो ते तर मोजणीत घ्यावयाचे नाहीत. नंतर क्रमाक्रमाने एक एक प्रदेश अधिक अवगाहना प्राप्त करतो त्या मात्र मोजणीत आहेत. याप्रमाणे महामत्स्याच्या उत्कृष्ट अवगाहना पूर्ण करतो. त्याच क्रमाने लोकाकाशाच्या प्रदेशांना स्पर्श करतो. तेव्हा एक क्षेत्रपरिवर्तन होते. ॥ ६८ ॥

**कालपरिवर्तनाचे स्वरूप**

**उवसप्पिणिवसप्पिणि, पढमसमयादिचरमसमयंतं ।**

**जीवो कमेण जम्मदि, मरदि य सव्वेसु कालेसु ॥ ६९ ॥**

**अन्वयार्थ - (उवसप्पिणिवसप्पिणि पढमसमयादिचरमसमयंतं)**

उत्सर्पिणी अवसर्पिणी कालाच्या पहिल्या समयपासून तो अंत समयपर्यंत **(जीवो कमेण सव्वेसु कालेसु जम्मदि य मरदि)** हा जीव क्रमाने सर्वच समयामध्ये उत्पन्न होतो आणि मरण प्राप्त करतो.

**भावार्थ -** कोणी जीव दहा कोडाकोडी<sup>१</sup> सागरप्रमाण उत्सर्पिणी कालाच्या प्रथम समयामध्ये जन्म घेतो, नंतर दुसऱ्या उत्सर्पिणीच्या दुसऱ्या समयामध्ये जन्म घेतो, याचक्रमाने तिसऱ्या उत्सर्पिणीच्या तिसऱ्या समयामध्ये जन्म घेतो. अशाच अनुक्रमाने अंतसमयापर्यंत जन्म घेत राहतो. मध्ये मध्ये अन्यसमयामध्ये अनुक्रमाविना जन्म घेईल ते तर मोजणीत नाहीतच. याचप्रकारे अवसर्पिणी कालाच्या दहा कोडाकोडी सागराचा काळ पूर्ण करतो, तसेच याच क्रमाने मरतो. या प्रमाणे हा काळही अनंत काळ आहे. त्यास एक **कालपरिवर्तन** म्हणतात. ॥ ६९ ॥

**भवपरिवर्तनाचे स्वरूप -**

**णेरइयादिगदीणं, अवरट्टिदिदो वरट्टिदी जाव ।**

**सव्वट्टिदिसु वि जम्मदि, जीवो गेवेज्ज पज्जंतं ॥ ७० ॥**

**अन्वयार्थ - (जीवो णेरइयादिगदीणं अवरट्टिदिदो जाव वरट्टिदी)**

हा संसारी जीव नरकादि चार गतींची जघन्य स्थितीपासून तो उत्कृष्ट स्थिती पूर्ण करतो तोपावेतो **(सव्वट्टिदिसु)** सर्वच अवस्थेमध्ये **(गेवेज्जपज्जंतं)** प्रैवेयकापर्यंत **(जम्मदि)** जन्म धारण करतो.

**भावार्थ -** नरकगतीची जघन्य आयुमर्यादा दहा हजार वर्षे आहे. त्याचे जेवढे समय आहेत तितक्या वेळा तर जघन्य आयुष्य धारण करून जीव जन्मतो. नंतर एक एक समय अधिक आयुमर्यादा धारण करून जन्म घेतो. अशाच अनुक्रमाने तेहतीस सागराची उत्कृष्ट आयुमर्यादा पूर्ण करतो; मध्ये मध्ये आयु कमी जास्त धारण करून जन्म घेत असेल तर ते मात्र मोजणीत नाहीत. याच तऱ्हेने तिर्यच गतीचे जघन्य आयुष्य अंतरमुहूर्त, त्या अंतर्मुहूर्ताचे जेवढे समय आहेत तेवढ्या वेळा जघन्य आयु धारण करून जन्मतो. नंतर एक एक समय अधिक या अनुक्रमाने तीनपल्याचे आयुष्य (भव) पूर्ण करतो, मध्ये मध्ये आयुष्य कमी जास्त होऊन जन्म (भव) धारण केले तर तेही मोजणीत नाहीत. याच प्रमाणे

(१) कोडाकोडी - एक कोडी गुणीला एक कोड याप्रमाणे. एवढे सागर. सागर एक कालमोजणीचे मोठे परिमाण आहे.

मनुष्यगतीची जघन्य आयुपासून तो उत्कृष्ट तीन पत्य आयुष्य पूर्ण करतो.

याच तऱ्हेने-देवगतीतील जघन्य आयुष्य दहा हजार वर्षे असून नवग्रैवेयकातील देवांचे उत्कृष्ट आयुष्य एकतीव सागर आहे - तेही एक एक समय अधिक पूर्ण करतो. ग्रेवेयकाच्या वर उत्पन्न होणारा जीव एक दोन भव धारण करून निश्चितच मोक्षाला जातो. म्हणून ते भव, आयुष्य गृहीत नाहीत. याप्रमाणे एक भवपरिवर्तन पूर्ण होते. हाही काल अनंत काल आहे ॥ ७० ॥

**भावपरिवर्तनाचे स्वरूप -**

**परिणमदि सण्णिजीवो, विविहकसाएहिं द्विदिणमित्ते हिं ।**

**अणुभागणित्तेहिं य, वडुंतो भावसंसारो ॥ ७१ ॥**

**अन्वयार्थ - (भावसंसारो वडुंतो)** भावसंसारामध्ये परिवर्तन करणारा हा जीव **(द्विदिणमित्तेहिं य अणुभागणित्तेहिं)** अनेक प्रकारच्या कर्मांच्या स्थितिबंधास कारण तसेच अनुभागबंधास कारण **(विविहकसाएहिं सण्णि जीवो)** संज्ञी पंचेन्द्रिय जीव अनेक प्रकारच्या कषायरूपाने **(परिणमदि)** परिणमन करतो.

**भावार्थ -** कर्मांच्या एका स्थितिबंधाला कारण कषायांचे स्थान असंख्यात लोकप्रमाण आहेत. त्यामध्ये एका स्थितिबंधस्थानामध्ये अनुभागबंधास कारण कषायांचे स्थान असंख्यात लोकप्रमाण आहेत. जे योगस्थान आहेत. ते जगत्श्रेणीच्या असंख्यताव्या भागप्रमाण आहेत. हा जीव त्यामध्ये परिवर्तन करतो. ते कोणत्या प्रकारे ? कोणी एक संज्ञी मिथ्यादृष्टी पर्याप्तक जीव स्वयोग्य सर्वजघन्य ज्ञानावरण प्रकृतीची स्थिती अंतःकोडाकोडी<sup>१</sup> सागरप्रमाण बांधतो. त्याचे कषायांची स्थाने असंख्यात लोकमात्र आहेत. त्यामध्ये सर्वात जघन्य स्थान एकरूप परिणमत्त असतात. त्यामधील त्या एका स्थानामध्ये अनुभागबंधाचे कारण अशी स्थाने असंख्यात लोकप्रमाण आहेत. त्यापैकी एक

~~~~~

(१) अंतःकोडाकोडी.

सर्वजघन्यरूपाने परिणमतो. तेथे त्यायोग्य सर्वजघन्यच अशा योगस्थानरूप परिणमतात, तेव्हा जगत्श्रेणीच्या असंख्यातावे भाग योगस्थान अनुक्रमाने पूर्ण करतो. मध्यंतरी अन्य योगस्थानरूप परिणमतो ते मोजणीत नाही. याप्रमाणे योगस्थान पूर्ण झाले असता अनुभागाच्या दुसऱ्या स्थानरूपाने परिणमतो. तेथेही तशाच प्रकारे सर्व योगस्थान पूर्ण करतो.

तिसरे अनुभागस्थान होते तेथेही तेवढेच योगस्थान भोगतो याप्रमाणे असंख्यात लोकप्रमाण अनुभागस्थाने पूर्ण करतो तेव्हा दुसरे कषायस्थान धारण करतो तेथेही तशाच प्रकारे क्रमाने असंख्यातलोकप्रमाण अनुभागस्थान पूर्ण करतो तसेच जगत्श्रेणीच्या असंख्यातावे भाग योगस्थान पूर्वोक्त क्रमाने भोगतो, तेव्हा तिसरे कषायस्थान घ्यावे. याच प्रकारानेच चतुर्थादि असंख्यात लोकप्रमाण कषायस्थान पूर्वोक्त क्रमाने पूर्ण करतो तेव्हा कोठे एक समय अधिक जघन्यस्थितिस्थान घ्यावे. त्यामध्ये सुद्धा कषायस्थान, अनुभागस्थान, योगस्थान पूर्वोक्त क्रमाने भोगतो. याप्रमाणे दोन समय अधिक जघन्य स्थितीपासून तो तीस कोडाकोडी सागर पर्यंत ज्ञानावरणाची स्थिती पूर्ण करतो. याच प्रकाराने सर्वच मूलप्रकृति तसेच उत्तर कर्मप्रकृतींचा क्रम जाणावा. या प्रकारे परिणमत करत असता अनंत काल व्यतीत होऊन जातो. त्या सर्वांचा काळ एकत्र करावा तेव्हा एक **भावपरिवर्तन** होते. याप्रकारची अनंत परावर्तने हा जीव या अनंत संसारामध्ये करत आलेला आहे. ॥ ७१ ॥

आता पंचपरावर्तनाच्या कथनाचा समारोप करतात.

एवं अणाइकालं, पंचपयारे भमेइ संसारे ।

णाणादुक्खणिहाणे, जीवो मिच्छत्तदोसेण ॥ ७२ ॥

अन्वयार्थ - (एवं) याप्रकारे **(णाणादुक्खणिहाणे पंचपयारे संसारे)** नानाविध दुःखाचे निधान अशा पाच प्रकारच्या संसारामध्ये **(जीवो अणाइकालं मिच्छत्तदोसेण भमेइ)** हा संसारीजीव अनादि काळापासून मिथ्यात्वाच्या दोषाच्या प्रभावाने या संसारात भ्रमण करतो.

विशेषार्थ - या पाच परिवर्तनामध्ये सर्वात कमी काळ द्रव्यपरिवर्तनाचा आहे. त्यानंतर अनुक्रमे क्षेत्रपरिवर्तन, कालपरिवर्तन,

भवपरिवर्तन आणि भावपरिवर्तनाचा काळ अधिक आहे.

एका भावपरिवर्तनामध्ये असंख्य भवपरिवर्तने होतात. एका भवपरिवर्तनामध्ये असंख्य कालपरिवर्तने होतात; एका कालपरिवर्तनामध्ये असंख्य क्षेत्रपरिवर्तने होतात आणि एका क्षेत्रपरिवर्तनामध्ये असंख्य द्रव्यपरिवर्तने होतात ॥ ७२ ॥

आतां संसारापासून मुक्ततेचा उपाय सांगतात -

इय संसारं जाणिय, मोहं सव्वायरेण चइऊण ।

तं ज्ञायह ससहावं, संसरणं जेण णासेइ ॥ ७३ ॥

अन्वयार्थ - (इय संसारं जाणिय) याप्रमाणे पूर्वोक्त सांगितल्या प्रकाराने संसाराचे स्वरूप जाणून घेऊन **(सव्वायरेण मोहं चइऊण)** सर्वच प्रयत्नपूर्वक मोहाचा त्याग करून **(तं ससहावं ज्ञायह)** त्या आत्मस्वरूपाचे ध्यान करा की **(जेण संसरणं णासेइ)** जेणेकरून संसारपरिभ्रमणाचा अभाव होईल.

विशेषार्थ - अशा या विडंबनमात्र व दुःखरूप संसारापासून मुक्ततेचा उपाय, सर्व प्रकारच्या मोहाचा त्याग करून शुद्ध आत्मस्वरूपाचे ध्यान करणे हाच आहे. ॥ ७३ ॥

दोहा - पंचपरावर्तनमयी, दुःखरूप संसार ।

मिथ्याकर्मउदै यहै, भरमे जीव अपार ॥

अर्थ - याप्रमाणे हा पंचपरावर्तनरूप संसार दुःखस्वरूपच आहे. मिथ्यात्व कर्माच्या उदयाने हा जीव या अपार संसारामध्ये भ्रमण करतो.

संसारानुप्रेक्षा समाप्त.

1 1 1

एकत्वानुप्रेक्षा

इक्को जीवो जायदि, इक्को गब्भम्मि गिण्हदे देहं ।

इक्को बालजुवाणो, इक्को बुड्ढो जरागहिओ ॥ ७४ ॥

अन्वयार्थ - (जीवो इक्को जायदि) हा जीव एकटाच जन्म घेतो, **(इक्को गब्भम्मि देहं गिण्हदे)** तो एकटाच गर्भामध्ये देह धारण करतो, **(इक्को बालजुवाणो)** एकटाच बालक होतो व तोच एकटा तरुण होतो, **(इक्को जरागहिओ बुड्ढो)** एकटाच रोगग्रस्त होऊन म्हातारा होतो.

भावार्थ - जीव एकटाच नाना पर्याय धारण करतो. ॥ ७४ ॥

इक्को रोइ सोइ, इक्को तप्पेइ माणसे दुक्खे ।

इक्को मरदि वराओ, णरयदुहं सहदि इक्को वि ॥ ७५ ॥

अन्वयार्थ - (इक्को रोइ सोइ) जीव एकटाच रोगी होतो, व एकटाच शोकाकुल होतो; **(इक्को माणसे दुक्खे तप्पेइ)** तोच एकटा मानसिक दुःखाने संतप्त होतो; **(इक्को मरदि वराओ)** एकटाच बिचार मरतो व **(इक्कोवि णरयदुहं सहदि)** आणि दीनपणाने तो एकटाच नरकातील दुःखे सहन करतो.

भावार्थ - जीव एकटाच नाना अवस्था धारण करतो व संयागवियोगाचे सुख व दुःख भोगतो. ॥ ७५ ॥

इक्को संचदि पुण्णं, इक्को भुंजेदि विविहसुरसोक्खं ।

इक्को खवेदि कम्मं, इक्को वि य पावए मोक्खं ॥ ७६ ॥

अन्वयार्थ - (इक्को पुण्णं संचदि) हा जीव एकटाच पुण्याचा संचय करतो; **(इक्को विविहसुरसोक्खं भुंजेदि)** तो एकटाच स्वर्गातील नानाविध सुखे भोगतो; **(इक्को कम्मं खवेदि)** तो एकटाच कर्माचा नाश करतो, **(य इक्को वि मोक्खं पावए)** आणि तो एकटाच मोक्ष प्राप्त करतो.

भावार्थ - तोच जीव पुण्य करून स्वर्गास जातो आणि कर्माचा नाश करून मोक्ष प्राप्त करतो. ॥ ७६ ॥

सुयणो पिच्छंतो वि हु, ण दुक्खलेसं पि सक्कदे गहिदुं ।

एवं जाणंतो वि हु, तो वि ममत्तं ण छंडेइ ॥ ७७ ॥

अन्वयार्थ - (हु सुयणो पिच्छंतो वि) खरोखर स्वजन दुःखात

फसलेल्या नातलगास पाहून देखील (हु दुःखलेसं पि गहिदुं ण सक्खे) त्याचे दुःख लेशमात्र घेऊ शकत नाहीत. (हु एवं जाणंतो वि) खरोखरच एवढे जाणूनही (तो वि ममत्तं ण छंडेइ) तो नातलगाच्या ममत्वाचा त्याग करत नाही.

भावार्थ - आपले दुःख हा जीव आपणच स्वयं भोगतो, कोणीही दुःख वाटून घेऊ शकत नाही. हा जीव मात्र असा अज्ञानी आहे की, दुःखें स्वयं भोगत असतांनाही पराच्या ममत्वाला मात्र सोडत नाही. ॥ ७७ ॥

आता सांगतात की, निश्चयाने एक धर्मच तेवढा स्वजन आहे -
जीवस्स णिच्छयादो, धम्मो दहलक्खणो हवे सुयणो ।

सो णेइ देवलोए, सो वि य दुक्खखयं कुणदि ॥ ७८ ॥

अन्वयार्थ - (णिच्चयादो दहलक्खणो धम्मो जीवस्स सुयणो हवे) निश्चयाने तर दशलक्षण धर्म हाच जीवाला स्वजन-नातलग आहे. (सो देवलोए णेइ) तो देवलोकामध्ये, स्वर्गास नेतो आणि (य सो वि दुक्खखयं कुणदि) तोच मात्र दुःखाचा क्षय करतो.

भावार्थ - धर्माला सोडून दुसरा कोणीही जीवाला हितकारी नाही. ॥ ७८ ॥

आता सांगतात की, याचतऱ्हेने आपल्या एकट्या आत्म्यास शरीरापासून भिन्न जाणावे.

सव्वायरेण जाणह, इक्कं जीवं सरीरदो भिण्णं ।

जम्हि दु मुणिदे जीवो, होइ असेसं खणे हेयं ॥ ७९ ॥

अन्वयार्थ - हे भव्य जीवांनो (इक्कं जीवं सरीरदो भिण्णं सव्वायरेण जाणह) या एकमात्र जीवास शरीरापासून भिन्न जाणा. (जम्हि दु मुणिदे जीवो) याप्रमाणे आत्म्यास जाणले असतांना (असेसं खणे हेयं होइ) अवशिष्ट सर्वच परद्रव्य क्षणामध्ये हेयमात्र प्रतीत होते.

भावार्थ - जेव्हा आपल्या स्वरूपाला जाणतो तेव्हा सर्वच परद्रव्य हेयरूपाने प्रतीत होते. म्हणून आपल्या शुद्धात्मस्वरूपास जाणण्याचा सर्वोत्तम महान् उपदेश आहे. ॥ ७९ ॥

दोहा - एक जीव परजाय बहु, धारे स्वपर निदान ।

पर तजि आपा जानिकै, करो भव्य कल्याण ॥

अर्थ - या एकरूप जीवाच्या अनेक पर्याय आहेत; असा निर्णय केला म्हणजे स्वपराचा निर्णय होतो. म्हणून पर सोडून आत्म्यास जाणून, हे भव्य ! कल्याण साधा !

एकत्वानुप्रेक्षा समाप्त.

1 1 1

आ. कुंदकुंददेव वचनसुधा

मोक्षमार्गाच्या प्रवृत्तीचे मूल साधन - स्वाध्याय

एयग्गदो समणो, एयग्गं णिच्छिदस्स अत्थेसु ।

णिच्छिती आगमदो, आगमचेट्ठा तयो जेट्ठा ॥ २३२ ॥

आगमहीणो समणो, णेवप्पाणं परं बियाणादि ।

अविजाणंतो अट्ठे, खवेदि कम्माणि किध भिक्खू ॥

आगमचक्खू साहू, इंदियचक्खूणि सव्वभूदाणि ॥ २३३ ॥

देवा वि ओहिचक्खु, सिद्धा पुण सव्वदो चक्खु ॥ २३४ ॥

आ. कुंदकुंददेव प्रवचनसार -

अर्थ - श्रमण (साधू) हा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याच्या एकाग्रतेला पोहोचलेला असतो. पदार्थाच्या स्वरूपाचा ज्यांना निर्णय होतो त्यालाच एकाग्रता होते. म्हणून आगमाचे अध्ययन मनःपूर्वक करावे. ते मुख्य कर्तव्य आहे. आगमज्ञानाने रहित श्रमण हा आत्मा आणि परास कधीही जाणत नाही. उत्तम अर्थ आत्मपदार्थास न जाणणारा साधक कर्माचा क्षय कसा करणार ? अतएव मोक्षमार्गाच्या पथिकाला आगत हाच एकमात्र चक्षू आहे. साधू आगमनेत्राने पाहतात. सर्व प्राणीमात्र इंद्रियनेत्राने पाहतात. देवअवधिज्ञान नेमाने पाहतात सिद्ध परमात्मा सर्व आत्मप्रदेशद्वारा पाहतात. म्हणून मुमुक्षूंनी आगमाचे पारायण करावे.

अन्यत्वानुप्रेक्षा

अण्णं देहं गिण्हदि, जणणी अण्णा य होदि कम्मादो ।

अण्णं होदि कलत्तं, अण्णो वि य जायदे पुत्तो ॥ ८० ॥

अन्वयार्थ - हा जीव या संसारामध्ये (अण्णं देहं गिण्हदि)

आपणापासून भिन्न शरीरास धारण करतो; (य जणणी अण्णा) माता देखील अन्यच-भिन्नच आहे. (कलत्तं अण्णं होदि) पत्नी सुद्धा भिन्नच आहे. (य पुत्तो वि अण्णो जायदे) आणि पुत्र देखील वेगळाच उत्पन्न होतो. (कम्मादो होदि) हे सर्व कर्मसंयोगाने होते. ॥ ८० ॥

एवं बहिरदव्वं, जाणदि रूवा हु अप्पणो भिण्णं ।

जाणंतो वि हु जीवो, तत्थेव य रच्चदे मुढो ॥ ८१ ॥

अन्वयार्थ - (एवं बाहिरदव्वं हु अप्पणो रूवा भिण्णं जाणदि)

याप्रमाणे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे सर्व बाह्य पदार्थ खरोखर स्वरूपाने भिन्न आहेत असे जाणण्यात येते. (हु जीवो जाणंतो वि) खरोखर हा जीव हे जाणून देखील (य तत्थेव मुढो रच्चदे) मूढ होतसाता तेथेच रममाण होतो. ही केवढी मूर्खता ! केवढे अज्ञान ! ॥ ८१ ॥

यो जाणिऊण देहं, जीवसरूवादु तच्चदो भिण्णं ।

अप्पाणं पि य सेवदि, कञ्जकरं तस्स अण्णत्तं ॥ ८२ ॥

अन्वयार्थ - (यो देहं जीवसरूवादो तच्चदो भिण्णं जाणिऊण)

याप्रमाणे जो भव्य मुमुक्षु जीव देहास जीवस्वरूपाहून तत्त्वतः भिन्नरूपाने जाणून (य अप्पाणं पि सेवदि) आणि आपल्या शुद्ध स्वरूपाचे चेतन करतो, (तस्स अण्णत्तं कञ्जकरं) त्याला अन्यत्व भावना कार्यकारी, फलदायी आहे.

भावार्थ - जो देहादिकास भिन्न जाणून आपल्या शुद्ध स्वरूपाचे अनुभवन करतो त्याला अन्यत्वानुप्रेक्षा सफल, प्रयोजन सिद्ध करणारी आहे ॥ ८२ ॥

दोहा - निज आतमत्तैं भिन्न पर, जाने जे नर दक्ष ।

निजमें रमैं बमैं अपर, ते शिव लखै प्रत्यक्ष ॥

अर्थ - सर्व परद्रव्य आपल्या आत्म्यापासून भिन्न आहेत असे जो सावधान चतुर पुरुष जाणतो, आपल्या स्वरूपामध्ये रमतो, परापासून दूर होतो ते प्रत्यक्ष मोक्ष प्राप्त करतात -

अन्यत्वानुप्रेक्षा समाप्त.

1 1 1

मोह नष्ट करण्याचा उपाय

जो जाणदि अरहंतं द्रव्यत्तगुणत्तपज्जयत्तेहिं ।

सो जाणदि अप्पाणं, मोहो खलु जादि तस्स लयं ॥ ८० ॥

प्रवचनसार आ. कुंदकुंददेव

अर्थ - जो अरहंतांना द्रव्यपणा, गुणत्व आणि पर्यायरूपाने जाणतो तो आत्म्यास जाणतो. जो आत्म्यास जाणतो त्याचा मोह नाश पावतो. अरहंताच्या स्वरूपाचे ज्ञान हे आत्मस्वरूपाचेच ज्ञान आहे व आत्मज्ञानाने मोह नाश पावतो.

आत्माच शरण आहे.

अरुहा सिद्धाइरिया, उवझाया, साहू पंचपरमेट्टी ।

ते वि हु चेट्टदि आदे, तम्हा आदा हु मे सरणं ॥

(बारस अणुवेक्खा, गाथा क१२ आ. कुंदकुंददेव)

अर्थ - अरहंत, सिद्ध, आचार्य, आध्याय आणि साधू हे पाच परमेष्ठी आपल्या शुद्ध आत्म्यामध्येच आहे म्हणून खरोखर मला माझा शुद्ध आत्मा एकमात्र शरण आहे.

अशुचित्वानुप्रेक्षा

सयलकुहियाण पिंडं, किमिकुलकलियं अउव्व दुग्गंधं ।

मलमुत्ताणं गेहं, देहं जाणेह असुइमयं ॥ ८३ ॥

अन्वयार्थ - हे भव्य ! तूं (देहं सयलकुहियाण पिंडं) हा देह सर्वच कुत्सित हीन पदार्थांचा पिंड आहे, (किमिकुलकलियं) २ कृमि [पोटातील जंत] वगैरे अनेक प्रकारच्या निगोदी जीवांनी भरलेले आहे. ३ (अउव्वदुग्गंधं) अत्यंत दुर्गंधमय आहे. ४ (मलमुत्ताणं गेहं) मलमूत्राचे घर आहे. याप्रमाणे देह (असुइमयं जाणेह) अपवित्र, मलीन जाण.

भावार्थ - या शरीरास सर्व अपवित्र घाणेरड्या वस्तूंचा समूह जाणावे. ॥ ८३ ॥

आता सांगतात की, हा देह अन्य सुगंधी वस्तूंना देखील आपल्या संसर्गाने दुर्गंधी करतो -

सुट्टु पवित्तं दव्वं, सरससुगंधं मनोहरं जं पि ।

देहणिहित्तं जायदि, धिणावणं सुट्टुदुग्गंधं ॥ ८४ ॥

अन्वयार्थ - (देहणिहित्तं सुट्टुपवित्तं सरससुगंधं मनोहरं जं पि दव्वं) देहाशी संबंधित अतिशय पवित्र, सरस, सुगंधी व मनोहर असे जे कोणते द्रव्य आहे ते सर्वच (धिणावणं सुट्टुदुग्गंधं जायदि) घृणास्पद आणि अतिशय दुर्गंधी होते.

भावार्थ - या शरीरास चंदन, कापुर इत्यादि सुगंधी पदार्थ लावले असतांना दुर्गंधी होऊन जातात. सरस उत्तम मिष्टान्न वगैरे खाऊ घातल्याने ते मलादिरूप होऊन जातात. अन्य वस्तू देखील शरीराच्या स्पर्शाने अस्पृश्य होते. ॥ ८४ ॥

आणखी शरीराचे अशुचित्व सांगतात -

मणुआणं असुइमयं, बिहिणा देहं विणिम्मियं जाण ।

तेसिं विरमणकज्जे, ते पुण तत्थेव अणुरत्ता ॥ ८५ ॥

अन्वयार्थ - हे भव्य ! (मणुआणं देहं) हा मनुष्याचा देह (बिहिणा असुइमयं विणिम्मियं जाण) विधीने [कर्माने] अपवित्र निर्माण केलेला आहे असे तूं जाण. येथे अशी कल्पना आहे की, (तेसिं विरमणकज्जे)

देहापासून विरक्त होण्यासाठीच म्हणून की काय असा घडविला आहे. (ते पुण तत्थेव अणुस्ता) परंतु ते मनुष्य मात्र तेथेच अनुरक्त होतात हे केवढे अज्ञान आहे !

आणखी हाच अर्थ दृढ करतात -

एवंविहं पि देहं, पिच्छंता वि य कुणंति अणुरायं ।

सेवंति आयरेण य, अलद्धपुव्वत्ति मण्णंता ॥ ८६ ॥

अन्वयार्थ - (एवंविहं पि देहं) या पूर्वोक्त अशा प्रकारच्या घृणित शरीरास (पिच्छंता वि य अणुरायं कुणंति) पाहत असतांनाही हा जीव शरीरामध्ये अनुराग करतो ! जणू (अलद्धपुव्वत्ति मण्णंता) असे शरीर पूर्वी कधी मिळालेच नव्हते असे समजून (य आयरेण सेवंति) आदरपूर्वक त्याची सेवा सुश्रुषा करतो. हे महान अज्ञान आहे. ॥ ८६ ॥

या शरीरापासून जो विरक्त होतो त्यालाच अशुचि अनुप्रेक्षा सफल आहे -

जे परदेहविरत्तो, णियदेहे ण य करेदि अणुरायं ।

अप्पसरूवि सुरत्तो, असुइत्तं भावणा तस्स ॥ ८७ ॥

अन्वयार्थ - (जे परदेहविरत्तो य णियदेहे अणुरायं ण करेदि) जो भव्य मुमुक्षु जीव स्त्रीआदि परदेहापासून विरक्त होऊन आपल्या शरीरामध्येही अनुराग करत नाही (अप्पसरूवि सुरत्तो) आणि आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये रममाण होतो (तस्स असुइत्तं भावणा) त्याची अशुचित्वानुप्रेक्षा सफल आहे.

भावार्थ - देहादिकांच्या केवळ विचारानेच ज्यास वैराग्य प्राप्त होते त्यालाच ही भावना सत्यार्थाने सफल आहे.

दोहा - स्वपरदेहकुं अशुचि लखि, तजे तास अनुराग ।

ताकै सांची भावना, सो कहिए बडभाग ॥

अर्थ - स्वपरदेहास अपवित्र पाहून जो देहाचा अनुराग सोडतो, त्याचीच भावना खरी आहे, तो महान् भाग्यशाली म्हणावा.

अशुचित्वानुप्रेक्षा समाप्त.

आस्रवानुप्रेक्षा

मणवयणकायजोया, जीवपदेसाणफंदणबिसेसा ।

मोहोदयेण जुत्ता, विजुदा वि य आसवा होंति ॥ ८८ ॥

अन्वयार्थ - (मणवयणकायजोया) मनोयोग, वचनयोग, काययोग असा तीन प्रकारचा योग आहे. **(आसवा होंति)** तेच योग आस्रव आहेत. (कसे आहेत ? जीवाच्या प्रदेशाचे स्पंदन विशेष आहेत. स्पंदन म्हणजे चलायमान होणे, कंपन होणे. **(मोहोदयेण जुत्ता विजुदा वि य)** २ ते मोहाच्या उदयाने सहित आहेत, मिथ्यात्व-कषायांनी युक्त आहेत आणि ३ मोहाच्या उदयाने रहित सुद्धा आहेत.

भावार्थ - मन-वचन-कायेचे निमित्त असतांना जीवाच्या प्रदेशामध्ये कंपन होणे हा योग आहे. **या योगालाच आस्रव म्हणतात. ते गुणस्थानाच्या परिपाटीमध्ये सूक्ष्मसांपराय नामक दहाव्या गुणस्थानापर्यंत तर मोहाच्या उदयाने होणाऱ्या यथासंभव मिथ्यात्व वा कषायांनी सहित असतात. त्याला सांपरायिक आस्रव म्हणतात. आणि त्याचेवर तेराव्या गुणस्थानापर्यंत मोहाच्या उदयाने रहित असतात. त्यास इर्यापथ आस्रव म्हणतात. जी पुद्गलवर्गणा कर्मरूप परिणामते त्याला द्रव्यास्रव म्हणतात आणि जीवांचे प्रदेश चंचल होणे हा भावास्रव आहे.**

विशेषार्थ - रागद्वेषमोह या मोहकर्माच्या उदयात होणाऱ्या विकारीभावांनाही आगमामध्ये भावास्रव म्हटले आहे. ॥ ८८ ॥

मोहाच्या उदयसहित आस्रव आहेत असे विशेषरूपाने सांगतात -

मोहविभागवसादो, जे परिणामा हवंति जीवस्स ।

ते आसवा मुणिञ्जसु, मिच्छताइ अणेयविहा ॥ ८९ ॥

अन्वयार्थ - (मोहविभागवसादो जे परिणामा जीवस्स हवंति) मोहाच्या उदयाने जे परिणाम या जीवास होतात **(ते आसवा मुणिञ्जसु)** ते सुद्धा आस्रव आहेत असे हे भव्य ! तूं प्रत्यक्षरूपाने जाण. ते परिणाम **(मिच्छताइ अणेयविहा)** मिथ्यात्वादिक अनेक प्रकारचे आहेत.

भावार्थ - कर्मबंधाचे कारण आस्रव आहेत. ते मिथ्यात्व, अविरत प्रमाद, कषाय आणि योगाच्या भेदाने पाच प्रकारचे आहेत. त्यापैकी पहिले मिथ्यात्वादि चार हेच फक्त स्थितिबंध आणि अनुभागबंधाचे कारण आहेत. आणि ते चारही मोहाच्या उदयाने होतात. आणि जे योग कषायाविना आहेत, ते समयमात्र बंधास (प्रकृति आणि प्रदेश यांना) कारण आहेत. स्थिति अनुभागास मुळीही कारण नाहीत. म्हणून त्यास बंधाच्या कारणामध्ये सांगितले नाही. ॥ ८९ ॥

पुण्यपापाच्या भेदाने आस्रव दोन प्रकारचा सांगतात -

कम्मं पुण्णं पावं, हेउं तेसिं य होंति सच्चिदरा ।

मंदकसाया सच्चा, तिव्वकसाया असच्छा हु ॥ ९० ॥

अन्वयार्थ - (कम्मं पुण्णं पावं) कर्म पुण्य आणि पापाच्या भेदाने दोन प्रकारचे आहे. **(य तेसिं हेउं सच्चिदरा होंति)** आणि त्याचे कारण ही सत् म्हणजे प्रशस्त आणि इतर म्हणजे अप्रशस्त हे दोनच असतात. **(मंदकसाया सच्छा)** त्या दोहोपैकी मंद कषायरूप परिणाम तर प्रशस्त-शुभ-आहेत **(तिव्वकसाया असच्छा हु)** आणि तीव्र कषायपरिणाम अप्रशस्त-अशुभ-आहेत.

भावार्थ - साता वेदनीय, शुभ आयु, उच्च गोत्र आणि शुभ नाम ह्या चार प्रकृति तर पुण्यरूप आहेत. शेष चार घातिकर्म व असातावेदनीय, नरकायु, नीच गोत्र आणि अशुभ नाम या चार प्रकृति पापरूप आहेत. त्यांचे कारणरूप भावास्रवरूप जीवाचे परिणामही दोन प्रकारचे आहेत. मंदकषायरूप परिणाम तर पुण्यास्रव आहेत आणि तीव्र कषायरूप परिणाम हे पापास्रव आहेत. ॥ ९० ॥

मंद व तीव्र कषायाचे स्वरूप दृष्टान्तपूर्वक स्पष्ट करतात -

सव्वत्थ वि पियवयणं, दुव्वयणे दुञ्जणे वि खमकरणं ।

सव्वेसिं गुणगहणं, मंदकसायाण दिट्ठंता ॥ ९१ ॥

अन्वयार्थ - (सव्वत्थ वि पियवयणं) १ सर्व जागी शत्रु तसेच मित्राशी ही प्रिय हितकर वचन **(दुव्वयणे वि खमकरणं)** २ दुर्वचन

ऐकूनही दुर्जनासही क्षमा करणे (सव्वेसिं गुणगहणं) ३ सर्व जीवांच्या गुणांना ग्रहण करणे (मंदकसायाण दिडुंता) हे मंदकषायाचे चिन्ह दृष्टान्त आहेत.

अप्पपसंसणकरणं, पुञ्जेसु वि दोसगहणसीलत्तं ।

वेरधरणं च सुइरं, तिव्वकसायाण लिंगाणि ॥ ९२ ॥

अन्वयार्थ - (अप्पपसंसणकरणं) १ आपली प्रशंसा करणे, (पुञ्जेसु वि दोसगहणसीलत्तं) २ पूज्य पुरुषामध्येही दोषच ग्रहण करण्याची निंद्य प्रवृत्ती, (य सुइरं वेरधरणं) ३ आणि दीर्घकाळपर्यंत वैर धारण करणे (तिव्वकसायाण लिंगाणि) ही तीव्र कषायाची चिन्हे आहेत. ॥ ९२ ॥

आता सांगतात की, त्या पुरुषाचे आस्रवाचे चिंतवनही निष्फल आहे -

एवं जाणंतो वि हु, परिचयणीये वि जो ण परिहरइ ।

तस्सासवाणुपिक्खा, सव्वा वि णिरत्थया होदि ॥ ९३ ॥

अन्वयार्थ - (एवं जाणंतो बि हु) ही तीव्र-मंदकषायाची लक्षणे प्रत्यक्ष जाणूनही (जो परिचयणीये वि ण परिहरइ) जो त्याज्य परिणामांनाही सोडत नाही (तस्स आसवाणुपिक्खा सव्वावि णिरत्थया होदि) त्याचे आस्रवानुप्रेक्षेचे चिंतन सर्वच कांही निरर्थक आहे.

भावार्थ - आस्रवानुप्रेक्षेचे चिंतवन करून १ प्रथमतः तर तीव्र कषाय सोडावयास पाहिजेत २ नंतर शुद्ध आत्मस्वरूपाचे ध्यान करावयास पाहिजे, ३ सर्व कषाय सोडावयास पाहिजेत. तर हे चिंतवन सफल आहे. केवळ वार्तामात्रच म्हणजे आस्रवानुप्रेक्षेची सफलता नव्हे. ॥ ९३ ॥

एदे मोहजभावा, जो परिवज्जेइ उवसमे लीणो ।

हेयमिदि मण्णमाणो, आसवअणुपेहणं तस्स ॥ ९४ ॥

अन्वयार्थ - (जो उवसमे लीणो) जो पुरुष उपशमरूप-प्रशमरूप-परिणाममध्ये [वीतराग भावामध्ये] लीन होऊन (एदे मोहजभावा हेयमिदि मण्णमाणो) हे सर्वच मोहाच्या उदयाने उत्पन्न होणारे भाव हे हेय आहेत असे मानतो आणि (परिवज्जेइ) त्यांचा त्याग करतो (तस्स आसव

अणुपेहणं) त्याचेच आस्रवाच्या स्वरूपाचे चिंतन यथार्थ आहे. ॥ ९४ ॥

दोहा - आस्रवपंचप्रकारकुं, चिंतवैं तजैं विकार ।

ते पावे निजरूपकुं, यहै भावना सार ॥

अर्थ - जे पाच प्रकारच्या आस्रवाचे चिंतवन करतात, सर्व विकारांना सोडतात, ते आत्मस्वरूप प्राप्त करून घेतात. हे या भावनेचे सार आहे.

आस्रवभावना समाप्त

1 1 1

मोहक्षयाचा अन्य उपाय

निणसत्थादो अट्टे पच्चक्खादीहिं बुज्जादो णियमा ।

खीयदि मोहोपचओ तम्हा सत्तं समधिदव्वं ॥ ८६ ॥

आ. कुंदकुंददेव, प्रवचनसार गाथा ८६

अर्थ - जिनशास्त्रानुसार प्रत्यक्षादि प्रमाणद्वारा जो पदार्थांना जाणतो त्याचा मोहाचा प्रसार नाश पावतो. म्हणून समीचीन प्रकारे जिनशास्त्राचे अध्ययन करावे.

संवराणुप्रेक्षा

समत्तं देसवयं, महव्वयं तह जओ कसायाणं ।

एदे संवरणामा, जोगाभावो तहच्चेव ॥ ९५ ॥

अन्वयार्थ - (समत्तं देसवयं महव्वयं तह कसायाणं जओ) १

सम्यक्त्व २ देशव्रत ३ महाव्रत तसेच ४ कषायावर विजय हे चार आणि (तहच्चेव जोगाभावो) तसेच योगाचा अभाव (एदे संवरणामा) ही संवराची नावे आहेत.

भावार्थ - मागील आस्रवानुप्रेक्षेच्या स्वरूपामध्ये मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय आणि योग याप्रमाणे पाच प्रकारचा आस्रव सांगितलेला होता. त्यास अनुक्रमाने रोकणे हा संवर आहे. ते कसे ? मिथ्यात्वाच्या उदयाचा अभाव तर चौथ्या गुणस्थानांत होतो. तेथे सम्यक्त्व उत्पन्न झाल्याकारणाने मिथ्यात्वाचा संवर होतो. अविरतीचा एकदेश अभाव देशव्रताने पाचव्या गुणस्थानात व सर्वदेश अभाव सहाव्या गुणस्थानापासून वर होतो. तेथे अविरतीचा संवर आहे. सातव्या अप्रमत्तविरत गुणस्थानामध्ये प्रमादाचा अभाव झाला. म्हणून प्रमादाचा संवर होतो. वर दहाव्या गुणस्थानापर्यंत अबुद्धिपूर्वक कषाय आहेत, त्याचाही अभाव ११-१२-१३ गुणस्थानामध्ये होतो. म्हणून तेथे कषायांचा संवर आहे. अयोगजिनाला योगाचाही संवर आहे याप्रमाणे संवराचा क्रम आहे.

विशेषार्थ - तत्त्वार्थसूत्रामध्ये सातव्या अध्यायांत देशव्रत, सरागसंयम यांस पुण्यबंधाचे कारण सांगितले; कारण तेथे सहचर कषायभावामुळे त्यास बंधाचे कारण म्हटले आहे आणि येथे त्यावेळी ज्या कषायांचा अभाव झाला तेवढ्या अपेक्षेने त्या कषायाचा अभाव आहे. म्हणून त्यास संवराचे कारण सांगितले आहे. ॥ ९५ ॥

हेच विशेषरूपाने सांगतात -

गुत्ती समिदी धम्मो, अणुवेक्खा तह परीसहजओ वि ।

उक्किडुं चारित्तं, संवरहेदू विसेसेण ॥ ९६ ॥

अन्वयार्थ - (गुत्ती) १ मन-वचन-काय योगाचा निरोध करणे ही

गुत्ती (समिदी) ईया, भाषा, एषणा, आदाननिक्षेपण आणि प्रतिष्ठापन या पाच क्रियेचा अभावामुळे होणारी यत्नाचार प्रवृत्ती ही समिती (धम्मो) ३ उत्तम क्षमादि दशविध दशलक्षण धर्म (अणुवेक्खा) ४ अनित्यादि बारा अनुप्रेक्षा (तह परीसहजओ वि) तसेच ५ क्षुधादि वावीस परीषहावर तत्त्वज्ञानाने विजय प्राप्त करणे हा परीषहजय व (उक्किडुं चारित्तं) उत्कृष्ट चारित्र हे (विसेसदो संवरहेदू) विशेषरूपाने संवरास हेतू आहेत. ॥ ९६ ॥

आता यांचेच विशद वर्णन करतात -

गुत्ती जोगणिरोहो, समिदीयपमादवज्जणं चेव ।

धम्मो दयापहाणो, सुतच्चिंता अणुप्पेहा ॥ ९७ ॥

अन्वयार्थ - (गुत्ती जोगणिरोहो) योगांचा निरोध ही गुत्ती होय.

(समिदी य पमादवज्जणं चेव) प्रमादपूर्वक अयत्नाचाराचा त्याग करून यत्नाचार प्रवृत्ती ही समिती होय. (धम्मो दयापहाणो) दयाप्रधान तो धर्म आहे. (सुतच्चिंता अणुप्पेहा) जीवादि तत्त्वे आणि शुद्धस्वरूपाचे चिंतवन व संस्कार म्हणजे अनुप्रेक्षा होय. ॥ ९७ ॥

सो वि परीसहजओ, छुहाइपीडाण अइरउद्दाणं ।

सवणाणं च मुणीणां, उवसमभावेण जं सहणं ॥ ९८ ॥

अन्वयार्थ - (जं अइरउद्दाणं छुहाइपीडाणं उवसमभावेण सहणं)

अतिरौद्र, भयानक अशा क्षुधादि वेदनांना उपशमभाव-वीतरागभाव-पूर्वक सहन करणे (सो सवणाणं च मुणीणां) तो ज्ञानी महामुनींचा परीषहजय आहे. ॥ ९८ ॥

अप्पसरूवं वत्थुं, चत्तं रायादिएहिं दोसेहिं ।

सज्झाणम्मि णिलीणं, तं जाणसु उत्तमं चरणं ॥ ९९ ॥

अन्वयार्थ - हे भव्य ! जो (अप्पसरूवं वत्थुं) आपल्या आत्मस्वरूप वस्तूचे (रायादिएहिं दोसेहिं चत्तं) रागादि दोषांनी रहित होऊन (सज्झाणम्मि णिलीणं) धर्म-शुद्ध्यानामध्ये लीन होतो (तं उत्तमं चरणं जाणतु) त्याला तू उत्तम चारित्र समज ! ॥ ९९ ॥

जो अशा संवराचे आचरण करत नाही तो संसारात भटकतो, हे सांगतात -

एदे संवरहेदू, वियारमाणो वि जो ण आयरइ ।

सो भमइ चिरं कालं, संसारे दुक्खसंतत्तो ॥ १०० ॥

अन्वयार्थ - (जो एदे संवरहेदू वियारमाणो वि) जो पुरुष यापूर्वी सांगितल्याप्रमाणे संवराच्या कारणांना जाणत असून देखील **(ण आयरइ)** त्याचे आचरण करित नाही **(सो दुक्खसंतत्तो)** तो दुःखाग्नीने होरपळून निघतो व **(चिरं कालं संसारे भमइ)** पुष्कळ कालपर्यंत संसारामध्ये भ्रमण करतो. ॥ १०० ॥

यथार्थ संवर कोणास होतो हे सांगतात -

जो पुण विसयविरत्तो, अप्पाणं सव्वदा वि संवरई ।

मणहरविसयेहिंतो, (?) तस्स फुडं संवरो होदि ॥ १०१ ॥

अन्वयार्थ - (जो विसयविरत्तो) जो इंद्रियांच्या विषयापासून विरक्त होतो. **(मणहरविसयेहिंतो)** मनाला प्रिय लगणाच्या विषयापासून **(अप्पाणं सव्वदा संवरई)** आत्म्यास सदैव दूर ठेवतो, संवर करतो **(तस्स फुडं संवरो होदि)** त्याला प्रगटरूपाने संवर होतो.

भावार्थ - जो इन्द्रिये तसेच मनाच्या विषयापासून रोकतो आणि शुद्ध स्वरूपामध्ये रमण करतो त्याला संवर होतो. ॥ १०१ ॥

दोहा - गुप्ति समिति वृष भावना, जयन परीषहकार ।

चारित धारे संग तजि, सो मुनी संवर धारि ॥

अर्थ - जो परिग्रह सोडून गुप्ती, समिती, धर्म, अनुप्रेक्षा, परीषहांना जिंकणे तसेच चारित यांना धारण करतो ते मुनी संवर साधतात -

संवरानुप्रेक्षा समाप्त.

1 1 1

निर्जरानुप्रेक्षा

बारसविहेण तवसा, णियाणरहियस्स णिञ्जरा होदि ।

वेरग्गभावणादो, णिरहंकारस्स णाणिस्स ॥ १०२ ॥

अन्वयार्थ - (णियाणरहियस्स णिरहंकारस्स णाणिस्स) निदानाने रहित [इंद्रियांच्या विषयांची इच्छा यांनी रहित,] अहंकाराने रहित अशा ज्ञानीला **(बारसविहेण तवसा)** बारा प्रकारच्या तपाने तसेच **(वेरग्गभावणादो)** वैराग्यभावनेने [संसार व देहभोगापासून विरक्तीमुळे] **(णिञ्जरा होइ)** निर्जरा होते.

भावार्थ - जो ज्ञानसहित तप करतो त्याला तपाने निर्जरा होते. अज्ञानी विपरीत तप करतो. त्यामध्ये हिंसादि दोष लागण्याचा संभव असतो. अशा तपाने तर कर्माचा बंधच होतो, तप करून गर्व करतो, दुसऱ्यास हीन मानतो, कोणी सन्मान वगैरे करत नाही तर त्याचा द्वेष, क्रोध करतो; अशा तपाने तर बंधच होतो. गर्वरहित तपाने निर्जरा होते. जो तप करून इहलोक अथवा परलोकामध्ये ख्याति, लाभ, सन्मान आणि इंद्रियांच्या विषयांची आशा करतो त्यालाही बंधच होतो. निदानरहित तपानेच निर्जरा होते. जो संसार आणि देहभोगामध्ये आसक्त होऊन तप करतो त्याचा आशय, अभिप्राय शुद्ध असत नाही, त्यालाही निर्जरा होत नाही. वैराग्यभावनेनेच निर्जरा होते असा निर्णय करावा. ॥ १०२ ॥

निर्जरेचे स्वरूप सांगतात -

सव्वेसिं कम्माणं, सत्तिविवाओ हवेइ अणुभाओ ।

तदनंतरं तु सडणं, कम्माणं णिञ्जरा जाण ॥ १०३ ॥

अन्वयार्थ - (सव्वेसिं कम्माणं सत्तिविवाओ अणुभाओ हवेइ) समस्त ज्ञानावरणादि आठ कर्मांच्या शक्तीचा विपाक [फळ देण्याच्या सामर्थ्याचा उदय होणे, ते पक्क होणे यास अनुभाग म्हणतात.] **(तदनंतरं तु सडणं कम्माणं णिञ्जरा जाण)** उदय आल्याच्या अनंतरच कर्म झडणे, निघून जाणे यास कर्माची निर्जरा म्हणतात.

भावार्थ - कर्म उदयामध्ये येवून झडणे यास निर्जरा म्हणतात. ॥ १०३ ॥

सा पुण दुविहा णेया, सकालपत्ता तवेण कयमाणा ।

चादुगदीणं पटमा, वयजुत्ताणं हवे बिदिया ॥ १०४ ॥

अन्वयार्थ - (सा पुण दुविहा णेया) ती प्रथमतः सांगितलेली निर्जरा दोन प्रकारची आहे. (सकालपत्ता तवेण कयमाणा) १ एकतर स्वकालप्राप्त व २ तपद्वारा केल्या गेलेली. (चादुगदीणं पटमा) त्यापैकी स्वकालप्राप्त निर्जरा तर चारही गतीतील जीवांना होते. (वयजुत्ताणं बिदिया हवे) व्रतसहित जीवांना दुसरी होते.

भावार्थ - निर्जरा दोन प्रकारची आहे. कर्म आपल्या स्थितीला पूर्ण करून उदयभूमिकेला प्राप्त होऊन आत्म्यापासून वेगळे होतात तिला सविपाक निर्जरा म्हणतात. ही निर्जरा तर चारही गतीतील सर्वच जीवांना होते. तपाच्या कारणाने स्थिति पूर्ण होण्यापूर्वीच कर्म झडून जातात ती अविपाक निर्जरा होय. ती व्रतधारी जीवांना होते. ॥ १०४ ॥

आता श्रेणिप्राप्त वाढती निर्जरा कोणास होतो हे सांगतात -

उवसमभावतवाणं, जह जह वड्ढी हवेइ साहूणं ।

तह तह णिज्जरवड्ढी, विसेसदो धम्मसुक्काणं ॥ १०५ ॥

अन्वयार्थ - (साहूणं जह जह उवसमतवाणं वड्ढी हवेइ) मुनींना जशी जशी उपशम भावाची तसेच तपाची वृद्धी होते (तह तह णिज्जरवड्ढी) त्या त्या प्रमाणे निर्जरेचीही वृद्धी होते. (धम्मसुक्कादो विसेसदो) धर्मध्यान आणि शुक्लध्यानाच्या विशेषतेने अशी सारखी वृद्धी होते. ॥ १०५ ॥

यापुढे गुणश्रेणी निर्जरेची स्थाने सांगतात -

मिच्छादो सद्दिट्ठी असंखगुणकम्मणिज्जरा होदि ।

तत्तो अणुवयधारी, तत्तो य महव्वयी णाणी ॥ १०६ ॥

पढमकसायचउण्हं, विजोजओ तह य खवयशीलो य ।

दंसणमोहतियस्स य, तत्तो उवसमगचत्तारि ॥ १०७ ॥

खवगो य खीणमोहो, सजोइणाहो तहा अजोइया ।

एदे उवरिं उवरिं, असंखगुणकम्मणिज्जरा ॥ १०८ ॥

अन्वयार्थ - (मिच्छादो सद्दिट्ठी अखंखगुणिकम्मणिज्जरा होदि)

प्रथमोपशम सम्यक्त्वाच्या उत्पत्तिमध्ये करणत्रयवर्ती विशुद्ध परिणामयुक्त सातिशय मिथ्यादृष्टीपेक्षा असंयत सम्यग्दृष्टीला कर्माची असंख्यातगुणी निर्जरा होते. (तत्तो अणुवयधारी) त्यापेक्षा देशव्रती श्रावकाला असंख्यात गुणी निर्जरा होते. (तत्तो य महव्वई णाणी) त्यापेक्षा महाव्रती ज्ञानी मुनीला असंख्यात गुणी निर्जरा होते. (पढमकसायचउण्हं विजोजओ) त्यापेक्षा अनंतानुबंधीचे विसंयोजन करणाऱ्याला असंख्यातगुणी निर्जरा होते. (य दंसणमोहतियस्स य खवयशीलो) त्याच्यापेक्षा दर्शनमोहाचा क्षय करणाऱ्याला असंख्यात गुणी निर्जरा होते. (तत्तो उवसमग चत्तारि) त्यापेक्षा उपशम श्रेणीच्या तीन गुणस्थानामध्ये असंख्यात गुणित निर्जरा होते. (य खवगो) त्यापेक्षा उपशान्तमोह या अकराव्या गुणस्थानातील जीवास असंख्यातगुणी निर्जरा होते. यापेक्षा क्षपकश्रेणीतील तीन गुणस्थानामध्ये असंख्यात गुणी निर्जरा होते. (खीणमोही) त्यापेक्षा बाराव्या गुणस्थानवर्ती क्षीणमोह साधूला असंख्यात गुणी निर्जरा होते. (सजोइणाहो) त्यापेक्षा सयोग केवलींना असंख्यात गुणी निर्जरा होते. (तहा अजोइया) त्यापेक्षा अयोगकेवलींना असंख्यात गुणी निर्जरा होते. (एदे उवरिं उवरिं असंखगुणकम्मणिज्जराया) हे सर्व वर वर असंख्यात गुणश्रेणीवाले आहेत. ही गुणश्रेणी निर्जरेची स्थाने आहेत.

आता गुणाकासहित अधिक निर्जरा ज्या कारणाने होते ते सांगतात -

जो वि सहदि दुव्वयणं, साहम्मियहीलणं च उवसगं ।

जिणउण कसायरिउं, तस्स हवे णिज्जरा विउला ॥ १०९ ॥

अन्वयार्थ - (जो दुव्वयणं सहदि) जो मुनी दुर्वचन सहन करतो (साहम्मियहीलणं) अन्य साधर्मी मुनींनी केलेल्या अनादराला सहन करतो, (च उवसगं) तसेच देवादिद्वारा केलेले उपसर्गही सहन करतो. (कसायरिउं जिणउण) कषायरूपी शत्रूला जिंकून जो अशी साधना करतो (तस्स विउला णिज्जरा हवे) त्याला खूप [जास्त] निर्जरा होते.

भावार्थ - कोणी दुर्वचन बोलेल तरी त्यावर कषाय करत नाही;

आपणास अतीचारादि दोष लागले तेव्हा आचार्य कडक वचन बोलून प्रायश्चित्त देतात तरी कषाय न करता त्यास सहन करतात, तसेच कोणी उपसर्ग करील तेव्हाही कषाय करत नाहीत. त्याला विपुल निर्जरा होते. ॥ १०९ ॥

रिणमोयणुव्व मण्णइ, जो उवसग्गं परीसहं तिव्वं ।

पापफलं मे एदे, मया वि य संचिदं पुव्वं ॥ ११० ॥

अन्वयार्थ - (जो उवसग्गं तिव्वं परीसहं रिणमोयणुव्व) जो मुनी उपसर्ग तसेच तीव्र परीषहास ऋणाप्रमाणे [कर्जाप्रमाणे] मानतो की, **(एदे मया वि पुव्वं संचिदं पावफलं)** हे उपसर्ग आणि परीषह माझ्याच करवी पूर्वजन्मी संचित केल्या गेलेल्या पापकर्माचे फल आहे, ते तर भोगावेच लागते. यावेळी व्याकुळ, दुःखी व्हावयास नको.

भावार्थ - ज्याप्रमाणे कोणास कर्जाची रक्कम देणे असेल तर जेव्हा तो मागेल तेव्हा द्यावे लागेल. त्यामध्ये व्याकुळता व दुःख तरी कोणते? असा विचार करून जो उपसर्ग आणि परिवह शांत परिणामाने सहन करतो त्यास जास्त निर्जरा होते ॥ ११० ॥

जो चिंतेइ सरीरं, ममत्तजणयं विणस्सरं असुइं ।

दंसणणाणचरित्तं, सुहजणयं णिम्मलं णिच्चं ॥ १११ ॥

अन्वयार्थ - (जो सरीरं ममत्तजणयं विणस्सरं असुइं चिंतेइ) जो मुनी शरीर हे ममत्व (मोह) उत्पन्न करणारे, विनश्वर आणि अपवित्र आहे असे चिंतन करतो आणि **(णिम्मलं णिच्चं सुहजणयं दंसणणाणचरित्तं चिंतेइ)** जो निर्मल, नित्य सुखदायक व दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप आपल्या आत्म्याचे ध्यान करतो त्याला विपुल निर्जरा होते.

भावार्थ - जेव्हा ज्ञानी शरीराला ममत्वाचे कारण, अस्थिर व अपवित्र मानतो तेव्हा त्याची चिंता उरत नाही. आपल्या स्वरूपात रममाण होतो तेव्हा तर निर्जरा होणारच होणार ! ॥ १११ ॥

अप्पाणं जो णिंदइ, गुणवंताणं करेदि बहुमाणं ।

मणइंदियाण विजई, स सरूवपरायणो होदि ॥ ११२ ॥

अन्वयार्थ - (जो अप्पाणं णिंदइ) जो साधु आपण केलेल्या दुष्कृत्याबद्दल आपली निंदा करतो, **(गुणवंताणं बहुमाणं करेदि)** गुणवंत श्रेष्ठ पुरुषांचा प्रत्यक्ष परोक्ष बहु सन्मान करतो **(मणइंदियाण विजई)** आपले मन आणि इंद्रियांना जिंकतो **(स सरूवपरायणो होदि)** तो आपल्या स्वरूपामध्ये लीन होतो. त्याला विपुल निर्जरा होते.

भावार्थ - मिथ्यात्वादि दोषांचा अनादर करतो तेव्हा ते कसे राहतील ? ते नाशच तर पावतील. ॥ ११२ ॥

तस्स य सहलो जम्मो, तस्स वि पावस्स णिञ्जरा होदि ।

तस्स वि पुण्णं वड्ढइ, तस्स य सोक्खं परं होदि ॥ ११३ ॥

अन्वयार्थ - जो साधू पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे निर्जरेच्या कारणांचा अभ्यास व आचरण करतो **(तस्स य सहलो जम्मो)** त्याचाच जन्म सफल आहे, **(तस्स वि पावस्स णिञ्जरा होदि)** त्यालाच पापाची निर्जरा होते, **(तस्स वि पुण्णं वड्ढइ)** त्याचेच पुण्य-वृद्धिंगत होते, **(य तस्स परो सोक्खं होदि)** आणि त्यालाच उत्कृष्ट सुख प्राप्त होते.

भावार्थ - जो निर्जरेच्या कारणामध्ये प्रवृत्ति करतो त्याच्या पापाचा नाश होतो, पुण्याची वाढ होते आणि तोच स्वर्गादि सुख भोगून मोक्षास प्राप्त करतो. ॥ ११३ ॥

आतां उत्कृष्ट निर्जरा सांगून निर्जरानुप्रेक्षेचे वर्णन समाप्त करतात-

जो समसुक्खणिलीणो, वारं वारं सरेइ अप्पाणं ।

इंदियकसायविजई, तस्स हवे णिञ्जरा परमा ॥ ११४ ॥

अन्वयार्थ - (जो समसुक्खणिलीणो) जो साधू वीतरागभावरूप साम्यसुखामध्ये तत्पर-तन्मय-होऊन **(वारं वारं अप्पाणं सरेइ)** वारंवार आपल्या आत्म्याचे ध्यान-स्मरण करतो **(इंदियकसायविजई)** तसेच इंद्रिय आणि कषायांना जिंकतो **(तस्स परमा निर्जरा हवे)** त्याला उत्कृष्ट निर्जरा होते.

भावार्थ - जो इंद्रियांचा आणि कषायांचा निग्रह करून परम वीतराग भावरूप आत्मध्यानमध्ये लीन होतो त्याला उत्कृष्ट निर्जरा होते. ॥ ११४ ॥

दोहा - पूरब बांधे कर्म जे, क्षरै तपोबल पाय ।

सो निर्जरा कहाय है, धारै ते शिव जाय ॥

अर्थ - जे पूर्वकाळी बांधलेले कर्म आहे त्यास तपोबल प्राप्त करून त्याचे प्रभावाने त्याचा नाश करतो त्याला निर्जरा म्हणतात. जे निर्जरा साधतात ते मोक्ष प्राप्त करतात.

निर्जरानुप्रेक्षा समाप्त.

1 1 1

सम्यक्त्वरहित जीवाची हीनता

दंसणभट्टा भट्टा, दंसणभट्टुस्स णत्थि णिव्वाणं ।

सिज्झंति चरित्रभट्टा, दंसणभट्टा ण सिज्झंति ॥ ३ ॥

सम्मत्तरणयभट्टा, जाणंता बहुविहाइं सत्थाइं ।

आराहणाविरहिया, भमंति तत्थेव तत्थेव ॥ ४ ॥

आ. कुंदकुंददेव दर्शनपाहुड, अष्टपाहुड

अर्थ - जे पुरुष सम्यग्दर्शनापासून भ्रष्ट आहेत ते भ्रष्टच आहेत. दर्शनरहित जीवास निर्वाण प्राप्त होत नाही. चारित्रभ्रष्ट जीव ते पुनः चारित्रास धारण करून मुक्त होतील. सम्यग्दर्शनापासून च्युत झालेला सिद्ध होत नाही.

जो सम्यक्त्वरत्नाने रहित आहे ते नानाविध शास्त्राचे जाणकार असले तरीही आत्म्याच्या आराधनेने रहित असतात ते संसारामध्ये अखंड वारंवार भ्रमण करतात.

लोकानुप्रेक्षा

लोकाकाशाचे स्वरूप सांगतात -

सव्वायासमणंतं, तस्स य बहुमइज्झि संट्टियो लोओ ।

सो केण वि णेय कओ, ण य धरिओ हरिहरादीहिं ॥ ११५ ॥

अन्वयार्थ - (सव्वायासं अणंतं) आकाशद्रव्याचे क्षेत्र निजप्रदेश अणंत आहेत (तस्स य बहुमइज्झि संट्टियो लोओ) त्याचा बहुमध्य देशामध्ये [ठीक मधील क्षेत्र] लोक स्थित आहे. (सो केण वि णेय कओ) तो कोणाकडूनही बनविलेला नाही. (ण य धरिओ हरिहरादीहिं) कोण्या हरिहरादिकाद्वारां तो धारण केलेलाही नाही.

भावार्थ - कोणी अन्यमतवादी सांगतात की, लोकाची रचना ब्रह्मा करतो, विष्णु नारायण त्याची रक्षा करतो, शिव संहार करतो. तसेच कासव आणि शेषनाग यांनी या जगास धारण केले आहे; जेव्हा प्रलय होतो तेव्हा सर्व शून्य होते, फक्त ब्रह्मदेवाचे तेवढे अस्तित्व मात्र राहते. नंतर ब्रह्माच्या सत्तेमधून सृष्टीची रचना होते. इत्यादि अनेक कल्पित गोष्टी सांगतात. या गाथेमध्ये त्या सर्वांचा निषेध केलेला आहे. लोक कोणाकरवी ही बनविलेला नाही, कोणाकरवीही धारण केल्या गेलेला नाही, कोणाच्याही द्वारा याचा नाशही होत नाही. जसे आहे तसेच सर्वज्ञाने पाहिलेले आहे. हेच तत्त्वतः लोकाचे स्वरूप आहे. ॥ ११५ ॥

आता या लोकात काय आहे हे सांगतात -

अण्णोण्णपवेसेण य, दव्वाणं अत्थणं भवे लोओ ।

दव्वाणं णिच्चत्तो, लोयस्स वि मुणह णिच्चत्तं ॥ ११६ ॥

अन्वयार्थ - (दव्वाणं अत्थणं) जीवादि द्रव्यांचा (अण्णोण्ण पवेसेण य लोओ भवे) परस्पर एकक्षेत्रावगाहप्रदेश [मिलापरूप अवस्थान] लोक आहे. (दव्वाणं णिच्चत्तो) द्रव्य आहेत ते नित्य आहेत, (लोयस्स वि णिच्चत्तं मुणह) म्हणून लोक देखील नित्य आहे, असे समजावे.

भावार्थ - सहा द्रव्यांच्या समुदायाला लोक म्हणतात. द्रव्य नित्य आहे. म्हणून लोक देखील नित्यच आहे. ॥ ११६ ॥

जर कोणी तर्क करेल की, जर नित्य आहे तर उत्पत्ती व नाश कोणाचा होतो? त्याचे समाधान पुढील गाथेत करतात -

परिणामसहावादो, पडिसमयं परिणमंति दव्वाणि ।

तेसिं परिणामादो, लोयस्स वि मुणह परिणामं ॥ ११७ ॥

अन्वयार्थ - (दव्वाणि परिणामसहावादो पडिसमयं परिणमंति) द्रव्य स्वरूपानेच परिणमनशील [परिणाम स्वभावी] आहे म्हणून (तेसिं परिणामादो लोयस्स वि परिणामं मुणह) द्रव्यांच्या परिणमनांच्या कारणाने लोकास देखील परिणामी जाणा.

भावार्थ - द्रव्ये आहेत ती सर्वच परिणामी आहेत. लोक म्हणजे सर्व सहा द्रव्यांचा समूहच आहे. म्हणून द्रव्ये परिणमनशील असल्याकारणाने लोकही परिणामी आहे. परिणाम म्हणजे काय? परिणाम पर्यायास म्हणतात. एका अवस्थामय द्रव्याची अवस्था बदलून दुसऱ्या अवस्थारूप होणे त्यास पर्याय म्हणतात. जसे माती पिंड अवस्थारूप होती. ती अवस्था बदलून दुसऱ्या अवस्थारूप होणे त्यास पर्याय म्हणतात. जसे माती पिंड अवस्थारूप होती. ती अवस्था बदलून घटरूप बनली. याप्रमाणे परिणामाचे स्वरूप समजावे. लोकाचा आकार तर नित्य आहे आणि द्रव्यांचे पर्याय बदलतात. या अपेक्षेने लोकासही परिणामी मानतात. ॥ ११७ ॥

आता लोकाचा विस्तार सांगतात -

सत्तेक्कु पंच इक्का, मूले मज्झे तहेव बंभंते ।

लोयन्ते रज्जुओ, पूव्वावरदो य वित्थारो ॥ ११८ ॥

अन्वयार्थ - (पूव्वावरदोव) लोकाचा पूर्व-पश्चिम दिशेमध्ये (मूले मज्झे) मूल [खाली] आणि मध्ये क्रमाने (सत्तेक्कु) सात राजू आणि एका राजूचा विस्तार आहे. (तहेव बंभंते पंच इक्का लोयंते रज्जुओ वित्थारो) वर ब्रह्म स्वर्गाचे अंती पाच राजूचा विस्तार असून लोकाच्या अंती एक राजूचा विस्तार आहे.

भावार्थ - हा लोक पूर्व-पश्चिम दिशेमध्ये खालच्या भागाला सात राजू चौडा आहे. तेथून क्रमाने घटतां घटतां मध्य लोकामध्ये एक राजू

विस्तार राहतो. नंतर वर अनुक्रमाने वाढत वाढत ब्रह्म स्वर्गाच्या अंती पाच राजू चौडाई आहे. नंतर घटता घटता अंती चौडाई एक राजू राहते. असे आहे म्हणून उभ्या केलेल्या दीड मृदंगाप्रमाणे लोकाचा आकार आहे. ॥ ११८ ॥

आता दक्षिणउत्तर विस्तार व उंची सांगतात -

दक्खिणउत्तरदो पुण, सत्त वि रज्जु हवेदि सव्वत्थ ।

उड्ढो चऊदसरज्जु, सत्त वि रज्जुघणो लोओ ॥ ११९ ॥

अन्वयार्थ - (दक्खिणउत्तरदो पुण सव्वाथ सत्त वि रज्जु हवेदि)

लोकाचा दक्षिण उत्तर दिशेमध्ये सर्व उंचाई पर्यंत सातराजूचा विस्तार आहे. (उड्ढो चऊदसरज्जु) उंची चौदा राजू आहे. (सत्त वि रज्जुघणो लोओ) आणि लोक सात राजूच्या घन प्रमाण आहे.

भावार्थ - हा लोक दक्षिणोत्तर सर्व ठिकाणी सात राजू चौडा आहे. उंची चौदा राजू आहे. याप्रमाणे लोकाचे घनफळ काढले तर तीनशे त्रेचाळीस (३४३) घन राजू आहे. समान क्षेत्रखंडाने एक राजू चौडा, उंचा व लांब तुकडे केले तर त्यास घनफळ म्हणतात. ॥ ११९ ॥

आता उंचीमधील भेद सांगतात -

मेरुस्स हिड्ढभाये, सत्त वि रज्जु अहोलोओ ।

उड्ढम्मि उड्ढलोओ, मेरुसमो मज्झिमो लोओ ॥ १२० ॥

अन्वयार्थ - (मेरुस्स हिड्ढभाये सत्त वि रज्जु अहोलोओ हवे) मेरूच्या खालच्या भागामध्ये सात राजू अधोलोक आहे. (उड्ढम्मि उड्ढलोओ) वर सात राजू उर्ध्वलोक आहे. (मेरुसमो मज्झिमो लोओ) मेरुसमान मध्यलोक आहे.

भावार्थ - मेरूच्या खाली सात राजू अधोलोक आहे. वर सात राजू उर्ध्वलोक आहे. मध्ये मेरुसमान लाख योजनाचा मध्यलोक आहे. याप्रकारे तीन लोकाचा विभाग जाणावा. ॥ १२० ॥

आता लोक शब्दाचा व्युत्पत्त्यर्थ सांगतात -

दंसंति जत्थ अत्था, जीवादीया स भण्णदे लोओ ।

तस्स सिहरम्मि सिद्धा, अंतविहीणा विरायंति ॥ १२१ ॥

अन्वयार्थ - (जत्थ जीवादीया अत्था दंसंति) जेथे जीवादिक पदार्थ दिसून येतात. **(स लोओ भण्णदे)** त्यास लोक म्हणतात. **(तस्स सिहरम्मि)** त्याच्या शिखरावर **(अंतविहीणा सिद्धा विरायंति)** अंतरहित म्हणजे अनंत सिद्ध विराजमान आहेत.

भावार्थ - लोक- दर्शने - व्याकरणामध्ये धातू आहे. त्यास आश्रय या अर्थामध्ये 'अ' प्रत्यय जोडण्याने लोक शब्द बनतो. म्हणजेच जेथे ज्यामध्ये जीवादिक पदार्थ दिसून येतात त्यास लोक म्हणतात. त्याच्या शिखरभागीं कर्मरहित शुद्ध सिद्ध जीव अनंत गुणसहित अविनाशी व अनंत विराजमान आहेत. ॥ १२१ ॥

आता लोकातील सहा द्रव्याचे वर्णन करतात - प्रथम जीवद्रव्याचे वर्णन करतात.

एइंदियेहिं भरिदो, पंचपयारेहिं सव्वदो लोओ ।

तसनाडिए वि तसा, ण बाहिरा होंति सव्वत्थ ॥ १२२ ॥

अन्वयार्थ - (लोओ पंचपयारेहिं एइंदियेहिं सव्वदो भरिदो) हा लोक पृथ्वी, अप, तेज, वायु, वनस्पती याप्रमाणे पाच प्रकारच्या शरीराचे धारक एकेन्द्रिय जीवांनी सर्व ठिकाणी खचाखच भरलेला आहे. **(तसनाडिए वि तसा सव्वत्थ)** त्रस जीव त्रस नाडीमध्येच सर्वत्र आहेत **(बाहिरा ण होंति)** बाहेर नाहीत.

भावार्थ - जीव द्रव्य, उपयोग या समान लक्षणाला धारण करते. म्हणून लक्षण परिणामाच्या अपेक्षेने सामान्यरूपाने एक आहे. तथापि वस्तु आपआपल्या भिन्न प्रदेशद्वारा आपआपल्या स्वरूपाने-लक्षणाने-युक्त असे वेगवेगळे असून ते अनंत आहेत. त्यापैकी जे एकेंद्रिय आहेत ते तर सर्व लोकामध्ये व्यापून आहेत. आणि द्वींद्रिय, त्रींद्रिय, चतुरिंद्रिय व पंचेंद्रिय त्रस आहेत. ते फक्त त्रसनाडीमध्ये सर्वत्र राहतात. त्रसनाडीच्या बाहेर मुळीच राहात नाहीत. ॥ १२२ ॥

आता बादरसूक्ष्मादि भेद सांगतात -

पुण्णा वि अपुण्णा वि य, थूला जीवा हवंति साहारा ।

छव्विहा सुहुमा जीवा, लोयायासे वि सव्वत्थ ॥ १२३ ॥

अन्वयार्थ - (साहारा जीवा) आधारसहित जीव **(थूला हवंति)** स्थूल बादर आहेत. **(पुण्णा वि अपुण्णा वि य)** ते पर्याप्तही आहेत आणि अपर्याप्तही आहेत. **(लोयायासे वि सव्वत्थ सुहुमा जीवा छव्विहा)** लोकाकाशामध्ये सर्व जागी अन्य जे आधारहित आहेत ते सूक्ष्म जीव आहेत आणि ते सहा प्रकारचे आहेत. ॥ १२३ ॥

बादर-सूक्ष्म कोणकोण आहेत हे सांगतात -

पुढवीजलग्गिवाऊ, चत्तारि वि होंति बायरा सुहुमा ।

साहारण-प्रत्येया, वणप्फदी पंचमा दुबिहा ॥ १२४ ॥

अन्वयार्थ - (पुढवीजलग्गिवाऊ चत्तारि वि बायरा सुहुमा होंति) पृथ्वी जल, अग्नी, वायु हे चारही बादर आणि सूक्ष्म दोन्ही प्रकारचेही आहेत. **(पंचमा वणप्फदी साहारण पत्तेया दुबिहा)** पाचवे वनस्पतिकायिक साधारण आणि प्रत्येक या भेदाने दोन प्रकारचे आहेत. ॥ १२४ ॥

साधारण प्रत्येकाची सूक्ष्मता सांगतात -

साहारणा वि दुबिहा, अणाइकाला य साइकाला य ।

ते वि य बादरसुहुमा, सेसा पुण बादरा सव्वे ॥ १२५ ॥

अन्वयार्थ - (साहारणा वि दुबिहा) साधारण जीवही दोन प्रकारचे आहेत. **(अणाइकाला य साइकाला य) १ अनादिकाला [नित्यनिगोद] २ सादिकाला [इतर निगोद] (ते वि य बादरसुहुमा)** ते दोन्हीही बादरही आहेत आणि सूक्ष्मही आहेत. **(पुण सेसा सव्वे बायरा)** आणि शेष सर्व प्रत्येक वनस्पती बादर आहेत.

भावार्थ - प्रथमतः सांगितलेले जे सूक्ष्म जीव सहा प्रकारचे आहेत त्यापैकी पृथ्वी, जल, अग्नी व वायु हे चार तर १२३ व्या गाथेत सांगितले आहेत. याच चारामध्ये नित्यनिगोद आणि इतरनिगोद हे दोन मिळविले असता सूक्ष्म जीव सहा प्रकारचे होतात. आणि बाकी सर्व बादर आहेत. ॥ १२५ ॥

साधारण जीवांचे स्वरूप -

साहारणाणि जेसिं, आहारुस्सासकायआउणि ।

साहारणजीवा, णंताणंतप्पमाणाणं ॥ १२६ ॥

अन्वयार्थ - (जेसिं णंताणंतप्पमाणाणं) ज्या अनंतानंतप्रमाण जीवांचे (आहारुस्सासकायआऊणि) आहार, उच्छ्वास, काय आणि आयु (साहारणाणि) साधारण [समान] असतात (ते साहारण जीवा) ते साधारण जीव होत ॥ १२६ ॥

गोम्मट्टसारमध्ये सांगितले आहे -

जत्थेक्कु मरइ जीवो, तत्थ दु मरणं हवे अणंताणं ।

चंकमइ जत्थ एक्को, चंकमणं तत्थ णंताणं ॥

अन्वयार्थ - (जत्थ एक्को चंकमइ तत्थ णंताणं चंकमणं) जेथे एक साधारण जीव उत्पन्न होतो तेथे त्याचबरोबरच अनंतानंत जीव उत्पन्न होतात. (जत्थेक्कु जीवो मरइ तत्थ दु अणंताणं मरणं हवे) आणि जेथे एक निगोदिया जीव मरतो तेथे त्याच्या बरोबर अनंतानंत समान आयुवाले मरतात.

भावार्थ - एक जीव आहार करतो तोच अनंतानंत जीवांचा आहार; एक जीव श्वासोच्छ्वास घेतो तोच अनंतानंत जीवांचा श्वासोच्छ्वास; एक जीवाचे शरीर तेच अनंतानंत जीवांचे शरीर, एका जीवाची आयु तीच अनंतानंत जीवांची आयु. ॥ १२६ ॥

आता सूक्ष्म आणि बादराचे स्वरूप सांगतात -

ण य जेसिं पडिरवलणं, पुढवीतोयेहिं अग्गिवाएहिं ।

ते जाण सुहुमकाया, इयरा पुण थूल काया य ॥ १२७ ॥

अन्वयार्थ - (जेसिं पुढवी तोएहिं अग्गिवाएहिं पडिरवलणं ण य) ज्या जीवांचे पृथ्वी, जल, अग्नी, वायु यांच्याकडून अडविणे होत नाही. (ते सुहुमकाया जाण) त्यांना सूक्ष्मकायिक जाणा. (य इयरा पुण थूलकाया) आणि जे त्याचेकरवी रोकले जातात त्यांना बादर जाणा. ॥ १२७ ॥

प्रत्येक आणि त्रसाचे स्वरूप -

पत्तेया वि य दुविहा, णिगोदसहिदा तहेव रहिया य ।

दुविहा होंति तसा वि य बितिचउरक्खा तहेव पंचक्खा ॥ १२८ ॥

अन्वयार्थ - ^१(पत्तेया वि य दुविहा) प्रत्येक वनस्पती जीव देखील दोन प्रकारचे आहेत. (णिगोदसहिया तहेव रहिया य) १ निगोदसहित आणि २ निगोद रहित. (तसा वि य दुविहा होंति) त्रस जीव सुद्धा दोन प्रकारचे आहेत. (बितिचउरक्खा तहेव पंचक्खा) १ विकलेद्रिय द्वीद्रिय,

टीप १ - **मूलगगपोरबीजा, कंदा तह खंदबीज बीजरूहा ।**

सम्मुच्छिया य भणिया, पत्तेयाणंतकाया य ॥

अर्थ - ज्या वनस्पती मूल, पर्व कंद, स्कंध तसेच बीजापासून उत्पन्न होतात तसेच ज्या सम्मूर्छन आहेत त्या सप्रतिष्ठित प्रत्येक आहेत.

भावार्थ - अनेक वनस्पती मूळापासून उत्पन्न होतात. जसे - आले, हळद वगैरे. कोणी वनस्पती अग्रभागापासून उत्पन्न होते. जसे गुलाब. काही वनस्पतीची उत्पत्ती पर्वापासून होते जसे ऊस, बेत वगैरे. काही वनस्पती कंदापासून उत्पन्न होते, जसे सूरण वगैरे. काही वनस्पती स्कंधापासून उत्पन्न होते. जसे ढाक. काही वनस्पती बीजापासून उत्पन्न होतात जसे हरभरा, गहू वगैरे. कित्येक वनस्पती पृथ्वी पाणी आदींच्या संयोगाने उत्पन्न होते, ते संमूर्छन आहेत. जसे गवत वगैरे. ह्या सर्वच वनस्पती सप्रतिष्ठित तसेच अप्रतिष्ठित दोन्ही प्रकारच्या आहेत. ॥ १ ॥

गूढसिरसंधिपळं समभंगमहीरवं य छिण्णरुहं ।

साहारणसरीरं तच्चिवरीयं च पत्तेयं ॥ २ ॥

ज्या वनस्पतींच्या शिरा (दोडके आदि सहावे), संधि (.... के चिन्ह खरबुजे आदिमध्ये, पर्व (गन्ने वगैरेमध्ये) प्रगट होत नाहीत; आणि ज्यामध्ये तंतू पैदा झाले नसतील भेंडी वगैरे, तसेच जी कापल्याबरोबर वाढते ते सप्रतिष्ठित वनस्पती आहेत, याविरुद्ध अप्रतिष्ठित समजावी.

ज्या वनस्पतीचे मूळ (हळद आले वगैरे) कंद सूरण वगैरे, साल, नवी पालवी, - फूल, फल तसेच बीज तोडल्यानंतर बराबर तुटून जाईल ते सप्रतिष्ठित प्रत्येक आहेत, तसेच जे बराबर तुटणार नाहीत ते अप्रतिष्ठित प्रत्येक आहेत. ॥ २ ॥

मूले खंदे छल्ली पवालसालदलकुसुफलबीजे ।

समभंगे सति णंता असमे सदि होंति पत्तेया ॥ ३ ॥

ज्या वनस्पतीचे मूल (हळद, आले वगैरे) कंद (सूरण आदि), साल नवे अंकुर, फूल, फळ तसेच बीज तोडले असता बरोबर तुटतील ते सप्रतिष्ठित प्रत्येक आहेत. आणि ते जर तुटणार नाहीत तर ते अप्रतिष्ठित प्रत्येक आहेत. ॥ ३ ॥

कंदस्स व मूलस्स व सालाखंधस्स वा विबट्टलमरी ।

छल्ली सा णंतजिया, पत्तेयजिया तु तणुकदरी ॥ ४ ॥

ज्या वनस्पतीचे कंद, मूल, टहजी, बुंधाची साल मोठी असते ते सप्रतिष्ठित प्रत्येक आहेत (अनंत निगोदी जीवाचा आधारभूत आहेत) असे जाणावे आणि ज्यांची साल पतली असते ते अप्रतिष्ठित प्रत्येक जाणावेत. ॥ ४ ॥

त्रीन्द्रिय व चतुरिन्द्रिय) २ तसेच पंचेन्द्रिय.

भावार्थ - ज्या वनस्पतिकायिकाच्या आश्रयाने निगोदी जीव असतात ते साधारण; सप्रतिष्ठित प्रत्येक हे त्यांचे दुसरे नाव आणि ज्याच्या आश्रयाने निगोद जीव नसतात ते प्रत्येक. त्यास अप्रतिष्ठित प्रत्येक देखील म्हणतात. द्वीन्द्रियादिकांना त्रस म्हणतात. ॥ १२८ ॥

आता पंचेन्द्रियाचे भेद सांगतात -

पचक्खा वि य तिविहा जलथलआयासगामिणो तिरिया ।

प्रत्येयं ते दुविहा, मणेण जुत्ता अजुत्ता य ॥ १२९ ॥

अन्वयार्थ - (पंचक्खा तिरिया वि य तिविहा) पंचेन्द्रिय तिर्यच जीव ही (जलथलआयासगामिणो) जलचर, स्थलचर नभचर या भेदाने तीन प्रकारचे आहेत. (ते पत्तेयं दुविहा) ते तिन्ही प्रत्येक दोन दोन प्रकारचे आहेत. (मणेण जुत्ता अजुत्ता य) एक मनसहित [संज्ञी] आणि २ मनरहित [असंज्ञी] ॥ १२९ ॥

आता त्यांचे भेद सांगतात -

ते वि पुणो वि य दुविहा, गब्भजजम्मा तहेव सम्मत्था ।

भोगभुमा गब्भभुवा, थलयरणहगामिणो सण्णी ॥ १३० ॥

अन्वयार्थ - (ते वि पुणो वि दुविहा गब्भजजम्मा तहेव सम्मत्था) ते सहा प्रकारचे पंचेन्द्रिय तिर्यच १ गर्भज आणि २ संमूर्छन या भेदांनी दोन दोन प्रकारचे आहेत. (भोगभुवा गब्भभुवा थलयरणहगामिणो सण्णी) यापैकी जे भोगभूमीचे तिर्यच आहेत ते स्थलचर नभचरच आहेत, जलचर नाहीतच आणि संज्ञीच आहेत, असंज्ञी नाहीत. ॥ १३० ॥

आता ९८ जीवसमास तसेच तिर्यचाच्या ८५ भेदांना सांगतात -

अट्ट वि गब्भज दुविहा, तिविहा सम्मुच्छिणो वि तेविसा ।

इदि पणसीदी भेया, सव्वेसिं होंति तिरियाणं ॥ १३१ ॥

अन्वयार्थ - (अट्टवि गब्भज दुविहा) गर्भजाचे आठ भेद, ते पर्याप्त आणि अपर्याप्त भेदाने सोळा झालेत. (तेविसा सम्मुच्छिणो वि तिविहा) संमूर्छनांचे तेवीस भेद ते प्रत्येकी १ पर्याप्तक २ निवृत्त्यपर्याप्तक व ३

लब्धपर्याप्तक या तीन भेदाने एकोणसत्तर (६९) झालेत. (इदि सव्वेसिं तिरियाणां पणसीदी भेया होंति) या प्रमाणे सर्व तिर्यचाचे पंच्याशी (८५) भेद होतात.

भावार्थ - प्रथमतःच कर्मभूमिज गर्भज जीवांचे १ जलचर २ स्थलचर आणि ३ नभचर. ते संज्ञी-असंज्ञी भेदाने सहा झालेत. त्यापैकी भोगभूमीचे संज्ञी हे दोन मिळविले असतां आठ होतात. हे आठही प्रत्येकी पर्याप्त-अपर्याप्त भेदाने सोळा होतात. संमूर्छनाचे, पृथ्वी, अप्, तेज, वायु नित्यनिगोद सूक्ष्म व नित्यनिगोद बादर या भेदाने बारा झाले. त्यामध्ये वनस्पतीचे सप्रतिष्ठित प्रत्येक व अप्रतिष्ठित प्रत्येक मिळविले म्हणजे एकेंद्रियाचे चौदा झालेत. यामध्ये विकलत्रयाचे तीन भेद मिळविले म्हणजे सतरा झालेत. पंचेन्द्रिय कर्मभूमीचे जलचर, स्थलचर, नभचर हे संज्ञी असंज्ञी भेदाने सहा झालेत. सतरा व सहा मिळून तेवीस होतात. ते १ पर्याप्तक २ निवृत्ति अपर्याप्त व ३ लब्धपर्याप्तक या तीन भेदाने एकोणसत्तर (६९) झालेत. याप्रमाणे १६ आणि ६९ मिळून एकूण ८५ भेद होतात. ॥ १३१ ॥

आता मनुष्याचे भेद सांगतात -

अज्जव मिलेच्छ खंडे, भोगभूमिसु वि कुभोगभूमीसु ।

मणुआ हवंति दुविहा, णिव्वित्ति अपुण्णगा पुण्णा ॥ १३२ ॥

अन्वयार्थ - (मणुआ अज्जव मिलेच्छ खंडे) मनुष्य आर्यखंड व म्लेंच्छ खंडामध्ये (भोगभूमीसु वि कुभोगभूमीसु हवंति) भोगभूमीमध्ये तसेच कुभोगभूमीमध्ये आहेत. ते चारही (पुण्णा णिव्वित्ति अपुण्णगा) पर्याप्त आणि निवृत्त्यपर्याप्तक भेदाने (दुविहा) दोन दोन प्रकारचे होऊन सर्व आठ भेद होतात. ॥ १३२ ॥

संमुच्छणा मणुस्सा, अज्जव खंडेसु होंति णियमेण ।

ते पुण लद्धिअणुण्णा, णारय देवा वि ते दुविहा ॥ १३३ ॥

अन्वयार्थ - (संमुच्छणा मणुस्सा अज्जवखंडेसु णियमेण होंति) संमूर्छन मनुष्य आर्यखंडामध्येच नियमाने होतात. (ते पुण लद्धि अणुण्णा) ते लब्धपर्याप्तकच आहेत. (णारय देवा वि ते दुविहा) नारकी तसेच देवही ते

१ पर्याप्तक २ निवृत्यपर्याप्तक या भेदाने चार प्रकारचे आहेत.

भावार्थ - याप्रमाणे तिर्यचाचे पंच्याशी (८५) भेद, मनुष्यांचे नऊ (९) आणि देवनारकीचे चार असे सर्व मिळून अष्ट्याणव (९८) होतात. अनेकांना समानतेने एकत्रित करून सांगणे (संग्रह करून संक्षेपाने सांगणे) यास समास म्हणतात. येथे नाना जीवांना संक्षेपाने सांगणे यास जीवसमास जाणावयास पाहिजे.

याप्रमाणे जीवसमासाचे वर्णन केले. ॥ १३३ ॥

आता पर्याप्तीचे वर्णन करतात -

आहारसरीरिंदिय, णिस्सासुस्सासहासमणसाणं ।

परिणइ वावारेसु य, जाओ छेव सत्तीओ ॥ १३४ ॥

पर्याप्तिवर्णन - अन्वयार्थ - (आहारसरीरिंदियणिस्सासुस्सा-सहासमणसाणं) १ आहार, २ शरीर, ३ इन्द्रिय, ४ श्वासोच्छ्वास, ५ भाषा आणि मन यांच्या (परिणइ वावारेसु य जाओ छेव सत्तीओ) यांच्या परिणमनरूप प्रवृत्तीमध्ये जे सामर्थ्य ती सहा प्रकारची पर्याप्ती होय.

भावार्थ - जीवास यथायोग्य कर्माचा उदय असतांना आहारादिक ग्रहणाची शक्ती असणे ही शक्तीरूप पर्याप्ति आहे. ती सहा प्रकारची आहे. ॥ १३४ ॥

शक्तीचे कार्य सांगतात -

तस्सेव कारणाणं, पुगलखंधाण जा हु निप्पत्ति ।

सा पज्जत्ती भण्णदि, छब्भेया जिणवरिंदेहिं ॥ १३५ ॥

अन्वयार्थ - (तस्सेव कारणाणं) त्या शक्तीच्या प्रवृत्तीच्या पूर्णतेला कारण जी (पुगलखंधाण जा हु निप्पत्ति) पुद्गलखंधाची निष्पत्ती [पूर्णता होणे] (सा जिणवरिंदेहिं छब्भेया पज्जत्ती भण्णदि) ती सहा भेदरूप पर्याप्ती आहे असे जिनवरातील इन्द्र अशा तीर्थकरांनी सांगितले आहे. ॥ १३५ ॥

पर्याप्त, निवृत्ति-अपर्याप्तक काल सांगतात -

पज्जत्तिं' गिण्हंतो, मणुपज्जत्तिं ण जाव समणोदि ।

सा निव्वत्ति अपुण्णो, मणुपुण्णो भण्णदे पुण्णो ॥ १३६ ॥

अन्वयार्थ - (पज्जत्तिं गिण्हंतो) हा जीव पर्याप्तीस ग्रहण करत असतांना (जाव मणुपज्जत्ति) जोपावेतो मनपर्याप्तीला (ण समणोदि) पूर्ण करत नाही (ता णिवत्ति अपुण्णो) तोपावेतो निवृत्यपर्याप्तक म्हटल्या जातो. (मणुपुण्णो पुण्णो भण्णदे) जेव्हा मनपर्याप्ती पूर्ण होते तेव्हा तो पर्याप्तक म्हटल्या जातो.

भावार्थ - येथे संज्ञी पंचेन्द्रिय जीवाची अपेक्षा आहे. म्हणून असे कथन केले आहे. अन्य ग्रंथामध्ये, जोपावेतो शरीरपर्याप्ति पूर्ण होत नाही तोपावेतो तो निवृत्यपर्याप्तक सांगितलेला आहे. असे कथन सर्व

टीप १ - पज्जत्तस्स य उदये णिय णिय पज्जत्ति णिड्ढिदो होदि ।

जाव शरीरमपुण्णा, णिवत्तियपुण्णगो ताव ।

अन्वयार्थ - (पज्जत्तस्स य उदये णिय णिय पज्जत्ति णिड्ढिदो होदि) पर्याप्ती नामक नामकर्माचा उदय असतांना आपआपली पर्याप्ती पूर्ण करतो. (जाव सरीरं अपुण्णं) जोपावेतो शरीरपर्याप्ती पूर्ण होत नाही (ताव णिवत्तियपुण्णगो) तोपर्यंत ती निवृत्ति-अपर्याप्तक आहे.

भावार्थ - पर्याप्त कर्माचा उदय असल्याकारणाने लब्धीच्या अपेक्षेने तो पर्याप्तक आहे. परंतु शरीरपर्याप्ती पूर्ण नाही याअपेक्षेने त्यास निवृत्यपर्याप्तक म्हटले आहे.

तिण्णसया छत्तीसा छावट्टीसहस्सगाणि मरणाणि ।

अंतोमुहुत्तकाले तावदिया चेवखुद्दभवा ।

अपर्याप्त नाम कर्माच्या उदयांत त्या जीवास शरीरपर्याप्तीही पूर्ण होत नाही. त्यास लब्ध्यपर्याप्तक म्हणतात. त्या लब्ध्यपर्याप्तक जीवाला एका अंतरमुहूर्तामध्ये ६६३३६ क्षुद्र मरणे होतात. आणि तेवढेच क्षुद्र जन्म होतात.

सीदीसड्डातालं वियले पच्चास होति पंचक्खे ।

छावट्टी य सहस्सा, सयं च बत्तीस मेयक्खे ।

त्या अंतर्मुहूर्तामध्ये द्वीन्द्रिय लब्ध्यपर्याप्तक ८०, त्रीन्द्रिय लब्ध्यपर्याप्तक ६०, चतुरिन्द्रिय लब्ध्यपर्याप्तक ४०, पंचेन्द्रिय लब्ध्यपर्याप्तक २४ आणि एकेंद्रिय लब्ध्यपर्याप्तक ६६१३२ जन्ममरण करतो. असे एकूण उपरोक्त संपूर्ण भवाचे मिळून ६६३३६ क्षुद्रभव होतात.

पुढविदागाणिमारुदसाहारण थूलसुहमपत्तेया ।

एदेसु अपुण्णेषु य एक्केके बारखं छक्कं ।

पृथ्वी, जल, अग्नी, वायु हे चारही बादरसूक्ष्मभेदाने आठ प्रकार होतात. तसेच बादर साधारण, सूक्ष्म साधारण आणि प्रत्येक असे तीन भेद वनस्पतिकायिकांचे झाले या अकरा प्रकाराच्या एकेंद्रिय जीवामध्ये प्रत्येक जीवास एका अंतर्मुहूर्तामध्ये ६०१२ जन्ममरण होतात. याप्रकारे सर्वांची बेरीज केली असता एकेंद्रिय जीवांचे ६६१३२ भव होतात.

जीवांच्या अपेक्षेने आहे.

आता लब्ध्यपर्याप्तकाचे स्वरूप सांगतात -

उत्सासद्वारसमे, भागे जो मरदि ण य समाणोदि ।

एका वि य पञ्जती, लद्धिअपुण्णो हवे सो दु ॥ १३७ ॥

अन्वयार्थ - (जो उत्सासद्वारसमे भागे मरदि) जो जीव श्वासाच्या अठराव्या भागामध्ये मरतो, **(एका वि य पञ्जती ण य समाणोदि)** एकाही पर्याप्तीला पूर्ण करत नाही, **(सो दु लद्धिअपुण्णो हवे)** तो जीव लब्ध्यपर्याप्तक म्हटल्या जातो. ॥ १३७ ॥

एकेन्द्रिय जीवाच्या पर्याप्तीची संख्या सांगतात -

लद्धिअपुण्णो पुण्णं, पञ्जती एयक्खवियलसण्णीणं ।

चदु पण छक्कं कमसो, पञ्जतीए वियाणेह ॥ १३८ ॥

अन्वयार्थ - (एयक्खवियलसण्णीणं) एकेन्द्रिय, विकलत्रय आणि संज्ञी जीवास **(कमसो चदु पण छक्कं)** क्रमाने चार, पाच सहा **(पञ्जतीए वियाणेह)** पर्याप्ती असतात असे जाणा. **(लद्धिअपुण्णो पुण्णं)** जो लब्ध्यपर्याप्तक आहे, त्याला पर्याप्ति असत नाही.

भावार्थ - एकेन्द्रियादिकांना क्रमाने पर्याप्ती सांगितल्या आहेत. त्यामध्ये असंज्ञीचे नाव घेतलेले नाही तर संज्ञीला सहा व असंज्ञीला पाच जाणाव्यात. निर्वृत्यपर्याप्तकाचे ग्रहण त्यामध्येच केलेले आहे, पूर्ण निश्चितच होणार आहेत म्हणून पर्याप्तकांची संख्या तीच त्यांची संख्या आहे. लब्ध्यपर्याप्तकाचे तर ग्रहण केले आहे, परंतु त्याची पर्याप्ति पूर्ण होऊच शकत नाही म्हणून त्यास अपूर्णच म्हटले आहे. याप्रमाणे पर्याप्तीचे वर्णन केले.

आता प्राणांचे वर्णन करतात प्रथमतः प्राणांचे स्वरूप व संख्या सांगतात -

मणवयणकायइंदिय, णिस्सासुस्सासआऊरुदयाणं ।

जेसिं जोए जम्मदि, मरदि विओगम्मि ते वि दह पाणा ॥ १३९ ॥

अन्वयार्थ - (मणवयणकायइंदियणिस्सासुस्सार आऊरुदयाणं) जो

१ मन २ वचन ३ काय ४ ते ८ पांच इंद्रिये, ९ श्वासोच्छ्वास व १० आयु (जेसिं जोए जम्मदि) यांच्या संयोगाने उत्पन्न होऊन जगतो **(विओगम्मि मरदि)** वियोग झाला असतांना मरतो **(ते पाणा दह)** ते प्राण आहेत व दहा आहेत.

भावार्थ - जीव याचा अर्थ प्राण धारण करणे असा आहे. व्यवहारनयाने प्राण दहा होतात. त्यापैकी यथायोग्य प्राणसहित जो जगतो त्यास जीव हे नाव आहे.

आता एकेन्द्रियादि जीवांना किती प्राण असतात हे सांगतात -

एयक्खे चदुपाणा, बितिचउरिंदियअसणिसण्णीणं ।

छह सत्तु अट्ट णवयं, दह पुण्णाणं कमे पाणा ॥ १४० ॥

अन्वयार्थ - (एयक्खे चदुपाणा) एकेन्द्रियास चार प्राण असतात. **(बितिचउरिंदिय असणिसण्णीणं पुण्णाणं कमे छहसत्तुअट्ट णवयं दह पाणा)** २ द्वीन्द्रिय, ३ त्रीन्द्रिय, ४ चतुरिन्द्रिय, ५ पंचेन्द्रिय असंज्ञी ५ पंचेन्द्रिय संज्ञी अनुक्रमाने सहा, सात, आठ, नऊ व दहा प्राण असतात. हे प्राण पर्याप्तकाचे सांगितले आहेत.

आता याच जीवांना अपर्याप्तक अवस्थेमधील प्राण सांगतात - ॥ १४० ॥

दुविहाणमपुण्णाणं, इगिबितिचऊखख अंतिमदुगाणं ।

तिय चऊ पण, छह सत्तय, कमेण पाणा मुणेयव्वा ॥ १४१ ॥

अन्वयार्थ - (दुविहाणमपुण्णाणं) दोन्ही प्रकारचे म्हणजे १ निर्वृत्यपर्याप्तक व २ लब्ध्यपर्याप्तक असे जे **(इगिबितिचऊक्ख अंतिमदुगाणं)** एकेन्द्रिय, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, पंचेन्द्रिय असंज्ञी व पंचेन्द्रिय संज्ञी यांना क्रमाने **(कमेण तिय, चऊ पण, छह सत्तय पाणा मुणेयव्वा)** क्रमाने तीन, चार, पाच, सहा व सात प्राण असतात.

भावार्थ - निर्वृत्यपर्याप्तक आणि लब्ध्यपर्याप्तक एकेन्द्रियास तीन, द्वीन्द्रियास चार, त्रीन्द्रियास पाच, चतुरिन्द्रियाला सहा, संज्ञी-असंज्ञी पंचेन्द्रियास सात प्राण असतात; कारण त्यांना श्वासोच्छ्वास भाषा आणि मन

असत नाही. ॥ १४१ ॥

आतां विकलत्रय जीवांचे निवासस्थान सांगतात -

बितिचऊरकखा जीवा, हवंति णियमेण कम्मभूमीसु ।

चरमे दीहे अद्धे, चरमसमुद्दे वि सव्वेसु ॥ १४२ ॥

अन्वयार्थ - (बितिचउकखा जीवा) द्वीद्रिय, त्रींद्रिय, चतुरिन्द्रिय जीव (**णियमेण कम्मभूमीसु हवंति**) नियमाने कर्मभूमीमध्येच होतात. (**चरमे दीवे अद्धे**) अंतिम अर्ध द्वीपामध्ये व (**चरमसमुद्देसु सव्वेसु**) सर्व अंतिम समुद्रामध्ये असतात -

भावार्थ - पाच भरत, पाच ऐरावत, पाच विदेह हे कर्मभूमीचे क्षेत्र आहे. तसेच अंतिम स्वयंभुरमण द्वीपामध्ये स्वयंप्रभ पर्वत आहे, त्याचे नंतर पुढे अर्ध द्वीप तसेच शेवटच्या स्वयंभुरमण पुरा समुद्र याच ठिकाणी विकलत्रय आहेत, अन्यस्थानी नाहीत. ॥ १४२ ॥

अडीच द्वीपाचे बाहेर जे तिर्यंच आहेत त्यांची व्यवस्था हैमवत पर्वताप्रमाणे आहे हे सांगतात -

माणुसखित्तस्स बहिं, चरमे दीवस्स अद्धयं जाव ।

सव्वत्थे वि तिरिच्छा हिमवदतिरिएहिं सारित्था ॥ १४३ ॥

अन्वयार्थ - (माणुसखित्तस्स बहिं) मनुष्यक्षेत्राचे बाहेर मानुषोत्तर पर्वताचे पुढे (**चरमे दीवस्स अद्धयं जाव**) अंतिम स्वयंप्रभ द्वीपाच्या अर्ध्याभागापर्यंत (**सव्वत्थे वि तिरिच्छा**) मधील सर्व द्वीप समुद्रामध्ये तिर्यंच (**हिमवदतिरिएहिं सारित्था**) हैमवत क्षेत्राच्या तिर्यंचाप्रमाणे आहेत.

भावार्थ - हैमवत क्षेत्रामध्ये जघन्य भोगभूमि आहे. मानुषोत्तर पर्वतानंतर पुढे असंख्यात द्वीप-समुद्र अर्थात् पुढील स्वयंप्रभ नामक अंतिम द्वीपापर्यंत सर्व स्थानी जघन्य भोगभूमीची रचना आहे. तेथील तिर्यंचाची आयु, शरीर हैमवत क्षेत्रातील तिर्यंचाप्रमाणे आहे. ॥ १४३ ॥

आता जलचर जीवांचे स्थान सांगतात -

लवणोए कालोए, अंतिमजलहिम्मि जलयरा संति ।

सेस समुद्देसु पुणो, ण जलयरा संति णियमेण ॥ १४४ ॥

अन्वयार्थ - (लवणोए कालोए) लवणोदधि समुद्रामध्ये, कालोदधि समुद्रामध्ये (**अंतिमजलहिम्मि जलयरा संति**) अंतिम स्वयंभुरमण समुद्रामध्ये जलचर जीव आहेत. (**सेससमुद्देसु पुणो**) आणि राहिलेल्या मध्यातील समुद्रामध्ये (**णियमेण जलचरा ण संति**) नियमाने जलचर जीव नाहीत.

आता देवांचे स्थान सांगतील. प्रथम भवनवासी व्यंतरवासी देवांची स्थाने सांगतात.

खरभायपंकभाए, भावणदेवाण होंति भवणाणि ।

वितरदेवाण तहा, दुण्हं पि य तिरियलोए वि ॥ १४५ ॥

अन्वयार्थ - (खरभायपंकभाए) खरभाग, पंकभागामध्ये (**भावणदेवाण भवणाणि**) भवनवासी देवांची भवने (**तहा वितरदेवाणं होंति**) त्याचप्रमाणे व्यंतरदेवांचीही भवने आहेत. (**दुण्हं पि य तिरियलोए**) आणि या दोहोंचा तिर्यंग्लोकामध्येही निवास आहे.

भावार्थ - पहिली पृथ्वी रत्नप्रभा एक लाख ऐंशी हजार योजन पसरली आहे - त्याचे तीन भाग आहेत. त्यामध्ये खरभाग सोळा हजार योजनाचा आहे. तेथे असुरकुमार सोडून नवकुमार भवनवासी देवांचे भवन आहेत. तसेच राक्षसकुल सोडून सात सर्वच व्यंतरदेवांचे निवास आहेत. दुसरा पंकभाग चौऱ्यांशी हजार योजनाचा आहे. त्यामध्ये असुरकुमार देव (मध्यलोक) आणि राक्षसकुल व्यंतरदेव राहतात. तिर्यंग्लोका (मध्यलोक) च्या असंख्यात द्वीप समुद्रामध्ये भवनवासींचेही भवने आहेत. आणि व्यंतरांचेही निवासस्थाने आहेत. ॥ १४५ ॥

आतां ज्योतिषी, कल्पवासी, तसेच नारकीची स्थाने सांगतात.

जोइसियाण विमाणा, रज्जुमित्ते वि तिरियलोये वि ।

कप्पसुरा उड्ढि य, अहलोए होंति णेरइया ॥ १४६ ॥

अन्वयार्थ - (जोइसियाण विमाणा रज्जुमित्ते वि तिरियलोए वि) ज्योतिषी देवांची विमाने एक राजूप्रमाण तिर्यंग्लोकाच्या असंख्यात द्वीप समुद्रामध्ये आहेत. (**कप्पसुरा उड्ढि य**) कल्पवासी देव उर्ध्वलोकामध्ये आहेत. (**णेरइया अहलोए होंति**) नारकी अधोलोकामध्ये आहेत. ॥ १४६ ॥

आता जीवांची संख्या सांगतील. प्रथम तेजकाय वायुकाय जीवांची संख्या सांगतात -

बादरपञ्जत्तिजुदा, घणआवलिया असंखभागो दु ।

किंचूण लोयभित्ता, तेऊ वाऊ जहा कमसो ॥ १४७ ॥

अन्वयार्थ - (तेऊ वाऊ बादरपञ्जत्तिजुदा घण आवलिया असंखभागो दु) अग्निकाय वायुकायिक बादरपर्याप्तिसहित जीव घन आवलीच्या असंख्यातावा भाग (**किंचूण लोयभित्ता**) काही कमी लोकप्रदेशप्रमाण यथानुक्रम जाणावे.

भावार्थ - अग्निकायिकजीव घन आवलीच्या असंख्याताव्या भाग प्रमाण आहेत. वायुकायांचे काही कमी लोकप्रदेशप्रमाण आहेत. ॥ १४७ ॥

आतां पृथ्वीकायिकादिकांची संख्या सांगतात -

पुढवीतोयसरीरा, पत्तेया वि य पइड्डिया इयरा ।

होंति असंखा सेढी, पुण्णा पुण्णा य तह य तसा ॥ १४८ ॥

अन्वयार्थ - (पुढवीतोयसरीरा पत्तेया वि य पइड्डिया इयरा) पृथ्वीकायिक, अप्कायिक, प्रत्येक वनस्पतिकायिक सप्रतिष्ठित वा अप्रतिष्ठित (**तह य तसा**) तसेच त्रस हे सर्व (**पुण्णापुण्णा**) पर्याप्तक अपर्याप्तक जीव आहेत. (**असंखा सेढी होंति**) हे प्रत्येकी वेगळे असंख्यात जगत् श्रेणीप्रमाण आहेत. ॥ १४८ ॥

बादरलद्धि अपुण्णा, असंखलोया हवंति पत्तेया ।

तह य अपुण्णा सुहुमा, पुण्णा वि य संखगुणगुणिया ॥ १४९ ॥

अन्वयार्थ - (पत्तेया) प्रत्येक वनस्पति तसेच (**बादरलद्धिअपुण्णा**) बादर लब्ध्यपर्याप्तक जीव (**असंखलोया हवंति**) असंख्यात लोकप्रमाण आहेत. (**तह य अपुण्णा सुहुमा पुण्णा वि य संखगुणगुणिया**) याच प्रकारे सूक्ष्म अपर्याप्त असंख्यात लोकप्रमाण आहेत. सूक्ष्म पर्याप्तक जीव संख्यात पट आहेत. ॥ १४९ ॥

सिद्धा संति अणंता, सिद्धाहिं तो अणंतगुणगुणिया ।

होंति णिगोदा जीवा, भाग अणंता अभव्वा य ॥ १५० ॥

अन्वयार्थ - (सिद्धा अणंता संति) सिद्ध जीव अनंत आहेत. (**सिद्धाहिं तो अणंतगुणगुणिया णिगोदा जीवा होंति**) सिद्धराशीच्या अनंतगुणित निगोदिया जीव आहेत. (**भाग अणंता अभव्वा य**) आणि सिद्धराशीच्या अनंताव्या भागप्रमाण अभव्य जीव आहेत. ॥ १५० ॥

सम्मुच्छिया हु मणुया, सेदियसंखिज्ज भागमित्ता हु ।

गब्भज मणुया सव्वे, संखिज्जा होंति णियमेण ॥ १५१ ॥

अन्वयार्थ - (सम्मुच्छिया हु मणुया सेदियसंखिज्ज भागमित्ता हु) संम्मूर्छन मनुष्य जगतश्रेणीच्या असंख्याताव्या भागमात्र आहेत. (**गब्भज मणुया सव्वे**) आणि सर्वच गर्भज मनुष्य (**णियमेण संखिज्जा होंति**) नियमाने संख्यात आहेत. ॥ १५१ ॥

आता सांतर-निरंतराचे कथन करतात -

देवा वि णारया वि य, लद्धियपुण्णा हु संतरा होंति ।

समुच्छिया वि मणुया, सेसा सव्वे णिरंतरिया ॥ १५२ ॥

अन्वयार्थ - (देवा वि णारया वि य लद्धियपुण्णा हु) देव, नारकी, लब्ध्यपर्याप्तक (**सम्मुच्छिया वि मणुया**) आणि संम्मूर्छन मनुष्य (**संतरा होंति**) हे तर सांतर-अंतरसहित-आहेत. (**सेसा सव्वे णिरंतरिया**) राहलेले सर्व जीव निरंतर आहेत.

भावार्थ - एका पर्यायानंतर दुसरा पर्याय प्राप्त होतो, पुनः तोच पर्याय प्राप्त करणे, यामध्ये जोपावेतो अंतर असते त्यास सांतर म्हणतात. येथे जे अंतर सांगितलेले आहे ते नाना जीवांच्या अपेक्षेने सांगितलेले आहे. जो देव, मनुष्य नारकी तसेच लब्ध्यपर्याप्तक जीवाची उत्पत्ती कोणत्यातरी कालामध्ये होत नाही त्यास अंतर म्हणतात; आणि जेथे अंतर पडत नाही, त्यास निरंतर म्हणतात. येथे औदारिकमिश्रकाययोगी जो देव, नारकी जीव त्याचा अंतरकाल बारा मुहूर्त सांगितलेला आहे. कोणीही उत्पन्न झालाच नाही तर बारा मुहूर्तपर्यंत उत्पन्न होणार नाही. आणि संम्मूर्छन मनुष्य कोणीही नसेल तर पल्याच्या असंख्याताव्या भागापर्यंत होणार नाही. असे अन्वय ग्रंथामध्ये सांगितलेले आहे. अवशिष्ट सर्व जीव निरंतर उत्पन्न होतात. ॥ १५२ ॥

आता संख्येच्या अपेक्षेने जीवाचे अस्पबहुत्व सांगतात -

मणुयादो णेरइया, णेरइयादो असंखगुणगुणिया ।

सव्वे हवंति देवा, पत्तेयवणप्फदी तत्तो ॥ १५३ ॥

अन्वयार्थ - (मणुयादो णेरइया असंखगुणगुणिया हवंति) मनुष्यापेक्षा नारकी जीवांची संख्या असंख्यात गुणित आहे. **(तत्तो हवंति देवा)** नारकी जीवापेक्षा सर्व देव असंख्यात गुणित आहेत. **(तत्तो पत्तेय वणप्फदी)** आणि देवापेक्षा प्रत्येक वनस्पति जीव असंख्यात गुणित आहेत. (१५३)

पंचक्खा चउरक्खा, लद्धियपुण्णा तहेव तेयक्खा ।

बेयक्खा वि य कमसो विसेससहिदा हु सव्व संखाए ॥ १५४ ॥

अन्वयार्थ - (पंचक्खा चउरक्खा तहेव तेयक्खा) पंचेंद्रिय जीव, चतुरिंद्रिय त्रींद्रिय जीव **(बेयक्खा वि य)** आणि द्वींद्रिय हे लब्ध्यपर्याप्तक जीव संख्येने **(संखाए विसेससहिदा)** विशेष अधिक आहेत. **(विशेषधिक म्हणजे काही अधिक यास विशेषाधिक म्हणतात.)** हे सर्व अनुक्रमाने वाढते वाढते आहेत. ॥ १५४ ॥

चउरक्खा पंचक्खा, बेयक्खा तहेव य जाण तेयक्खा ।

एदे पज्जत्तिजुदा अहिया अहिया कमेणेव ॥ १५५ ॥

अन्वयार्थ - (चउरक्खा पंचक्खा बेयक्खा तह य तेयक्खा) चतुरिन्द्रिय, पंचेंद्रिय, द्वीन्द्रिय, त्रींद्रिय हे सर्व **(पज्जत्तिजुदा)** पर्याप्तक [पर्याप्तिसहित] जीव **(कमेणेव अहिया अहिया)** अनुक्रमाने अधिक अधिक जाणा. ॥ १५५ ॥

परिवज्जिय सुहुमाणं, सेसतिरिक्खाण पुण्णदेहाणं ।

इक्को भागो होदि हु, संखातीदा अपुण्णाणं ॥ १५६ ॥

अन्वयार्थ - (सुहुमाणं परिवज्जिय सेसतिरिक्खाणं पुण्णदेहाणं) सूक्ष्म जीवांना सोडून अवशिष्ट पर्याप्तक तिर्यच आहेत. त्या अवशिष्ट पर्याप्त तिर्यचामध्ये तर **(इक्को भागो हु)** असंख्यातैक भाग मात्र पर्याप्तक आहेत

आणि **(संखातिदा अपुण्णाणं)** असंख्यात बहुभाग मात्र अपर्याप्त आहेत.

भावार्थ - बादरजीवामध्ये पर्याप्तक थोडे आहेत. अपर्याप्तक बहुभाग बहु आहेत. ॥ १५६ ॥

सुहुमापज्जयाणं, एगो भागो हवेइ णियमेण ।

संखेज्जा खलु भागा, तेसिं पज्जत्तिदेहाणं ॥ १५७ ॥

अन्वयार्थ - (सुहुमापज्जयाणं संखिज्जा खलु भागा) सूक्ष्म पर्याप्तक जीव संख्यात भाग आहे. **(तेसिं पज्जत्तिदेहाणं णियमेण एगो भागो हवेदि)** त्या पर्याप्त जीवांच्या संख्यातैक भाग अपर्याप्तक जीव असतात.

भावार्थ - सूक्ष्म जीवामध्ये पर्याप्तक जास्त असतात. अपर्याप्त थोडे आहेत. ॥ १५७ ॥

संखिज्जगुणा देवा, अंतिमपटला दु आणदा जाव ।

तत्तो असंखगुणिदा, सोहम्मं जाव पडिपडलं ॥ १५८ ॥

अन्वयार्थ - (देवा अंतिमपडला दुं आणदां जाव) देव अंतिम पटलापासून म्हणजे अनुत्तर विमान पटलापासून खाली आणत स्वर्गाच्या पटलापर्यंत संख्यातपट आहेत. **(तत्तो सोहम्मं जाव)** त्यानंतर त्याचे खाली सौधर्म स्वर्गापर्यंत **(असंखगुणिदा पडिपडलं)** प्रत्येक पटलापटलामध्ये असंख्यात गुणित आहेत - ॥ १५८ ॥

सत्तमणारयहिंतो, असंखगुणिदा हवंति णेरइया ।

जावय पढमं णरयं, बहुदुक्खा होंति हेइड्डा ॥ १५९ ॥

अन्वयार्थ - (सत्तमणारयहिंतो जावय पढमं णरयं) सातव्या नरकापासून तो पहिल्या नरकापर्यंत जीव **(असंखगुणिदा हवंति)** असंख्यात असंख्यात गुणित आहेत. **(हेइड्डा णेरइया)** पहिल्या नरकापासून तो खाली खाली **(बहुदुक्खा होंति)** बहु बहु दुःख आहे. ॥ १५९ ॥

कप्पसुरा भावणया, वितरदेवा तहेव जोइसिया ।

बे होंति असंखगुणा, संखगुणा होंति जोइसिया ॥ १६० ॥

अन्वयार्थ - (कप्पसुरा भावणया वितरदेवा) कल्पवासी देवापेक्षा भवनवासी देव व्यंतरदेव **(बे असंखगुणा होंति)** या दोन राशी तर

असंख्यात पट आहेत. (जोइसिया संखगुणा होंति) आणि ज्योतिष्कवासी देव व्यंतरदेवापेक्षा संख्यातपट आहेत. ॥ १६० ॥

आता एकेन्द्रियादि जीवांच्या आयुचे प्रमाण सांगतात -

पत्तेयाणं आऊ, वाससहस्साणि दह हवे परमं ।

अंतोमुहुत्तमाऊ, साहारणसव्वसुहमाणं ॥ १६१ ॥

अन्वयार्थ - (पत्तेयाणं परमं आऊ दह वाससहस्साणि हवे) प्रत्येक वनस्पतीचे उत्कृष्ट आयुष्य दहा हजार वर्षांचे आहे. (साहारणसव्वसुहमाणं अंतोमुहुत्तं आऊ) साधारण जीवांचे - नित्य निगोद आणि इतर निगोद सूक्ष्म बादर तसेच सर्वच सूक्ष्म पृथ्वी, जल, अग्निकायिक, वातकायिक जीवांचे उत्कृष्ट आयुष्य अंतरमुहूर्त आहे. ॥ १६१ ॥

आता बादर-जीवांचे आयुष्य सांगतात -

बावीस सत्तसहस्सा, पुढवीतोयाणं आउसं होदि ।

अग्गीणं तिण्णि दिणा, तिण्णि सहस्साणि बाऊणं ॥ १६२ ॥

अन्वयार्थ - (पुढवीतोयाण आउसं) पृथ्वीकायिक आणि जलकायिक जीवांचे उत्कृष्ट आयुष्य क्रमाने (बावीससत्तसहसा) बावीस हजार वर्ष आणि सात हजार वर्षांचे आहे. (अग्गीणं तिण्णि दीणा) अग्नीकायिक जीवांचे उत्कृष्ट आयुष्य तीन दिवसांचे आहे. (तिण्णि सहस्साणि वाऊणं) वायुकायिक जीवांचे उत्कृष्ट आयुष्य तीन हजार वर्षांचे आहे. ॥ १६२ ॥

आता द्वीन्द्रियादि जीवांचे आयुष्य सांगतात -

बारसवासवियक्खे, एगुणवण्णा दिणाणि तेयक्खे ।

चउरक्खे छम्मासा, पंचक्खे तिण्णि पल्लणि ॥ १६३ ॥

अन्वयार्थ - (बारसवास बियक्खे) द्वीन्द्रिय जीवांचे उत्कृष्ट आयुष्य बारा वर्षांचे आहे. (एगुणवण्णा दिणा तिण्णि तेयक्खे) त्रीन्द्रिय जीवांचे उत्कृष्ट आयुष्य ४९ [एकोणपन्नास] दिवस आहे. (चउरक्खे छम्मासा) चतुरिन्द्रिय जीवांचे उत्कृष्ट आयुष्य सहा महिन्यांचे आहे. (पंचक्खे तिण्णि पल्लणि) आणि पंचेन्द्रिय जीवांचे उत्कृष्ट आयुष्य तीन पल्ल्यांचे आहे. ॥ १६३ ॥

आतां सर्वच तिर्यच आणि मनुष्यांचे जघन्य आयुष्य सांगतात -

सव्वजहणं आऊ, लद्धियपुण्णाण सव्वजीवाणं ।

मज्झिमहीणमुहुत्तं, पञ्जत्तिजुदाण णिद्धिदं ॥ १६४ ॥

अन्वयार्थ - (लद्धियपुण्णाण सव्वजीवाणं सव्वजहणं आऊ मज्झिमहीणमुहुत्तं) लब्धपर्याप्तक सर्वच जीवांचे जघन्य आयुष्य मध्यम हीन मुहूर्त आहे. [हे सर्व क्षुद्रभव जाणावेत. एका श्वासोच्छ्वासाच्या अठराव्या भाग प्रमाणमात्र आहे.] (पञ्जत्तिजुदाण णिद्धिदं) कर्मभूमीतील तिर्यच मनुष्य सर्वच पर्याप्तक जीवांचे जघन्य आयुष्य सुद्धा मध्यमहीन अंतरमुहूर्तमात्र आहे. हा पहिल्यापेक्षा मोठा अंतरमुहूर्त आहे. ॥ १६४ ॥

आता देवनारकींचे आयुष्य सांगतात -

देवाणं णारयाणं, सायरसंखा हवंति तेतीसा ।

उक्किदं च जहणं, वासाणं दस सहस्साणि ॥ १६५ ॥

अन्वयार्थ - (देवाणं णारयाणां उक्किदं तेतीसा सायरसंखा हवंति) देवांचे तसेच नारकी जीवांचे उत्कृष्ट आयुष्य तेहतीस सागरांचे आहे. (जहणं वासाणं दस सहस्साणि) आणि जघन्य आयुष्य दहा हजार वर्षांचे आहे.

भावार्थ - हे सामान्य देवांच्या अपेक्षेने कथन आहे. विशेष त्रिलोकसार आदि ग्रंथावरून जाणून घ्यावे. ॥ १६५ ॥

आतां एकेन्द्रियादि जीवांच्या शरीराची अवगाहना - उत्कृष्ट व जघन्य - दहा गाथामध्ये सांगतात -

अंगुलअसंखभागो, एयक्खचउक्क देहपरिमाणं ।

जोयणसहस्समहियं, पउमं उक्कसयं जाण ॥ १६६ ॥

अन्वयार्थ - (एयक्खचउरक्कदेहपरिमाणं उक्कसयं अंगुलअसंखभागो जाण) एकेन्द्रिय चतुष्क म्हणजे पृथ्वी, अप्, तेज आणि वायुकायिक जीवांची उत्कृष्ट अवगाहना - उत्कृष्ट आणि जघन्य धनांगुलाच्या असंख्याताचा भाग जाणा. येथे सूक्ष्म तसेच बादर अपर्याप्तक शरीर लहान मोठे आहे तरीही धनांगुलाच्या असंख्यात भाग मात्र सामान्यरूपाने सांगितलेले आहे. विशेष गोम्महटसारहून जाणावे. आणि उत्सेध अंगुल

आठ यवप्रमाण जाणावे. प्रमाणांगुल घेऊ नये. (जोयणसहस्रमहियं पउमं) प्रत्येक वनस्पतिकायिकामध्ये उत्कृष्ट अवगाहनायुक्त कमळ आहे ह्याची अवगाहना काही अधिक हजार योजन आहे. ॥ १६६ ॥

बारसयोजनसंखो, कोसतियं गुब्भिया समुद्धिद्धा ।

भमरो जोयणमेगं, सहस्र सम्मुच्छिमो मच्छो ॥ १६७ ॥

अन्वयार्थ - (बारसयोजन संखो) द्वीन्द्रिय जीवामध्ये शंख मोठा असून त्याची उत्कृष्ट अवगाहना बारा योजन लांब आहे. (कोसतियं गुब्भिया समुद्धिद्धा) त्रीन्द्रिय जीवामध्ये गोभिका [कानखिजूरा] मोठा आहे. त्याची अवगाहना तीन कोस लंबी आहे. (भमरो जोयणमेगं) चतुरिन्द्रिय जीवामध्ये भ्रमर मोठा आहे. त्याची उत्कृष्ट अवगाहना एक योजन लंबी आहे. (सम्मुच्छिमो मच्छो सहस्र) पंचेन्द्रियामध्ये मासा मोठा आहे. त्याची उत्कृष्ट अवगाहना हजार योजन लंबी आहे. हे सर्व जीव मध्यलोकातील शेवटच्या स्वयंभूरमण द्वीप व समुद्रात आहेत. ॥ १६७ ॥

आता नारकीची उत्कृष्ट अवगाहना सांगतात -

पंचसयाधणुछेहा, सत्तम णरये हवंति णारइया ।

ततो उस्सेहेण य, अद्धद्धा होंति उवरुवरिं ॥ १६८ ॥

अन्वयार्थ - (सत्तमणरये णारइया पंचसयाधणुछेहा) सातव्या नरकामध्ये नारकी जीवांचे शरीर पाचशे धनुष्य उंच असते. (ततो उस्सेहेण य उवरुवरिं अद्धद्धा) त्याचे वर त्या त्या नरकातील नारकींची उची अर्धी अर्धी असते. सहाव्या नरकामध्ये दोनशे पन्नास धनुष्य, पाचव्या नरकामध्ये सव्वाशे धनुष्य, चौथ्या नरकामध्ये साडे बासष्ट धनुष्य, तिसऱ्या नरकामध्ये सव्वा एकतीस धनुष्य, दुसऱ्या नरकामध्ये पंधरा धनुष्य दहा आणे धनुष्य, आणि पहिल्या नरकामध्ये सात धनुष्य तेरा आणे उंची जाणावी. यामध्ये ४९ पटल आहेत. त्यामध्येही वेगळी वेगळी अवगाहना त्रिलोकसारमधून पाहून घ्यावी. ॥ १६८ ॥

आता देवांची अवगाहना सांगतात -

असुराणं पणवीसं, सेसं णवभावणा दहदंडं ।

वितरदेवाण तथा, जोइसिया सत्तधणुदेहा ॥ १६९ ॥

अन्वयार्थ - (असुराणं पणवीसं) भवनवासी देवामध्ये असुरकुमार देवांच्या शरीराची उंची पंचेवीस [२५] धनुष्य (सेसं णवभावणा य दहदंडं) बाकी नऊ भवनवासी देवांची दहा धनुष्य, (वितरदेवाण तथा) अंतरदेवांच्या शरीराची उंचीही तेवढीच म्हणजे दहा धनुष्य (जोइसिया सत्तधणुदेहा) आणि ज्योतिषी देवांच्या शरीरांची उंची सात धनुष्य आहे. ॥ १६९ ॥

आता स्वर्गातील देवांची अवगाहना सांगतात -

दुगदुगचदुचदुदुगदुग कप्पसुराणं सरीरपरिमाणं ।

सत्तछहपंचहत्था, चउरा अद्धद्ध हीणा य ॥ १७० ॥

हिडिममज्झिमउवरिमगेवज्जे तह विमाण चउदसए ।

अद्धजुदा वे हत्था, हीणं अद्धद्धं उवरिं ॥ १७१ ॥

अन्वयार्थ - (दुगदुगचदुचदुदुगदुग कप्पसुराणं सरीरपरिमाणं) दोन [सौधर्म-इशान] दोन [सानत्कुमार-माहेन्द्र] चार [ब्रह्म-ब्रह्मोत्तर, लांतव, कापिष्ठ] चार (शुक्र, महाशुक्र शतार, सहस्रार, दोन [आणत-प्राणत], दोन [आरण-अच्युत] या युगलातील देवांचे शरीर क्रमाने (सत्तछहपंचहत्ता चउरा य अद्धद्धहीणा) सात हात, सहा हाथ, पाच हाथ, चार हाथ, साडेतीन हाथ आणि तीन हाथ उंच आहे. (हिडिममज्झिम उवरिमगेवज्जे तह विमाणचउदसए) अधोग्रैवेयकामध्ये, मध्य ग्रैवेयकामध्ये, उपरिम् ग्रैवेयकामध्ये नव अनुदिश तसेच पाच अनुत्तरामध्ये क्रमाने (अद्धजुदा वे हत्था हीणं अद्धद्धं उवरिं) अर्धा अर्धा हाथ कमी म्हणजेच अडीच हाथ, दोन हाथ, दीड हाथ, एक हाथ तेथील देवांच्या शरीराची उंची असते.

१. सौधर्म - ऐशान - सात हाथ

२. सानतकुमार - माहेन्द्र - सहा हाथ

३. ब्रह्मब्रह्मोत्तर, लांतव कापिष्ठ - पाच हाथ

४. शुक्र-महाशुक्र-शतार-सहस्रार - चार हाथ

५. आणत - प्राणत - साडे तीन हाथ
६. आरण - अच्युत - तीन हाथ
७. अधो, मध्य व उपरिम त्रैवेयक - अडीच हाथ, दोन हाथ, दीड हाथ
८. नऊ अनुदिश - दोन हात.
९. पांच अनुत्तर विमाने - एक हाथ ॥ १७०-७१ ॥

आता भरतक्षेत्रामध्ये, ऐरावत क्षेत्रामध्ये कालाच्या अपेक्षेने मनुष्याच्या शरीराची उंची सांगतात -

अवसप्पिणिए पढमे, काले मणुया तिकोसउच्छेहा ।

छट्टस्सवि अवसाणे, हत्थपमाणा विवत्था य ॥ १७२ ॥

अन्वयार्थ - (अवसप्पिणिए पढमे काले मणुया तिकोसउच्छेहा) अवसर्पिणी काळाच्या प्रथम काळाच्या अंती मनुष्यांचे शरीर तीन कोस उंच असते. (छट्टस्सवि अवसाणे हत्थपमाणा य विवत्था) सहाव्या काळाच्या शेवटी मनुष्याचे शरीर एक हाथ मात्र उंच असते आणि त्या सहाव्या काळातील जीव वस्त्रादि रहित असतात. ॥ १७२ ॥

आता एकेन्द्रियाचे जघन्य शरीर सांगतात -

सव्वजहण्णदेहो, लद्धियपुण्णण सव्वजीवाणं ।

अंगुलअसंखभाओ, अणेयभेओ हवे सो वि ॥ १७३ ॥

अन्वयार्थ - (लद्धियपुण्णण सव्वजीवाणं देहो अंगुलअसंखभाओ) लब्ध्यपर्याप्तक सर्व जीवांचे शरीर धनांगुलाच्या असंख्याताव्या भागप्रमाण आहे. (सव्वजहण्णो अणेयभेओ हवे सो वि) हे सर्व जघन्य आहे. त्या जघन्यामध्ये सुद्धा अनेक भेद आहेत.

भावार्थ - एकेन्द्रिय जीवांचे जघन्य शरीर सुद्धा लहान मोठे असते. म्हणून धनांगुलाच्या असंख्याताव्या भागामध्ये सुद्धा अनेक भेद आहेत. या अवगाहनेच्या चौसठ भेदाचे वर्णन गोम्मट्टसारमध्ये आहे तेथून जाणून घ्यावे. ॥ १७३ ॥

आता द्वीन्द्रियादिकांची जघन्य अवगाहना सांगतात -

बितिचउपंचक्खाणं, जहण्णदेहो हवेइ पुण्णणं ।

अंगुलअसंखभाओ, संखगुणो सो वि उवरिउवरिं ॥ १७४ ॥

अन्वयार्थ - (वितिचउपंचक्खाणं पुण्णणं जहण्णदेहो अंगुलअसंखभाओ) द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय व पंचेन्द्रिय पर्याप्तक जीवांचे जघन्य शरीर घनांगुलाच्या असंख्यातवा भाग आहे. (सो वि उवरिउवरिं) तेही वरवर संख्यात गुणित आहे.

भावार्थ - द्वीन्द्रियाच्या शरीरापेक्षा त्रीन्द्रियाचे शरीर संख्यातगुणा आहे; त्रीन्द्रियाच्या शरीरापेक्षा चतुरिन्द्रियाचे शरीर संख्यातगुणा आहेत. त्यापेक्षाही पंचेन्द्रियाचे शरीरही संख्यात गुणा आहे. ॥ १७४ ॥

आता जघन्य अवगाहनेचे धारक द्वीन्द्रियादिक जीव कोण कोण आहेत हेही सांगतात -

आणुधरियं कुन्थं, मच्छाकाणा य सालिसिच्छो य ।

पंजत्ताण तसाणं, जहण्णदेहो विणिदिट्ठो ॥ १७५ ॥

अन्वयार्थ - (आणुधरीयं कुन्थं) द्वीन्द्रियामध्ये अणुद्धरी जीव, त्रीन्द्रियामध्ये कुंथुजीव, (मच्छाकाणा य सालिसिच्छो) चतुरिन्द्रियामध्ये काणभक्षिका आणि पंचेन्द्रियामध्ये शालिसिक्थ नावाचा मासा या (तसाणं पञ्जत्ताणं जहण्णदेहो विणिदिट्ठो) या त्रस पर्याप्तक जीवांचा जघन्य देह सांगितलेला आहे.

आता जीव लोकप्रमाण कसा आहे आणि देहप्रमाण कसा आहे हे सांगतात -

लोयपमाणो जीवो, देहपमाणो वि अत्थिदे खेत्ते ।

ओगाहनसत्तीदो, संहरणविसप्पधम्मादो ॥ १७६ ॥

अन्वयार्थ - (जीवो संहरणविसप्पधम्मादो ओगाहणसत्तीदो लोयपमाणो देहपमाणो वि अत्थिदे रवेत्ते) जीव संकोचविस्तार धर्मांमुळे तसेच अवगाहनेची शक्ती असल्याकारणाने लोकप्रमाण (प्रदेशापेक्षेने) असूनही तद्वत् देहप्रमाण देखील आहे.

भावार्थ - लोकाकाशाचे असंख्यात प्रदेश आहेत. तेवढेच एका जीवाचेही प्रदेश आहेत. जेव्हा तो केवळ समुद्धात करतो तेव्हा त्यावेळी

त्या जीवाचे प्रदेश लोकाकाशाच्या सर्व भागात पूर्णपणे पसरतात. जीवामध्ये संकोचविस्तारशक्ती आहे. त्याकारणाने जसे शरीर प्राप्त होते; त्या प्रमाणात त्याच्या आत्मप्रदेशांची अवगाहना होते; आणि जेव्हा समुद्धात करतो तेव्हा शरीराचे बाहेरही प्रदेश निघतात. ॥ १७६ ॥

आता कोणी एक अन्य मती जीवास सर्वथा सर्वगतच मानतात त्याचे निराकरण करतात -

सव्वगदो यदि जीवो, सव्वत्थ वि दुक्खसुक्खसंपत्ती ।

जाईञ्ज ण सा दिट्ठी, णियतणुमाणो तदो जीवो ॥ १७७ ॥

अन्वयार्थ - (जदि जीवो सव्वगदो सव्वत्थ वि दुक्खसुक्खसंपत्ती जाईञ्ज) जर जीव नेहमी सर्वगतच असेल तर सर्व क्षेत्रसंबंधी सुख-दुःख त्यास होते असे मानावे लागेल. (सा ण दिट्ठी) परंतु असे तर काही दिसून येत नाही (तदो जीवो णियतणुमाणो) म्हणून जीव आपल्या शरीरप्रमाणच आहे. ॥ १७७ ॥

जीवो णाणसहावो, जह अग्गीउद्धओ सहावेण ।

अत्थंतरभूदेण हि, णाणेण ण सो हवे णाणी ॥ १७८ ॥

अन्वयार्थ - (जह अग्गी सहावेण उद्धओ) ज्याप्रमाणे अग्नी स्वभावाने उर्ध्वगामी आहे (तह जीवो णाणसहावो) त्याप्रमाणे जीव ज्ञानस्वभाव आहे. (अत्थंतरभूदेण हि) म्हणूनच आपणापासून भिन्न पदार्थरूप [भिन्न प्रदेशी] (णाणेण सो णाणी ण हवे) अशा ज्ञानाने तो ज्ञानी नाही.

भावार्थ - नैयायिक वगैरे जीव आणि ज्ञान यांना वेगवेगळे मानतात. द्रव्य, गुण, कार्य, कारण, समवाय संबंध हे सर्व वस्तुदृष्ट्या भिन्न भिन्न आहेत व त्यांना एकत्र आणण्यास फक्त ज्ञानी व इच्छावान् व समर्थ ईश्वरच स्वतंत्र आहे, म्हणून त्यांनी ईश्वरास जगत्कर्ता मानले आहे. समवायसंबंधामुळे आत्मा आणि ज्ञान याचा योग ईश्वराने घडवून आणला, म्हणून आत्म्यास ज्ञानी म्हणतात. जसे धनाच्या संबंधाने धनी हे नाव प्राप्त होते तसेच आत्म्याला ज्ञानाच्या संबंधाने ज्ञानी म्हणतात. अशी मान्यता असत्य, अयथार्थ आहे. तर ज्याप्रमाणे अग्नि आणि उष्णता यामध्ये स्वभावतःच अभेद आहे; तसेच आत्मा आणि ज्ञान यामध्ये

तादात्म्य आहे. ॥ १७८ ॥

ज्ञान आणि आत्मा यांना भिन्न मानण्यात दोष दर्शवितात -

जदि जीवादो भिण्णं, सव्वपयारेण हवदि तं णाणं ।

गुणगुणीभावो य तदा, दूरेण पणस्सदे दुण्हं ॥ १७९ ॥

अन्वयार्थ - (जदि जीवादो भिण्णं सव्वपयारेण हवदि तं णाणं)

जर जीवापासून ज्ञान सर्वथा भिन्नच मानले तर (तदा गुणगुणीभावो दूरेण पणस्सदे दुण्हं) तर त्या दोहोमध्ये गुणगुणीभाव दुरूनच संपवारा, मानावा लागेल.

भावार्थ - जर ज्ञान जीवापासून भिन्न आहे असे मानले तर हे जीवद्रव्य आहे, आणि हा त्याचा ज्ञानगुण आहे असा भाव तादात्म्यसंबंधाचा अभाव होईल. ॥ १७९ ॥

आता कोणी विचारले की, गुण आणि गुणी यातील भेदाशिवाय त्यांना नाम संज्ञा कशी असू शकेल ? त्याचे समाधान करतात -

जीवस्स वि णाणस्स वि, गुणगुणीभावेण कीरए भेओ ।

जं जाणदि तं णाणं, एवं भेओ क्हं होदि ॥ १८० ॥

अन्वयार्थ - (जीवस्स वि णाणस्स वि) आत्मा-जीव-आणि ज्ञानाचा (गुणगुणीभावेण भेओ कीरए) गुणगुणीभावाने कथंचित् भेद करण्यात येतो. (जं जाणदि तं णाणं) “जो जाणतो तोच आत्म्याचा ज्ञान गुण आहे” (एवं भेओ क्हं होदि) असा भेद कसा होईल ?

भावार्थ - जर जीव आणि ज्ञान यामध्ये सर्वथा अभेद असेल तर “जो गुण जाणतो तोच ज्ञान गुण आहे” असा भेद कसा सांगता येईल ? म्हणून कथंचित् गुणगुणीभावाने संज्ञा, लक्षण, प्रयोजनद्वारा बुद्धिपूर्वक भेद करण्यात येतो. परंतु तथापि तेथे प्रदेशभेद वा वस्तुभेद नाही. जर प्रदेशभेद असेल तर त्या दोन वस्तु अगदी भिन्न भिन्न स्वतंत्र असतात. त्या दोहोमध्ये तादात्म्य राहत नाही. तर अत्यंताभाव - त्रिकाली सर्वथा वेगळेपणा - असतो.

याप्रमाणे कित्येक अन्यमती गुण-गुणीमध्ये सर्वथा भेद मानून जीव आणि ज्ञान यांना सर्वस्वी भिन्न पदार्थ मानतात त्यांच्या मतामधील बाधा

व दोषांचे दिग्दर्शन केले. ॥ १८० ॥

आता चार्वाक ज्ञानास पंचमहाभूतापासून उत्पन्न मानतात, त्याचे खंडण करतात-

**णाणं भूयवियारं, जो मण्णदि सो वि भूदगहिदव्वो ।
जीवेण विणा णाणं, किं केणवि दीसए कत्थ ॥ १८१ ॥**

अन्वयार्थ - (जो) जो चार्वाक मतानुयायी (णाणं भूयवियारं मण्णदि) ज्ञानाला पृथ्वी आदि पाच महाभूतांचा विकार मानतो (सो वि भूदगहिदवो) तो भूतपिशाचादिद्वारा ग्रस्त झालेला आहे. (जीवेण विणा णाणं) कारण की, ज्ञानाशिवाय जीव (किं केणवि कत्थ दीसए) कोणाकडून कधीतरी पाहण्यात येतो काय ? अर्थात् कोठेही असे दिसून येत नाही. ॥ १८१ ॥

या मान्यतेमध्ये बाधा देतात -

**सच्चेयणपच्चक्खं, जो जीवं णेव मण्णदे मूढो ।
सो जीवं ण मुणंतो, जीवाभावं क्हं कुणदि ॥ १८२ ॥**

अन्वयार्थ - (सच्चेयणपच्चक्खं) हा जीव सत् आणि चेतनरूप आहे असे स्वसंवेदन प्रत्यक्ष प्रमाणाने सर्वप्रसिद्ध आहे. (जो जीवं णेव मण्णदे) जो कोणी चार्वाक वगैरे असे मानत नाही (सो मूढो) तो मूढ, अज्ञानी आहे. आणि (जो जीवं ण मुणंतो) जो जीवास जाणत नाही आणि मानत नाही तर तो (जीवाभावं क्हं कुणदि) तर तो जीवाचा अभाव कसा करू शकेल ? मानू शकेल ?

भावार्थ - जो जीवास जाणतच सुद्धा नाही तो त्याचा अभाव आहे असे कसे काय म्हणू शकतो ? अर्थात् तो त्याचा अभाव करू शकत नाही. अभावाचे कथन करणाराही तर जीवच आहे ना ! कारण की, सद्भाव असल्याशिवाय त्याचा अभाव कथन केल्या जाऊ शकत नाही. ॥ १८२ ॥

आता जीवच नाही असे मानणाऱ्या चार्वाकाला युक्तीने जीवाचे अस्तित्व सिद्ध करून सांगतात -

**जदि ण य हवेदि जीवो, तो को वेदेदि सुक्खदुक्खाणि ।
इंदियविसया सव्वे, को वा जाणदि विसेसेण ॥ १८३ ॥**

अन्वयार्थ - (जदि जीवो ण य हवेदि) जर जीवाची सत्ताच नसेल तर (सुक्खदुक्खाणि को वेदेदि) सुखदुःखासला कोण जाणेल आणि त्याचे वेदन कोण करेल ? आणि (इंदियविसया सव्वे विसेसेण को वा जाणदि ?) इंद्रियाच्या स्पर्श-रसादि सर्व विषयांना कोण जाणतो ? अर्थात् जीवच जाणतो !

भावार्थ - चार्वाक प्रत्यक्ष प्रमाण मानतात. तो आपल्या सुखदुःखाना तसेच इंद्रियांचा विषयांना जाणतो हे तर प्रत्यक्ष आहे. असे प्रत्यक्ष प्रमाण-ज्ञान जीवाशिवाय कोणास होऊ शकते ? या कारणाने जीवाचे अस्तित्व अवश्यच सिद्ध होते. ॥ १८३ ॥

आतां आत्म्याचा सद्भाव जसा दिसून येतो तसे सांगतात -

**संकप्पमओ जीवो, सुहदुक्खमयं हवेइ संकप्पो ।
तं चेय वेयदि जीवो, देहे मील्लिदो वि सव्वत्थ ॥ १८४ ॥**

अन्वयार्थ - (जीवो संकप्पमओ) जीव हा संकल्पमय आहे म्हणजे नेहमी राग-द्वेष सुखदुःखादि भावनांनी सहित आहे. (सुहदुक्खमयं हवेइ संकप्पो) संकल्प हा सुखदुःखस्वरूपाचा असतो. (तं चेय जीवो वेयदि) त्या सुखदुःखमय संकल्पाचे जाणीवपूर्वक वेदन करतो तोच तर जीव आहे. (देहे मील्लिओ वि सव्वत्थ) तो देहाशी संबंधित मील्लित सर्वत्र दिसून येतो. तरीही तेथे जो जाणणारा आहे तो जीव आहे. ॥ १८४ ॥

आतां देहमील्लित (देहाशी संबंधित) जीव सर्व कार्ये करतो हे सांगतात -

**देहमिल्लिदो वि जीवो, सव्व कम्मणि कुव्वदे जम्हा ।
तम्हा पयट्टमाणो, एयत्तं बुज्झदे दोण्हं ॥ १८५ ॥**

अन्वयार्थ - (जम्हा जीवो देहमिल्लिदो वि सव्वकम्मणि कुव्वदे) ज्या अर्थी जीव देहाशी मिल्लित असतांनाही [कर्मनोकर्मरूप] सर्व कार्यास करतो (तम्हा पयट्टमाणो दोण्हं एयत्तं बुज्झदे) म्हणून या कार्यामध्ये प्रवृत्ती करणाऱ्या लोकांना, देह आणि जीव यांचे एकत्व दिसून येते.

भावार्थ - सामान्य लोकांना देह आणि जीव वेगवेगळे तर दिसून येत नाहीत. दोन्ही परस्पर मिल्लित दिसून येतात. संयोगरूपानेच कार्याची प्रवृत्ती दिसून येते; म्हणून दोहोसही एकच मानतात. ॥ १८५ ॥

जीवास देहापासून भिन्न जाणण्यासाठी लक्षण सांगतात -

देहमिलिदो वि पिच्छदि, देहमिलिदो वि णिसुण्णदे सहं ।

देहमिलिदो वि भुंजदि, देहमिलिदो वि गच्छेइ ॥ १८६ ॥

अन्वयार्थ - (देहमिलिदो वि पिच्छदि) जीव देहमिलित होऊनच या संसारामध्ये पदार्थांना डोळ्यांनी पाहतो; **(देहमिलिदो वि सहं णिसुण्णदे)** देहमिलित होऊनच कानांनी शब्द श्रवण करतो; **(देहमिलिदो वि भुंजदि)** देहमिलितच जीभेने भोगांचा स्वाद घेतो; **(देहमिलिदो वि गच्छेइ)** देहमिलितच गमन करतो.

भावार्थ - जर देहामध्ये [परस्परावगाहरूपाने] जीव व्यापून नसेल तर जडरूप केवळ एकटा देहच पाहणे, स्वाद घेणे, ऐकणे, गमन करणे या क्रिया करू शकणार नाही. यावरून असा निर्णय होतो की, देहापासून जीव भिन्न असून तोच या सर्व क्रियांना करतो. ॥ १८६ ॥

जीवास भिन्न न मानता मिलितच मानणारे लोक दोहोमधील भिन्नतेला जाणत नाही हे सांगतात -

राओऽहं भिन्नोऽहं, सिद्धी हं चैव दुब्बलो बलिओ ।

इदि एयत्ताविट्ठो, दोण्हं भेयं ण बुज्जेदि ॥ १८७ ॥

अन्वयार्थ - (एयत्ताविट्ठो) देह आणि जीव यांच्या एकत्वाच्या मान्यतेने ग्रस्त जीव असे मानतात की, **(राओ हं)** मी राजा आहे, **(भिन्नो हं)** मी नौकर चाकर आहे **(सिद्धी हं)** मी शेठ, धनवान् आहे, **(दुब्बलो बलिओ चैव)** मी दुबळा अथवा बलवान् आहे, दरिद्री अथवा श्रीमंत आहे; **(इदि)** याप्रमाणे मानून **(दोण्हं भेयं ण बुज्जेदि)** जीव आणि शरीर यांच्या भिन्नतेस जाणत नाही. ॥ १८७ ॥

आता जीवाच्या कर्तृत्वादिकांचे चार गाथात वर्णन करतात -

जीवो हवेइ कत्ता, सव्वं कम्माणि कुव्वदे जम्हा ।

कालाइल्लिजुत्तो, संसारं कुणदि मोकखं च ॥ १८८ ॥

अन्वयार्थ - (जम्हा जीवो सव्वं कम्माणि कुव्वदे) ज्याअर्थी हा जीव सर्व नोकर्म कर्म यांना करत असतांना त्यात आपले कर्तव्य मानतो म्हणून **(कत्ता हवेइ)** म्हणून तो कर्ताही आहे; **(संसारं कुणदि)** तो आपल्या

संसारास करतो. **(कालाइल्लिजुत्तो मोकखं च)** आणि 'कालादिलब्धीचा

टीप - जेथे काललब्धी शब्द येईल तेथे मोक्षमार्गप्रकाश अध्याय ९ पान २९२-९३ च्या परिच्छेद ९-४ अनुसार असा अर्थ घ्यावा की,

प्रश्न - मोक्षाची साधना काललब्धी आली असता भवितव्यानुसार होते, की मोहादिकांचा उपशम झाला असताना होते, अथवा आपल्या पुरुषार्थाने प्रयत्न केला असताना होते ? हे सांगा. भवितव्यानुसार अथवा मोहादिकांचा उपशम झाला असताना होत असेल तर आम्हाला उपदेश कशाकरिता देता ? आणि पुरुषार्थाने होते असे म्हणाल तर उपदेश तर सर्वच श्रवण करतात; त्यापैकी कित्येक उपाय करू शकतात, कित्येक करू शकत नाहीत याचे कारण काय ?

उत्तर - एका कार्याच्या निष्पत्तीमध्ये अनेक कारणांचा संयोग कारणीभूत असतो. मोक्षाचा उपाय साधतो, त्यामध्ये तर उपरोक्त तिन्ही कारणे मिळतात आणि साधत नसेल तर तीनही कारणे मिळत नाहीत, पूर्वोक्त जी तीन कारणे सांगितली आहेत त्यांपैकी काललब्धि किंवा भवितव्य (होनहार) तर काही वस्तू नाही. ज्या काली कार्य घडते तीच काललब्धि आणि जे कार्य घडते तेच भवितव्य होय. कर्मांचे जे उपशमादि आहेत; ती पुद्गलाची शक्ती आहे. तिचा तर कर्ता हर्ता आत्मा नाही. आता राहिले 'पुरुषार्थाने उद्यम करणे.' हे मात्र आत्म्याचे कर्तव्य आहे. म्हणून आत्म्याला पुरुषार्थपूर्वक उद्यम करण्याचा उपदेश देतात. अतएव या जीवाने ज्या कारणांनी कार्यसिद्धी अवश्य होईल ती कारणे मिळविण्याचा प्रयत्न करावा, त्यावेळी अन्य कारणे मिळतात व कार्याची सिद्धीही होतेच होते; परंतु ज्या कारणाने कार्यसिद्धी कदाचित् होईलही अथवा होणारही नाही अशी कारणे मिळविण्याचा प्रयत्न केला गेला व त्यावेळी अन्य आवश्यक कारणे मिळाली तर कार्यसिद्धी होईल, व ती न मिळाली तर होणारही नाही. म्हणून जिनमतामध्ये जो मोक्षाचा मार्ग सांगितला आहे, त्याने मोक्ष अवश्य होतोच. अतएव जो जीव स्वयं पुरुषार्थपूर्वक जिनेश्वराच्या उपदेशानुसार मोक्षाचा उपाय करतो त्याला काललब्धि किंवा भवितव्यताही मिळून जाते, कर्मांचा उपशम वगैरे होतो व त्याचवेळी हा जीव योग्य असा यत्नही करतो. सारांश, जो पुरुषार्थपूर्वक मोक्षाचा उपाय करतो, त्याला सर्व कारणे-साधने मिळतातच असे निश्चित समजावे आणि त्यालाच निश्चित मोक्षाची प्राप्तीही होते. आणि जो जीव पुरुषार्थपूर्वक मोक्षाचा उपाय करीत नाही त्याच्याकरिता काललब्धि नाही व भवितव्यताही नाही, कर्मांचा उपशम वगैरे नसतो व त्यामुळे हा जीव तसा प्रयत्नही करीत नाही. म्हणजे जो पुरुषार्थाने मोक्षाची साधना करीत नाही त्याला कोणतीच साधने मिळत नाहीत व त्याला मोक्षाची प्राप्तीही अर्थातच होत नाही असे नक्की समजावे. तसेच आपण जे म्हणता की, 'उपदेश तर सर्वच ऐकतात परंतु त्यापैकी काही मोक्षाचा उपाय करू शकतात व काही करू शकत नाहीत, याचे कारण काय ?' त्याचे कारण तर हे आहे की, जो उपदेश ऐकून पुरुषार्थ करतो तो तर मोक्षाचा उपाय करू शकतो आणि जो पुरुषार्थ करीत नाही तो मोक्षाचा उपाय करू शकत नाही. उपदेश तर फक्त जाणीव करून देण्यापुरता केवळ बोधक असतो, फल तर जसा पुरुषार्थ करतो तसे मिळते.

योग असतांना आपल्या मोक्षपरिणतीला ही आपणच करतो.

भावार्थ - कित्येक असे मानतात की, या जीवाच्या सुखदुःखादि कार्याचा कर्ता कोणी अन्य ईश्वर वगैरे आहे. परंतु असे नसून जीव स्वयं त्याचा कर्ता आहे. आपल्या सर्वच अज्ञानरूप किंवा ज्ञानरूप परिणामांचा - कार्याचा स्वयं कर्ता आहे; संसाररूप विकाररूप परिणाम तो स्वयं तन्मयपणाने व्यापक होऊन करतो; आणि कालादि लब्धीचा योग प्राप्त झाला असतांना मोक्षमार्ग व मोक्षरूपाने स्वयमेव परिणमतो. या सर्व कार्याबाबत द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावरूप सामग्री तेव्हा स्वयं निमित्त असते.

जीवो वि हवइ भुत्ता, कम्मफलं सो वि भुंजदे जम्हा ।

कम्मविवायं विविहं, सो चिय भुंजेदि संसारे ॥ १८९ ॥

अन्वयार्थ - (जम्हा जीवो वि कम्मफलं भुंजदे) ज्या कारणाने जीवच या संसारामध्ये कर्मफलास भोगतो म्हणून (सो वि भुत्ता हवइ) तोच नियमाने भोक्ता देखील आहे. आणि (सो चिय संसारे विविहं कम्मविवायं भुंजेदि) आणि म्हणून या संसारामध्ये तोच जीव सुखदुःखादि अनेक प्रकारच्या कर्मांच्या फलास भोगतो. ॥ १८९ ॥

जीवो वि हवइ पावं अइतिव्वकसायपरिणदो णिच्चं ।

जीवो हवइ पुण्णं, उवसमभावेण संजुत्तो ॥ १९० ॥

अन्वयार्थ - (जीवो वि अइतिव्वकसायपरिणदो णिच्चं पावं हवइ) जेव्हा हा जीव अतितीव्र कषायरूप होतो तेव्हा हा जीव त्या परिणामांना स्वरूप मानतो म्हणून तो स्वयं सदैव पापरूप होतो. आणि (उवसमभावेण संजुत्तो जीवो पुण्णं हवइ) जेव्हा तो जीव उपशमभावाने - मंद कषायरूप परिणामाने सहित असतो तेव्हा तो जीवच स्वयं पुण्यरूप होतो.

भावार्थ - क्रोध-मान-माया-लोभाच्या तीव्रतेने तर पापरूप परिणाम होतात, आणि यांच्या मंदतेने पुण्य-परिणाम होतात. जेव्हा हा जीव पापपुण्यभावरूप परिणमतो तेव्हा त्यास पापजीव आणि पुण्यजीव असे म्हणतात.

एकच जीव, दोन्ही प्रकारच्या उभयरूप परिणामरूपाने परिणमतो

त्यास पुण्यजीव - पापजीव म्हणतात. तेथे सिद्धांताप्रमाणे असे समजावे की, जर जीव सम्यक्त्वसहित असेल तर त्यास तीव्र कषायांचे मूळ कारण मिथ्यात्व नाहीसे झाल्यामुळे या अपेक्षेने तर तो पुण्यजीव आहे. परंतु मिथ्यादृष्टी जीवांच्या कषायांचे मूळ कारण मिथ्यात्व नष्ट होत नाही म्हणून बाह्यतः कदाचित् उपशमरूप मंद कषायांचे परिणाम दिसूनही आलेत तरीही त्यास पापजीव म्हणतात, असे समजावे.

रयण-त्तयसंजुत्तो, जीवो वि हवइ उत्तमं तित्थं ।

संसारं तरइ जदो, रयणत्तयदिव्वणावाए ॥ १९१ ॥

अन्वयार्थ - (जदो रयणत्तयदिव्वणावाए संसारं तरइ) जेव्हा हा जीव रत्नत्रयरूप दिव्य नावेने संसार तरून जाऊन संसार पार करतो तेव्हा तोच जीव (रयणत्तयसंजुत्तो) रत्नत्रयाने सहित असल्यामुळे (उत्तमं तित्थं हवइ) तेव्हा तोच उत्तम तीर्थ आहे.

भावार्थ - जो तरून जातो आणि ज्याद्वारा तरून जातो त्यास तीर्थ असे म्हणतात. हा जीव सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र अर्थात् रत्नत्रयाच्या दिव्य नावेने तरून जातो आणि स्वतः संसार पार केल्यामुळे अन्य जीवांना संसार पार करण्यास निमित्त असतो म्हणून तोही जीव उत्तम तीर्थ आहे. ॥ १९१ ॥

दुसऱ्या प्रकारे जीवाचे भेद -

जीवा हवंति तिविहा, बहिरप्पा तह य अंतरप्पा य ।

परमप्पा वि य दुविहा, अरहंता तहय सिद्धा य ॥ १९२ ॥

अन्वयार्थ - (जीवा बहिरप्पा तह य अंतरप्पा य परमप्पा तिविहा हवंति) जीव १ बहिरात्मा, तसेच २ अंतरात्मा आणि ३ परमात्मा या भेदाने तीन प्रकारचे आहेत. (परमप्पा वि य दुविहा अरहंता तह य सिद्धा य) आणि त्यापैकी परमात्मा हा (१) अरिहंत - सकल, सशरीरी परमात्मा (२) सिद्ध-निकल अशरीरी परमात्मा या तऱ्हेने दोन प्रकारचा आहे. ॥ १९२ ॥

आता यांचे स्वरूप सांगतात - प्रथमतः बहिरात्म्याचे स्वरूप सांगतात -

मिच्छत्परिणदप्पा, तिक्कसाएण सुट्ठु आविट्ठो ।

जीवं देहं एक्कं, मण्णंतो होदि बहिरप्पा ॥ १९३ ॥

अन्वयार्थ - (मिच्छत्परिणदप्पा तिक्कसायेण सुट्ठु आविट्ठो) जो जीव मिथ्यात्व रूपाने परिणत झालेला आहे तो तीव्र कषायानी पछाडलेला आहे. [येथे तीव्र कषाय याचा अर्थ अनंतानुबंधी कषाय] या कारणाने (जीवं देहं एक्कं मण्णंतो बहिरप्पा होदि) जीव आणि देह यास एक मानतो म्हणून तो जीव बहिरात्मा आहे.

भावार्थ - जो बाह्य परद्रव्यास व परभावास आत्मा मानतो, तो बहिरात्मा आहे. अशी मान्यता मिथ्यात्व आणि अनंतानुबंधी कषायाच्या उदयात होते. म्हणून भेदज्ञानाचा अभाव होऊन देह आणि समस्त परद्रव्य आणि त्याच्या परिणामामध्ये अहंकार आणि ममकार उत्पन्न होतो. तो जीव बहिरात्मा आहे.

पुढील दोन गाथेत अंतरात्म्याचे स्वरूप सांगतात -

जे जिणवयणे कुसलो, भेदं जाणंति जीवदेहाणं ।

णिज्जियदुट्ठुमया, अंतरअप्पा य ते तिबिहा ॥ १९४ ॥

अन्वयार्थ - (जे जिणवयणे कुसलो) जे महाशय जिनागमामध्ये कुशल आहेत (जीवदेहाणं भेदं जाणंति) जीव आणि शरीरातील भेद जाणतात; (णिज्जियदुट्ठुमया) दुष्ट आठ मदास ज्याने जिकले आहे (अंतरअप्पा य ते तिबिहा) ते अंतरात्मा आहेत आणि ते उत्तम, मध्यम व जघन्य भेदाने तीन प्रकारचे आहेत.

भावार्थ - जे जीव जिनवाणीचे चांगल्याप्रकारे अध्ययन करून जीव आणि शरीर यांच्या भिन्नतेला जाणतात ते अंतरात्मा आहेत. त्यांना जाति, लाभ, कुल, रूप, तप, बल, विद्या आणि ऐश्वर्य या आठ वस्तूच्या कारणाने त्यामध्ये अहंकार, ममकार उत्पन्न होत नाही. कारण ते आठही व पदार्थ परद्रव्याच्या संयोगाने उत्पन्न होतात. म्हणून अंतरात्मा त्यांचा गर्व करत नाही. त्या अंतरात्म्याचे तीन भेद आहेत. ॥ १९४ ॥

उत्कृष्ट अंतरात्म्याचे स्वरूप

पंचमहव्वयजुत्ता, धम्मे सुक्के वि संठिया णिच्चं ।

णिज्जियसयलपमाया, उक्किट्ठा अंतरा होंति ॥ १९५ ॥

अन्वयार्थ - (पंचमहव्वयजुत्ता णिच्चं धम्मे सुक्के वि संठिया) जे महात्मे पांच महाव्रतांनी युक्त आहेत, सदैव धर्मध्यान आणि शुक्लध्यानामध्ये मग्न आहेत, (णिज्जियसयलपमाया) ज्यांनी निद्रा वगैरे पंधरा प्रमादांना जिकले आहे (उक्किट्ठा अंतरा होंति) ते उत्कृष्ट अंतरात्मा होत.

मध्यम अंतरात्म्याचे स्वरूप

सावयगुणेहिं जुत्ता, पमत्तविरदा य मज्झिमा होंति ।

जिणवयणे अणुरत्ता, उवसमशीला महासत्ता ॥ १९६ ॥

अन्वयार्थ - (जिणवयणे अणुरत्ता) जे जिनवचनामध्ये गाढ अनुरागी आहेत (उवसमशीला महासत्ता) उपशमभाव हा ज्यांचा स्वभाव आहे, परीषहादि उपसर्ग सहन करण्यात महान सत्त्वशाली आहेत, प्रतिज्ञेपासून ढळत नाहीत असे (सावयगुणेहिं जुत्ता य पमत्तविरदा मज्झिमा होंति) श्रावकाचे व्रत धारण करणारे आणि प्रमत्तविरत ६ व्या गुणस्थानवर्ती साधू मध्यम अंतरात्मा होत. ॥ १९६ ॥

जघन्य अंतरात्म्याचे स्वरूप

अविरयसम्मदिट्ठी, होंति जहण्णा जिणंदपयभत्ता ।

अप्पाणं णिंदता, गुणगहणे सुट्ठु अणुरत्ता ॥ १९७ ॥

अन्वयार्थ - (जिणंदपयभत्ता) जे धर्मात्मा जीव जिनेंद्रप्रभूंच्या चरणाचे भक्त आहेत [जिनेन्द्र, त्यांची वाणी तसेच त्यांच्या अनुसार वागणारे निर्ग्रंथ साधू यांच्या भक्तीमध्ये तत्पर आहेत.] (अप्पाणं णिंदता) आपल्या आत्म्याची निंदा करतात - चारित्र मोहाच्या उदयाने व्रते धारण करू शकत नाहीत परंतु त्यांची भावना सदैव असते म्हणून आपल्या कषायांची व असमर्थतेची निंदा करतच असतात - (गुणगहणे सुट्ठु अणुरत्ता) जे गुणांचे ग्रहण करण्यामध्ये चांगले अनुरक्त आहेत (ते अविरयसम्मदिट्ठी जहण्णा होंति) ते अविरत सम्यग्दृष्टी जीव (त्यांना सम्यग्दर्शन तर असते परंतु चारित्रमोहाच्या उदयात आपल्या दुर्बलतेमुळे व्रते धारण

करू शकत नाहीत.) ते जघन्य अंतरात्मा होत.

भावार्थ - चतुर्थ गुणस्थानवर्ती जघन्य अंतरात्मा; पाचव्या, सहाव्या गुणस्थानवर्ती मध्यम अंतरात्मा; आणि ७ व्या गुणस्थानापासून ते बाराव्या गुणस्थानापर्यंत उत्कृष्ट अंतरात्मा आहेत. ॥ १९७ ॥

परमात्म्याचे स्वरूप सांगतात -

असरीरा अरहंता, केवलाणेण मुणियसयलत्था ।

णाणसरीरा सिद्धा सव्वुत्तमसुखसंपत्ता ॥ १९८ ॥

अन्वयार्थ - (केवलाणेण मुणिय सयलत्था) ज्यांनी केवलज्ञानाने समस्त पदार्थांना जाणले आहे असे (असरीरा अरहंता) असे शरीरसहित अरिहंत परमात्मा आहेत. (सव्वुत्तमसुखसंपत्ता णाणसरीरा सिद्धा) ज्यांना सर्वोत्तम सुखाची - अतींद्रिय आत्मोत्थ सुखाची - प्राप्ती झाली असून ज्ञान हेच ज्यांचे शरीर असे अशरीरी सिद्धपरमात्मा आहेत.

भावार्थ - १३ व १४ गुणस्थानवर्ती अशरीरी अरहंत हे सकल परमात्मा होत आणि अशरीरी सिद्धपरमात्मा निकल परमात्मा होत. ॥ १९८ ॥

परा शब्दाचा अर्थ -

णिस्सेसकम्मणासे, अप्पसहावेण जा समुप्पत्ती ।

कम्मजभावखये वि य, सा वि य पत्ती परा होदि ॥ १९९ ॥

अन्वयार्थ - (जो णिस्सेसकम्मणासे अप्पसहावेण समुप्पत्ती) संपूर्ण कर्मांचा नाश झाला असतांना जो आपल्या स्वभावाच्या लक्ष्याने उत्पन्न होतो आणि (कम्मजभावखये वि य) आणि कर्मजनित भावांचा अभाव झाला असतांना - औदायिकादि कर्मजनित भाव नाश पावले असतांना त्याला उत्कृष्ट स्वभावाची प्राप्ती होते - (सा वि य पत्ती परा होदि) त्या प्राप्तीला पर म्हणतात.

भावार्थ - पर म्हणजे उत्कृष्ट आणि मा म्हणजे लक्ष्मी. समस्त कर्मांच्या नाशामुळे स्वभावरूप लक्ष्मीची ज्यांना प्राप्ती झाली आहे ते सिद्ध परमात्मा होत. आणि घातिया कर्मांचा नाश झाला असतांना

ज्यांना अनंत चतुष्टयरूप लक्ष्मी प्राप्त झाली आहे, आणि तेही औदायिकादि भावांचा नाश झाल्यामुळे सुद्धा परमात्मा म्हटले जातात. ॥ १९९ ॥

आता कोणी जीवास सर्वथा शुद्ध मानतात त्यांच्या मान्यतेचे खंडण करतात -

जइ पुण सुद्धसहावा, सव्वे जीवा अणाइकाले वि ।

तो तवचरणविहाणं, सव्वेसिं णिप्फलं होदि ॥ २०० ॥

अन्वयार्थ - (जइ सव्वे जीवा अणाइकाले वि सुद्धसहावा) जर सर्वच जीव अनादि काळापासून संसारात शुद्धस्वभावी आहेत, (तो सव्वेसिं तवचरणविहाणं णिप्फलं होदि) तर सर्वांनाच तपश्चरणादिकांचे विधान निरर्थक होईल, निष्फल होईल. ॥ २०० ॥

ता किह गिण्हदि देहं णाणी कम्माणि ता कहां कुडइ ।

सुहिदा वि य दुहिदा वि य, णाणारुवा कहां होंति ॥ २०१ ॥

अन्वयार्थ - जर जीव सर्वथा - द्रव्यदृष्टीवत् पर्यायदृष्टीनेही - शुद्धच असतील (ता किह गिण्हदि देहं) तर तो देहास कसे ग्रहण करतो? (णाणाकम्माणि ता कहां कुडइ) नाना प्रकारच्या कर्मांना कसे करतो? (सुहिदा वि य दुहिदा वि य) कोणी सुखी तर कोणी दुःखी असे (णाणारुवा कहां होंति?) असे विविधरूपधारी कसे दिसून येतात? यावरून सर्वच जीव पर्यायरूपानेही सर्वथा शुद्ध नाहीत ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येते.

अशुद्धता म्हणजे रागादि विकारांची तरतमता. त्यामुळे कर्माची व कर्मफलाची विचित्रता आहे. म्हणून संसारामध्ये सर्व जीवमात्र पर्यायदृष्टीने शुद्ध नाहीत असे दिसून येते. संसारातील अशुद्धतेच्या विविधतेमुळे जीवांची सुखदुःखादि नानाप्रकारची रूपे दिसून येतात. ॥ २०१ ॥

अशुद्धता आणि शुद्धतेचे कारण -

सव्वे कम्मणिबद्धा, संसरमाणा अणाइकालम्मि ।

पच्छा तोडिय बंधं, सुद्धा सिद्धा धुवा होंति ॥ २०२ ॥

अन्वयार्थ - (सव्वे अणाइकालम्मि कम्मणिबद्धा संसरमाणा) सर्वच

जीव अनादि कालापासून कर्मांनी बद्ध आहेत आणि त्यामुळे संसारामध्ये भ्रमण करत आलेले आहेत. **(पच्छा बंधं तोडिय)** नंतर यथासमय बंधाला तोडून **(सुद्धा सिद्धा ध्रुवा होंति)** ते सिद्ध होतात आणि नंतर पर्यायदृष्टीनेही शुद्ध आणि ध्रुव होतात. ॥ २०२ ॥

ज्या बंधाने जीव बद्ध आहेत त्या बंधाचे स्वरूप सांगतात -

जो अण्णोण्णपवेसो, जीवपएसाण कम्मखंधाणं ।

सव्वबंधाण विलओ, सो बंधो होदि जीवस्स ॥ २०३ ॥

अन्वयार्थ - (जो जीवपएसाण कम्मखंधाणं अण्णोण्णपवेसो) जो जीवाच्या प्रदेशांचा आणि पुद्गलस्कंधांचा परस्पर प्रवेश होणे स्वरूपाचा [एकक्षेत्रामध्ये निमित्त नैमित्तिक भाव आहे तोवर राहणे] बंध आहे आणि **(सव्वबंधाण विलओ)** प्रकृति, स्थिति आणि प्रदेश च अनुभाग या चारही बंधाचा लय होणे, एकरूप [बंध] होणे **(सो जीवस्स बंधो होदि)** तोच जीवाचा बंध आहे.

भावार्थ - जेव्हा पूर्वबद्ध कर्मांच्या उदयाचे निमित्त असतांना जीव स्वयं आपल्या अपराधाने राग-द्वेष-मोहरूप परिणमतो व प्रदेश परिसंदरूप होतो तेव्हाच जीवाने व्यापलेल्या प्रदेशामध्ये अबद्धरूपाने असलेली विस्रसोपचयरूप कार्माणवर्गणा स्वयं कर्मरूप होते. कार्माण वर्गणा जेव्हा कर्मरूप बनते तेव्हा त्या भूमिकेमध्ये संभवनीय मूल प्रकृति आणि उत्तर प्रकृति रूपाने त्यांचे विभाजन होते व तेव्हाच जीवाच्या कषायभावानुसार त्या कर्मप्रकृतीची स्थिति बांधली जाते व त्या कर्मपरमाणूमध्ये प्रकृतीला अनुसरून अनुभागही सहजच स्वभावतः उत्पन्न होतो व स्थितीच्या अंतिम क्षणी उदयास येते तेव्हा जीवही आपल्या योग्यतेनुसार विकाररूप परिणमतो. ॥ २०३ ॥

विश्वातील सर्वपदार्थांमध्ये जीवद्रव्य हेच उत्तम परम तत्त्व आहे -

उत्तमगुणाण धामं, सव्वदव्वाण उत्तमं दव्वं ।

तच्चान्ण परमतच्चं, जीवं जाणेहि पिच्छयदो ॥ २०४ ॥

अन्वयार्थ - (उत्तमगुणाण धामं) जीवद्रव्य उत्तम गुणांचे धाम-

स्थान आहे. **(सव्वदव्वाण उत्तमं दव्वं)** सर्व द्रव्यामध्ये हे एकच द्रव्य उत्तम प्रधान पदार्थ आहे; कारण तो जीवच सर्व पदार्थांना ज्ञानाने प्रकाशित करतो. **(तच्चान्ण परमतच्चं)** सर्व तत्त्वामध्ये परमतत्त्व एक **(पिच्छयदो जीवं जाणेहि)** एक जीवमात्रासच जाणा. कारण तोच अनंतज्ञान सुखादि स्वभावाचा भोक्ता आहे. ॥ २०४ ॥

जीवच उत्तम तत्त्व कसे आहे हे स्पष्ट करून सांगतात -

अंतरतच्चं जीवो, बाहिरतच्चं हवंति सेसाणि ।

णाणविहीणं दव्वं, हियाहियं णेव जाणादि ॥ २०५ ॥

अन्वयार्थ - (जीवो अंतरतच्चं) जीव अंतस्तत्त्व आहे कारण ते साधारण जीवांना इंद्रियग्राह्य असत नाही, म्हणून त्यास अंतस्तत्त्व म्हणतात. **(सेसाणि बाहिरतच्चं हवंति)** जीव सोडून अन्य सर्व अजीव पदार्थ मात्र बाह्य तत्त्व आहेत. कारण त्यातील एक पुद्गल तर इंद्रियग्राह्य असूनही ते सर्वच पाचही अजीव पदार्थ जाणू शकत नाहीत. म्हणून ते सर्व चेतनबाह्य तत्त्व आहेत **(णाणविहीणं दव्वं हियाहियं णेव जाणादि)** ते कोणतेही द्रव्य हित-अहिताचा निर्णय करू शकत नाही. ॥ २०५ ॥

भावार्थ - जीवतत्त्वाशिवाय सर्व काही शून्य आहे. म्हणूनच सर्व पदार्थांना जाणणारा आणि हेय व उपादेयास जाणणारा जीवच परम तत्त्व आहे. ॥ २०५ ॥

पुद्गल द्रव्याचे स्वरूप -

सव्वो लोयायासो, पुग्गलदव्वेहिं सव्वदो भरिदो ।

सुहुमेहिं बायरेहिं य, णाणाविहसत्तिजुत्तोहिं ॥ २०६ ॥

अन्वयार्थ - (सव्वो लोयायासो सुहुमेहिं य बायरेहिं णाणाविहसत्तिजुत्तेहिं पुग्गलदव्वेहिं सव्वदो भरिदो) संपूर्ण लोकाकाश सूक्ष्म व बादर अशा पुद्गलद्रव्यांनी खचाखच भरलेला आहे आणि ते सर्व पुद्गल नानाप्रकारच्या शक्तीने युक्त आहेत.

भावार्थ - शरीरादि नानाविध रूपांनी परिणमनाच्या सामर्थ्याने ते शक्तिसहित असून अशा सूक्ष्म-स्थूल पुद्गलांनी संपूर्ण लोकाकाश खचाखच

भरलेला आहे. ॥ २०६ ॥

जे इंदिएहिं गेज्झं, रूवरसगंधफासपरिणामं ।

तं चिय पुगलदव्वं, अणंतगुणं जीवरासीदो ॥ २०७ ॥

अन्वयार्थ - (जे रूवरसगंधफासपरिणामं इंदिएहिं गेज्झं) जे रूप, रस, गंध, स्पर्श या परिणामस्वरूपाने इंद्रियद्वारा ग्रहण करण्यायोग्य आहेत, (तं चिय पुगलदव्वं) ते सर्व पुद्गलद्रव्य आहे; (अणंतगुणं जीवरासीदो) सर्व पुद्गलांची संख्या समस्त जीवांच्या राशीपेक्षा अनंतपट आहे. ॥ २०७ ॥

पुद्गलद्रव्याचे जीवावरील उपकार सांगतात -

जीवस्स बहुपयारं, उवयारं कुणदि पुगलं दव्वं ।

देहं च इंदियाणि य, वाणी उस्सारणिस्सासं ॥ २०८ ॥

अन्वयार्थ - (पुगलं दव्वं जीवस्स देहं च इंदियाणि य) पुद्गलद्रव्याचे जीवावर देह व इंद्रिये आणि तसेच (वाणी उस्सारणिस्सासं) वचन, उच्छ्वास निश्वास (बहुपयारं उवयारं कुणदि) आदि नाना प्रकारचे उपकार आहेत.

भावार्थ - या संसारीजीवास देह आहे, वचनप्रयोग आहे, देहाश्रित इंद्रिये आहेत, श्वास व उच्छ्वास आहे हा सर्व पुद्गलाचा जीवावर उपकार आहे. कारण हे सर्व पुद्गलाचे स्कंधरूप परिणाम आहेत व त्यांचा जीवासह संयोग आहे म्हणून त्यास पुद्गलाचा जीवावरील उपकार असे म्हटले आहे.

जैन तत्त्वज्ञानामध्ये उपकार शब्द लौकिक अर्थाने वापरलेला नाही. त्यास विशिष्ट शास्त्रीय अर्थ आहे. उपकार याचा अर्थ त्या परिणामामध्ये जे प्रयोजक निमित्त आहे त्यास येथे उपकार असे म्हटलेले आहे. शरीर, वाणी, इंद्रिये, श्वासोच्छ्वास आदींचा या संसारामध्ये जीवाला संयोग असतो. ते सर्व पुद्गलाचे परिणाम आहेत. म्हणून त्या पुद्गलपरिणामांना, जीवास ते निमित्त आहेत म्हणून त्यास पुद्गलाचा जीवावरील उपकार म्हटलेले आहे. म्हणजेच पुद्गलद्रव्य जीवाच्या शरीर, इंद्रियादिकांच्या

संयोगास निमित्त आहे. म्हणून त्यास पुद्गलाचा जीवावरील उपकार म्हटलेले आहे. त्यामुळे या संसारात जीव जगतो. अतएव तो उपकार आहे. ॥ २०८ ॥

अणं पि एवमाई उवयारं कुणदि जाव संसारं ।

मोहअण्णाणमयं पि य परिणामं कुणइ जीवस्स ॥ २०९ ॥

अन्वयार्थ - (जीवस्स अणं पि एवं आइ उवयारं कुणदि) पुद्गलद्रव्याचे जीवावर पूर्वोक्त सहित अन्य देखील नाना उपकार आहेत. (जाव संसारं मोहअण्णाणमयं पि य परिणामं कुणइ) जोपर्यंत या जीवास संसार आहे तोपावेतो परद्रव्यामध्ये ममत्वरूप परिणाम म्हणजेच मोह, तसेच सुख-दुःख जीवन मरण आदि अज्ञानमय परिणाम होतात. त्यामध्ये कर्माचा उदय निमित्त आहे. तो कर्माचा उदय पुद्गलपरिणाम आहे. म्हणून हेही पुद्गलाचे जीवावरील उपकार सांगितलेले आहेत. ॥ २०९ ॥

एका जीवाचे अन्य जीवावरील उपकार सांगतात -

जीवा वि दु जीवाणं, उवयारं कुणदि सव्वपच्चखं ।

तत्थ वि पहाणहेओ, पुणं पावं च णियमेण ॥ २१० ॥

अन्वयार्थ - (जीवो वि दुं जीवाणं उवयारं कुणइ) जीव सुद्धा परस्पर अन्य जीवावर उपकार करतात. हे सर्व सर्वांच्याच प्रत्यक्ष नजरेत येते. स्वामी-सेवक, गुरु-शिष्य, पितापुत्र, मित्रसंघ, पतिपत्नी आदि संबंध दोन जीवामध्ये एकाच्या निमित्ताने अन्य जीवाशी परस्पर नातेसंबंध सिद्ध होतो. हे तर प्रत्यक्षच दिसून येते. (तत्थ वि) त्या परस्पर उपकारामध्येही (पुणं पावं च णियमेण पहाणहेओ) नियमाने पुण्य आणि पापकर्म प्रधान कारण आहे. ॥ २१० ॥

पुद्गलामध्ये महान् शक्ती असे सांगतात -

का वि अपुव्वा दीसदि, पुगलदव्वस्स एरिसी सत्ती ।

केवलण्णाणसहाओ, विणासिदो जाई जीवस्स ॥ २११ ॥

अन्वयार्थ - (पुगलदव्वस्स का वि एरिसी अपुव्वा सत्ती दीसदि) पुद्गलद्रव्याची कोणती तरी अशी अपूर्व शक्ती दिसून येते की, (जाई

जीवस्स केवलणाणसहाओ विणासिदो) ज्यामुळे जीवाचा केवलज्ञानस्वभाव नष्ट झाला आहे.

भावार्थ - जीवामध्ये अनंत शक्ती आहे. त्यामध्ये केवलज्ञानशक्ती - सर्वज्ञत्व शक्ती अशी आहे की जी व्यक्त झाली असतांना हा जीव मात्र एकाच समयामध्ये सर्व पदार्थांना त्यांच्या सर्व पर्यायांना युगपत् जाणतो. अशा अपूर्व प्रकाशस्वरूप केवलज्ञानास - अनंतज्ञानास पुद्गल कर्माच्या उदयामध्ये व्यक्त होऊ देत नाही. तर ही सुद्धा पुद्गलाची अपूर्व शक्ती आहे.

वास्तविक कर्माच्या उदयामध्ये जीव स्वयं आपल्या अपराधाने अज्ञानरूपाने विकल्परूपाने परिणमतो. परंतु हा जीवाचा परिपूर्ण स्वभाव कर्माच्या उदयामध्ये प्रगट होत नाही. तर त्या जीवाचे महान् वैभवही नाहीसे करणाऱ्या पुद्गलाची शक्ती अपूर्व म्हणावी लागेल. याचा अर्थ असा कोणीही घेवू नये की, पुद्गल आपल्या अपूर्व सामर्थ्याने जीवाच्या केवलज्ञान स्वभावाचा नाश करतो. कोणत्याही द्रव्यामध्ये दुसऱ्या द्रव्याच्या शक्तीचा नाश करण्याचे सामर्थ्य मुळातच नाही. जीवाचा केवलज्ञान स्वभाव अनादि कालापासून अप्रगट आहे. त्यामध्ये कर्माचा उदय निमित्तमात्र आहे. हाच या कथनाचा अभिप्राय जाणून घ्यावा. ॥ २११ ॥

आता धर्मद्रव्य व अधर्मद्रव्याचे स्वरूप सांगतात -

धम्ममधम्मं दव्वं, गमणट्ठाणाण कारणं कमसो ।

जीवाण पुग्गलाणं, विण्ण वि लोगप्पमाणाणि ॥ २१२ ॥

अन्वयार्थ - (जीवाण पुग्गलाणं गमणट्ठाणाण कारणं कमसो) जीव आणि पुद्गल या दोन्ही द्रव्यात अनुक्रमे गमन आणि गमनपूर्वक स्थितीमध्ये जे मात्र निमित्त कारण आहे, (धम्मं अधम्मं दव्वं) ते धर्म आणि अधर्म द्रव्य आहे; (विण्ण वि लोगप्पमाणाणि) ही दोन्ही द्रव्ये समस्त लोककाशामध्ये प्रत्येक प्रदेशात विस्तृतरूपाने व्यापून आहेत.

भावार्थ - समस्त जीव आणि पुद्गलाच्या गमनामध्ये जे साधारण सहकारी कारणमात्र आहे ते धर्मद्रव्य आहे; आणि त्यांच्याच गमनपूर्वक स्थिति परिणामामध्ये जे सहकारी कारण मात्र आहे ते अधर्म द्रव्य होय.

विशेषार्थ - धर्मद्रव्य व अधर्मद्रव्य समस्त लोकाकाशामध्ये व्यापक आहेत. धर्मद्रव्य व अधर्मद्रव्य आणि लोकाकाश हे समान प्रदेशी आहेत. संपूर्ण जीव आणि पुद्गल आपल्या शक्तीने गमन व गमनपूर्वक स्थिती करतात. त्यांना धर्मद्रव्य जबरीचे ढकलतही नाही व अधर्मद्रव्य थांबवीतही नाही. समस्त जीव आणि पुद्गलाचे गमन तर समस्त लोकामध्ये दिसून येते आणि गमनपूर्वक स्थिती संपूर्ण लोकामध्ये आहे. एतावता त्यांना निमित्तमात्र म्हटलेले आहे. जेथे समस्त जीवपुद्गलांचे गमन आहे तेथे धर्म द्रव्य आहेच आणि स्थिति आहे तेथे अधर्म द्रव्य आहेच. या नियमरूप व्याप्तीमुळे त्यांना निमित्तमात्र म्हटले आहे व धर्मद्रव्याचा जीवपुद्गलावर गमनरूप परिणाम हा उपकार आहे तर गमनपूर्वक स्थिति हा अधर्म द्रव्याचा उपकार म्हटला जातो.

(२) जसे पाणी मासे गमन करतील तर सहकारीमात्र आहे; ते माशांना ढकलत नाही. तद्वत् जर जीव-पुद्गल गमन करतील तर तेथे धर्मद्रव्य आहे. ते जीवपुद्गलाचे गमनास मुख्य कारण नाही. तसेच झाडाची सावली गमन करता करता जर पथिक थांबेल तर निमित्तमात्र आहे, ते जबरीने जीवपुद्गलांना थांबवीत नाहीत. तद्वत् जर जीव व पुद्गल गमनपूर्वक स्थिति स्वयं करतील तर तेथे अधर्मद्रव्य आहेच. म्हणून त्यास निमित्तमात्र म्हटले आहे. ते मुख्य कारण नाही.

(३) समस्त जीव पुद्गलाच्या गमनामध्ये धर्मद्रव्य साधारण व्यवहार हेतू आहे तर गमनपूर्वक स्थितिमध्ये अधर्मद्रव्य साधारण व्यवहार हेतू आहे. विशिष्ट एका जीव-पुद्गलास विशेष निमित्त आहे. विशिष्ट द्रव्याच्या गति-स्थितिमध्ये धर्मद्रव्याची अधर्मद्रव्याची प्रधानता नाही.

(४) धर्मद्रव्य व अधर्मद्रव्यामुळेच आकाशाचे लोक-अलोक असे दोन विभाग पडलेले आहेत. कारण जीवपुद्गलाचे त्यामुळेच अस्तित्व आहे. हे काम आकाशद्रव्याचे असू शकत नाही कारण त्या परिस्थितीत अलोकाकाशांत जीवपुद्गलाची गती स्थिती मानावी लागेल व काळ एकप्रदेशी असल्यामुळे त्यावरही हा निमित्तपणाचा उपचार लागू होत नाही.

आकाशद्रव्याचे स्वरूप -

सयलाणं दव्वाणं, जं दादुं सक्कदे हि अवगासं ।

तं आयासं दुविहं, लोकालोयाण भेयेण ॥ २१३ ॥

अन्वयार्थ - (जं सयलाणं दव्वाणं अवगासं दादुं सक्कदे तं आयासं जाण) जे द्रव्य विश्वातील समस्त पदार्थांना सामान्य अवकाश-साधारण अवगाह देण्यास समर्थ आहे, ते आकाशद्रव्य आहे (लोयालोयाण भेयेण दुविहं) ते द्रव्य लोक आणि अलोक या भेदाने दोन प्रकारचे आहे.

भावार्थ - ज्यामध्ये सर्व द्रव्य राहतात अशा साधारण अवगाह शक्तीने संपन्न आकाशद्रव्य आहे. ज्या आकाशाच्या भागात आकाशसहित शेष सर्व द्रव्य दिसून येतात तो लोकाकाश असून ज्यामध्ये स्वयं आकाशाला सोडून अन्य द्रव्ये आढळून येत नाहीत तो अलोकाकाश म्हटल्या जातो.

आकाशामध्ये सर्व द्रव्यांना निमित्तमात्र अशी साधारण अवगाहनत्व शक्ती आहे. तसेच अन्य सर्व द्रव्यामध्येही अवगाहन शक्ती आहे. त्यामुळे कोणतेही द्रव्य एक दुसऱ्यास प्रतिबंध करत नाही. म्हणून प्रत्येक द्रव्यामध्येही एक अशी अवगाहन शक्ती आहे. हे सांगतात -

सव्वाणं दव्वाणं, अवगाहणसत्ति अत्थि परमत्थं ।

जह भसमपाणियाणं, जीवपएसाण जाण बहुआणं ॥ २१४ ॥

अन्वयार्थ - (परमत्थं सव्वाणं दव्वाणं अवगाहणसत्ति अत्थि) परमार्थाने-निश्चयाने-सर्वच द्रव्यामध्ये परस्पर अवगाहनत्व शक्ती आहे. त्यामुळे एक द्रव्य अन्यद्रव्यास त्या लोकाकाशाच्या क्षेत्रात राहण्यास प्रतिबंध करत नाही. (जह भसमपाणियाणं) ज्याप्रमाणे भस्म आणि पाणी त्या दोहोतही अवगाहनत्वशक्ती आहे (जीवपदेसाणं जाण बहुआणं) त्याचप्रमाणे जीवाच्याही असंख्यात प्रदेशामध्ये जाणावी. जसे पाणी राखेस, प्रतिबंध करत नाही तद्वत् जीवप्रदेश वा परमाणु आदि मूर्त व अमूर्त द्रव्येही एकमेकास प्रतिबंध करत नाही. अशी अवगाहनत्व शक्ती सर्वद्रव्यात आहे.

भावार्थ - जसे एका भांड्यात ठेवलेल्या पाण्यामध्ये राख टाकली असता ती पाण्यात सामावली जाते, पाणी व राख एकमेकास विरोध

करत नाहीत. त्यात साखर टाकली तर तीही त्यात सामावून जाते आणि त्यामध्ये सुई टोचली तर तीही सामावून जाते. याप्रमाणे कोणी कोणास विरोध करत नाही. तशी सर्व द्रव्यामध्ये अवगाहनत्व शक्ती आहे असे समजावे. कोणतेही एक अन्य द्रव्यास प्रतिबंध करत नाही.

येथे कोणी प्रश्न करतो की, सर्वच द्रव्यामध्ये जर अवगाहनत्व शक्ती आहे तर त्यास आकाशाचा असाधारण गुण कसा म्हटलेले आहे?

त्याचे उत्तर - एक द्रव्य अन्य कोणत्याही द्रव्यास परस्पर अवगाह तर देतात, कोणी कोणास विरोध करत नाही. परंतु सर्वच द्रव्यांना साधारण अवगाह देणे हा आकाशद्रव्याचा असाधारण गुण आहे. कारण आकाशद्रव्य हे सर्व पदार्थांमध्ये विशाल आहे. म्हणून सर्व द्रव्यांना साधारण अवगाह देणे हा आकाशद्रव्याचा विशेष गुण आहे.

विशेषार्थ - आगमामध्ये आकाशद्रव्यही एकच सांगितलेले आहे. मग त्याचे लोकाकाश व अलोकाकाश असे दोन भेद कसे केले आहेत, असा येथे प्रश्न उत्पन्न होतो ?

त्याचे समाधान - आकाशद्रव्य हे आहे तर एकच. परंतु आकाशाच्या काही भागामध्ये आकाशासह अन्य सर्वच द्रव्ये आढळून येतात तर उर्वरित आकाशामध्ये फक्त आकाश तेवढे आढळून येते. या कारणाने जरी आकाश एकच आहे तरीही त्यामध्ये असा बुद्धीने भेद करून त्याचे असे दोन भेद उपचाराने सांगितलेले आहेत. ज्याअर्थी अलोकाकाशात धर्म-अधर्म द्रव्य नाहीत म्हणून तेथे जीव-पुद्गल ही आढळून येत नाही व तेथे कालाणू नाहीत. फक्त आकाशच आहे. म्हणून त्यास अलोकाकाश संज्ञा दिलेली आहे. लोक-अलोक हा विभाग पडण्याचे कारण धर्म-अधर्म हेच आहेत. असे जर नसेल तर जीव पुद्गलाची गती व स्थिती अलोकातही दिसून यावयास पाहिजे.

सर्व वस्तुमात्रांना साधारण अवगाह हा आकाशद्रव्याचा सर्व द्रव्यावरील उपकार आहे व सर्व पदार्थांना साधारण अवगाह देणे हा आकाशद्रव्याचाच विशेषगुण आहे. कारण त्याशिवाय कोणतेही मोठे द्रव्य नाही. अलोकाकाश ज्यास म्हणतात तोही आकाशामध्ये सर्वसाधारण

अवगाह देण्याची शक्ती आहेच. तेथे अन्य कोणतीच द्रव्ये नाहीत, ही नियतीची विशेषता आहे. ॥ २१४ ॥

जदि ण हवदि सा सत्ती, सहावभूदा हि सव्वदव्वाणं ।

एक्केकास पएसे, कह ता सव्वाणि वट्टंति ॥ २१५ ॥

अन्वयार्थ - (जदि सव्वदव्वाणं सा सत्ती सहावभूदा ण हवदि) जर सर्व द्रव्यामध्ये ही अवगाहनत्व शक्ती नसेल व तीहि स्वभावरूपाने आहे तर **(एक्केकास पएसे कह ता सव्वाणि वट्टंति)** लोकाकाशाच्या एका प्रदेशामध्ये ती सर्वच द्रव्ये कसे राहतील ? अर्थात् राहू शकणार नाहीत.

विशेषार्थ - ती शक्ती सर्व वस्तुमात्रामध्ये स्वभावतःच आहे म्हणून ती द्रव्ये एकमेकास प्रतिबंध करत नाहीत. जर दुसरे द्रव्य ज्या द्रव्याच्या क्षेत्रामध्ये राहू शकत नसेल जर हा त्या द्रव्याच्या असमर्थतेचा दोष आहे आकाश द्रव्याचा दोष नाही. एक लाकडाचा ओंडका जेथे आहे तेथे जर अन्य लाकूड वा दगड राहू शकत नाही हा तर त्या लाकडाच्या ओंडक्याची नियति (स्वभावविशेष) आहे. अन्य लाकूड व दगडाच्या स्थूलपणाच्या कारणाने तो स्वयं तेथे राहण्यास असमर्थ आहे.

भावार्थ - एका आकाशाच्या प्रदेशामध्ये अनंत पुद्रलाचे परमाणू, नाना सूक्ष्म पुद्रलस्कंध वा स्थूल स्कंध राहतात; त्याच प्रदेशाभोवती आपली अवगाहना करून अनंत सूक्ष्म जीव असतात; त्याचप्रदेशात धर्मद्रव्याचा एक प्रदेश, अधर्मद्रव्याचाही एक प्रदेश आहे; तसेच एक निश्चय कालाणू पण आहे. असे अनंत द्रव्ये त्या एका लोकाकाशाच्या प्रदेशात आहेत. **तो एक आकाशाचा प्रदेश म्हणजे एका पुद्रल परमाणूने व्याप्त आकाशाचे क्षेत्र आहे. ते लहानात लहान क्षेत्र मोजण्याचे परिमाण असून त्याद्वारा, प्रत्येक द्रव्याचे स्वक्षेत्र व आकाश प्रदेशाची मोजमाप होते.**

हे सर्व शक्य आहे कारण प्रत्येक द्रव्यामध्ये अवगाहनत्व शक्ती आहे म्हणूनच. जर ती वस्तूचा स्वभाव नसेल तर इतके सर्व पदार्थ लोकाकाशाच्या एका प्रदेशात कसे राहू शकतील ? ॥ २१५ ॥

यानंतर कालद्रव्याचे स्वरूप व उपकार सांगतात -

सव्वाणं दव्वाणं, परिणामं जो करेदि सो कालो ।

एक्केकासपएसे, सो वट्टदि एक्किको चेव ॥ २१६ ॥

अन्वयार्थ - (जो सव्वाणं दव्वाणं परिणामं करेदि सो कालो) जी वस्तु सर्व द्रव्यांचे परिणाम करते तो काल होय. **(सो एक्केकास पएसे एक्किको चेव वट्टदि)** आणि ते कालद्रव्य आकाशाच्या एका एका प्रदेशावर एक एक [कालाणू] स्थित आहे.

भावार्थ - सर्व द्रव्यांचे पर्याय प्रतिसमय उत्पन्न व नष्ट होत असतात. जेव्हा त्या द्रव्याचा वर्तमानपर्याय उत्पन्न होतो तेव्हा पूर्व परिणामाचा व्यय असतोच. या प्रकारच्या परिणामनामध्ये कालाणू निमित्तमात्र आहे. **कालाणूचा जो सूक्ष्मातिसूक्ष्म उर्ध्वांश कल्पनेतील कालांश त्यास समय म्हणतात.**

त्या कालद्रव्याच्या समय पर्यायद्वारा तेथे स्थित असणाऱ्या अन्यद्रव्याच्या परिणामांची स्थिति मोजल्या जाते. म्हणून येथे कालाणूला सर्वद्रव्यांच्या परिणामनामध्ये निमित्त म्हटलेले आहे.

विशेषार्थ - ज्या प्रमाणे परमाणू द्वारा क्षेत्राचे सूक्ष्म परिमाण मिळते व त्याद्वारा क्षेत्राचे मोजमाप मिळते तसेच परमाणू द्वारा स्थिती (काल) मोजण्याचे सूक्ष्म परिमाण मिळते. एक परमाणू ज्या कालाणूच्या प्रदेशामध्ये स्थित आहे त्या प्रदेशाचे मंदगतीने उल्लंघन करून नजीकच्या प्रदेशास प्राप्त करतो. तेवढा त्यासह समांतर जो काळ तो तेथील कालाणूचा जो सूक्ष्म परिणाम आहे तेवढाच, परंतु त्याच्याशी समांतर असा आहे. या सूक्ष्म कालाच्या परिमाणाने सर्व द्रव्यांच्या परिणामांचा काल ज्ञात होतो. म्हणूनच त्यास सर्व द्रव्यांच्या परिवर्तनामध्ये हेतू असे म्हटलेले आहे.

कालाणूच्या सूक्ष्म परिणामास समय म्हणतात व त्या सूक्ष्म कालाच्या पर्यायाचे ज्ञान पुद्रलाच्या परमाणूच्या मंदगतिरूप परिणामाने होते म्हणून त्या कालद्रव्याच्या सूक्ष्म अशा समय परिणामास व्यवहार काल म्हणतात व त्याद्वारा अन्य द्रव्याच्या परिणामांचा दीर्घ वा अल्प काळही ज्ञात होतो.

याप्रमाणे त्या समयपर्यायामध्ये कालाणू व्यापक असल्यामुळे वर्तना म्हणजेच परिणमनहेतुता हा कालद्रव्याचा विशेष गुण आहे. त्याद्वारा निश्चयकालाणूच्या (त्या समय पर्यायामध्ये व्यापक कालाणूचा) बोध होतो. तसेच प्रत्येक द्रव्याचा परिणाम, क्षेत्रांतरास पोचणे स्वरूपाची क्रिया व परस्पर कालाच्या अपेक्षेने लहान मोठेपणा हा कालद्रव्याच्या सूक्ष्म वा स्थूल पर्यायद्वारा ज्ञात होतो. समय हा कालाणूचा सूक्ष्म पर्याय असून सेकंड, पळे, घटका, दिवस, रात्र, वर्ष वगैरे त्याचे स्थूल परिणाम आहेत. आता हे सांगतात की, कालद्रव्य अन्यद्रव्यांना जबरिने परिणमवीत नाही. ते स्वयं आपल्या परिणमनशील स्वभावामुळेच परिणमतात -

णियणियपरिणामाणं, णियणियदव्वं पि कारणं होदि ।

अण्णं बाहिरदव्वं, णिमित्तमत्तं वियाणेह ॥ २१७ ॥

अन्वयार्थ - (णियणियपरिणामाणं णियणियदव्वं पि कारणं होदि)

जगातील सर्वच द्रव्ये आपल्या आपल्या पर्यायाचे म्हणजे उत्पादव्ययरूप परिणामांचे कारण आहेत. (अण्णं बाहिरदव्वं णिमित्तमत्तं वियाणेह) अन्य बाह्य द्रव्य - ज्यास निमित्त असे म्हणतात - ते तर फक्त निमित्तमात्र आहे, ते त्या परिणामांचे उत्पादक कारण नाही व ते परिणाम त्या द्रव्याकरवी उत्पाद्य असे कार्यही नाही.

भावार्थ - जसे घटाच्या उत्पत्तीमध्ये त्यामध्ये व्यापून असणारे माती द्रव्य हेच उपादान कारण - उत्पादक - आहे आणि चाक काठी वगैरे मात्र निमित्त आहेत, उत्पादक नाहीत; तसेच सर्वच द्रव्ये आपआपल्या परिणामामध्ये व्यापून असल्यामुळे उपादान कारण म्हणजेच उत्पादक आहेत. त्यामध्ये कालद्रव्य हे तर निमित्त कारण मात्र आहे. उत्पादक नाही हे समजावे.

विशेषार्थ - तत्त्वार्थसूत्राच्या ५ व्या अध्यायात व अन्यत्र जेथे जेथे उपकाराचे व्याख्यान आहे तेथेतेथे त्या द्रव्यास ते द्रव्य उत्पादक कारण नाही असा निर्णय करावा. कारण कोणतेही द्रव्य अन्य कोणत्याही द्रव्याच्या पर्यायामध्ये व्यापून राहूच शकत नाही, म्हणून ते त्या पर्यायाचे उत्पादक कारण नाही. उपकार प्रकरणामध्ये निमित्ताचे ज्ञान करून

देणे एवढे एकच प्रयोजन आहे. । । २१७ ॥

आता सांगतात की, सर्व द्रव्याचे जे परस्पर उपकार सांगितले आहेत ते सहकारी - कारणभावामुळेच जाणावेत -

सव्वाणं दव्वाणं, जो उवयारो हवेइ अण्णोण्णं ।

सो चिय कारण भावो, हवदि हु सहयारिभावेण ॥ २१८ ॥

अन्वयार्थ - (सव्वाणं दव्वाणं जो अण्णोण्णं उवयारो हवेइ) सर्वच द्रव्यांचा जो काही परस्पर उपकार सांगितलेला आहे (सो चिय सहयारिभावेण कारणभावो हवदि हु) तो तर सहकारी भावरूपाने मात्र कारणभाव आहे. अशी स्पष्ट वस्तूच्या स्वभावाची मर्यादा आहे. ॥ २१८ ॥

पदार्थाच्या स्वभावभूत अनेक शक्ती आहेत. त्यांचा निषेध कोण करू शकतो ? हे सांगतात -

कालाइलद्धिजुत्ता, णाणासत्तीहि संजुदा अत्था ।

परिणममाणा हि सयं, ण सक्कदे को वि वारेदुं ॥ २१९ ॥

अन्वयार्थ - (अत्था कालाइलद्धिजुत्ता' णाणासत्तीहि संजुदा) सर्वच पदार्थ कालादि लब्धीचा योग असतांना अनेक प्रकारच्या शक्तीने सहित आहेत. (हि सयं परिणममाणा को वि वारेदुं ण सक्कदे) निश्चयाने पदार्थ स्वयं प्रतिसमय परिणमन करतात, तर त्याच्या परिणमनास रोकण्यास कोणीही समर्थ नाही.

भावार्थ - सर्वच द्रव्ये आपआपल्या परिणामरूप, स्वयं आपणच द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावांची अनुकूलता असतांना, परिणमन करतात. त्यांना कोणीही रोकू शकत नाही, बदलवू शकत नाही. ॥ २१९ ॥

व्यवहार कालाचे निरूपण

जीवाण पुग्गलाणं, ते सुहुमा बादरा य पज्जाया ।

तीदाणागदभूदा, सो ववहारो हवे कालो ॥ २२० ॥

अन्वयार्थ - (जीवाण पुग्गलाणं सुहुमा बादरा य पज्जाया) जीवद्रव्य

(१) कालादि लब्धि - काललब्धि म्हणजे त्या परिणामाचा स्वकाल प्राप्त होणे. ही वस्तुस्थिती स्पष्ट केलेली आहे.

आणि पुद्गलद्रव्याचे जे काही सूक्ष्म आणि स्थूल पर्याय आहेत (ते तीदाणागदभूदा सो ववहारो कालो हवे) ते अतीत असोत, की अनागत भावी असोत, वर्तमानरूप असोत, असा व्यवहार काल आहे.

भावार्थ - जे काही काही जीवांचे स्थूल-सूक्ष्म पर्याय आहेत ते घडून गेल्यामुळे अतीत असोत की भविष्यत् काली होतील म्हणून अनागत असोत, जो घडत आहे म्हणून वर्तमान असो त्याना या संज्ञा प्राप्त होतात. यांना जेवढा काळ लागतो त्यालाच व्यवहार काल असे म्हणतात. जघन्य तर स्थिति एक समय असते व त्यास सूक्ष्म पर्यायरूप व्यवहारकाल असे म्हणतात. आणि स्थूल परिणाम तर अनेक प्रकारचे असतात.

एका लोकाकाशाच्या प्रदेशामध्ये स्थित असणारा परमाणू त्या प्रदेशात स्थित असणाऱ्या कालाणूला मंदगतीने उल्लंघन करून अनंतर **प्रदेशास** पोचतो या परमाणूच्या परिणामाशी समांतर परंतु पुद्गलपरिणामाएवढा जो कालद्रव्याचा परिणाम त्यास **समय** असे म्हणतात.

जघन्य युक्तासंख्यात समयाची एक **आवली** होते. संख्यात आवलीच्या समूहास एक **उच्छ्वास** म्हणतात; सात उच्छ्वासाचा एक **स्तोक** होतो; सात **स्तोकाचा** एक **लव** होतो; साडे अडतीस लवांची एक **घडी** होते; दोन घडीचा एक **मुहूर्त** होतो. तीस मुहूर्ताचा एक **रात्रंदिवस** होतो; पंधरा दिवसांचा एक **पक्ष** होतो. दोन पक्षाचा एक मास **महिना** होतो; दोन महिन्याचा एक **ऋतू** होतो. तीन ऋतु म्हणजेच सहा महिन्यांचा एक **अयन**; दोन अयन, तीन ऋतु, बारा महिन्यांचा एक **वर्ष** होते. इत्यादि पल्य, सागर, कल्प आदि व्यवहारकाल अनेक प्रकारचा आहे. ॥ २२० ॥

आता - अतीत, अनागत व वर्तमान पर्यायांची संख्या सांगतात -

तेसु अतीदा णंता, अणंतगुणिदा य भाविपज्ञाया ।

एक्यो वि वट्टमाणो, एत्तियमित्तो वि सो कालो ॥ २२१ ॥

अन्वयार्थ - (तेसु अतीदा णंता) द्रव्याच्या पर्यायामध्ये अतीत पर्याय अनंत आहेत; (य भाविपज्ञाया अणंतगुणिदा) आणि अनागत पर्याय त्याहीपेक्षा अनंतगुणी आहेत; (एक्यो वि वट्टमाणो) वर्तमानपर्याय

एकच आहे; (एत्तियमित्तो वि सो कालो) याप्रमाणे जेवढे पर्याय आहेत तेवढा व्यवहारकाल आहे.

याप्रमाणे द्रव्याचे वर्णन समाप्त झाले. ॥ २२१ ॥

आता कार्यकारणभाव द्रव्य आणि पर्याय यावर आधारित असल्यामुळे ओघानेच द्रव्याच्या कार्यकारणभावाचे निरूपण करतात -

पुव्वपरिणामजुत्तं, कारणभावेण वट्टदे दव्वं ।

उत्तरपरिणामजुदं, तं चिय कज्जं हवे णियमा ॥ २२२ ॥

अन्वयार्थ - (पुव्वपरिणामजुत्तं दव्वं कारणभावेण वट्टदे) पूर्व परिणामयुक्त द्रव्यच कारणरूपाने प्रवर्तमान आहे आणि (उत्तरपरिणामजुदं तं चिय णियमा कज्जं हवे) उत्तर परिणामयुक्त द्रव्य नियमाने कार्यरूप आहे. ॥ २२२ ॥

विशेषार्थ - येथे पूर्वपर्याययुक्त द्रव्यास कारण आणि उत्तर पर्याययुक्त कार्य म्हटलेले आहे. न पूर्व पर्यायास न नित्य त्रिकाल द्रव्यास कारण न म्हणतां मात्र उत्तर पर्यायास अथवा पर्याययुक्त द्रव्यास कार्य म्हटलेले आहे. कारण अगदी स्पष्ट आहे की, जे द्रव्य सर्वथा नाश पावते ते कार्याचे उत्पादक कसे असेल व जे सर्वथा नवीन उत्पन्न होते असे कार्य कसे असू शकेल ? सर्वथा अनित्य पक्षात कार्यकारणभावाची सिद्धी होत नाही. तसेच जी वस्तु सर्वथा नित्य आहे त्यामध्ये परिवर्तनच नाही म्हणून त्या सर्वथा नित्यपक्षामध्येही कार्यकारणभावाची सिद्धी होत नाही. म्हणून नित्यानित्यात्मक - अनेक धर्मात्मक वस्तूच कार्य करू शकते. याचा खुलासा पुढे करणारच आहेत. ॥ २२२ ॥

वस्तुमध्ये तिन्ही काळात प्रतिसमय कार्यकारणभाव असतो असा निर्णय करतात -

कारणकज्जविसेसा, तिस्सु वि कालेसु होंति वत्थूणं ।

एक्केक्कम्मि य समये, पुव्वुत्तरभावमासिज्ज ॥ २२३ ॥

अन्वयार्थ - (वत्थूणं पुव्वुत्तरभावं आसिज्ज) वस्तूच्या पूर्व आणि उत्तर परिणामभावाच्या आश्रयाने, त्यांना प्राप्त करून (तिस्सु वि कालेसु) तीनही - भूत वर्तमान भविष्यत् - कालामध्ये (एक्केक्कम्मि य समये) एक

एक प्रत्येक समयामध्ये (कारणकञ्जविसेसा होंति) कारण - कार्यविशेष होतात.

भावार्थ - वर्तमान समयामध्ये जो पर्याय आहे ते कार्य आहे. त्याचे कारण अनंतर पूर्वपर्यायविशिष्ट द्रव्य आहे. आणि तो अनंतर उत्तर पर्यायविशिष्ट द्रव्यरूप कार्याचे स्वयं कारण आहे. याप्रमाणे कार्यकारणभाव पूर्वपर्यायविशिष्ट द्रव्य व उत्तरपर्याय विशिष्ट द्रव्य यांच्या आश्रयाने असतो. असा कार्यकारणभाव समयसमयागणिक चालू आहे.

विशेष - येथे कर्ता-कर्मरूप कार्यकारण भावाचा विचार नाही. तर पूर्वोत्तर समयवर्ती कार्यकारण भावाचा विचार आहे. कर्ताकर्मभाव एकाच समयामध्ये व एकसमयवर्ती व्यापक द्रव्य व व्याप्य पर्याय यामध्ये असतो. परंतु कार्यकारण भाव पूर्व व उत्तर समयातील भावाच्या आश्रित आहे. या कार्यकारणाच्या विचारपूर्वक वस्तुव्यवस्थेचा निर्णय केला तर कार्यसिद्धीसाठी कारणाच्या प्राप्तीच्या पुरुषार्थाची प्रेरणा सहज प्राप्त होते. हे कार्यकारणभावाच्या निर्णयाचे फल आहे. ॥ २२३ ॥

या कार्यकारणभावाच्या विवेचनावरून वस्तूच्या अनेकान्त स्वभावाची सिद्धी होते हे सांगतात -

संति अणंताणंता, तीसु वि कालेसु सव्वदव्वाणि ।

सव्वं पि अणेयंतं, तत्तो भणिदं जिणिंदेहिं ॥ २२४ ॥

अन्वयार्थ - (सव्वदव्वाणि तीसु वि कालेसु अणंताणंता संति) सर्व द्रव्य तीनही कालामध्ये अनंत पर्यायामध्ये व्यापक असल्यामुळे प्रत्येक वस्तु पर्यायरूपाने अनंतानंत आहे. (तत्तो जिणिंदेहिं सव्वं पि अणेयंतं भणिदं) या कारणाने जिनेन्द्रप्रभूंनी सर्वच वस्तूला अनेकांतात्मक - अनेक धर्मस्वरूप - सांगितलेले आहे.

स्पष्टीकरण - प्रत्येक द्रव्य आपल्या भूत-वर्तमान - भविष्यत् - पर्यायामध्ये व्यापक आहे म्हणून नित्य एक आहे आणि तेच प्रतिसमय नवीन पर्यायरूप परिणमते म्हणून अनित्य आहे, अनेक आहे याप्रमाणे या कार्यकारणभावाच्या विश्लेषणाने वस्तूचे अनेकांत स्वरूप स्पष्ट

होते. ॥ २२४ ॥

अनेकांतात्मक वस्तु हीच अर्थक्रिया करण्यास समर्थ आहे हे सांगतात -

जं वत्थु अणेयंतं, तं चिय कञ्जं करेइ णियमेण ।

बहुधम्मजुदं अत्थं, कञ्जकरं दीसए लोए ॥ २२५ ॥

अन्वयार्थ - (जं वत्थु अणेयंतं तं चिय णियमेव कञ्जं करेइ) जी वस्तु अनेकान्तात्मक म्हणजे अनेक धर्मस्वरूप आहे तीच नियमाने कार्य करते. (लोए बहुधर्मजुदं अत्थं कञ्जकरं दीसए) लोकामध्ये बहु धर्मांनी सहित पदार्थच कार्यकारी दिसून येतात.

भावार्थ - लोकामध्ये नित्य-अनित्य, एक-अनेक, इत्यादि उभय धर्मांनी सहित वस्तु दिसून येते. तीच कार्यकारी दिसून येते. जसे मातीचे घडा आदि अनेक कार्ये होतात. जर माती सर्वथा एकरूप नित्यरूप अथवा अनेक व अनित्यरूपच असेल तर मातीपासून घडा वगैरे उत्पत्ती होणे असंभवनीय आहे. असेच सर्व वस्तुबाबत जाणावे. ॥ २२५ ॥

सर्वथा एकान्तरूप वस्तु कार्यकारी नाही -

एयत्तं पुणु दव्वं, कञ्जं ण करेदि लेसमित्तं पि ।

जं पुणु न करेदि कञ्जं, तं वुच्चदि केरिसं दव्वं ॥ २२६ ॥

अन्वयार्थ - (एयत्तं पुणु दव्वं लेसमित्तं पि कञ्जं ण करेदि) सर्वथा एकान्तरूप वस्तु लेशमात्रही कार्य करत नाही; (जं पुणु ण करेदि कञ्जं) आणि जी वस्तु कार्यच करत नाही (तं वुच्चदि केरिसं दव्वं) ती वस्तु कशी आहे ? ती कांही करेल तर ते शून्यरूप राहिल. अभावातून कार्याची उत्पत्ती कशी होईल ?

भावार्थ - ज्या पदार्थामध्ये अर्थक्रिया होते म्हणजेच स्वभावानुसार परिणामरूप कार्य घडते तीच परमार्थाने वस्तु म्हटल्या जाते आणि ज्या वस्तूमध्ये अर्थक्रिया नाही ती वस्तु आकाशकुसुमाप्रमाणे शून्य आहे. ॥ २२६ ॥

सर्वथा नित्य एकांत पक्षामध्ये अर्थक्रियाकारीपणा घटत नाही हे सांगतात -

परिणामेण विहीणं, णिच्चं दव्वं विणस्सदे णेयं ।

णो उप्पज्जदि य सया, एवं कज्जं क्हं कुणई ॥ २२७ ॥

अन्वयार्थ - (परिणामेण विहीणं णिच्चं दव्वं णेयं विणस्सदे) पर्यायरहित - परिणामरहित - द्रव्य नित्य असल्यामुळे नष्ट होत नाही. **(णो उप्पज्जदि य)** आणि ते द्रव्य उत्पन्नही होत नाही, तर ते तेव्हा कार्य कसे करू शकेल ? **(एवं सया एवं कज्जं क्हं कुणदि ?)** आणि याप्रमाणे सदैव उत्पन्न नष्ट होईल तर नित्यता राहणार नाही. अतः जे कार्य करत नाही असे द्रव्य कसे असू शकेल ? अर्थात् असे द्रव्य असू शकत नाही. ॥ २२७ ॥

सर्वथा अनित्यपक्षामध्येही कार्याची सिद्धी होत नाही -

पज्जयमित्तं तच्चं, विणस्सरं खणे खणे वि अण्णणं ।

अण्णइदव्वविहीणं, ण य कज्जं किं पि साहेदि ॥ २२८ ॥

अन्वयार्थ - (विणस्सरं पज्जयमित्तं तच्चं खणे खणे वि अण्णणं)

जर पदार्थ विनश्वर पर्यायमात्र तत्त्व असेल तर ते समयासमयागणिक अन्य अन्य होते, असे नाशवंत मानले तर **(अण्णइदव्वविहीणं किं पि कज्जं ण साहेदि)** सर्वथा अनित्य वस्तुमध्ये अन्वयी व्यापक द्रव्याचा अभाव मानावा लागतो; तर अन्वयाविना पर्यायमात्र तत्त्व काहीच कार्य करू शकत नाही. क्षणस्थायी वस्तुमध्ये अन्वय घटित होत नाही म्हणून कारणाचा विश्वास नसल्यामुळे कार्य कसे करील ? ॥ २२८ ॥

अनेकान्तात्मक वस्तुमध्ये कार्यकारणभाव सिद्ध होतो -

णवणवकज्ज विसेसा, तीसु वि कालेसु होंति वत्थूणं ।

एक्केक्कम्मि समये, पुवुत्तरभावमासिज्ज ॥ २२९ ॥

अन्वयार्थ - (वत्थूणं तीसु वि कालेसु एक्केक्कम्मि य समये

पुवुत्तरभावमासिज्ज) जीवादिक वस्तुमध्ये तीनही कालामध्ये एका एका समयामध्ये पूर्व-उत्तर परिणामांच्या आश्रयाने **(णवणवकज्जविसेसा होंति)** नवीन नवीन कार्यविशेष होतात. कार्य म्हणजे नवीन नवीन पर्याय उत्पन्न होतात. ॥ २२९ ॥

पूर्वोत्तरभावाश्रित कार्यकारणभावाला दृढ करतात -

पुव्वपरिणामजुत्तं कारणभावेण वट्टदे दव्वं ।

उत्तरपरिणामजुदं, तं चिय कज्जं हवे णियमा ॥ २३० ॥

अन्वयार्थ - (पुव्वपरिणामजुत्तं दव्वं कारणभावेण वट्टदे) पूर्व परिणामयुक्त द्रव्य कारणभावाने वर्तते. **(तं चिय उत्तरपरिणामजुदं णियमा कज्जं हवे)** आणि तेच द्रव्य उत्तर परिणामसहित होते तेव्हा तेच कार्यरूप होते हा नियम आहे.

भावार्थ - जसे मातीचा पिंड तर कारण आहे आणि त्यापासून घडा बनला हे उत्पाद्य कार्य आहे. तसेच प्रथम पर्यायस्वरूपास स्वीकारून आतां तोच जीव उत्तर पर्यायरूप परिणत झाला तेव्हा तोच कार्यरूप होतो असा नियम आहे. अशीच वस्तुस्वरूपाची स्वतःसिद्ध व्यवस्था आहे. ॥ २३० ॥

जीवाचा अनादिकाळापासून कार्यकारणभाव सिद्ध करतात -

जीवो अणाइणिहणो, परिणममाणो दु णवणवं भावं ।

सामग्गीसु पवट्टदि, कज्जाणि समासदे पच्छा ॥ २३१ ॥

अन्वयार्थ - (जीवो अणाइणिहणो) या विश्वामध्ये हा जीव अनादिनिधन आहे. तो जीव द्रव्य व आपल्या स्वचतुष्ट्याने अनादिकाळापासून विद्यमान आहे व **(परिणममाणो दु णवणवं भावं)** जसा तो अनादि-अनंत स्वतःसिद्ध पदार्थ आहे त्याचप्रमाणे नवनवीन भावरूपाने प्रतिक्षण परिणमन करतो आहे; आणि परिणमत असतांना **(सामग्गीसु पवट्टदि)** तो आपल्याच द्रव्यक्षेत्रकाल भावरूप सामग्रीमध्ये प्रवर्तन करतो; **(पच्छा कज्जादि समासदे)** आणि नंतर प्रतिक्षण नवीन कार्यरूपाने - पर्यायरूपाने प्रगट होतो.

भावार्थ - जसे कोणी जीव शुभ परिणामरूपाने परिणमन करतो नंतर स्वर्ग पर्याय प्राप्त करतो; तर कोणी जीव अशुभपरिणामरूप प्रवृत्ती करतो तेव्हा नरकादी नवीन पर्यायरूप होतो असे समजावे.

प्रतिक्षण जशा जशा भावरूपाने परिणमतो तशा भावाना अनुकूल

शुभ-अशुभ गतीरूपाने परिणमन करतो. याप्रमाणे प्रथमतः पूर्व पर्यायरूपाने कारणरूप तर उत्तर पर्यायरूपाने कार्यरूप होतो. हा असा क्रम या अनादि संसारामध्ये अविच्छिन्न सुरू आहे. ॥ २३१ ॥

याप्रमाणे जीव आपल्या यथायोग्य द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव द्वारा प्रवृत्ती करतो व फलरूपाने पश्चात् नरनारकादिरूप परिणमतो हे सांगतात -

ससखत्वो जीवो, कञ्जं साहेदि वट्टमाणं पि ।

खित्ते एकम्मि ठिदो, णियदव्वं संचिदो चेव ॥ २३२ ॥

अन्वयार्थ - (जीवो ससखत्वथं वट्टमाणं पि) जीव आपल्या चैतन्यविकल्परूपाने परिणमन करतो आणि **(एकम्मि खित्ते ठिदो)** आपल्याच क्षेत्रात स्थित राहून **(णियदव्वं संचिदो चेव)** आणि आपल्याच द्रव्यामध्ये-प्रदेशामध्ये राहात असूनही **(कञ्जं साहेदि)** आपल्या परिणमनरूप - पर्यायरूप कार्यास साधतो.

भावार्थ - परमार्थाने विचार केला तर जीव स्वयं आपल्या द्रव्यक्षेत्रकालभाव रूपाने परिणमन करतो, पर्यायरूपाने कार्याची - नवीन पर्यायाची - सिद्धी करतो. त्यामध्ये पर द्रव्यचतुष्टयादि तर निमित्तमात्र आहेत. ॥ २३२ ॥

अन्यरूप होऊन कार्य करण्यामध्ये दोषदिग्दर्शन -

ससखत्वो जीवो, अण्णसखवम्मि गच्छए जदि हि ।

अण्णोण्णमेलणादो, इक्कसखवं हवे सव्वं ॥ २३३ ॥

अन्वयार्थ - (जदि हि जीवो ससखत्वो अण्णसखवम्मि गच्छए) जर हा जीव स्वस्वरूपात राहूनही दुसऱ्या द्रव्यामध्ये कार्य करण्यास जाईल तर **(अण्णोण्णमेलणादो सव्वं इक्कसखवं हवे)** परस्पर मीलनामुळे सर्व द्रव्ये एकस्वरूप होऊन जातील. हा महान् दोष प्राप्त होईल. परंतु असे तर कधी होत नाही, हे स्पष्ट प्रगट आहे. ॥ २३३ ॥

सर्वथा एकरूप मानण्यामध्ये दोष दाखवितात -

अहवा बंभसखवं, एक्कं सव्वं पि मण्णदे जदि हि ।

चंडालबंभयाणं, तो ण विसेसो हवे कोई ॥ २३४ ॥

अन्वयार्थ - (अहवा जदि हि बंभसखवं सव्वं दि एक्कं मण्णदे)

अथवा जर सर्वच कांही एक ब्रह्मरूपमात्र आहे असेही मानले तर **(तो चंडालबंभयाणं कोई विसेसो ण हवे)** तर चांडाळ आणि ब्राह्मण यामध्ये काहीच विशेषता राहणार नाही.

भावार्थ - जर हे विश्व एक ब्रह्मस्वरूप मात्र आहे असे मानावे तर अन्य काहीच राहणार नाही. जर अविद्येमुळे अनेकपणाचा फक्त भास होतो असे मानावे तर अविद्या कोणापासून उत्पन्न झाली ? जर ती ब्रह्मापासून उत्पन्न झाली असे म्हणाल तर ती भिन्नपणाने, की अभिन्नपणाने ? ती सत्स्वरूप आहे की असत्स्वरूप आहे ? एकरूप आहे की अनेकरूप आहे ? या तऱ्हेने विचार केला तर त्यास कधीही शेवट प्राप्त होणारच नाही. म्हणून वस्तु ही नियमाने अनेकधर्मात्मकच (अनेकांतात्मक) सिद्ध होते व तेच सत्यार्थ आहे.

विशेषार्थ - वस्तू जर युगपत नित्यानित्यात्मक असेल तर कार्यकारणाची व्यवस्था लागू शकते. तसेच वस्तु स्वयं प्रतिक्षण पर्यायरूप होते असे न मानता त्यास अन्य कोणी परिणमवितो असे मानले तर ते दोन्ही एकरूप मानण्याचा महान् दोष येतो. तत्त्व स्वरूपाने एकानेक रूप आहे. यासही निमित्त - कर्तृत्वामुळे एकरूपतेची आपत्ती आली असतांना बाधा पोचते. सर्वथा एकताच मानावी लागते. म्हणून ही मान्यताही ठीक नाही. ॥ २३४ ॥

आत्मवस्तू अणुमात्र मानण्यात दोष सांगतात -

अणुपरिमाणं तच्च, अंसविहीणं च मण्णदे जदि हि ।

तो संबंभाभावे, तत्तो वि ण कज्जसंसिद्धी ॥ २३५ ॥

अन्वयार्थ - (जदि हि अंसविहीणं अणुपरिमाणं तच्च मण्णदे) जर एक वस्तु सर्वगत व व्यापक आहे असे न मानता ती अंश कल्पना रहित एक अणुमात्र मानली तर **(तो संबंभाभावे तत्तो वि ण कज्जसंसिद्धी)** तर दोन अंश अथवा पूर्वोत्तर अंश यांचा संबंभाचा अभाव मानण्याची आपत्ती येते; म्हणून तत्त्व अणुमात्र मानण्याने ही कार्यसिद्धि होत नाही.

भावार्थ - निरंश, क्षणिक व निरन्वयी वस्तुतत्त्व मानले तरीही जगातील व्यवस्थेचा कार्यकारणभावाचा उलगाडा होत नाही. म्हणून वस्तू

ही नित्य व सांश मानणेच योग्य आहे. या तत्त्वामध्ये दोष काहीच नाही.

विशेषार्थ - वस्तु परमाणूमात्र मानण्यामध्ये द्रव्यदृष्टीने एकत्व (अन्वय सिद्ध होतो) पण परमाणु द्रव्यामध्ये क्षेत्र-प्रदेश अपेक्षेने अंश कल्पना घटली नाही तरीही सहभावी अनंत गुणाच्या द्वारा अथवा क्रमभावी अनंतपर्यायद्वारा तेथेही अंशकल्पना आहेच. त्यामुळे तेथेही संज्ञा, लक्षण, प्रयोजनद्वारा कथंचित् अनेकता आहे. त्यामुळे वस्तूचे रूप अनेकांनात्मक मानण्याने अर्थक्रियाकारीपणा घटित होतो. उत्पादव्यय ध्रौव्यात्मक अतएव अनेकांत मानण्याने अर्थक्रियाकारीपणा घटित होतो. ॥ २३५ ॥

द्रव्याच्या एकत्वाचे दिग्दर्शन करतात -

सव्वाणं दव्वाणं, दव्वसरूवेण होदि एयत्तं ।

णियणियगुणभेएण हि, सव्वाणि हि होंति भिण्णाणि ॥ २३६ ॥

अन्वयार्थ - (दव्वसरूवेण सव्वाणं दव्वाणं एयत्तं होदि) द्रव्यदृष्टीने, सर्व गुण आणि पर्यायामध्ये एक अन्वय दिसून येतो. त्याद्वारा तर सर्वच वस्तुमात्र एकरूप आहे; (णियणियगुणभेएण हि सव्वाणि वि होंति भिण्णाणि) आपआपल्या स्वभावभेदानेच सर्व द्रव्ये भिन्न आहेत.

भावार्थ - उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य यांनी सहित असणारी वस्तूच सत् आहे आणि सत् द्रव्याचे लक्षण आहे. या दृष्टीने हे लक्षण ज्या अर्थी सर्वद्रव्यामध्ये व्यापक दिसून येते त्या महासत्तेच्या अपेक्षेने वस्तुजात सन्मात्र आहे. प्रत्येक द्रव्याचे आपले आपले गुण चेतनत्व, जडत्व आदि वेगळे आहेत. गुणभेदामुळे प्रत्येक द्रव्य भिन्न भिन्न आहे. एकाच द्रव्यामध्ये प्रतिसमय परिणाम होतात. त्या सर्व पर्यायामध्येही द्रव्यरूपाने अन्वय एकता आहे. जसे चेतनद्रव्याचे सर्व परिणाम चेतनत्वाचे उल्लंघन करत नाहीत, म्हणून चेतनामयच आहेत. परंतु प्रत्येक पर्यायही आपल्या स्वरूपाने वेगळे वेगळे आहेत; आपआपल्या भिन्न भिन्न काळीच आहेत म्हणूनही त्यामध्ये अंश कल्पना घटित होते. जरी गुण आणि पर्याय यामध्ये प्रदेशभेद नाही तरीही गुणांच्या लक्षण-भेदामुळे, तसेच पर्यायामधील लक्षणभेद व कालभेदामुळे द्रव्यामध्ये द्रव्यदृष्टीने एकत्व असतांनाही अंशकल्पना घटित होते. ॥ २३६ ॥

प्रत्येक द्रव्य गुणपर्यायवान् आहे हे सांगतात -

जो अत्थो सो पडिसमयं, उप्पादव्वयधुवत्तसब्भावो ।

गुणपज्जयपरिणामो, सत्तो सो भण्णदे समये ॥ २३७ ॥

अन्वयार्थ - (जो अत्थो पडिसमयं, उप्पादव्वयधुवत्तसब्भावो) जो पदार्थ समयासमयागणिक उत्पादव्यय-ध्रुवत्व या तीन स्वरूपाच्या सद्भावाने युक्त आहे (सो गुणपज्जयपरिणामो) तोच गुणपर्यायरूप आहे. म्हणून तोच उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्त सद्भाव हा (सो सत्तो समये भण्णदे) सत्स्वरूप पदार्थ आहे असे शास्त्रात सांगितलेले आहे.

भावार्थ - या विश्वामध्ये जे काही जीवादि पदार्थ आहेत ते सर्वच वर्तमान पर्यायरूपाने उत्पन्न होतात, त्याच समयामध्ये पूर्वपर्यायाचा अभाव झाल्याने पूर्व पर्यायरूपानेच नष्ट होतात व द्रव्यदृष्टीने ध्रुव असतात अशाप्रकारे ते त्रयात्मक दिसून येतात. तद्वत तेच गुणपर्यायवान् ही आहेत. जसे जीवाचा ध्रुव स्वभाव चेतना आहे आणि त्याचे स्वभावविभावरूप परिणमन दिसून येते. अशाप्रकारे जो प्रतिसमय नवीन उत्पन्न होतो तोच पर्याय आहे. तसेच पुद्गल आपले जडत्व; स्पर्शादि गुणांनी युक्त आहे व त्यामध्ये स्निग्धरुक्षत्वरूपाने परिणमन दिसून येते. जीव, पुद्गलादि अजीव सर्वच वस्तुमात्र गुणपर्यायवान् आहेत.

विशेषार्थ - उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मक सद्भाव आणि गुणपर्यायात्मक सद्भाव हे विशेष ज्ञात होण्यासाठी दोन आहेत. वस्तुरूपाने तर दोन्ही एकच आहे. उत्पाद आणि व्यय हे प्रतिक्षण होणाऱ्या पर्यायाचे स्वरूप आहे व कोणताही पर्याय उत्पादव्ययात्मक असतोच, त्या दोन्ही लक्षणामध्ये उत्पादव्यय व पर्यायामध्ये व्याप्ति व व्यंज्य-व्यंजक भावही आहे. या कारणाने ते एकच आहेत. तसेच ध्रुवता ही गुण आणि द्रव्याचे अभिव्यंजक आहे. गुणाचे लक्षणच ध्रुवता आहे. याप्रमाणे ध्रुवता आणि गुण यामध्ये व्याप्ती आहे व व्यंज्य-व्यंजकभाव आहे. म्हणून उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्त सद्भाव तसेच गुणपर्याययुक्त सद्भाव दोहोंचाही अर्थ एकच आहे. विशेष खुलासा व्हावा म्हणून भेदरूपाने कथन केले आहे. ॥ २३७ ॥

द्रव्याच्या उत्पादव्ययाचे स्वरूप सांगतात.

पडिसमयं परिणामो, पुव्वो णस्सेदि जायदे अण्णो ।

वत्थुविणासो पढमो, उववादो भण्णदे विदिओ ॥ २३८ ॥

अन्वयार्थ - (परिणामो पडिसमयं) जो काही प्रतिसमय होणारा वस्तूचा परिणाम आहे. **(पुव्वो णस्सदि, अण्णो जायदे)** त्यापैकी जो पूर्व परिणाम आहे त्याचा वर्तमानसमयामध्ये व्यय होतो आणि दुसराच अन्य वर्तमान परिणाम उत्पन्न होतो. **(पढमो वत्थुविणासो)** तर जो पूर्वपर्यायरूप परिणत वस्तूचा नाश **[व्यय]** आहे आणि **(उववादो भण्णदे विदिओ)** दुसरा जो वर्तमानपर्याय, त्यारूपाने द्रव्याचा उत्पाद म्हणतात. याप्रमाणे उत्पाद आणि व्यय वस्तुमध्ये होतात.

विशेषार्थ - वस्तू परिणामाशी तन्मय आहे. परिणाम उत्पादव्ययरूप आहे. म्हणून त्यास द्रव्याचे उत्पाद-व्यय उपचाराने म्हणतात. तत्त्वतः तर द्रव्य नित्य व एकरूप आहे.

आता द्रव्याचे ध्रुवत्व सांगतात -

णो उप्पज्जदि जीवो, दव्वसरुवेण णेय णस्सेदि ।

तं चेव दव्वमित्तं, णिच्चत्तं जाण जीवस्स ॥ २३९ ॥

अन्वयार्थ - (जीवो दव्वसरुवेण णो उपज्जदि णेय णस्सेदि) जीव पदार्थ द्रव्यरूपाने न उत्पन्न होतो, न नाश पावतो **(तं चेव दव्वमित्तं जीवस्स णिच्चत्तं जाण)** म्हणून द्रव्यदृष्टीने जीवाचे नित्यत्व आहे.

भावार्थ - जीव आपले त्रिकाली अस्तित्व व ध्रुव चेतनास्वभाव या अपेक्षेने कधीही उत्पन्न होत नाही अथवा नष्ट होत नाही. केव्हाही नवीन जीवपदार्थ उत्पन्न होत नाही व आहे त्या जीवाचा सर्वथा नाश होत नाही. हेच जीवाचे नित्यत्व आहे. तसेच वस्तुमात्राचे नित्यत्व जाणावे. ॥ २३९ ॥

द्रव्यपर्यायाचे स्वरूप

अण्णइरुवं दव्वं, विसेसरुवो हवेइ पज्जाओ ।

दव्वं पि विसेसेण हि, उपज्जदि णस्सदे सतदं ॥ २४० ॥

अन्वयार्थ - (अण्णइरुवं दव्वं) जीवादि पदार्थ आपल्या गुणपर्यायामध्ये [अन्वयरूपाने] व्यापक असल्यामुळे त्यास अन्वय म्हणतात. **[अन्वय**

म्हणजेच व्यापक सामान्य.] (विसेसरुवो पज्जाओ हवेइ) आणि जो पर्याय आहे तो प्रतिसमय नवीन असतो म्हणून विशेष आहे. **(विसेसेण दव्वं पि सतदं उप्पज्जदि णस्सदे)** आणि पर्याय म्हणजेच विशेष. **या अपेक्षेने द्रव्यही प्रतिसमय उत्पन्न होते आणि नष्ट होते. असे म्हणण्यात येते.**

भावार्थ - पर्यायामधील अन्वयरूप व्यापक सामान्यभावाला द्रव्य म्हणतात. आणि जे विशेष आहेत, त्यांनाच पर्याय म्हणतात. म्हणून पर्यायार्थिकनयाने (विशेषरूपाने) द्रव्यासही उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मक म्हणतात. असे मात्र नाही की, पर्याय ही द्रव्यापासून वेगळी वस्तू असून ते विशेष द्रव्यापासून भिन्न आहेत. परंतु द्रव्य व पर्याय अभेदरूप एकद्रव्य आहे. म्हणून पर्यायाच्या अपेक्षेने द्रव्याला कथंचित् भिन्न व उत्पन्न - नष्ट म्हणण्यात येते. ॥ २४० ॥

गुणाचे स्वरूप -

सरिसो जो परिणामो, अणाइणिहणो हवे गुणो सो ही ।

सो सामण्णसरुवो, उपज्जदि णस्सदे णेय ॥ २४१ ॥

अन्वयार्थ - (जो परिणामो सरिसो अणाइणिहणो सो वि गुणो हवे) जो द्रव्याचा लक्षणभूत स्वभाव परिणाम सदृश असतो. [पूर्व, उत्तर सर्व पर्यायामध्ये सारखा असतो.] अनादि निधन असतो त्यासच गुण म्हणतात. **(सो सामण्णसरुवो उपज्जदि णस्सदि णेय)** तो गुण सामान्यरूपाने कधीही उत्पन्न होत नाही व नष्टही होत नाही.

भावार्थ - ज्याप्रमाणे जीवद्रव्याचा चैतन्यगुण सर्व पर्यायामध्ये विद्यमान आहे, अनादिनिधन आहे तो सामान्यरूपाने कधीही उत्पन्न होत नाही व नष्ट होत नाही; प्रत्येक पर्यायामध्ये विशेषरूपाने प्रगट व्यक्त दिसून येतो. असे गुणाचे स्वरूप आहे. असेच प्रत्येक द्रव्याचे आपआपले साधारण गुण (सामान्य गुण) आणि असाधारण गुण आहेत. ॥ २४१ ॥

आता सांगतात - जो अस्थायी स्वभाव म्हणजे गुणाभास आहे तो तर विशेषरूपाने उत्पन्न होतो व नष्टही होतो. जो समस्त गुण-पर्यायामध्ये तन्मयरूपाने व्यापक आहे तेच द्रव्य आहे -

सो वि विणस्सदि जायदि, विसेसरुवेण सव्व दव्वेसु ।

द्व्यगुणपञ्जयाणं, एयत्तं वत्थु परमत्थं ॥ २४२ ॥

अन्वयार्थ - (सो वि सव्वदव्वेसु विसेसरुवेण विणस्सदि जायदि)

गुणही द्रव्यामध्ये विशेषरूपाने (म्हणजे गुणपर्यायाच्या अपेक्षेने) उत्पन्नही होतात व नष्टही होतात. (द्व्यगुणपञ्जयाणं एयत्तं) याप्रमाणे द्रव्य-गुण-पर्यायांचे एकत्व आहे. (परमत्थं वत्थु) आणि तीच परमार्थभूत वस्तू आहे.

भावार्थ - गुणाचे लक्षण जरी द्रव्याच्या लक्षणापासून वेगळे असले तरीही प्रदेशाच्या अपेक्षेने द्रव्य व गुण एकच आहेत. म्हणून ते एकच पदार्थ आहेत. परंतु संज्ञा, लक्षण प्रयोजनादिकाच्या अपेक्षेने त्यामध्ये भेद करण्यात येतो. जे पर्याय उत्पन्न व नष्ट होतात ते तर गुणगुणीचे विकार आहेत. त्या अपेक्षेने गुणही उत्पन्न होतात आणि नष्ट होतात असे म्हटल्या जाते. याचप्रकारे वस्तूचे नित्यानित्यात्मक स्वरूप आहे.

द्रव्यगुणपर्याय मिळून एक अखंड द्रव्य आहे व तेच वस्तूचे परमार्थ स्वरूप आहे. ॥ २४२ ॥

आतां येथे विकल्प उत्पन्न होतो की, द्रव्यामध्ये पर्याय उत्पन्न होतात आणि नाश पावतात. ते विद्यमान पर्यायच उत्पन्न होतात की अविद्यमान पर्याय उत्पन्न होतात? त्या विकल्पाचे निराकरण करतात-

जदि दव्वे पञ्जाया, विविज्जमाणा तिरोहिदा संति ।

ता उप्पत्ती विहला, पडपिहिदे देवदत्तिव्व ॥ २४३ ॥

अन्वयार्थ - (जदि दव्वे पञ्जाया विहिज्जमाणा तिरोहिदा संति) जर द्रव्यामध्ये जे पर्याय आहेत ते सर्व सदैव विद्यमान असून तिरोहित असतात वा आविर्भूत असतात असे मानण्याचा कोणाचा विकल्प असेल तर त्याचे निराकरण करतात की, (पडपिहिदेव देवदत्तिव्व ता उप्पत्ती विहला) ज्याप्रमाणे कोणी एक देवदत्त कपड्याने झाकलेला होता, कपडा दूर केल्यानंतर जर असे म्हटले की, 'हा देवदत्त उत्पन्न झाला'. तर याप्रमाणे पर्यायांचा उत्पाद सांगणे (म्हणजे विद्यमान परंतु तिरोहित कार्यच उत्पन्न होतात. अविद्यमान व अनुत्पन्न असे कोणतेही कार्य नाही.) हे परमार्थ नव्हे, ठीक नव्हे. परंतु असे म्हणणे हे विफल

निरर्थक आहे. याच जे असे मानतात त्यांची मान्यता समीचीन नाही. म्हणून विद्यमान पर्यायास आविर्भाव म्हणण्याऐवजी अविद्यमान पर्यायाचा उत्पाद होणे हे म्हणजे अधिक तर्कशुद्ध आहे, वस्तुस्वरूपाशी अविरोधी आहे. ॥ २४३ ॥

विशेषार्थ - साख्य असे मानतात की प्रकृति आणि पुरुष, कार्य आणि कारण दोन्ही सदैव विद्यमान नित्य आहेत. त्यामुळे त्यांचा उत्पाद-व्यय होतच नाही. तर फक्त तिरोभाव किंवा आविर्भाव असतो.

मातीमध्ये आजच सदैव घट कपालादि सर्वच कार्ये युगपत् विद्यमान आहेत. फक्त एक कार्य कार्यक्षणी आविर्भूत असते. शेष सर्व तिरोहित असतात. आविर्भाव आणि तिरोभाव दोहोमध्येही विद्यमानता समानच असते. फक्त एक प्रगट-व्यक्त असतो त्यास आविर्भाव म्हणतात व अवशिष्ट अप्रगट असतात. त्यांना तिरोभाव म्हणतात. ते पर्यायरूप कार्याचा उत्पाद-व्यय मानत नाहीत. आविर्भाव तिरोभाव मानतात. जैनदर्शनाचे म्हणणे आविर्भाव-तिरोभाव हे कार्याचे पर्यायाचे लक्षणच नाही. जो पर्याय असतो तो त्यापूर्वी त्या द्रव्यामध्ये त्या पर्यायरूपाने कधीही विद्यमान असत नाही. त्यामुळे जैन त्या पर्यायाचा पूर्वी व नंतर तिरोभाव मानत नाहीत. तर ते पर्याय पूर्वीही व नंतरही अविद्यमानच असतात; म्हणून जैन उत्पाद-व्यय मानतात, आविर्भाव तिरोभाव मानत नाहीत. याच विकल्पाचा उत्थानिकेमध्ये निर्देश असून त्याचे खंडण करून जैनमताचे मंडण केले आहे. ॥ २४३ ॥

सव्वाण पञ्जयाणां, अविज्जमाणाण होदि उप्पत्ती ।

ता कालाईलद्धीए अणाइणिहणम्मि दव्वम्मि ॥ २४४ ॥

अन्वयार्थ - (अणाइणिहणम्मि दव्वम्मि) अनादिनिधन अशा द्रव्यामध्ये (कालाईलद्धीए) कालादि लब्धीचा योग असतांना (सव्वाण अविज्जमाणाणां पञ्जयाणां उप्पत्ती होदि) सर्वच अविद्यमान पर्यायाची उत्पत्ती दिसून येते.

भावार्थ - अनादिनिधन द्रव्यामध्ये कालादि लब्धीचा योग प्राप्त झाला असतांना अविद्यमान असे अनागत पर्यायही आपल्या स्वकाली उत्पन्न होतात. असे नाही की, सर्वच पर्याय-कार्ये द्रव्यामध्ये युगपत्

विद्यमान असतात आणि ती झाकली जातात, तिरोभूत असतात; समया-समयास क्रमाने पूर्वी न झालेले परिणामच वस्तुमध्ये उत्पन्न होतात. द्रव्य म्हणजे त्रिकालवर्ती अनंत पर्यायांचा एक अखंड समुदाय आहे. त्यामध्ये कालभेदाने पर्याय एकामागे एक आपल्या नियत काळी क्रमाने होतात.

विशेषार्थ - मागील गाथेत सांख्यांची मान्यता व खंडण केलेले आहे व या गाथेत जैनमताचे मंडण केलेले आहे. ॥ २४४ ॥

द्रव्य आणि पर्यायामध्ये कथंचित् भेद व कथंचित् अभेद दाखवितात-

दव्वाणपञ्जयाणं धम्मविवक्खाइ कीरए भेओ ।

वत्थुसरुवेण पुणो, ण हि भेओ, सक्कदे काऊं ॥ २४५ ॥

अन्वयार्थ - (दव्वाणपञ्जयाणं धम्मविवक्खाइ भेओ कीरए) द्रव्य आणि पर्याय यामध्ये धर्माच्या अपेक्षेने भेद करण्यात येतो. (पुणो वत्थुसरुवेण भेओ काऊं ण हि सक्कदे) पुनः वस्तुस्वरूपाने भेद करता येणे शक्य नाही.

भावार्थ - द्रव्य आणि पर्याय यामध्ये धर्म व धर्मी या अपेक्षेने भेद सर्वथा मानतात. धर्म म्हणजे वस्तुमध्ये क्रमाने होणारे परिणाम व ज्या वस्तूचे ते परिणाम आहेत त्यास धर्मी म्हणतात. धर्म-धर्मी म्हणजे पर्याय-पर्यायवान्. वस्तू अपेक्षेने प्रदेश व व्यापक सामान्य या दृष्टीने धर्म व धर्मीमध्ये भेद करता येत नाही. द्रव्य आणि पर्याय यामध्ये कथंचित् अभेद आहे. ॥ २४५ ॥

नैय्यायिक धर्म आणि धर्मी सर्वथा भिन्न मानतात. त्याचे खंडण या अनेकान्तद्वारा सहजच होते. ॥ २४५ ॥

द्रव्य आणि पर्याय यामध्ये सर्वथा भेद मानण्यात दोष -

जदि वत्थुदो विभेदो, पञ्जयदव्वाण मण्णसे मूढ ।

तो णिरवेक्खा सिद्धी, दोण्हं पि य पावदे णियमा ॥ २४६ ॥

अन्वयार्थ - जे द्रव्य पर्याय यामध्ये भेद मानतात त्यांना सांगतात की, (मूढ जदि पञ्जयदव्वाणं वत्थुदो विभेदो मण्णसे) हे मूढ ! जर पर्याय आणि पर्यायवान् द्रव्य यामध्ये तू सर्वथा भेद मानतोस तर (दोण्हं पि य) तर द्रव्य आणि पर्याय या दोहोंचीही (णिरवेक्खा सिद्धी णियमा पावदे)

तर दोन्ही निरपेक्ष, अत्यंत भिन्न सिद्ध होतात.

भावार्थ - या मान्यतेमध्ये द्रव्य आणि पर्याय सर्वथा भिन्न भिन्न, निरपेक्ष सिद्ध होतील. त्यामध्ये धर्म-धर्मीपणा राहणार नाही. धर्म-धर्मी यात कथंचित् अभेद (प्रदेशद्वारा एकत्व) असतो. ॥ २४६ ॥

विज्ञानाद्वैतवादी एक मात्र ज्ञानविकल्परूपाने विश्व मानतात व बाह्य पदार्थ मानत नाहीत त्यांच्या मान्यतेत दोष दाखवितात -

जदि सव्वमेव णाणं णाणारुवेहिं संठिदो एक्कं ।

तो ण वि किंपि वि णेयं, णेयेण विणा क्हं णाणं ॥ २४७ ॥

अन्वयार्थ - (जदि सव्वमेव एक्कं णाणं) जर सर्व पदार्थ म्हणजे एक ज्ञानविकल्परूप मात्र आहेत, ज्ञानाविणा ज्ञेय स्वतंत्र नसतील तर (णाणारुवेण संठिदं) ते ज्ञानच नानारूपाने मात्र स्थित आहे असे मानावे लागेल. (तो ण वि किंपि वि णेयं) जर असे मानले तर कोणतेही दुसरे ज्ञेय सिद्ध होणारच नाही (णेयेण विणा क्हं णाणं) आणि ज्ञेयाशिवाय ज्ञानाची प्रगट सिद्धी तरी कशी होणार ?

भावार्थ - विज्ञानाद्वैतवादी बौद्ध असे मानतात की, शेवटी वस्तुतत्त्व एक ज्ञानमात्रच आहे; तेच अनेकरूप दिसते. ज्ञानमात्ररूपाने पदार्थांचे अस्तित्व आहे. त्यांना संबोधतात की, जर तत्त्व एक ज्ञानमात्रच असेल तर ज्ञेय कोणीही असणार नाही. आणि जर ज्ञेय नसेल तर ज्ञानाची प्रसिद्धी कशी होणार? अर्थात् ज्ञेयाविना ज्ञानाचे अस्तित्व सिद्ध होत नाही. ज्ञेयास जाणते त्यास ज्ञान म्हणतात. यामध्ये ज्ञेय आणि ज्ञान हे अत्यंत भिन्नसत्ताक पदार्थ असले तरीही ज्ञेयज्ञायक या व्यवहारामुळे त्या दोहोंची परस्पर सिद्धी होते. ज्ञानाद्वैतवादामध्ये ज्ञानाचे अस्तित्व तरी कसे सिद्ध होणार ? ॥ २४७ ॥

घडपडजडदव्वाणि हि, णेयसरुवाणि सुप्पसिद्धाणि ।

णाणं जाणेदि यदो, अप्पादो भिण्णरुवाणि ॥ २४८ ॥

अन्वयार्थ - (घडपडजडदव्वाणि हि णेयसरुवाणि सुप्पसिद्धाणि) घट, पट आणि जड द्रव्ये ही प्रगटपणे ज्ञेयरूप आहेत, [फक्त ज्ञेयच आहेत, जाणत नाहीत म्हणून ज्ञान नाहीत.] (यदो णाणं जाणेदि) आणि एक ज्ञानमय आत्माच असा आहे की जो जाणण्याची क्रिया

करतो; उपरोक्त जडद्रव्ये जाणत नाहीत. म्हणून ती सर्व द्रव्ये (अप्पादो भिण्णरूवाणि) आत्म्यापासून भिन्न आहेत.

भावार्थ - जडरूप ज्ञेय द्रव्य तर आत्म्यापासून अत्यंत भिन्न आहेत कारण ती द्रव्ये जाणतच नाहीत, फक्त जाणण्यामध्ये येतात. त्यांचे अस्तित्व नाकारणे कसे शक्य आहे ? जर त्यांचे अस्तित्वच न मानले तर ज्ञानाची सिद्धी होणार नाही.

विशेषार्थ - जगातील सर्वच चेतन व अचेतन पदार्थ ज्ञेय आहेत. त्यापैकी अचेतन पदार्थ फक्त ज्ञेयच आहेत; ते जाणतच नाहीत परंतु चेतन आत्मा एकमात्र जाणतो. तो ज्ञेय व ज्ञान उभयरूप आहे. त्या दोहोमध्ये ज्ञेय-ज्ञायकाचा जो व्यवहार आहे त्यामुळे दोहोंची परस्पर सिद्धी होते. ॥ २४८ ॥

सर्व वस्तुमात्र ज्ञानस्वरूप मानण्यामध्ये दोष दर्शवितात.

जं सव्वल्लोयसिद्धं, देहं गेहादिबाहिरं दव्वं ।

जो तं पि णाणं मण्णदि, ण मुणदि सो णाणणामं पि ॥ २४९ ॥

अन्वयार्थ - (जं देहं गेहादि बाहिरदव्वं सव्वल्लोकसिद्धं) जे काही शरीर, घर वगैरे सर्व लोकांना ज्ञात असे बाह्य पदार्थ आहेत (जो तं वि णाणं मण्णदि) जो त्या सर्वांना ज्ञानरूप मानतो (सो णाणणामं पि ण मुणदि) तर वादी ज्ञानाचे नावही जाणत नाही.

भावार्थ - बाह्य जड पदार्थांनाही ज्ञानरूप मानणारा तर ज्ञानाचे स्वरूपच जाणत नाही. ते तर असो परंतु तो तर ज्ञानाचे नाव ही जाणत नाही. ॥ २४९ ॥

नास्तिकमताचे निराकरण -

अच्छीहिं पिच्छमाणो, जीवाजीवादि बहुविहं अत्थं ।

जो भणदि णत्थि किं चि वि सो झुट्ठाणं महाझुट्ठो ॥ २५० ॥

अन्वयार्थ - (जीवाजीवादि बहुविहं अत्थं अच्छीहिं पिच्छमाणो) जीव आणि अजीव नानाविध पदार्थांना आपल्या डोळ्यांने प्रत्यक्ष पाहतो तरीही (जो मण्णदि किं चि वि णत्थि) जो म्हणतो की जीव काहीही

नाही (सो झुट्ठाणं महाझुट्ठो) तो तर असत्य बोलणाऱ्यामध्येही महान् असत्यवादी आहे.

भावार्थ - प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या वस्तूचाही जो निषेध करतो तो महान् असत्यवादी आहे. ॥ २५० ॥

जो सव्वं पि य संतं, तासु वि असंतं क्हं होदि ।

णत्थिति किं चि तत्तो, अहवा सुण्णं क्हं मुणदि ॥ २५१ ॥

अन्वयार्थ - (जो सव्वं पि य संतं) जे सर्व पदार्थ सत्स्वरूप विद्यमान आहेत (तासु वि असंतं क्हं होदि) ते पदार्थ असत्स्वरूप अविद्यमान कसे असू शकतील ? (अहवा णत्थिति किंचि) अथवा काहीच नाही. सर्व शून्य आहे अशा (तत्तो सुण्णं क्हं मुणदि) शून्यास त्याने जाणले तरी कसे ?

भावार्थ - जी वस्तु विद्यमान आहे ती अविद्यमान कशी असू शकेल ? तसेच काहीच नाही असेही मानले तर जाणणाऱ्या 'मी'चाही अभाव मानावा लागेल. तेव्हा शून्य आहे असा निर्णय तरी कोण करील ? ॥ २५१ ॥

अथवा या गाथेचा अन्य पाठ दिसून येतो त्याचा अर्थ -

जदि सव्वं पि असंतं तासो वि य संतउं क्हं भणदि ।

णत्थिसि किं पि तच्चं, अहवा सुण्णं क्हं मुणदि ॥ २५१ ॥

अन्वयार्थ - (जं सव्वं पि असंतं तासो वि यं संतउं क्हं भणदि)

जर सर्वच वस्तू असत् आहेत तर असे म्हणणारा नास्तिकवादी सुद्धा अविद्यमान सिद्ध होईल. (णत्थिसि किं चि वि तच्चं अहवा सुण्णं क्हं मुणदि) तेव्हा कोणताच पदार्थ नाही असे तो कसे म्हणू शकेल ? अथवा जो काही नाहीच असे मानतो तो 'शून्य आहे' असे कसे जाणू शकतो ?

भावार्थ - स्वयं जाणणारा प्रत्यक्ष असूनही "काहीच नाही" असे म्हणणे हे तर महान् अज्ञानपणाचे द्योतक आहे. 'तत्त्व शून्य आहे' असे म्हणणे हाही तर प्रलापमात्र आहे. जर सांगणाराच नसेल तर सांगेल कोण ? म्हणून नास्तिकवादी यद्वातद्वा प्रलाप करणारा

आहे. ॥ २५१ ॥

किं बहुणा उत्तेण य, जित्तिमेत्ताणि संति णामाणि ।

तित्तिमेत्ता अत्था, संति हि णियमेण परमत्था ॥ २५२ ॥

अन्वयार्थ - (किं बहुणा उत्तेण य) फार बोलून कय ? (जित्तिमेत्ताणि णामाणि संति हि तित्तिमेत्ता अत्था णियमेण परमत्था संति) जेवढी नामें आहेत. तेवढेच नियमाने पदार्थ आहेत. ते सर्व परमार्थरूप आहेत.

भावार्थ - जेवढे नाम आहेत तेवढे सत्यार्थ पदार्थ आहेत. फार काय बोलावे व लिहावे ? जेवढे पदार्थवाचक नामे आहेत त्या प्रत्येक वाचक शब्दाचा वाच्य असलाच पाहिजे. याप्रमाणे विश्वातील पदार्थांचे वर्णन केले. ॥ २५२ ॥

त्या सर्व पदार्थांना जाणणाऱ्या ज्ञानाचे स्वरूप सांगतात -

णाणाधम्महिं जुदं, अप्पाणं तह परं पि णिच्छयदो ।

जं जाणेदि सजोगं, तं णाणं भण्णए समये ॥ २५३ ॥

अन्वयार्थ - (जं णाणाधम्महिं जुदं अप्पाणं तह परं पि णिच्छयदो सजोगं जाणेदिं तं णाणं समये भण्णदे) जे अनेकधर्मयुक्त अशा आत्मा किंवा अन्य पदार्थांला, जे आपणास ग्रहण करण्यास योग्य असतील, त्यांना निश्चयाने जाणते त्यास आगमामध्ये ज्ञान म्हटलेले आहे.

भावार्थ - जे आत्म्यास अथवा परद्रव्यास आपला ज्ञानावरणाचा क्षयोपशम अथवा क्षयानुसार जाणण्यायोग्य पदार्थांना जाणते ते ज्ञान आहे. हे ज्ञानाचे सामान्य-साधारण लक्षण आहे.

सकल प्रत्यक्ष केवलज्ञानाचे स्वरूप -

जं सव्वं पि पयासदि, दव्वपञ्जायसंजुदं लोयं ।

तह य अलोयं सव्वं, तं णाणं सव्वपच्चखं ॥ २५४ ॥

अन्वयार्थ - (जं दव्वपञ्जायसंजुदं सव्वं पि लोयं) जे ज्ञान द्रव्य व पर्याययुक्त सर्वच लोकास (तह य सव्वं अलोयं पयासदि) तसेच सर्व अलोकास प्रकाशित करते - जाणते (तं सव्वं पच्चखं णाणं) ते सर्वप्रत्यक्ष केवलज्ञान आहे. ॥ २५४ ॥

ज्ञान सर्वगत आहे,

सव्वं जाणदि जम्हा, सव्वगयं तं पि वुच्चदे तम्हा ।

ण य पुण विसरदि णाणं, जीवं चइउण अण्णत्थ ॥ २५५ ॥

अन्वयार्थ - (जम्हा सव्वं जाणदि तम्हा तं पि सव्वगयं वुच्चदे) ज्याअर्थी ज्ञान सर्व लोक-अलोकास जाणते त्याअर्थी त्यास सर्वगत म्हटलेले आहे. (पुण णाणं जीवं चइउण अण्णत्थ ण य विसरदि) तथापि ज्ञान जीवाला सोडून अन्य ज्ञेयपदार्थांमध्ये जात नाही.

भावार्थ - ज्ञान सर्व लोक अलोकास जाणते म्हणून त्यास सर्वगत - सर्वव्यापक म्हणतात. तरीही तो जीवाचा गुण आहे, म्हणून ज्ञान जीव सोडून अन्यत्र असत नाही.

विशेषार्थ - सर्वास जाणते या एकाच अपेक्षेने त्यास सर्वगत म्हटले आहे. तत्त्वतः तर ते आत्म्यामध्येच आहे. अन्य पदार्थांत जात नाही. ॥ २५५ ॥

हीच गोष्ट म्हणजे ज्ञान जीवप्रदेशामध्ये राहूनही सर्वच पदार्थांना जाणते हे स्पष्ट करतात -

णाणं ण जादि णेयं, णेयं पि ण जादि णाणदेसम्मि ।

णियणियदेसठियाणं, ववहारो णाणणेयाणं ॥ २५६ ॥

अन्वयार्थ - (णाणं णेयं ण जादि) ज्ञान आपले प्रदेश सोडून ज्ञेयाच्या प्रदेशात जात नाही. (णेयं पि णाणदेसम्मि ण जादि) ज्ञेय पदार्थ देखील आपले स्थान [प्रदेश] सोडून ज्ञानप्रदेशामध्ये जात नाहीत. (णियणियदेसठियाणं णाणणेयाणं ववहारो) आपआपल्या क्षेत्रामध्ये स्थित ज्ञान आणि ज्ञेय यामध्ये ज्ञेय-ज्ञायक व्यवहारमात्र आहे.

भावार्थ - जसे दर्पण आपल्या स्थानी आहे, मोर आदि पदार्थ आपल्याच ठिकाणी आहेत. तरीही दर्पणाचा स्वच्छता स्वभाव असा आहे की, जणू बाह्यस्थित अशा मोर वगैरे बिंबरूप पदार्थ त्या दर्पणाच्या स्वच्छतेमध्ये सामावलेले आहेत. असाच ज्ञान-ज्ञेयाचा व्यवहार जाणावा.

विशेषार्थ - ज्ञानस्वभावाच्या स्वच्छतेमध्ये जगातील सर्वच मूर्त,

अमूर्त, जड, चेतन आदि पदार्थांचे आकार स्वयंमेव सामावलेले आहेत. ते ज्ञान न ज्ञेयामध्ये गेले, न ज्ञेय ज्ञानामध्ये आले. दोन्हीही आपल्या स्थानीच आहेत. ज्ञान स्वभावतः स्वच्छस्वरूप ज्ञायक आहे व पदार्थ स्वरूपाने प्रमेय आहेत, ज्ञेय आहेत. आत्मा ज्ञानरूपाने परिणमतो व त्याचवेळी पदार्थ ज्ञेयरूपाने परिणमतात. अशा परिणामद्वारा दोहोमध्ये ज्ञेयज्ञायकपणाचा व्यवहार होतो. ॥ २५६ ॥

मनःपर्यय, अवधि, मतिश्रुतज्ञानाची मर्यादा सांगतात -

मणपञ्जयविष्णाणं ओहिणाणं च देसपद्यकखं ।

मइसुयणाणं कमसो, विसदपरोक्खं परोक्खं च ॥ २५७ ॥

अन्वयार्थ - (मणपञ्जयविष्णाणं च ओहिणाणं देसपद्यकखं) मनःपर्यय ज्ञान आणि अवधिज्ञान दोन्ही देशप्रत्यक्ष आहेत. (मइसुयणाणं कमसो) मतिज्ञान आणि श्रुतज्ञान अनुक्रमे (विसदपरोक्खं च परोक्खं) विशद परोक्ष आहे आणि परोक्ष आहे.

भावार्थ - मनःपर्ययज्ञान, अवधिज्ञान एकदेश प्रत्यक्ष आहेत. कारण की, जेवढी या ज्ञानाची विषयमर्यादा आहे तेवढ्यांना ते विशद जाणतात. सर्वांना जाणत नाहीत. म्हणून त्यांना **एकदेशप्रत्यक्ष** म्हटलेले आहे.

मतिज्ञान इंद्रिये व मनाचे निमित्ताने उत्पन्न होतात म्हणून ते **इंद्रिय प्रत्यक्ष- विशद प्रत्यक्ष असे म्हटले जाते**. याच कारणाने त्यास **सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष म्हणतात. परमार्थाने तर ते परोक्षच आहे.**

श्रुतज्ञान तर परोक्षच आहे. कारण ते न आत्मप्रत्यक्ष आहे, न इंद्रियप्रत्यक्ष आहे. ॥ २५७ ॥

इंद्रियज्ञान आपल्या योग्य विषयांनाच ग्रहण करते -

इंदियजं मदिणाणं, जुगं जाणेदि पुगलं दव्वं ।

माणसणाणं च पुणो, सुयविषयं अक्खविसयं च ॥ २५८ ॥

अन्वयार्थ - (इंदियजं मदिणाणं जुगं पुगलं दव्वं जाणेदि) इंद्रियजन्य मतिज्ञान आपल्या योग्य विषयभूत पुद्गल द्रव्यांनाच इंद्रियाचे निमित्ताने जाणते. ज्या इंद्रियाचा जो विषय आहे त्यालाच ते जाणते. (माणसणाणं च पुणो) आणि मननिमित्तक ज्ञान मात्र (सुयविषयं च अक्खविसयं)

श्रुतविषय [म्हणजे शास्त्रवचन वाचून वा ऐकून त्याच्या अर्थाचे जे ज्ञान होते] आणि इंद्रियांच्या ग्राह्य विषयांनाही जाणते. ॥ २५८ ॥

इंद्रियज्ञानरूप उपयोगाची प्रवृत्ती क्रमपूर्वकच होते.

पंचेदियणाणाणं, मज्जे एगं च होदि उवजुत्तं ।

मणणाणे उवजुत्ते, इंदियणाणं ण जाएदि ॥ २५९ ॥

अन्वयार्थ - (पंचेदियणाणं मज्जे एगं च उवजुत्तं होदि) ज्ञान तर पाचही इंद्रियद्वारा होते. परंतु एका वेळी एकाच इंद्रियद्वाराने ज्ञान उपयुक्त होते. पाचही इंद्रियद्वारा ज्ञानाची युगपत् प्रवृत्ती होत नाही. (मणणाणे उवजुत्ते) मनद्वारा जेव्हा ज्ञानाची प्रवृत्ती होते तेव्हा (इंदियणाणं ण जाएदि) तेव्हा इंद्रियज्ञान प्रवृत्त होत नाही.

भावार्थ - इंद्रिय व मननिमित्तक ज्ञानाची युगपत् प्रवृत्ती होत नाही. एका समयी एक कोणतेही इंद्रिय वा मन या दोनपैकी एकानेच ज्ञान प्रवृत्त होते. जेव्हा हा जीव घटास जाणतो तेव्हा ते ज्ञान अन्यपदार्थास ग्रहण करत नाही. याप्रमाणे या दोन मतिज्ञान आणि श्रुतज्ञानामध्ये क्रमप्रवृत्ती आहे.

इंद्रिय व मनजनित ज्ञानामध्ये क्रमप्रवृत्ती सांगितलेली आहे. तेथे आशंका उत्पन्न होते की, पाचही इंद्रियद्वारा होणारे ज्ञान तरी युगपत् होऊ शकते की नाही ? याचे उत्तर देतात -

एकं कालं एगं, णाणं जीवस्स होदि उवजुत्तं ।

णाणा णाणाणि पुणो, लद्धिसहावेण वुच्चंति ॥ २६० ॥

अन्वयार्थ - (जीवस्स एके कालं एगं णाणं उवजुत्तं होदि) संसारी जीवास एकाकाळी एकाच इंद्रियद्वारा होणारे ज्ञान उपयोगरूप असते. म्हणजे एकाच इंद्रियाच्या अवलंबनाने उपयोगाची प्रवृत्ती होते. (पुणो लद्धिसहावेण णाणा णाणाणि वुच्चंति) आणि क्षयोपशमरूप लब्धीच्या अपेक्षेने अनेक ज्ञाने सांगितलेली आहेत.

भावार्थ - भावेन्द्रियाचे दोन भेद सांगितलेले आहेत. १ लब्धिरूप आणि २ उपयोजरूप. ज्ञानावरण कर्माचा क्षयोपशम असतांना आत्म्याला जी जाणण्याची शक्ती प्राप्त होते त्यास **लब्धी** म्हणतात. ती पाच इंद्रिये

आणि मन या द्वारा जाणण्याची शक्ती तर ज्या जीवास जसा एकन्द्रियादि जातिनामकर्माचा उदय असेल तदनुसार तर एकाच वेळी असते. त्या शक्तीचे व्यक्त कार्यास **उपयोग** म्हणतात. ती उपयोगाची प्रवृत्ती एकाच विषयाचे आश्रयाने होते. असाच तो क्षयोपशम आहे. ॥ २६० ॥

वस्तु मात्र अनेकांतात्मक आहे; तीच अपेक्षावश एकान्तरूपही आहे -

जं वत्थु अणेयन्तं, एयंतं तं पि होदि सविपेक्खं ।

सुयणाणेण णयेहिं य, णिरवेक्खं दीसए णेव ॥ २६१ ॥

अन्वयार्थ - (जं वत्थु अणेयंतं) जी वस्तू अनेकांतात्मक आहे (तं पि सविपेक्खं एयंतं पि होदि) तीच वस्तू एका धर्माच्या अपेक्षेने एकान्तरूप ही ज्ञात होते. (सुयणाणेण णयेहिं य णिरवेक्खं दीसए णेव) परंतु श्रुतज्ञान प्रमाणद्वारा ग्रहण करावे तर ती अनेकांतात्मकच प्रतीत होते. आणि नय श्रुतज्ञान प्रमाणाचे अंश आहेत. नयदृष्टीने पाहावे तर वस्तू एकान्तरूप दिसते. ते अपेक्षारहित नाही, कारण निरपेक्ष नय मिथ्या आहेत. निरपेक्ष नयाने वस्तुचे यथार्थ ज्ञान होत नाही.

भावार्थ - प्रमाण तर वस्तूच्या सर्व धर्मांना युगपत् सकलादेशरूपाने ग्रहण करते आणि नय एक एक धर्मद्वारा वस्तूला ग्रहण करतो. म्हणून एक नय, दुसऱ्या प्रतिपक्षी धर्मास ग्रहण करणाऱ्या नयाची अपेक्षा राखेल तर तो यथार्थ असून त्याद्वारा वस्तूची सिद्धी होते. परंतु निरपेक्ष नय वस्तुस्वरूपाची सिद्धी करत नाहीत. म्हणून प्रमाणअपेक्षेने वस्तू अनेकांतात्मक आहे आणि नयदृष्टीने एकान्त आहे हे सम्यग्ज्ञान आहे. ॥ २६१ ॥

श्रुतज्ञान परोक्षरूपाने सर्वास प्रकाशित करते -

सव्वं पि अणेयंतं, परोक्खरूवेण जं पयासेदि ।

तं सुयणाणं भण्णदि, संसयपहुदिहिं परिचित्तं ॥ २६२ ॥

अन्वयार्थ - (जं सव्वं पि अणेयंतं परोक्खरूवेण पयासेदि) जे ज्ञान सर्व अनेकान्तात्मक पदार्थांना - अनेक धर्मरूपाने - प्रकाशित करते

जाणते आणि जे (**संसयपहुदीहिं परिचित्तं**) १ संशय २ विपर्यय व ३ अनध्यवसाय ह्या तीन दोषांनी रहित आहे (**तं सुयणाणं भण्णदि**) त्यास आगमामध्ये श्रुतज्ञान म्हटलेले आहे.

भावार्थ - ते सर्व पदार्थांना परोक्षरूपाने अनेक धर्मात्मक स्वरूपाने प्रकाशित करते ते श्रुतज्ञान होय. शास्त्रवचन वाचून वा ऐकून अर्थास जाणते ते परोक्षच जाणते व शास्त्रामध्ये तर सर्वच पदार्थ अनेक धर्मात्मक सांगितलेले आहेत. म्हणून श्रुतज्ञानाचा विषय सर्वच पदार्थ असून जो उपदेशपूर्वक जाणतो तेव्हा त्यामध्ये १ संशय २ विपर्यय व ३ अनध्यवसाय हे तीन दोष राहात नाहीत. ॥ २६२ ॥

आता श्रुतज्ञानाचे विकल्प जे नय त्याचे स्वरूप सांगतात -

लोयाणं ववहारं, धम्मविवक्खाइ जो पसाहेदि ।

सुयणाणस्स वियप्पो, सो वि णओ लिंगसंभूदो ॥ २६३ ॥

अन्वयार्थ - (जो लोयाणं ववहारं धम्मविवक्खाइ पसाहेदि) लोकमध्ये एकधर्मद्वारा जो व्यवहार होतो तो वस्तूला वस्तूच्या एका धर्माच्या अपेक्षेने ग्रहण करतो, (**सुयणाणस्स वियप्पो**) तो श्रुतज्ञानाचा भेद असून (**लिंगसंभूदो**) लिंगापासून उत्पन्न झालेला आहे (**सो वि णओ**) तो नय आहे.

भावार्थ - वस्तूला तिच्याच एका धर्माच्या प्रधानतेने जो लोकव्यवहार सिद्ध करतो तो श्रुतज्ञानाचा अंश नय आहे. तो साध्य धर्माला हेतूने सिद्ध करतो. जसे - वस्तूच्या अस्तित्व धर्माच्या मुख्यतेने ग्रहण करून त्यास सिद्ध करतो की, “आपल्या द्रव्यक्षेत्र कालभावाने वस्तू सत्स्वरूप आहे, तो नय हेतूपूर्वक प्रवृत्त होतो. ॥ २६३ ॥

नय एका धर्मास कसा ग्रहण करतो हे सांगतात -

णाणाधम्मजुदं पि य, एयं धम्मं पि वुच्चदे अत्थं ।

तस्सेय विवक्खादो, णत्थि विवक्खा हु सेसाणं ॥ २६४ ॥

अन्वयार्थ - (णाणाधम्मजुदं पि य एयं धम्मं पि वुच्चदे अत्थं) पदार्थ अनेक धर्मांनी युक्त आहे, तरीही नय एक धर्मद्वारा वस्तूला ग्रहण

करतो (तस्सेय विवक्खादो हु सेसाणं विवक्खा णत्थि) कारण की जेथे एका धर्माच्या विवक्षेने कथन करतात तेव्हा ती वस्तू त्याच धर्मरूपाने ज्ञात होते. तेव्हा अन्य धर्म गौण पडतात. त्यांची विवक्षा असत नाही.

भावार्थ - जसे जीव पदार्थांमध्ये अस्तित्व - नास्तित्व, नित्यत्व - अनित्यत्व, एकत्व - अनेकत्व, चेतनत्व, अमूर्तत्व, आदि अनेक धर्म आहेत. त्यापैकी एका धर्माच्या विवक्षेने सांगतात की, जीव चेतनस्वरूपच आहे. इत्यादि. तेथे अन्य धर्माची विवक्षा असत नाही, म्हणून ते गौण असतात. परंतु असे मात्र समजू नये की, तेव्हा अन्य धर्माचा वस्तूमध्ये अभाव आहे, परंतु प्रयोजनवश तो नय एका धर्मास मुख्य करून त्या द्वारा वस्तूचे ग्रहण करतो. अन्य धर्माची विवक्षा असत नाही. ॥ २६४ ॥

आता वस्तूच्या एका धर्माला, त्याच्या वाचक शब्दास, वाक्यास आणि त्याचे ज्ञानास नय म्हणतात हे सांगतात -

सो चि य इक्को धम्मो, वाचयसद्दो वि तस्स धम्मस्स ।

तं जं जाणदि तं णाणं, ते तिण्णि वि णयविसेसा य ॥ २६५ ॥

अन्वयार्थ - (सो चिय इक्को धम्मो) जो विवक्षित आहे तो वस्तूचा एक धर्म, (वाचयसद्दो वि तस्स धम्मस्स) त्या धर्माचा वाचक शब्द (तं जं जाणदि तं णाणं) आणि त्या धर्मास जे ग्रहण करते ते ज्ञान (ते तिण्णि वि णयविसेसा) हे तीनही नयाचे विशेष आहेत.

भावार्थ - वस्तूच्या अंशरूप धर्मास ग्रहण करणारे ज्ञान, त्या धर्माचा वाचक शब्द आणि तो वस्तुधर्म हे तिन्ही जसे प्रमाण आहेत तसेच नयरूपही आहेत. वस्तूचा धर्म हा अर्थनय आहे, त्याचा वाचक शब्द शब्दनय म्हटल्या जातो व त्यास जाणणारे ज्ञान ज्ञाननय आहे. त्या धर्मास व वाचक वाक्यास नय म्हटले आहे ते उपचाराने. ज्ञाननय हाच स्वरूपाने नय म्हणजे श्रुतज्ञानाचा परिणाम आहे. ॥ २६५ ॥

वस्तूच्या एका धर्मास ग्रहण करणाऱ्या ज्ञानास मिथ्यात्व कसे व कां म्हणतात? याचे उत्तर पुढील गाथेत देतात -

जे साविक्खा सुणया णिरविक्खा ते वि पुण दुण्णया होंति ।

सयलववहारसिद्धी, सुणयादो होदि णियमेण ॥ २६६ ॥

अन्वयार्थ - (साविक्खा ते सुणया) आतापावेतो ज्याचा नय म्हणून निर्देश केला आहे ते परस्पर सापेक्ष असतील तर ते सुनय आहेत (णिरवेक्खा ते वि दुण्णया होंति) आणि जेव्हा तेच नय निरपेक्ष असतात तेव्हा ते दुर्नय म्हटले जातात. (सुणयेण सयलववहारसिद्धी णियमेण होदि) आणि जो काही लोकव्यवहार आहे त्याची सिद्धी अथवा सामंजस्य हे सुनयानेच सिद्ध होतात.

भावार्थ - जे नय परस्पर सापेक्ष असतात ते सर्वच सुनय आहेत. आणि जे परास्पर निरपेक्ष आहेत ते दुर्नय - मिथ्यानय आहेत. सापेक्ष नयाने सर्व व्यवहाराची सिद्धी होते. ते सम्यग् नय आहेत. आणि कुनयाने सर्व व्यवहाराचा लोप होतो. ते मिथ्यानय आहेत.

विशेषार्थ - सापेक्षनय व निरपेक्ष नयांचा खुलासा.

मागे हे पाहिलेच आहे की प्रत्येक वस्तू १ अस्तित्व - नास्तित्व (सत-असत) २ एक-अनेक ३ नित्यत्व-अनित्यत्व व ४ तत्स्वरूप - अतत्स्वरूप अशा दोन प्रतिपक्षी धर्मांनी युगपत् सहित आहेत.

प्रतिपक्षी याचा विरोधी असा अर्थ नाही. जे एकावेळी असू शकत नाही त्यांना विरोधी धर्म म्हणतात. परंतु जे वर वर कथनमात्र विरोधी दिसतात परंतु वस्तूमध्ये युगपत् विद्यमान असतात त्यांना प्रतिपक्षी धर्म म्हणतात - प्रत्येक वस्तू प्रतिक्षण उभय प्रतिपक्षी धर्मांनी सहित आहे.

वस्तूमध्ये ते दोन्ही धर्म युगपत् असतात; म्हणूनच त्यांना सापेक्ष धर्म असे म्हणतात. परंतु त्यांचे युगपत् कथन करता येत नाही. म्हणून प्रयोजनवश एका धर्मास मुख्यता देवून त्याद्वारा वस्तूचे ग्रहण करण्यात येतो, तेव्हा अन्य प्रतिपक्षी धर्म वस्तूमध्ये असूनही अपेक्षित असत नाही म्हणून त्यास गौण म्हणतात.

प्रतिपक्षी धर्म जरी गौण असेल तरी त्याचे वस्तूमध्ये अस्तित्व आहे. अशा मान्यतेने विवक्षित धर्मद्वारा वस्तूचे कथन करण्यात येते. त्यास उभय धर्माची, उभय वचनाची व उभय नयाची सापेक्षता असे

म्हणतात. परंतु विवक्षित धर्माचे कथन करत असतांना अन्य प्रतिपक्षी धर्म गौण न मानता त्याचे सर्वथा निराकरण अथवा निषेध करण्यात येते तेव्हा त्यांना निरपेक्ष नय म्हणतात.

जो एक धर्म विवक्षित असतो त्यास अपेक्षा म्हणतात. दुसरा प्रतिपक्षी धर्म गौण असतो त्याला उपेक्षा म्हणतात. अपेक्षा व उपेक्षा सहित नय म्हणजे मुख्यगौणता. यांनाच सापेक्षा नय म्हणतात. प्रतिपक्षी धर्माचा निषेध यास निराकरण म्हणतात. निराकरण पूर्वक एका धर्माच्या विवक्षेने कथन करण्यात येते. तेव्हा त्यांना निरपेक्ष नय म्हणतात. सापेक्ष नयद्वारा व्यवहाराची सिद्धी होते म्हणून त्यांना सम्यग् नय म्हणतात व निरपेक्ष नयांनी व्यवहार सिद्ध होत नाही. म्हणून त्यांना मिथ्या नय म्हणतात. ॥ २६६ ॥

अनुमानप्रमाण हेही परोक्षज्ञान आहे. त्याचे सोदाहरण स्वरूप सांगतात -

जं जाणिञ्जइ जीवो, इंद्रियवावारकायचिद्वाहिं ।

तं अणुमाणं भण्णदि, तं पि णयं बहुविहं जाण ॥ २६७ ॥

अन्वयार्थ - (जं इंद्रियवावारकायचेद्वाहिं जीवो जाणिञ्जइ तं अणुमाणं भण्णदि) जे ज्ञान इंद्रियव्यापार आणि शरीरचेष्टाद्वारा शरीरस्थित जीवादी पदार्थांना जाणते त्यास अनुमाणप्रमाण म्हणतात. (तं पि णयं बहुविहं जाण) ते अनुमान ज्ञानही नय आहे आणि अनेक प्रकारचे आहे.

भावार्थ - प्रथमतः श्रुतज्ञानाचे विकल्प म्हणजे नय असे सांगितले होते. येथे अनुमानाचे स्वरूप सांगितले आहे की, शरीरामध्ये स्थित राहणारा जीव प्रत्यक्ष जाणल्या जात नाही. म्हणून इंद्रियांचा व्यापार - स्पर्श करणे, स्वाद घेणे, बोलणे, वास घेणे, ऐकणे, पाहणे, इत्यादि चेष्टा तसेच गमनादि क्रियावरून, त्या चिन्हाने अनुमानाने ज्ञान होते की, शरीरामध्ये जीव आहे. तर हे अनुमान आहे व त्यासही नय म्हणतात. परोक्ष प्रमाणाचे भेदामध्ये जे सांगितले जाते तो परमार्थाने नयच आहे. ते स्वार्थ व परार्थ अनुमान असे दोन प्रकारचे आहे आणि हेतू साधन याद्वारा अनेक प्रकारचे आहे. स्वार्थ म्हणजे ज्ञानात्मक व परार्थ म्हणजे वचनात्मक. ॥ २६७ ॥

नयाचे भेद -

सो संगहेण इक्को, दुविहो वि य दव्वपज्जएहिंतो ।

तेसिं च विसेसादो, णइगमपहुदि हवे णाणा ॥ २६८ ॥

अन्वयार्थ - (सो संगहेण इक्को) तो नय संग्रहरूपाने - सामान्यपणाने सांगावा तर एक आहे. (य दव्वपज्जएहिंतो दुविहो) आणि द्रव्य [सामान्य] व पर्यायास ग्रहण करणारा या अपेक्षेने दोन प्रकारचा आहे. १ द्रव्यार्थिक नय २ पर्यायाधिक नय. (तेसिं च विसेसादो णइगमपहुदि णाणा हवे) आणि विशेषरूपाने त्या दोहोचे भेद करावे तर नैगमापासून प्रारंभ करून ते अनेक आहेत आणि नय म्हणजे ज्ञानच आहेत. ॥ २६८ ॥

द्रव्यार्थिक नयाचे स्वरूप -

जो साहदि सामण्णं, अविणाभूदं विसेसरुवेहिं ।

णाणाजुत्तिबलादो, दव्वत्थो सो णओ होदि ॥ २६९ ॥

अन्वयार्थ - (जो विसेसरुवेहिं अविणाभूदं सामण्णं णाणाजुत्तिबलादो साहदि) जो नय विशेषरूपाशी अविनाभावी अशा सामान्याची नाना युक्ती व तर्काने सिद्धी करतो (सो दव्वत्थो णओ होदि) तो द्रव्यार्थिक नय आहे. ॥ २६९ ॥

पर्यायार्थिक नयाचे स्वरूप -

जो साहदि विसेसो, बहुविहसामण्णसंजुदे सव्वे ।

साहणलिंगवसादो, पज्जयविसओ णओ होदि ॥ २७० ॥

अन्वयार्थ - (जो बहुविहसामण्णसंजुदे सव्वे विसेसे) जो सामान्यासह संयुक्त-अविनाभावी-सर्व नानाविध विशेषांना (साहणलिंगवसादो साहदि) त्यास साधनभूत अनुमानद्वारा, साधनद्वारा सिद्ध करतो (पज्जयविसओ णओ होदि) तो पर्यायार्थिक नय आहे.

भावार्थ - सामान्यसहित विशेषास जो नय हेतूने सिद्ध करतो तो पर्यायार्थिक नय होय. जसे सत्सामान्ययुक्त चेतनत्व - अचेतनत्व विशेष आहेत; चित्सामान्यमात्रसहित संसारीपणा सिद्धपणा विशेष आहे. सामान्य संसारपणाने सहित त्रस-स्थावर आदि विशेषरूप आहेत. इत्यादि -

अचेतनपणा या सामान्याने युक्त पुद्गल, धर्म, अधर्मादि पाच द्रव्य विशेष आहेत. रूपी सामान्य पुद्गल, अणु, स्कंध, घट-पट आदि विशेषरूप आहेत. इत्यादि. पर्यायार्थिकनय हा सर्व विशेषांना युक्तीपूर्वक सिद्ध करतो. ॥ २७० ॥

द्रव्यार्थिक नयाचे विवेचनामध्ये प्रथमतः नैगमनयाचे स्वरूप सांगतात-

जो साहेदि अदीदं, वियप्परुवं भविस्समत्थं च ।

संपडिकालविट्टं, स हु णओ णेगमो णेओ ॥ २७१ ॥

अन्वयार्थ - (जो अदीदं भविस्समत्थं च) जो नय अतीत आणि भविष्यत् पर्यायांनाही (**संपडिकालविट्टं**) तसेच वर्तमानासही (**वियप्परुवं साहेदि**) संकल्पमात्र सिद्ध करतो (**सो हु णओ णेगमो णेओ**) तो नैगम नय आहे.

भावार्थ - द्रव्य तीनही काळांतील पर्यायामध्ये अन्वयरूपाने व्यापून आहे. त्या व्यापक वस्तूला विषय बनवून अतीतकालीन पर्यायांनाही वर्तमानाप्रमाणे एकरूपाने संकल्प करून, तसेच भविष्यकालीन पर्यायसुद्धा वर्तमानाप्रमाणे एकरूपाने संकल्प करून, वर्तमान पर्यायही जरी ती अनिष्पन्न (अद्याप अघटित) असेल तरीही निष्पन्न असल्याप्रमाणे संकल्प करून जाणते त्या ज्ञानास व वचनास **नैगम नय** म्हणतात. त्याचे भेद अनेक आहेत. तो नैगमनय सर्वच नयाच्या विषयभूत पदार्थांना आपल्या संकल्पद्वारा विषय करतो. जसे - कोणी एक जीव वर्तमानकाळी मनुष्यपर्यायरूप आहे, सिद्ध पर्यायही आहे आणि ही मनुष्यपर्याय असे म्हणेल तर संसार अतीत, अनागत, वर्तमान तीन कालसंबंधीचा संकल्पमात्र आहे. सिद्धत्व अनागतच - भविष्यत् कालीनच आहे. मनुष्यत्व वर्तमानच आहे. परंतु या नयाच्या भाषेने अभिप्रायामध्ये विद्यमानतेचा संकल्प करून, परोक्ष अनुभवामध्ये घेवून असे म्हणतात की, या द्रव्यामध्ये, माझ्या ज्ञानामध्ये आता ही पर्याय दिसून येते. अशाप्रकारे तिन्ही कालीन पर्यायामध्ये एकत्वाचा संकल्प करून जाणतो व सांगतो तो संकल्पमात्र नैगम नय आहे. ॥ २७१ ॥

संग्रहनय -

जो संगहेदि सव्वं, देसं वा विविहदव्वपज्जायं ।

अणुगमलिंगविसिट्टं, सो वि णओ संगहो होदि ॥ २७२ ॥

अन्वयार्थ - (जो सव्वं वा देसं) जो नय सर्वच पदार्थांना अथवा देश म्हणजे एक वस्तूच्या भेदांना (**विविहदव्वपज्जायं**) अनेक प्रकार द्रव्य पर्याययुक्त (**अणुगमलिंगविसिट्टं संगहेदि**) अन्वय लिंग पूर्वक संग्रह करतो. एक स्वरूप सांगतो तो **संग्रहनय** आहे.

भावार्थ - सर्वच वस्तुजात उत्पादव्ययध्रौव्यात्मक सत् या लक्षणाच्या द्वारा द्रव्य-पर्यायामध्ये अन्वयरूपाने व्यापक वस्तू एक सन्मात्र आहे; सामान्य सत्स्वरूप द्रव्यमात्र आहे; विशेष सत्स्वरूप पर्यायमात्र आहे. जीवपदार्थ - द्रव्य - चित्सामान्यरूपाने एक आहे, सिद्धत्व सामान्य द्वारा सर्व सिद्ध एक आहेत; सामान्य संसारीपणा या अपेक्षेने सर्व संसारी जीव एक आहेत. इत्यादि. अजीव सामान्यद्वारा पाचही अजीव पदार्थ जडमात्र आहेत. रूपीत्व या सामान्यद्वारा अणु-स्कंध घट पटादि एक द्रव्य आहेत. इत्यादि संकलनरूपाने जो वस्तूला ग्रहण करतो तो **संग्रहनय** आहे. ॥ २७२ ॥

व्यवहारनय -

जो संगहेण गहिदं, विसेसरहिदं पि भेददे सददं ।

परमाणूपज्जंतं, ववहारणओ हवे सो वि ॥ २७३ ॥

अन्वयार्थ - (जो संगहेण विसेसरहिदं पि गहिदं) संग्रहनयाने ज्या विशेषरहित - [विशेष गौण करून] ग्रहण केले होते त्यालाच (**परमाणूपज्जंतं सददं भेददे**) परमाणू पर्यंत सतत भेद करतो (**सो वि ववहारणओ हवे**) तो व्यवहार नय आहे.

भावार्थ - हा नय संग्रहनयाने ग्रहण केलेल्या पदार्थांमध्ये विधिपूर्वक भेद करतो, म्हणून त्यास व्यवहारनय म्हटले आहे. संग्रहनय द्रव्यसामान्यास ग्रहण करतो, त्यामध्ये व्यवहार पद्धतशीर भेद करीत जातो. हा भेद तोपावेतो करतो की, जोपावेतो एक समयवर्ती पर्यायास पोहोचत नाही. जसे (१) द्रव्य जीव व अजीव दोन भेदरूप आहे. २ नंतर अपर संग्रहाचा विषय जीव याचे संसारी व सिद्ध असे दोन भेद करतो. नंतर

त्या संसारी जीवाचे त्रस आणि स्थावर असे दोन भेद करतो. संग्रहनय सामान्य अंशद्वारा पदार्थास ग्रहण करतो. त्यातही व्यवहार नय वर्तमान पर्यायास प्राप्त होईपर्यंत भेद करत जातो. पर्यायाचे १ व्यंजनपर्याय व २ अर्थपर्याय असे दोन भेद आहेत.

याचप्रमाणे संग्रहनयाने ग्रहण केलेल्या अजीवाचे पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश व काल असे पाच भेद करतो. सामान्य रूपी पुद्गलामध्ये अणू व स्कंध असे भेद करतो. याप्रमाणे संग्रह नय ज्यास ग्रहण करतो त्यामध्ये जो पावेतो भेद करता येईल तोपावेतो भेद करत जाणे हे व्यवहारनयाचे काम आहे.

याप्रमाणे द्रव्यार्थिक नयाच्या तीन भेदाचे वर्णन केले. ॥ २७३ ॥

आता पर्यायार्थिक नयाचे भेद सांगतात. प्रथमतः ऋजुसूत्र नयाचे लक्षण सांगतात -

जो वट्टमाणकाले, अत्थपज्ञायपरिणदं अत्थं ।

संतं साहदि, सव्वं, तं पि णयं रिजुणयं जाण ॥ २७४ ॥

अन्वयार्थ - (जो वट्टमाणकाले अत्थपज्ञायपरिणदं दव्वं) जो नय वर्तमान कालामध्ये अर्थपर्यायरूपाने परिणत अर्थांल (सव्वं संतं साहदि) सर्वास सत्स्वरूप सिद्ध करतो (तं पि णयं रिजुणयं जाण) तो ऋजुसूत्र नय आहे.

भावार्थ - वस्तु समयासमयाला परिणमन करते म्हणून त्या वस्तूच्या एकसमयवर्ती गुणपर्यायास अर्थपर्याय अशी संज्ञा आहे. तो एकसमयवर्ती अर्थपर्याय- म्हणजे सूक्ष्म पर्याय - ऋजुसूत्रनयाचा विषय आहे. हा मात्र एकपर्यायविशिष्ट पदार्थाचेच कथन करतो. घडी, मुहूर्त आदि कालासही उपचाराने वर्तमान म्हणतात. तो त्या वर्तमान कालवर्ती सूक्ष्म पर्यायासही सिद्ध करतो. म्हणून त्याला स्थूल ऋजुसूत्र नय म्हणतात. याप्रमाणे यापूर्वी वर्णन केलेले तीन द्रव्यार्थिक नय आणि एक ऋजुसूत्र नय हे चार नय अर्थनय आहेत. ॥ २७४ ॥

तीन शब्दनय सांगणार आहेत. पहिला शब्दनय सांगतात -

सव्वेसिं वत्थूणं, संखालिंगादि बहुपयारेहिं ।

जो साहदि णाणत्तं, सद्दणयं तं वियाणेह ॥ २७५ ॥

अन्वयार्थ - (जो सव्वेसिं वत्थूणं) जो नय सर्व वस्तूचे (संखलिंगादिबहुपयारेहिं) संख्या लिंग वगैरे अनेक प्रकाराने (णाणत्तं साहदि) अनेकत्वाची सिद्धी करतो (तं सद्दणयं वियाणेह) त्यास शब्दनय जाणा.

भावार्थ - संख्या-एकवचन; द्विवचन बहुवचन -, लिंग- स्त्री, पुरुष नपुंसक - आदि या शब्दाने, काल, कारक, पुरुष उपसर्ग, यांचे ग्रहण करावे. याच्या द्वारा व्याकरणाचे प्रयोग पदार्थांना भेदरूपाने सांगतात. जसे पुष्य, तारका, नक्षत्र एका ज्योतिष विमानाचे तीन लिंगवाचक शब्द आहेत. परंतु व्यवहारामध्ये विरोध दिसून येतो; कारण की, पुरुषलिंग आणि तेच स्त्री, नपुंसक लिंग कसे काय होऊ शकते ? जरी शब्दनयाचा हाही विषय आहे जो शब्द जसे सांगतो तशाच प्रकारे अर्थास भेदरूप जाणा. ॥ २७५ ॥

समभिरूढ नयाचे स्वरूप -

जो एगेगं अत्थं, परिणदिभेयेण साहए णाणं ।

मुक्खत्थं वा भासदि, अहिरूढं तं णयं जाण ॥ २७६ ॥

अन्वयार्थ - (जो अत्थं परिणदिभेयेण एगेगं साहए) जो नय वस्तूला परिणामाच्या भेदाने एक एक भिन्न भिन्न भेदरूप सिद्ध करतो (वा मुक्खत्थं भासदि) अथवा त्यापैकी मुख्य अर्थास ग्रहण करून सिद्ध करतो (तं अहिरूढं णयं जाण) त्यास समभिरूढ नय जाणा.

भावार्थ - शब्दनय वस्तूच्या पर्यायी शब्दद्वारा भेद करत नाही. आणि हा समभिरूढ नय - एका वस्तूचे पर्यायी नाम आहेत त्यांचे भेदरूप भिन्न भिन्न पदार्थ ग्रहण करतो. ज्यास मुख्य करून ग्रहण करतो त्यास नेहमी तसेच सांगतो - कथन करतो. जसे 'गो' पदार्थाचे अनेक वाचक शब्द आहेत. त्या सर्वास हा समभिरूढ नय भिन्न भिन्न पदार्थ मानतो. त्यापैकी मुख्य एका रूढार्थाला - 'गाय' या वस्तूला ग्रहण करतो; त्यास ती चालतांना, बसली असतांना, झोपली असतांना 'गौ' म्हणजे 'गायच' म्हणतो. असा हा समभिरूढ नय आहे. ॥ २७६ ॥

एवंभूत नयाचे स्वरूप

ज्रेण सहावेण जदा, परिणदरूवमि तम्मयत्तादो ।

तप्परिणामं साहदि, जो वि णओ सो वि परमत्थो ॥ २७७ ॥

अन्वयार्थ - (जदा जेण सहावेण परिणदरूवमि तम्मयत्तादो) वस्तू ज्या काळी ज्या स्वभावाने परिणामस्वरूप होते त्यावेळेस त्या परिणामासह तन्मय होते (**तप्परिणामं साहदि**) म्हणून त्या वस्तूला त्याच परिणामरूपाने सिद्ध करते, सांगते तो नय (**जो वि णओ**) एवंभूतनय आहे (**सो वि परमत्थो**) हा नय परमार्थरूप आहे.

भावार्थ - ज्या धर्माच्या मुख्यतेने वस्तूला संज्ञा, नाम देतात त्याच अर्थरूपाने जर तो पदार्थ परिणमन करत असेल तर त्या वस्तूला तसे म्हणणे सांगणे हा एवंभूत नय आहे. त्यास निश्चय असेही म्हणतात. जसे, जर गौ म्हणजे गाय चालत असेल तरच तिला गौ म्हणजे गाय म्हणणे. अन्यसमयी गौ न म्हणणे, सांगणे. ॥ २७७ ॥

आता नयविवेचनाचा समारोप करतात.

एवं विविहणयेहिं, जो वत्थू ववहरदि लोयमि ।

दंसणणाणचारित्तं, सो साहदि सग्गमोक्खं च ॥ २७८ ॥

अन्वयार्थ - (जो लोयमि एवं विविहणयेहिं वत्थू ववहरेदि) जो पुरुष लोकामध्ये या तऱ्हेने अनेक नयांच्या द्वारा वस्तूस व्यवहाररूप सांगतो म्हणजेच वस्तूस सिद्ध करतो आणि प्रवृत्ती करतो (**सो दंसणणाणचारित्तं**) तो महात्मा दर्शन-ज्ञान-चारित्रास (**च सग्गमोक्खं साहदि**) आणि स्वर्ग व मोक्षास प्राप्त करतो, सिद्ध करतो.

भावार्थ - प्रमाण आणि नयाने वस्तूचे स्वरूप यथार्थ सिद्ध होते. जो पुरुष प्रमाण आणि नयाचे स्वरूप जाणून वस्तूला यथार्थ व्यवहाररूप प्रवर्तन करवितो त्यास सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राची प्राप्ती होते व त्यांचे फलस्वरूप स्वर्ग-मोक्षाची प्राप्ती होते. ॥ २७८ ॥

तत्त्वास ऐकणारे जाणणारे, धारणा करणारे भावना करणारे विरळच आढळून येतात -

विरला णिसुणइ तच्चं, विरला जाणंति तच्चदो तच्चं ।

विरला भावइ तच्चं, विरलाणं धारणा होदि ॥ २७९ ॥

अन्वयार्थ - (विरला तच्चं णिसुणहि) या संसारामध्ये विरले पुरुषच तत्त्व श्रवण करतात, ऐकतात. (**विरला जाणंति तच्चदो तच्चं**) त्यातही विरळ महाभागच तत्त्वास यथार्थपणे जाणतात; (**विरला तच्चं भावइ**) त्यातही विरळेच तत्त्वाची भावना - वारंवार अभ्यास - करतात. (**विरलाणं धारणा होदि**) अभ्यास केल्यानंतर काही विरळे पुरुषच तत्त्वाची धारणा करतात.

भावार्थ - तत्त्वांचे यथार्थ स्वरूप श्रवण करण्याची इच्छा होणे श्रवण करणे, जाणणे, भावना करणे आणि धारणा करणे या गोष्टी एकापेक्षा एक दुर्लभ आहेत. या पंचम काळामध्ये तत्त्व यथार्थ निरूपण करणारेही दुर्लभ आहेत आणि धारणा करणारे पण दुर्लभच आहेत. ॥ २७९ ॥

तत्त्व श्रवण करून निश्चलपणाने जो भावना करतो तोच तत्त्व जाणतो -

तच्चं कहिञ्जमाणं, णिच्चलभावेण गिण्हदे जो हि ।

तं चिय भावेइ सया, सो वि य तच्चं वियाणेइ ॥ २८० ॥

अन्वयार्थ - (जो कहिञ्जमाणं तच्चं णिच्चलभावेण गिण्हदे) जो पुरुष गुरुंनी सांगितलेल्या तत्त्वांच्या स्वरूपाला निश्चलभावाने ग्रहण करतो (**तं चिय भावेइ सया**) अन्य भावना सोडून त्याचीच निरंतर भावना करतो (**सो वि य तच्चं वियाणेइ**) तोच पुरुष तत्त्वास जाणतो. ॥ २८० ॥

जो तत्त्वाची भावना करत नाही तो स्त्रीचा गुलाम वगैरे होतो - हे सांगतात -

को ण वसो इत्थिजणे, कस्स ण मयणेण खंडियं माणं ।

को इंदिएहिं ण जिओ, को ण कसाएहिं संतत्तो ॥ २८१ ॥

अन्वयार्थ - (को इत्थिजणे वसो ण) या विश्वामध्ये स्त्रियांचे आधीन कोण नाही? (**कस्स ण मयणेण खंडियं माणं**) मदनद्वारा कोणाचे मन खंडित विचलित झालेले नाही? (**को इंदिएहिं ण जिओ**) जो इंद्रियांच्या करवी जिंकल्या गेलेला नाही असा कोण आहे? (**को ण**

कसाएहिं संततो) कषायांनी संतप्त कोण नाही ?

भावार्थ - विषय कषायांचे आधीन सर्व जग आहे. आणि तत्त्वांची भावना करणारे मात्र अत्यंत विरळे आहेत. ॥ २८१ ॥

जो तत्त्वज्ञ सर्वच परिग्रहाचा त्याग करतो तो स्त्रीच्या आधीन होत नाही इत्यादि सांगतात -

सो ण वसो इत्थिजणे, सो ण जिओ इंदिएहिं मोहेण ।

जो ण य गिण्हदि गंथं, अब्भंतरबाहिरं सव्वं ॥ २८२ ॥

अन्वयार्थ - (जो अब्भंतरं य बाहिरं सव्वं गंथं ण गिण्हदि) जो पुरुष तत्त्वाचे स्वरूप जाणून बाह्य आणि अभ्यंतर कोणत्याही परिग्रहाचे ग्रहण करत नाही (सो ण वसो इत्थिजणे) तो पुरुष कोणत्याही स्त्रीच्या आधीन होत नाही, (सो ण जिओ इंदिएहिं मोहेण) तोच पुरुष इंद्रिय आणि मोह कर्माने पराजित होत नाही.

भावार्थ - परिग्रह अभ्यंतर व बाह्य हेच संसाराचे बंधन आहे. म्हणून जो सर्व परिग्रहास सोडतो तोच स्त्री, इंद्रिये कषायादिकांच्या वशीभूत होत नाही. सर्वच परिग्रहाचा त्यागी होऊन शरीराचे ममत्वही राखत नाही, परंतु निजस्वरूपात मात्र लीन होतो. ॥ २८२ ॥

लोकानुपेक्षेचा समारोप करतांना लोकानुपेक्षेच्या चिंतवनाचे माहात्म्य सांगतात -

एवं लोयसहावं, जो ज्ञायदि उवसमेक्कसब्भाओ ।

सो खविय कम्मपुंजं, तस्सेव सिहामणी होदि ॥ २८३ ॥

अन्वयार्थ - (जो एवं लोयसहावं - उवसमेक्कसब्भावो ज्ञायदि) जो पुरुष याप्रमाणे लोकाच्या स्वरूपास उपशमाने - कषायांना जिंकल्याने - एक ज्ञायकमात्र स्वभावरूप होऊन ध्यान करतो, चिंतवन करतो (सो कम्मपुंजं खविय) तो महात्मा कर्मसमूहाचा नाश करून (तस्सेव सिहामणि होदि) त्याच लोकाचा शिखामणी होतो.

भावार्थ - याप्रमाणे साम्यभावपूर्वक लोकानुपेक्षेचे चिंतवन करतो, तो पुरुष कर्माचा नाश करून लोकशिखरावर जाऊन विराजमान होतो. तेथे अनंत, अनुपम, बाधारहित स्वाधीन ज्ञानानंदमय सुखास भोगतो.

येथे लोकभावनेचे कथन विस्ताराने करण्याचा आशय हा आहे की, जे अन्यमती, लोकाचे स्वरूप, जीवाचे स्वरूप तसेच हित-अहिताचे स्वरूप अनेकप्रकारे जाणून अन्यथा असत्यार्थ प्रमाणविरुद्ध कथन करतात; तर ते ऐकून कोणी भोळा जीव विपरीत श्रद्धान करतो, कोणी तत्त्वामध्ये संशय धारण करतात, आणि कित्येक निर्णय न करता अनध्यवसायामुळे विपरीत श्रद्धेने चित्त स्थिर राखू शकत नाहीत. आणि चित्ताच्या स्थिरतेविना यथार्थ ध्यानाची सिद्धी होत नाही. ध्यानाशिवाय कर्माचा नाश होत नाही. म्हणून विपरीत श्रद्धानाचा नाश करण्यासाठी लोकाचे तसेच जीवादि तत्त्वांना यथार्थ जाणण्यासाठी विस्ताराने कथन केलेले आहे. ते समजून घेऊन, जीवादिकांचे स्वपरांचे स्वरूप ओळखून, आपल्या शुद्ध स्वरूपामध्ये चित्त एकाग्र करून, कर्ममलाचा नाश करून भव्य जीव मोक्ष प्राप्त करोत ! असा श्रीगुरुंचा उपदेश आहे. ॥ २८३ ॥

लोकालोक विचारिकै, सिद्धस्वरूपचितारि । रागविरोधी बिडारिकै, आतमरूप संवारि ॥

आतमरूप संवारि, मोक्षपुर वसो सदाहि । आधिवाधि जरमरण, आदि दुख दै न कदाही ॥

श्रीगुरु शिक्षा धारि, टारि अभिमान कुशोका । मनथिरकारण यह विचारि, निजरूप सुलोक ॥

लोकानुप्रेक्षा समाप्त.

धर्मरागतें ग्रंथ विचारि, करि अभ्यास लेय मन धारि ।
बारह भावन चिंतवन सार, सो हु लखि उपज्यो सुविचार ॥
देशवचनिका करिएजोय, सुगम वाचै सब कोय ।
याते रचि वचनिका सार, केवल धर्मराग निर्धार ॥
मूळ ग्रंथतें घटि बढी होय, ज्ञानी पंडित सोचो सोय ।
अल्पबुद्धिकी हास्य न करे, संतपुरुष मारग यह धरे ॥
पंचपरमगुरु अरु जिनधर्म, जिनवाणी भावै सब ममी ।
चैत्य चैत्यमंदीर पटि नाम, नमूं मानि नव देव सुधाम ॥
दोहा - संवत्सर विक्रमतणू अष्टादश शत जानि ।
त्रेसटि सापण तीन यदि, पूरण भयो सुमानि ॥
जैनधर्म जयवंत जग, जाको मर्म सु पाय ।
वस्तु यथात्थरूप लासि, छायें शिवपुर जाय ॥

बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा

जीवो अणंतकालं, वसइ णिगोएसु आइपरिहीणो ।

तत्तो णीसरिऊणं, पुढवीकायादियो होदि ॥ २८४ ॥

अन्वयार्थ - (जीवो आइपरिहीणो अणंतकालं णिगोएसु वसइ) हा जीव अनादिकाळापासून या संसारामध्ये बहुत काळपर्यंत निगोदातच राहतो आहे. (तत्तो णीसरिऊणं पुढवीकायादियो होदि) तेथून बाहेर पडून पृथ्वीकायादि पर्याय धारण करतो.

भावार्थ - अनादिपासून तो अनंतकाळपर्यंत तर नित्यनिगोदामध्येच जीवाचा निवास आहे. तेथे एका शरीरामध्ये अनंतानंत जीवांचा आहार, श्वासोच्छ्वास, जीवन मरण समान आहे. त्याचे आयुष्य श्वासाच्या अठराव्या भागमात्र आहे. तेथून बाहेर पडून कदाचित् पृथ्वी, जलकायिक, अग्निकायिक, वायुकायिक पर्याय प्राप्त करतो. ही दशा प्राप्त होणे ही दुर्लभच आहे. ॥ २८४ ॥

एकेन्द्रिय पृथ्वीकायिकादिकातून बाहेर पडून त्रसपर्याय मिळणे ही दुर्लभ आहे.

तत्थ वि अणंतकालं, बायरसुहुमेसु कुणइ परियत्तं ।

चिंतामणिव्व दुल्लहं, तसत्तणं लहदि कट्टेण ॥ २८५ ॥

अन्वयार्थ - (तत्थ वि बायरसुहुमेसु असंखकालं परियत्तं कुणइ) तेथे पृथ्वीकायिकादिकामध्ये सुद्धा बादरसूक्ष्म रूपाने असंख्यात कालपर्यंत परिभ्रमण करतो. (तसत्तणं चिंतामणिव्व कट्टेण दुल्लहं लहदि) तेथून निघून त्रसपर्याय प्राप्त करणे हे चिंतामणि रत्नाप्रमाणे अति कष्टाने व दुर्लभ आहे.

भावार्थ - पृथ्वी वगैरे स्थावरकायातून बाहेर पडून त्रस पर्याय प्राप्त होणे चिंतामणि रत्नाप्रमाणे दुर्लभ आहे. ॥ २८५ ॥

त्रसामध्येही पंचेन्द्रियपणा दुर्लभ आहे -

वियल्लिंदिएसु जायदि, तत्थवि अत्थेइ पुव्वकोडीओ ।

तत्तो णीसरिऊणं, कहमवि पंचिदिओ होदि ॥ २८६ ॥

अन्वयार्थ - (वियल्लिंदिएसु जायदि) स्थावर पर्यायातून बाहेर पडून जीव विकलेन्द्रियामध्ये - १ द्वीन्द्रिय २ त्रीन्द्रिय व ३ चतुरिन्द्रियामध्ये उत्पन्न होतो. (तत्थ वि पुव्वकोडीओ अत्थेइ) तेथेही कोटी पूर्व काळापर्यंत राहतो. (तत्तो णीसरिऊणं कहमवि पंचिदिओ होदि) तेथूनही बाहेर पडून पंचेन्द्रिय शरीर प्राप्त करणे अति कष्टाचे व दुर्लभ आहे.

भावार्थ - विकलेन्द्रियातून बाहेर पडून पंचेन्द्रिय पर्याय प्राप्त होणे दुर्लभ आहे. आणि जर विकलेन्द्रियातून स्थावर पर्यायामध्ये उत्पन्न झाला तर पुनः बहुत काळ व्यतीत करतो. पंचेन्द्रियपणा प्राप्त होणे अत्यंत दुर्लभ आहे. ॥ २८६ ॥

सो वि मणेण विहीणो, ण य अप्पाणं परं पि जाणेदि ।

अह मणसहिओ होदि हु, तह वि तिरिक्खो हवे रुद्धो ॥ २८७ ॥

अन्वयार्थ - (सो वि मणेण विहीणो) विकलेन्द्रिय पर्यायातून बाहेर पडून पंचेन्द्रिय झाला तरी असंज्ञी होतो. (अप्पाणं परं पि ण य जाणेदि) तेथे आत्मा आणि पर दोहोसही जाणत नाही. (अह मणसहिओ हु होदि तह वि रुद्धो तिरिक्खो हवे) आणि जर तो कदाचित् मनसहित संज्ञी झाला तरीही अतिरुद्र तिर्यच (घुबड, साप, सिंह, मासा वगैरे) होतो.

भावार्थ - कदाचित् पंचेन्द्रिय ही झाला तरी असंज्ञी होतो. संज्ञीपणा हा तेथेही दुर्लभ आहे. जरी संज्ञी झाला तरीही वाघ, सिंह वगैरे क्रूर तिर्यच होतो की ज्यांचे परिणाम सदैव तीव्र पापरूप होतात. असे क्रूर परिणामी जीव नरकात जातात -

सो तिव्व असुहलेस्सो, णरये णिवडेइ दुक्खदे भीमे ।

तत्थ वि दुक्खं भुंजदि, सारीरं माणसं पउरं ॥ २८८ ॥

अन्वयार्थ - (सो तिव्वअसुहलेस्सो दुक्खदे भीमे णरये णिवडेइ) तो क्रूर तिर्यच प्राणी तीव्र अशुभपरिणाम आणि अशुभ लेश्येने मरण पावून दुःखकारक, भयानक नरकामध्ये जाऊन पडतो. (तत्थ वि सारीरं पउरं दुक्खं भुंजदि) तेथे शरीरसंबंधी व मानसिक प्रचुर दुःख भोगतो. ॥ २८८ ॥

त्या नरकातून निघून तिर्यच पर्यायात उत्पन्न होऊन दुःख भोगतो -
तत्तो णीसरिऊणं, पुणरवि तिरिएसु जायदे पावं ।

तत्थ वि दुक्खमणंतं, विसहदि जीवो अणेयविहं ॥ २८९ ॥

अन्वयार्थ - (तत्तो णीसरिऊणं पुणरवि तिरिएसु जायदे) त्या नरकातून निघून पुनश्च तिर्यचगतीमध्ये उत्पन्न होतो. **(तत्थ वि पावं जीवो अणेयविहं अणंतं दुक्खं विसहदि)** तेथेही तो पापी जीव नानाप्रकारची अनंत दुःखे विशेष रूपाने भोगतो. ॥ २८९ ॥

मनुष्यपर्याय दुर्लभ आहे. तेथेही मिथ्यादृष्टी होऊन पापच करतो-
रयणं चउप्पहेपिव, मणुअत्तं सुट्टु दुल्लहं लहिय ।

मिच्छो हवेइ जीवो, तत्थ वि पावं समज्जेदि ॥ २९० ॥

अन्वयार्थ - (रयणं चउप्पहेपिव, सुट्टु दुल्लहं लहिय) जसे भर रस्त्यामध्ये चौकात पडलेले रत्न मिळणे कठीण आहे तद्वत् चांगलेच दुर्लभ असे मनुष्यत्व प्राप्त करूनही **(मिच्छो जीवो हवेई, तत्थ वि पावं समज्जेदि)** असा दुर्लभ मनुष्य भव प्राप्त करूनही मिथ्यादृष्टी होऊन पापच तेवढे करतो.

भावार्थ - मनुष्य होऊनही म्लेंछखंडामध्ये आणि मिथ्यादृष्टि दशेत उत्पन्न होऊन पापच करतो. मनुष्य होऊनही व आर्यखंडामध्ये उत्पन्न होऊनही उत्तम कुल, धर्माची प्राप्ती दुर्लभ आहे. ॥ २९० ॥

अह लहइ अज्जवंतं, तह ण वि पावेइ उत्तमं गोत्तं ।

उत्तम कुले वि पत्ते, धणहीणो जायदे जीवो ॥ २९१ ॥

अन्वयार्थ - (अह लहइ अज्जवंतं तह ण वि पावेइ उत्तमं गोत्तं) मनुष्यपर्याय प्राप्त होऊन आर्यखंडातही जन्म झाला तथापि तो उत्तम गोत्र प्राप्त करत नाही. **(उत्तमकुले वि पत्ते जीवो धणहीणो जायदे)** जर यदाकदाचित् उच्च गोत्र प्राप्त झाले तरी तो जीव धनहीण दरिद्री होतो. त्याचेकडून काही पुण्य घडत नाही. पापातच चूर राहतो. ॥ २९१ ॥

अह धणसहिओ होदि हु, इंद्रियपरिपुण्णदा तदो दुलहा ।

अह इंद्रियसंपुण्णो, तह वि सरोहो हवे देहो ॥ २९२ ॥

अन्वयार्थ - (अह धणसहिओ हु होदि इंद्रियपरिपुण्णदा तदो दुलहा) अथवा तो कदाचित् धनवान झालाही तरी तेथे इंद्रियांची पूर्णता मिळणे दुर्लभ आहे. **(अह इंद्रिय संपुण्णो तह वि देहो सरोओ हवे)** जरी इंद्रियांची पूर्णता लाभली तरी देह सरोगी, [रोगसहित] मिळतो. ॥ २९२ ॥

अह णीरोओ होदि हु, तह वि ण पावेइ जीवियं सुइरं ।

अह चिरकालं जीवदि, तो सीलं णेव पावेइ ॥ २९३ ॥

अन्वयार्थ - (अह णीरोओ हु होदि तह वि सुइरं जीवियं ण पावेइ) जरी निरोगता मिळाली तरी दीर्घ आयुष्य प्राप्त होत नाही. तेही अतिदुर्लभ आहे. **(अह चिरकालं जीवदि तो सीलं णेव पावेइ)** जर कदाचित् दीर्घ आयुष्य प्राप्त करेलही तरीही तो उत्तम शील सुस्वभाव, भद्र परिणाम प्राप्त करत नाही. कारण शीलची प्राप्ती अतिदुर्लभ आहे. ॥ २९३ ॥

अह होदि सीलजुत्तो, तह वि ण पावेइ साहुसंसगं ।

अह उतं पि कह वि पावइ, सम्मत्तं तह वि अइदुलहं ॥ २९४ ॥

अन्वयार्थ - (अह सीलजुत्तो होदि तह वि ण साहुसंसगं पावेइ) अथवा कदाचित् जीव उत्तम स्वभावसहितही होतो ! परंतु साधु पुरुषांची संगति प्राप्त होत नाही. **(अह तं चि कह वि पावइ)** जर यदाकदाचित् तेही प्राप्त झाले तरी **(तहवि सम्मत्तं अइदुलहं)** सम्यक्त्व प्राप्त होणे अतिशय दुर्लभ आहे. ॥ २९४ ॥

सम्मत्तं वि य लद्धे, चारित्तं णेव गिण्हदे जीवो ।

अह कह वि तं पि गिण्हदि, तो पालेदुं ण सक्केदि ॥ २९५ ॥

अन्वयार्थ - (सम्मत्तं वि य लद्धे जीवो चारित्तं णेव गिण्हदे) यदाकदाचित् सम्यक्त्वही प्राप्त झाले तरीही तो जीव बहुधा चारित्र ग्रहण करत नाही. **(अह कह वि तं पि गिण्हदि)** अथवा कोणत्याही प्रकारे चारित्राचेही ग्रहण केले तरीही **(तो पालेदुं ण सक्केदि)** तर तो त्याचे पालन करू शकत नाही. ॥ २९५ ॥

रयणत्तये वि लद्धे, तिक्कसायं करेदि जइ जीवो ।

तो दुग्गइसु गच्छदि, पणद्वरयणत्तओ होऊ ॥ २९६ ॥

अन्वयार्थ - जर (जइ जीवो, रयणत्तये वि लद्धे तिव्वं कसायं करेदि) जर तो जीव कदाचित् रत्नत्रयही प्राप्त करील परंतु तीव्र कषाय करतो तर **(पणडुरयणत्तओ होऊ तो दुग्गइसु गच्छदि)** तो रत्नत्रयाचा नाश करून दुर्गती मध्ये जातो. ॥ २९६ ॥

असा मनुष्यभव दुर्लभ आहे की, जेथे रत्नत्रयाची प्राप्ती सुलभ आहे-

रयणुव्व जलहिपडियं मणुयत्तं तं पि अइदुलहं ।

एवं सुणिच्चइत्ता, मिच्छकसायेय वज्जेह ॥ २९७ ॥

अन्वयार्थ - (जलहिपडियं रयणुव्व तं पि मणुयत्तं अइदुलहं) ज्याप्रमाणे समुद्रामध्ये पडलेले रत्न मिळणे अति दुर्लभ आहे त्याप्रमाणे मनुष्यत्वाची प्राप्ती त्याहीपेक्षा अतिदुर्लभ आहे. **(एवं सुणिच्चइत्ता)** याप्रमाणे हे भव्य जीवहो ! पक्का दृढ निश्चय करून **(मिच्छकसाये य वज्जेह)** मिथ्यात्व आणि कषायांना सोडा असा श्रीगुरूंचा उपदेश आहे. ॥ २९७ ॥

असा दुर्लभ मनुष्यपर्याय प्राप्त करूनही शुभपरिणामाने देवगती मिळाली तरी तेथे चारित्र्याची प्राप्ती होत नाही -

अहवा देवो होदि हु, तत्थ वि पावेइ कह वि सम्मत्तं ।

तो तवचरणं ण लहदि, देसजमं सील्लेसं पि ॥ २९८ ॥

अन्वयार्थ - (अहवा हु देवो होदि तत्थ वि कह वि सम्मत्तं पावेइ) अथवा मनुष्य पर्यायामध्ये कदाचित् शुभपरिणाम झाल्यामुळे देव होईलही, आणि महद्भाग्याने सम्यक्त्व प्राप्त करेलही. **(तो तवचरणं, देसजमं, सील्लेसं पि ण लहदि)** तरीही तो तपश्चरण, श्रावकांची व्रते अथवा थोडेफार सीलही (ब्रह्मचर्य वगैरे) प्राप्त करत नाही. ॥ २९८ ॥

या मानवपर्यायांतच तपश्चरणादि होऊ शकतात हा नियम आहे.

मणुअगईए वि तओ, मणुअगईए महव्वयं सयलं ।

मणुअगईए ज्ञाणं, मणुअगईए वि णिव्वाणं ॥ २९९ ॥

अन्वयार्थ - (मणुअगईए वि तओ) हे भव्य जीवांनो ! मनुष्यगतीमध्येच तपाचे आचरण होते ! **(मणुअगईए वि सयलं महव्वयं)** मनुष्यगतीमध्येच संपूर्ण महाव्रत होते. **(मणुअगईए ज्ञाणं)** या मानवपर्यायातच धर्म-शुक्ल

ध्यान होते ! **(मणुअगईए वि णिव्वाणं)** आणि या मानवगतीतच निर्वाणाची प्राप्ती होते ! ॥ २९९ ॥

इय दुलहं मणुयत्तं, लहिऊणं जे रमंति विसएसु ।

ते लहिय दिव्वरयणं, भूइणिमित्तं पजालंति ॥ ३०० ॥

अन्वयार्थ - (इय दुलहं मणुयत्तं लहिऊणं जे विसएसु रमंति) असा हा अतिदुर्लभ मनुष्यभव प्राप्त करूनही जे इंद्रियविषयांच्या सेवनामध्ये फुकट वाया घालवितात **(ते दिव्वरयणं लहिय भूइणिमित्तं पजालंति)** ते अमूल्य रत्न प्राप्त करूनही राखेसाठी त्यास जाळतात.

भावार्थ - अत्यंत दुर्लभ रत्नाप्रमाणे अमूल्य असा हा मानवजन्म प्राप्त करूनही तो विषयामध्ये रममाण होऊन वाया घालवितात हे उचित नाही. ॥ ३०० ॥

आता या मानवभवामध्ये रत्नत्रयाची प्राप्ती करून रत्नत्रयाचा बहुमान करून मनुष्यपर्याय सफल करा -

इय सव्वदुलहदुलहं, दसणं णाणं तहा चरित्तं च ।

मुणिउण संसारे, महायरं कुणह तिण्हं पि ॥ ३०१ ॥

अन्वयार्थ - (इय दसणं, णाणं, तहा य चरित्तं संसारे सव्वदुलहदुलहं मुणिउण) सम्यग्दर्शन ज्ञान आणि चारित्र हे सर्व दुर्लभ वस्तुमध्येही अतिदुर्लभ आहेत असे जाणून **(तिण्हं पि महायरं कुणह)** सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र या तिहींचाही बोधीचा हे भव्य जीवांनो ! बहुमान करा.

भावार्थ - निगोदातून बाहेर पडून प्रथमतः सांगितल्याप्रमाणे अनुक्रमे एकाहून एक दुर्लभ गोष्टीचे ज्ञान करून, त्यामध्येही सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्र्याची म्हणजे बोधीची प्राप्ती अत्यंत दुर्लभ आहे हे जाणून सर्वच भव्यजीवांनी रत्नत्रयाचा बोधीचा बहुमान करावा. ॥ ३०१ ॥

बोधिदुर्लमानुप्रेक्षा समाप्त -

छप्पय - वसि णिगोदचिर, निकसि खेद सहि धरनि तरुणि बहु ।

पवनवोद जल अमि णिगोद लहि जरणमरण सहु ॥

लट गिंडोल उटकण मकोड तन भमर भमणकर ।

जल विलोलपशुतन सुकोल नभचरसरउरपर ।
फिरि नरकपात अति कष्ट सहि कष्टकष्ट नरतन महत् ।
तहउं पाय रत्नत्रय चिगदजे, ते दुर्लभ अवसर लहत ॥ ११ ॥

अर्थ - निगोदामध्ये दीर्घकाळ वास करून, तेथून बाहेर पडून, कष्ट सहन करून, पृथ्वी, वनस्पती, वायु, जल, अग्नी, निगोद प्राप्त करून, जन्म, म्हातारपण, मरण सहन करून, अळी, ढेकूण, मुंगळा, तव, भ्रमर या भवात भ्रमण करून; जलचर-नभचर, स्थलचर होऊन; पुनः नरकात जाऊन कष्ट सहन करतो. दुर्लभ मानवशरीर प्राप्त करून दुर्लभ अवसर प्राप्त झाला असतांना रत्नत्रयाची आराधना करावी.

आगमाभ्यासाचे महत्त्व व प्रेरणा -

एयगगदो समणो एयगं णिच्छिदस्स अत्थस्स ।
णिच्छिती आगमदो, आगमचेड्ढा तदोजेड्ढा ॥ २३२ ॥
आगमहीणो समणो णेवप्पाणं परं विजाणादि ।
अविजाणंतो अट्ठे खवेदि कम्माणि किध साहू ॥ २३३ ॥
आगमचक्खूसू इंदियचक्खूणिसव्वभूदाणि ।
देवा वि ओहिचक्खू सिद्धा पुण सव्वदो चक्खु ॥ २३४ ॥

अर्थ - श्रमण सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याच्या एकाग्रतेच्या भूमिकेला प्राप्त झालेला असतो. एकाग्रता ज्यास वस्तुतत्त्वाचा निर्णय झाला असतो त्यालाच असते, आणि हा निर्णय जिनागमाने होतो. म्हणून आगमविषयक व्यापार हा सर्वोपरी आहे. ॥ २३२ ॥

आगमज्ञानाने रहित श्रमण आत्म्यास आणि परास जाणत नाही. त्यांना न जाणणारा साधू कर्माचा क्षय कसा काय करील ? ॥ २३३ ॥

साधू आगमनेत्राने पाहतात. सर्वसाधारण सर्वच संसारी जीव चक्षुरिंद्रिय द्वारा पाहतात; आणि देवअवधिज्ञानरूपी डोळ्याने आणि सिद्धपरमात्मा मात्र आपल्या आत्म्याच्या सर्व प्रदेशद्वारा पाहतात. ॥ २३४ ॥

श्री. आ. कुंदकुंददेव
प्रवचनसार, अध्याय ३ रा, तत्त्वदीपिका
टी. श्लोक २३२ ते २३४

धर्मानुप्रेक्षा

आता धर्मानुप्रेक्षेचे विवेचन करतात. प्रथमतःच धर्माचे मूल सर्वज्ञ आहेत हे स्पष्ट करतात -

जो जाणदि पद्यक्खं, तियालगुणपज्जयेहिं संजुत्तं ।

लोयालोयं सयलं, सो सव्वण्हू हवे देवो ॥ ३०२ ॥

अन्वयार्थ - (जो सयलं लोयालोयं तियालगुणपज्जयेहिं संजुत्तं पद्यक्खं जाणदि) जो संपूर्ण अलोकाकाशसहित लोकास - की जे त्रिकालगोचर अशा गुणपर्यायांनी संयुक्त आहेत - प्रत्यक्ष जाणतो (सो सव्वण्हू देवो हवे) तो सर्वज्ञ देव आहे.

भावार्थ - या लोकामध्ये जीवद्रव्य अनंतानंत आहेत. त्याच्या अनंतगुणित पुद्गल आहेत. एक आकाश, एक धर्म, एक अधर्म, लोकाकाशाच्या प्रदेशाइतके कालाणू अशी अमूर्त द्रव्ये आहेत. लोकाच्या बाहेर सर्व बाजूंनी वेष्टलेला अलोकाकाश म्हणजे फक्त आकाशच आहे. या सर्व द्रव्यांचे अतीत परिणाम-काल-अनंत समयरूप आहेत. भविष्यत् परिणाम-काल-त्यापेक्षाही अनंतपट समयरूप. त्याचे एका एका द्रव्याचे समयवर्ती अनंत अनंत परिणाम - पर्याय आहेत. त्या सर्व द्रव्यांना त्यांच्या समस्त गुणपर्यायसहित - युगपत् म्हणजे एकाच समयामध्ये प्रत्यक्ष स्पष्ट भिन्न भिन्न ते जसे आहेत तसे ज्ञान ज्या महापुरुषास आहे तोच सर्वज्ञ आहे. तोच देव आहे. दुसरा देव कोणीही नाही. येथे सांगण्याचे तात्पर्य हे आहे की, आता आम्ही धर्माचे स्वरूप सांगणार आहोत. तर धर्माचे स्वरूप यथार्थपणे इंद्रियगोचर नाही; अतीन्द्रिय आहे. त्याचे फल स्वर्ग व मोक्ष आहे. तेही इंद्रियास तर अगोचरच आहेत. छद्मस्थाला इंद्रिय ज्ञान असते. परोक्ष पदार्थ हे छद्मस्थाला इंद्रियगोचर नाहीत. जो सर्व पदार्थास प्रत्यक्ष पाहतो तो धर्माच्या स्वरूपास सुद्धा प्रत्यक्ष पाहतो. म्हणूनच धर्माचे स्वरूप, सर्वज्ञाच्या वचनानुसार असेल तरच ते प्रमाण आहे. अन्य छद्मस्थाने सांगितलेले प्रमाण नाही. तद्वत् सर्वज्ञाच्या वचनाच्या परंपरेला धरून जे काही

छद्मस्थ सांगतो ते ही प्रमाण आहे. अतएव धर्माचे स्वरूप सांगण्यास्तव प्रारंभी मूळ आधार म्हणून सर्वज्ञाचे विवेचन केलेले आहे.

जे सर्वज्ञास मानत नाहीत त्यांना उपालंभ (टोमणा) देतात -

जदि ण हवदि सव्वण्हू, ता को जाणदि अदिदियं अत्थं ।

इंदियणाणं ण मुणदि, स्थूलं पि असेसपज्जायं ॥ ३०३ ॥

अन्वयार्थ - (जदि सव्वण्हून्व ण हवदि) सर्वज्ञ न मानणारे महाशय ! जर सर्वज्ञ नसेल (ता अदिदियं अत्थं को जाणदि) तर जे इंद्रियगोचर नाहीत त्या अतीन्द्रिय पदार्थांना कोण जाणतो ? (इंदिययाणं स्थूलं असेसपज्जायं पि ण मुणदि) इंद्रियज्ञान तर स्थूल पदार्थांस (इंद्रियासह संबंधित वर्तमान) जाणते. (असेसपज्जायं पि ण मुणदि) त्याच्या [स्थूलाच्या] समस्त पर्यायांना देखील जाणत नाही.

भावार्थ - मीमांसक आणि नास्तिक सर्वज्ञ नाही असे मानतात. त्यांचे या गाथेमध्ये खंडण केलेले आहे. की, जर सर्वज्ञ नसेल तर अतीन्द्रिय पदार्थांना कोण जाणू शकेल ? कारण की, धर्म आणि अधर्माचे फल इंद्रियगोचर तर नाही. त्यास सर्वज्ञाशिवाय दुसरा कोणीही जाणू शकत नाही. अतएव धर्म आणि अधर्म यांच्या फलाची अपेक्षा करणाऱ्या पुरुषांनो ! सर्वज्ञ मानून त्याच्या वचनावरून धर्माच्या स्वरूपाचा निश्चय करून त्याचा अंगीकार करा ! ॥ ३०३ ॥

तेणुवइट्ठो धम्मो, संगसत्ताण तह असंगाणं ।

पढमो बारसभेओ, दसभेओ भासिओ बिदिओ ॥ ३०४ ॥

अन्वयार्थ - (तेणुवइट्ठो धम्मो संगसत्ताण तह असंगाणं दुविहो णेओ) त्या सर्वज्ञ भगवंताने कथन केलेला धर्म दोन प्रकारचा आहे. १ परिग्रहामध्ये आसक्त गृहस्थांचा आणि २ सर्वथा परिग्रहरहित मुनींचा. (पढमो बारसभेओ) पहिला गृहस्थधर्म बारा प्रकारचा आहे आणि (बिदिओ दसभेओ भासिओ) दुसरा परिग्रहरहित मुनींचा धर्म दहा प्रकारचा आहे. ॥ ३०४ ॥

गृहस्थधर्माचे बारा भेद पुढील दोन श्लोकात सांगतात -

सम्मदंसणसुद्धो, रहिओ मज्जाइथूलदोसेहिं ।

वयधारीसामइओ, पव्ववई पासुआहारी ॥ ३०५ ॥

राईभोयणविरओ, मेहुणसारंभसंगचत्तोय ।

कज्जाणुमोय - विरओ, उद्दिट्ठाहारविरओ य ॥ ३०६ ॥

अन्वयार्थ - (सम्मदंसणसुद्धो, मज्जाइथूलदोसेहिं रहिओ) १ शुद्ध सम्यग्दृष्टी २ मद्य वगैरे स्थूल दोषांनी रहित दर्शनप्रतिमाधारी (वयधारी) ३ व्रतधारी. [पाच अणुव्रते, तीन गुणव्रते, चार शिक्षाव्रते या बारा व्रतांची पालना करणारा.] (सामाईओ) ४ सामायिक प्रतिमा (पव्ववयी) ५ पर्वव्रती - अष्टमी, चतुर्दशी या पर्वदिवशी उपवास करणारा. (पासुआहारी) ५ प्रासुक आहारी - सचित वस्तूचा त्याग करून प्रासुक, निर्जंतुक आहार घेणारा. (राईभोयणविरओ) ६ रात्रिभोजन विरत. ७ (मेहुणसारंभसंगचत्तो य) आणि ८ मैथुनत्यागी ब्रह्मचर्य पाळणारा ९ आरंभत्यागी १० परिग्रहत्यागी ११ (कज्जाणुमोयविरओ - कार्यानुमतित्यागी (कज्जाणुमोयविरओ) कार्यास अनुमोदना न देणारा १२ (उद्दिट्ठाहारविरओ य) आणि उद्दिष्टाहार त्यागी; याप्रमाणे श्रावकधर्माचे बारा भेद आहेत.

भावार्थ - पहिला श्रावकाचा भेद हा तर पंचेवीस दोषरहित, मलरहित शुद्ध अविरत सम्यग्दृष्टी चतुर्थगुणस्थानवर्ती आहे. आणि अकरा भेद व्रतसहित प्रतिमाधारीचे आहेत. तो व्रती श्रावक आहे. देशविरत पंचम गुणस्थानवर्ती आहे.

आता प्रथमतः या बारा धर्माचे व्याख्यान करतील. प्रथमतः अविरत सम्यग्दृष्टीचे वर्णन करतील. सर्वप्रथम सम्यक्त्वप्राप्तीची योग्यता सांगतात.

चदुगदिभव्वो सण्णी, सुविसुद्धो जग्गमाणपज्जत्तो ।

संसारतडे णियडो, णाणी पावेइ समत्तं ॥ ३०७ ॥

अन्वयार्थ - (चदुगदिभव्वो सण्णी) प्रथमतः तर तो भव्यजीव संज्ञी असावा. कारण की, अभव्याला सम्यक्त्व होत नाही. चारही गतीमध्ये सम्यक्त्व उत्पन्न होते. परंतु मनसहित संज्ञी जीवालाच उत्पन्न होते. असंज्ञीला उत्पन्न होत नाही. (सुविसुद्धो) त्यांतही विशुद्ध-परिणामी असावा.

शुभ लेश्येने सहित असावा; अशुभ लेश्येमध्येही शुभ लेश्येच्या सहस्र कषायांचे स्थान असतात; त्यांना उपचाराने विशुद्ध म्हणतात. संक्लेश परिणामांमध्ये सम्यक्त्व उत्पन्न होत नाही; **(जग्गमाणपञ्जतो)** जो जागृत अवस्थेत आहे त्यालाच उत्पन्न होते; निद्रिस्त असेल त्यास होत नाही; पर्याप्तकालाच म्हणजे ज्याच्या पर्याप्ती पूर्ण झालेल्या आहेत त्यालाच होते; अपर्याप्त अवस्थेमध्ये होत नाही; **(संसारतडे णियदो)** (१) ज्याचा संसाराचा अंत समीप आलेला आहे म्हणजेच जो निकटभव्य आहे त्यासच होते. ज्याचा अर्धपुद्गलपरावर्तन काळाहून अधिक संसारभ्रमण राहले असेल त्यास मात्र होतच नाही; **(णाणी)** ज्ञानी असतो; म्हणजे जो ज्ञानोपयोगाच्या अवस्थेमध्ये आहे त्यालाच होते; निराकार दर्शनोपयोगाच्या अवस्थेत मात्र होतच नाही; **(समत्तं पावेइ)** अशा जीवाला सम्यक्त्वाची उत्पत्ती होते. ॥ ३०७ ॥

सम्यक्त्व तीन प्रकारचे आहे; त्यापैकी उपशम सम्यक्त्व आणि क्षायिक सम्यक्त्व कसे उत्पन्न होतात हे सांगतात -

सत्तण्हं पयडीणं, उवसमदो होदि उवसमं सम्मं ।

खयदीय होदि खइयं, केवलमूले मणुसस्स ॥ ३०८ ॥

अन्वयार्थ - (सत्तण्हं पयडीणं उवसमदो उवसमं सम्मं होदि) १ मिथ्यात्व, २ सम्यङ् मिथ्यात्व, ३ सम्यक्प्रकृति हे दर्शनमोह कर्म आणि ४ ते ७ अनंतानुबंधी कषायकर्म प्रकृती चार या सात मोहनीय कर्मांच्या प्रकृतींचा उपशम झाला असतांना उपशम सम्यक्त्व होते. **(य खयदो खइयं होदि)** आणि याच मोहनीयाच्या सात प्रकृतींचा क्षय झाला असतांना क्षायिक सम्यक्त्व होते. **(केवलमूले मणुसस्स)** ते क्षायिक सम्यक्त्व केवलज्ञानी व तसेच श्रुतकेवली यांच्या पादमूलाजवळ असणाऱ्या कर्मभूमीतील मनुष्यालाच उत्पन्न होते.

भावार्थ - येथे असे समजावे की, क्षायिक सम्यक्त्वाचा प्रारंभ तरकेवली व श्रुतकेवलीच्या सान्निध्यात असणाऱ्या मनुष्यालाच होतो आणि निष्ठापन मात्र अन्य गतीमध्येही होते. ॥ ३०८ ॥

आता क्षायोपशमिक सम्यक्त्व कसे उत्पन्न होते हे सांगतात -

अणउदयादो छण्हं, सजाइरुवेण उदयमाणणं ।

समत्तकम्मउदए, खयउवसमियं हवे सम्मं ॥ ३०९ ॥

अन्वयार्थ - (अणउदयादो छण्हं) पूर्वोक्त मोहनीयाच्या सात प्रकृतीपैकी सम्यक्त्व प्रकृति मोहनीय कर्म सोडून सहा प्रकृतींचा उदय नसतांना **(सजाइरुवेण उदयमाणणं)** सजातीय म्हणजे [समान जातीचे, एकाच जातीचे] प्रकृतिसह मात्र उदयरूप असणाऱ्या **(समत्तकम्मउदए)** सम्यक्त्वप्रकृति नामक दर्शनमोहनीय नामक प्रकृतीचा उदय असतांना **(खयउवसमियं सम्मं हवे)** क्षायोपशमिक सम्यक्त्व होते.

भावार्थ - मिथ्यात्व आणि सम्यक् मिथ्यात्वाच्या उदयाचा अभाव असतांना, तसेच सम्यक्त्वप्रकृतीचा उदय असतांना, अनंतानुबंधी क्रोध-मान-माया-लोभ या चारित्रमोहाच्या प्रकृतीचा उदयाचा अभाव असतांना तसेच विसंयोजन करून अप्रत्याख्यानावरणादिकांच्या रूपाने उदयरूप असतांना जीवाला क्षायोपशमिक सम्यक्त्व उत्पन्न होते. या तीनही प्रकारच्या सम्यक्त्वाच्या उत्पत्तीचे विशेष कथन गोम्मटसार, लब्धिसार ग्रंथामध्ये पाहावे. ॥ ३०९ ॥

आता औपशमिक सम्यक्त्व, क्षायोपशमिक सम्यक्त्व तसेच अनंतानुबंधीचे विसंयोजन आणि देशव्रत यांना प्राप्त करणे व सुटणे यांचा उत्कृष्ट काल किती असतो हे सांगतात -

गिण्हदि मुंचदि जीवो, बे समत्ते असंखवाराओ ।

पढमकषायविणासं, देसवयं कुणइ उक्किट्टं ॥ ३१० ॥

अन्वयार्थ - (जीवो बे समत्ते) हा जीव औपशमिक आणि क्षायोपशमिक असे दोन सम्यक्त्व **(पढमकसायविणासं)** प्रथम अनंतानुबंधी कषायांचा नाश, विसंयोजन करून त्यांना अप्रत्याख्यानावरणादिरूपाने परिणमविणे, **(देसवयं)** देशव्रत ह्या चारहींना **(असंखवारओ गिण्हदि मुंचदि)** असंख्यात वेळा ग्रहण करतो आणि सोडतो. तर हे कथन उत्कृष्टरूपाने केलेले आहे.

भावार्थ - हा जीव पत्त्याच्या असंख्यातल्या भाग परिमाण अशा

असंख्यातवेळा उक्त चारहीना ग्रहण करतो आणि सोडतो. नंतर त्यास नियमाने मोक्ष प्राप्त होतो. ॥ ३१० ॥

सात प्रकृतींचा उपशम, क्षय व क्षयोपशमाने उत्पन्न होणारे सम्यग्दर्शन याचे स्वरूप कोणत्या प्रकाराने जाणण्यात येते असे तत्त्वार्थश्रद्धानाचे वर्णन दोन गाथामध्ये करतात -

जो तच्चमणेयंतं, णियमा सद्वहदि सत्तभंगेहिं ।

लोयाण पणहवसदो, ववहारपवत्तणडुंच ॥ ३११ ॥

जो आचरेण मण्णदि, जीवाजीवादि णवविहं अत्थं ।

सुदणाणेण णयेहिं य, सो सद्विडी हवे सुद्धो ॥ ३१२ ॥

अन्वयार्थ - (जो सत्तभंगेहिं अणेयंतं तच्चं णियमा सद्वहदि) जो पुरुष सात भंगद्वारा अनेकांतात्मक तत्त्वाचे नियमाने श्रद्धान करतो **(लोयाण पणहवसदो ववहारपवत्तणडुंच)** कारण की प्रश्नाच्या अनुषंगाने विधिनिषेधरूप वचनाचे सातच भंग होतात. म्हणूनच व्यवहाराच्या प्रवृत्तिसाठी सुद्धा सातभंगरूपाने वचनाची प्रवृत्ती होते. **(जो जीवाजीवादि णवविहं अत्थं)** जो जीव, अजीव आदि नव प्रकारच्या पदार्थांचे **(सुदणाणेण य णयेहिं)** श्रुतज्ञानप्रमाणाने तसेच त्याच्याच अंशरूप नयद्वारा **(आचरेण मण्णदि)** अत्यंत आदराचे - बहुमानपूर्वक, प्रयत्नपूर्वक - मानतो त्यांचे श्रद्धान करतो **(सो सुद्धो सद्विडी हवे)** तो शुद्ध सम्यग्दृष्टी आहे.

भावार्थ - वस्तूचे स्वरूपच अनेकांतात्मक आहे. प्रत्येक पदार्थ हा अनेक म्हणजेच दोन प्रतिपक्षी धर्मांनी युगपत् सहित आहे, अध्यासित आहे; म्हणून अनेकांतात्मक अनेक-दोन-धर्मात्मक आहे. (अनेक = दोन. प्रतिपक्षी एक-अनेक व अंत = धर्म) ते प्रतिपक्षी धर्म १ अस्तित्व = नास्तित्व, २ एकत्व - अनेकत्व, ३ नित्यत्व - अनित्यत्व, ४ तत्पणा - अतत्पणा, भेद - अभेद, सापेक्षत्व - निरपेक्षत्व, दैव-साध्यत्व - पौरुषसाध्यत्व, हेतुसाध्यत्व - आगमसाध्यत्व, अंतरंगत्व - बहिरंगत्व इत्यादि प्रतिपक्षी धर्म तर सामान्य धर्म आहेत. द्रव्यत्व - पर्यायत्व, जीवत्व - अजीवत्व, स्पर्शत्व - रसत्वादि, शुद्धत्व - अशुद्धत्व, मूर्तत्व - अमूर्तत्व, संसारित्व - सिद्धत्व, अवगाहनहेतुत्व, गतिहेतुत्व, स्थितिहेतुत्व,

वर्तनाहेतुत्व, इत्यादिक विशेष धर्म आहेत. तर या पैकी प्रत्येक अंशाचे प्रश्नाच्या अनुषंगाने विधि-निषेधरूप वचनद्वारा सात भंग होतात. स्था प्रत्येक भंगाच्या वाक्याच्या प्रारंभी 'स्यात्' हे अव्ययवाचक पद असतेच. स्यात् हे पद कथंचित् या अर्थाने (कोण्या एका अंशाला ग्रहण करणाऱ्या दृष्टीने) योजलेले आहे. त्याद्वारा पदार्थमात्रास - तत्त्वास अनेकांतात्मक सिद्ध करावयास पाहिजे. 'वस्तु कथंचित् अस्ति - नास्तिस्वरूप आहे. वस्तु कथंचित् अस्तिरूप आहे. कारण प्रत्येक पदार्थ आपल्या द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाच्या द्वारा विद्यमान आहे. याचप्रमाणे त्या वस्तूमध्ये अन्य वस्तूच्या द्रव्य, क्षेत्र, काल, भावादिकांचा अभाव आहे. म्हणजे एका वस्तूचे द्रव्यादिचतुष्टय अन्य द्रव्यामध्ये नाहीत. म्हणून तीच स्वचतुष्टयाने युक्त असणारी वस्तू परचतुष्टयाचा त्या वस्तूमध्ये अभाव आहे एवढ्याच एका अपेक्षेने त्या वस्तूला नास्तिरूप म्हटले आहे.

(३) याप्रमाणे वस्तूमध्ये दोन्ही प्रतिपक्षी धर्म युगपत् आढळून येतात म्हणून तीच वस्तू अस्तिनास्तिरूप आहे. - परंतु वचनद्वारा त्यांचे कथन मात्र क्रमाने होते. युगपत् कथन होऊ शकत नाही. म्हणूनच एका धर्माच्या प्रधानतेने वस्तूचे कथन करण्यात येते. त्या विवक्षेचे सूचक 'स्यात्' हे अव्यय पद असून प्रतिपक्षी धर्माचा गौणरूपाने सूचक आहे.

(४) वस्तु स्यात् अवक्तव्य आहे - वस्तूमध्ये तर प्रतिपक्षी धर्म युगपत् विद्यमान असतात. आणि युगपत् कथनाच्या अपेक्षेने वस्तु **कथंचित् अवक्तव्य** आहे.

(५) अस्तित्व द्वारा वस्तु वाच्य असूनही युगपत् कथनाच्या विवक्षेने अवक्तव्य आहे. याप्रमाणे **सत्ही आहे आणि अव्यक्तव्यही आहे.**

(६) तसेच वस्तु नास्तित्व धर्म आणि युगपत् कथनाच्या अपेक्षेने नास्ति अवक्तव्य आहे.

(७) वस्तूमध्ये दोन्ही प्रतिपक्षी धर्म विद्यमान आहेत. परंतु युगपत् कथन केल्या जात नाही या अपेक्षेने अस्ति-नास्ति अवक्तव्य आहे. या अपेक्षेने वस्तु अस्ति-नास्ति अवक्तव्य सिद्ध होते.

अशाप्रकारे वस्तु युगपत् अनेकांतात्मक आहे आणि एका धर्माच्या

अपेक्षेने प्रश्नवशात् सात भंग होतात व सातप्रकारे वस्तूचे कथन करण्यात येते. याप्रमाणे एकत्व-अनेकत्व, नित्यत्व-अनित्यत्व, तत्व-अतत्त्व या धर्माचेही उपरोक्त सात भंग द्वारा (विधिनिषेधरूपाने) कथन होते. जेथे जशी जशी विवक्षा संभव आहे त्याप्रमाणे लावून घ्यावे.

वस्तूच्या सामान्य धर्माबाबत जसे सातभंग घटवले तसेच विशेषधर्माबाबतही सात भंग घटवावेत. उदाहरणार्थ - एक जीव नामक पदार्थ आहे, तेथे ही या सात भंग पद्धतीने स्यात् जीवत्व व स्यात् अजीवत्व घटवावे. येथे अपेक्षा अशी की जो काही जीवाचा जीवत्व धर्म जीवामध्ये आहे म्हणून तर जीवत्व आहे. परंतु अजीवाचा अजीवत्व धर्म जीवामध्ये नाही. म्हणून तसेच आपल्याच अन्य धर्मद्वारा प्रधानतेने कथन करतो. त्याही अपेक्षेने अजीवत्व आहे. इत्यादि विशेष धर्माबाबत सप्तभंगी या पद्धतीने घटवावी. जीव अनंत आहेत, त्या अपेक्षेने आपले जीवत्व आपणामध्ये आहे, पराचे जीवत्व आपणामध्ये नाही. म्हणून त्या परजीवाच्या अपेक्षेने अजीवत्व आहे असेही सिद्ध होते.

याप्रमाणे जीव आणि अजीवपदार्थ अनादिनिधन आहेत. त्या प्रत्येक पदार्थामध्ये आपले आपले द्रव्यत्व; पर्यायत्व आदि अनंत धर्म आहेत. हे सर्व सातभंगाने समजून घ्यावे. तसेच त्यांचे स्थूल पर्याय आहेत तेही चिरकालस्थायी अनेक धर्मरूप असतात. (त्यासही सप्तभंगद्वारा जाणावे.) जसे जीव संसारी व सिद्ध आहेत. त्यांतही मनुष्य तिर्यच आदि त्रसस्थावर भेदाने दोन प्रकारचे आहेत. त्यांतही मनुष्य तिर्यच आदि स्थूल पर्यायधर्म आहेत. पुद्गलामध्ये अणु स्कंध असे दोन स्थूल पर्याय धर्म आहेत. त्यांतही घटपटादिक पर्याय आहेत. त्यांनाही एका दृष्टीने वस्तुत्व आहे. तेही याच सप्तभंगीद्वारा समजून घ्यावे. याचप्रमाणे जीव-पुद्गलाच्या संयोगाने झालेले आस्रव, बंध, संवर, निर्जरा, पुण्य, पाप मोक्ष आदि भाव आहेत. त्यामध्येही नाना धर्मत्वाच्या अपेक्षेने, तसेच परस्पर विधिनिषेधद्वारा अनेक धर्मात्मक वस्तुत्व एका दृष्टीने संभव आहे. **तेही सात भंगाने सिद्ध करून घ्यावे.**

जसे एका पुरुषामध्ये पिता-पुत्र, मामा-भाचा, काका-पुतण्या आदि

भिन्न भिन्न व्यक्तीच्या अपेक्षेने नाना संयोगधर्म संभवतात. त्या सर्वांनाच आपल्या आपल्या अपेक्षेप्रमाणे याच सात भंगद्वारा सिद्ध करावे. **असे निश्चित जाणावे की, वस्तुमात्र अनेक धर्मस्वरूप आहे. म्हणून पदार्थमात्रास अनेकधर्मात्मक जाणून तसेच श्रद्धान करतो आणि तशीच लोकव्यवहारामध्ये प्रवृत्ती करतो, तो सम्यग्दृष्टी आहे.** जीव, अजीव, आस्रव, बंध, पुण्य-पाप, संवर, निर्जरा, मोक्ष हे नव पदार्थ आहेत. त्यांनाही तसेच सात भंगद्वारा जाणून घ्यावे. त्याचे साधन श्रतज्ञानप्रमाण आहे. श्रुतज्ञानाचे भेद द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिक. त्याचेही भेद नैगम, संग्रह, व्यवहार, ऋजुसूत्र, शब्द, समथिरूढ एवंभूत नय आहेत. जेवढे काही वचनविकल्प आहेत तेवढे त्यांचे उत्तरोत्तर भेद होतात. त्या सर्वांना प्रमाणसप्रभंगी आणि नयसप्तभंगीच्या विधानाने सिद्ध करतात. त्याचे वर्णन यापूर्वी लोकभावनेत केलेले आहेच. त्याचे विशेषवर्णन तत्त्वार्थसूत्राच्या टीकेवरून समजून घ्यावे. येथे प्रमाण आणि नयाने जीवादि पदार्थांना जाणून जो श्रद्धान करतो तो शुद्धसम्यग्दृष्टी होतो.

येथे ही विशेषता लक्षात घ्यावी की, जो नय आहे तो वस्तूच्या एका एका धर्माला ग्रहण करणारा आहे, तो आपआपल्या विषयरूप धर्मांना ग्रहण करण्यामध्ये समान आहेत, तरी पण पुरुष आपल्या प्रयोजनानुसार व अभिप्रायानुसार त्यास मुख्य-गौण करून सांगतो. जसे जीव नामक वस्तु आहे. त्यामध्येही अनेक धर्म आहेत. तरीही चेतनत्व, प्राणधारणत्व आदि गुण अजीवापासून असाधारण, भिन्न जाणून जीवास त्या अजीवापासून भिन्न दर्शविण्याच्या प्रयोजनाने मुख्यतः त्या वस्तूस 'जीव' संज्ञा प्राप्त झाली. याचप्रमाणे सर्वधर्माबाबत प्रयोजनवश मुख्य-गौण करण्यात येते हे समजून घ्यावे. येथे याच अभिप्रायाने अध्यात्मांमध्ये जो प्रधान आहे, मुख्य आहे त्यास निश्चय म्हटलेले आहे. आणि गौण असेल त्यास व्यवहार म्हटलेले आहे. त्यामध्ये जो अभेद धर्म आहे त्यास मुख्यतः निश्चय म्हटलेले आहे आणि भेदग्राही नयास गौणतेने व्यवहार असे म्हटले आहे. त्यात द्रव्य तर वस्तुतः अभेद आहे म्हणून निश्चयाची प्रवृत्ती द्रव्याच्या अवलंबनाने होते. पर्याय अंशधर्म आहे म्हणून व्यवहाराची

प्रवृत्ती पर्याय अथवा संयोगाचे आश्रयाने होते.

येथे प्रयोजन हे आहे की, “भेदरूप वस्तूस सर्वच लोक जाणतात आणि श्रद्धान करतात. आणि म्हणूनच व्यवहार हा सर्व संसारी जीवास प्रसिद्ध आहे, कारण सर्वच व्यवहार त्यांना ज्ञात व परिचित आहे. त्यामुळेच सामान्य लोक पर्यायबुद्धी असतात. जीवाचे नरनारकदेवादि द्रव्यपर्याय आणि राग, द्वेष, क्रोध, माना, माया, लोभ आदि विकारी गुणपर्याय आहेत; तसेच ज्ञानाचे मतिज्ञानादि पर्याय आहेत. या सर्व पर्यायांना लोक जीव जाणतात व मानतात. व्यापक सामान्य ज्ञायक तत्त्वास, चैतन्यास जाणत नाहीत. म्हणून या पर्यायामध्ये अभेदरूप अनादि अनंत एकरूप असा जो चेतनभाव त्यास ग्रहण करून त्यासच निश्चयनयाचा विषय सांगून जीवद्रव्याचे ज्ञान करविले आहे. पर्यायाश्रित अशा भेदनयास गौण केलेले आहे. **अभेद दृष्टीमध्ये अभेदमात्र अनुभवास येतो, भेद दिसून येत नाही. म्हणून मोक्षमार्गाच्या प्रयोजनाने अभेदग्राही निश्चयनयाचे दृढ श्रद्धान करण्यास सांगितले आहे की, जो पर्यायनय तो व्यवहार आहे, अभूतार्थ आहे, असत्यार्थ आहे. याप्रमाणे भेदबुद्धीच्या एकान्त वासनेचे निराकरण करण्यासाठी हे कथन करण्यात आलेले आहे.** असे कोणी समजून बसू नये की, येथे ज्यास असत्यार्थ असे म्हटलेले आहे तो धर्म जीवामध्ये संयोगपर्याय रूपानेही अविद्यमान आहे. जो असे सर्वथा एकान्तरूप अभिनिवेशाने ग्रस्त आहे त्यास अनेकान्त समजला नाही, तो या एकान्त मान्यतेने मिथ्यादृष्टी होतो. जेथे अध्यात्मशास्त्रामध्ये निश्चयनय आणि व्यवहारनय सांगितलेले आहेत तेथे सुद्धा त्या दोहोंनीही परस्पर विधिनिषेधरूपाने सात भंगद्वारा वस्तूची सिद्धी करून घ्यावयास पाहिजे. एकालाच सर्वथा सत्यार्थ मानून आणि अन्य प्रतिपक्षी धर्मास मात्र सर्वथा असत्यार्थ मानले तर मिथ्याश्रद्धान दृढ होते. म्हणून तेथेही विवक्षा समजून घेवून स्याद्वादास शरण जाऊन निर्णय करावा.

अन्य वस्तूचे अन्य वस्तुमध्ये आरोपण करून प्रयोजनाची जेव्हा सिद्धी करण्यात येते तेव्हा त्यास उपचार नय म्हणतात. तो उपचारही

व्यवहारामध्येच गर्भित आहे. जेथे जे प्रयोजन निमित्त असते तेथे उपचाराची प्रवृत्ती होते. जसा **तूपाचा घडा**. येथे मातीच्या घड्यामध्ये आश्रयरूपाने तूप भरलेले आहे. असा बाह्यतः आधारआधेय भाव व्यवहारी लोकांना दिसून येतो. त्यास प्रधान करून असे म्हणतात की, हा **तूपाचा घडा** आहे. तूपाचा घडा म्हटले तर व्यवहारी जनाना इष्ट घड्याचा बोध होतो आणि **‘तूपाचा घडा आण’** असे म्हटल्यानंतर ते त्या इष्ट घड्यास आणतात आणि म्हणून उपचारानेही कधीकधी प्रयोजनाची सिद्धी होते. याप्रमाणे अभेदनयास मुख्य केल्यानंतरही अभेददृष्टीमध्ये भेद ज्ञात होत नाही तेव्हाही अभेदरूप एकाच धर्माचेच ग्रहण अज्ञानी जीव करतात; तोही असत्यार्थ आहे आणि तेथेही उपचारच सिद्ध होतो. या मुख्य-गौणभेदास सम्यग्दृष्टी जाणतो.

मिथ्यादृष्टी अनेकांतात्मक वस्तूस जाणत नाही. प्रतिपक्षी धर्मापैकी एकाच धर्मावर दृष्टी आहे म्हणून तो त्याच एका धर्माचाच सर्वथा वस्तुधर्म मानून, अन्य धर्मास सर्वथा असत्यार्थ मानतो. त्यास गौणरूपाने क्षायोपशमिक ज्ञानामध्येही न स्वीकारता त्याचा सर्वथा अभाव मानून त्याचेच निराकरण करतो. त्यामुळे मिथ्यात्व अधिक दृढ होते.

या मिथ्यात्वकर्म नामक दर्शनमोहनीयाच्या प्रकृतीचा उदय असतांना यथार्थ मान्यता असत नाही. म्हणून त्या प्रकृतीचे कार्यही मिथ्यात्वपरिणाम म्हटल्या जातो. त्या प्रकृतीच्या उदयाचा अभाव झाला असतांना तत्त्वार्थाचे यथार्थ श्रद्धान होते. म्हणून अनेकांतात्मक वस्तुमात्राला प्रमाणसप्तभंगी व नयसप्तभंगीच्या सात भंगद्वारा जाणले असतांना यथार्थ निर्णय होतो. म्हणून त्यास सम्यग्दृष्टीची यथार्थ मान्यता असे म्हणतात. **म्हणून सात तत्त्वार्थांच्या** यथार्थ निर्णयासही सम्यक्त्व हे नाव आहे; असे येथे समजावे.

जैनमतामध्ये कथन अनेकप्रकारचे आहे, त्यास अनेकांतद्वारा ठीक जाणावे. त्यामुळे अज्ञानाचा नाश होऊन उपादेयपणाची बुद्धी होऊन वीतरागतेची प्राप्ती होते. या सर्व कथनाचे मर्म समजणे हेच महान भाग्य आहे. या पंचमकाळालाही या निकृष्ट काळी योग्य गुरूच्या उपदेशाचे

निमित्त सुलभ नाही. आणि म्हणूनच शास्त्रस्वाध्यायाचा उपक्रम निरंतर ठेवून स्वयं निर्णय करावा हेच उचित आहे. आणि त्या तत्त्वविचारामुळेच प्रामुख्याने सम्यग्दर्शनाची प्राप्ती होते. जरी जिनेन्द्राच्या प्रतिमाचे दर्शन, अथवा प्रभावना यासही सम्यक्त्वाचे निमित्तकारण म्हटलेले आहे, तथापि जिनशास्त्राचे श्रवण करणे, शिकणे, मननचिंतन करणे, धारणा करणे, हेतू-युक्तीने स्वमत आणि परमतातील भेद जाणून नयविवक्षा समजून घेणे, वस्तूच्या अनेकान्त स्वरूपाचा निर्णय करणे, हेच प्रधान कारण आहे. म्हणून भव्य जीवांनी याचा उपाय पुरुषार्थ निरंतर अविरत करावा. ॥ ३१२ ॥

आता यानंतर सम्यग्दृष्टीचे परिणाम व बाह्य प्रवृत्ती कशी असते हे सांगतात-

जो ण य कुव्वदि गव्वं, पुत्तकलत्ताइसव्वअत्येसु ।

उवसमभावे भावदि, अप्पाणं मुणदि तिणमित्तं ॥ ३१३ ॥

अन्वयार्थ - (जो पुत्तकलत्ताइसव्वअत्येसु गव्वं ण य कुव्वदि) जी सम्यग्दृष्टी आहे असा आत्मा पुत्र, पत्नी इत्यादि सर्व जीव-पुत्रलादि परद्रव्य आणि त्यांचे भाव, अथवा पराच्या निमित्ताने होणारे परभाव (औपधिक विकारी परिणाम) यामध्ये गर्व अहंकार करत नाही तर तो ज्ञानी सम्यक्त्वी आहे. आणि जर तो परद्रव्याच्या संयोगाने आपणास श्रेष्ठ मोठा समजत असेल तर तो सम्यग्दृष्टी कसा असेल ? कारण आत्म्याचे मोठेपण हे आत्म्याच्या निर्मल चैतन्य आणि शुद्ध स्वभावावर अवलंबून असतांना त्याचा थांगपत्ता नसतांनाही जर तो आपल्या भोवतालच्या पुद्गलाच्या ढेराने आपणास मोठा मानतो तर तो अज्ञानी मिथ्यादृष्टीच आहे. **(उवसमभावे भावदि)** उपशमभावाची सदोदित भावना करून आपणावर उपशमभावाचे - वीतरागतेचे संस्कार टाकतो. येथे उपशमभाव याच्या अर्थ किमान अनंतानुबंधी क्रोध-मान-माया-लोभ यांच्या अभावामध्ये असणारी आंशिक चारित्र्याची अभिव्यक्ती असा आहे. **त्यालाच प्रशम गुण असे म्हणतात.** जसा जसा कषायांचा अभाव होईल तसा प्रशम भाव अधिकाधिक प्रगट होईल. **(अप्पाणं तिणमित्तं**

मुणदि) आपल्या आत्म्यास तृणमात्र, गवताप्रमाणे, कस्पटा समान मानतो. म्हणजेच त्याच्या जीवनामध्ये सोनेचांदी, जमीनजुमला घरदार, इत्यादि अचेतन परिग्रह आणि पुत्रपत्नी वगैरे सचेतन परिग्रह यांची आस्थाही नसते. त्यासंबंधी बहुमान असत नाही. कारण त्याचा दृढ विश्वास आहे की, आत्मा तर नित्यच शुद्ध जाणणारा मात्र आहे. जोपावेतो शुद्ध केवलज्ञान वगैरे शुद्ध स्वभावाची प्राप्ती होत नाही तोपावेतो आपणास तुच्छच लेखतो. कोणत्याही परपदार्थांमध्ये आसक्ती अथवा अहंकार करत नाही. ॥ ३१३ ॥

विसयासत्तो वि सया, सव्वारंभेसु वट्टमाणो वि ।

मोहविलासो एसो, इदि सव्वं मण्णदे हेयं ॥ ३१४ ॥

अन्वयार्थ - (विसयासत्तो वि सया) यद्यपि सम्यग्दृष्टी हा पाच इंद्रियांचे विषय आणि परिग्रह सोडण्यास दुर्बलेमुळे असमर्थ असल्याकारणाने त्यासंबंधी श्रद्धेमध्ये परत्वाची बुद्धी असूनही तो इंद्रियविषय आणि परिग्रहाने वेढलेला व आसक्त दिसून येतो. **(सव्वारंभेसु वट्टमाणो वि)** ज्यामध्ये त्रस स्थावर जीवांचा घाताची संभावना आहे अशा आरंभामध्ये प्रवृत्त असल्याचे दिसून येते. **(इदि सव्वं मण्णदे हेयं)** तरीही अभिप्रायामध्ये तो या सर्वास हेयच मानतो; आणि त्याची सदैव दृढ श्रद्धा असते की हा सर्व संयोग आकुलतामय व कष्टदायक आहे. तो तर असे समजतो की **(एसो मोहविलासो)** हा मोहाचा विलास आहे. माझा स्वभाव नाही. ही उपाधि आहे, रोग आहे, हेयच आहे.

विशेषार्थ - सम्यग्दृष्टीला सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तीच्या क्षणापासूनच अनंतानुबंधी क्रोधमानमायालोभ या कषायचौकडीचा अभाव असतो. त्यामुळे विषय, कषाय, आणि परिग्रह हे हेयच आहेत असा त्याचा ठाम निर्णय व विश्वास असतो. अनादिकाळापासून असलेला मिथ्या अभिनिवेश त्यास असत नाही. परंतु अवशिष्ट १२ कषाय व नऊ नोकषायांचा उदय असतो. त्यामुळे तो सोडण्यास असमर्थ असतो, परंतु त्यास तो आपली दुर्बलता मानतो. तथापि अप्रत्याख्यानावरण चार कषायांचा उदय असतो. त्यामुळे तो असंयमाचा बुद्धीपूर्वक त्याग करू शकत

नाही. तथापि अंतर्यामी श्रद्धा पक्की असते. त्या सम्यग्दृष्टीची मानसिक स्थिति ही चार अट्टल बदमाष दरोडेखोरांच्या टोळक्यांत नाईलाजाने सापडलेल्या माणसासारखी असते. त्यांच्या या चोरी दरोडा गोष्टीसंबंधी हेयत्वाची बुद्धी असतांनाही त्या दरोडेखोरांच्या धाकाने तो त्यांच्यासोबत दरोड्यासारखी कामे नाईलाजाने करतो. परंतु त्यास सदैव अशी पश्चात्तापाची भावना असते मी, अरेरे कोठून मी या चक्रांत फसलो ! तद्वत् सम्यग्दृष्टी हा विषय व कषायांना हेय जाणतो, तथापि अप्रत्याख्यानावरण उदयामुळे त्यांचा त्याग करण्यास असमर्थ असतो. त्या कषायचोरांच्या टोळक्यांत नाईलाजाने अडकल्यामुळे तो त्याचा त्याग करू शकत नाही. परंतु तो अभिप्रायातून त्यांना पर, अतएव हेय मानतो आणि त्याला सदैव पश्चात्ताप असतो. कषायामध्ये त्याची मोहजनित आपलेपणाची स्वामित्वाची भावना नसते; त्यास कर्मोदयजनित भाव म्हणून त्यांना हेय रूपानेच स्वीकारतो.

याप्रमाणे सम्यग्दृष्टी वर्तमान कषायांची पीडा सहन होत नाही म्हणून असमर्थ होऊन विषयांचे सेवन करतो; आरंभ आणि परिग्रहामध्ये प्रवृत्त होतो. अशाप्रकारे सम्यग्दृष्टीचा अभिप्राय आणि मिथ्यादृष्टीचा अभिप्राय यामध्ये जमीन आणि अस्मानचे अंतर असते. मिथ्यादृष्टीला विषयकषायाबाबत कधीही पश्चात्ताप असतच नाही, आणि सम्यग्दृष्टी मात्र सदैव पश्चात्तापाने दग्ध असतो. ॥ ३१४ ॥

उत्तमगुणगहणरओ, उत्तमसाहूण विणयसंजुत्तो ।

साहम्मिय अणुराई, सो सद्दिट्ठी हवे परमो ॥ ३१५ ॥

अन्वयार्थ - (उत्तमगुणगहणरओ) सम्यग्दृष्टी कसा असतो ? गुणाधिक पुरुषाचे उत्तम गुण म्हणजे सम्यग्दर्शन ज्ञानचारित्र तप आणि अन्य सद्गुणामध्ये सम्यग्दृष्टीचा गाढ अनुराग असतो. (उत्तमसाहूण विणयसंजुत्तो) निश्चय व व्यवहाररत्नत्रय आदि गुणांचे धारक उत्तम साधूचा विनय करण्यामध्ये दत्तचित्त असतो. (साहम्मियअणुराई) आपल्या साधर्मी बंधुगणामध्ये म्हणजे रत्नत्रययुक्त साधर्मी बांधवामध्ये गाढ अनुराग असतो. (सो परमो सद्दिट्ठी हवे) तो परम श्रेष्ठ सम्यक्त्वधारी

असतो. जर हे तीनही भाव नसतील तर यावरून असे लक्षात येते की, त्यास वास्तविक सम्यग्दर्शन नाही. ॥ ३१५ ॥

देहमीलियं पि जीवं, णियणाणगुणेण मुणदि जो भिण्णं ।

जीवमीलियं पि देहं, कंचुअसरिसं वियाणेई ॥ ३१६ ॥

अन्वयार्थ - (देहमीलियं पि जीवं णियणाणगुणेण जो भिण्णं मुणदि)

हा आत्मा या संसारामध्ये देहाने सहित असतो; परंतु तो सम्यक्त्वी आपल्या ज्ञानगुणाने आपणास देहापासून भिन्न जाणतो तसेच (जीवमीलियं पि देहं कंचुअसरिसं वियाणेई) आणि आत्म्यासोबत असणाऱ्या देहास सापाच्या कातेप्रमाणे भिन्न जाणतो.

भावार्थ - ज्याप्रमाणे सापाची कात सापापासून वेगळी असते, त्याप्रमाणे देहसुद्धा देहामध्ये असणाऱ्या आत्म्यापासून भिन्न असतो. देह सापाच्या कातेप्रमाणे आत्म्यापासून वेगळा आहे. ॥ ३१६ ॥

णिज्जियदोसं देवं, सव्वजीवाणं दयावरं धम्मं ।

वज्जियगंथं च गुरुं, जो मण्णदि सो हु सद्दिट्ठी ॥ ३१७ ॥

अन्वयार्थ - जो जीव (जो णिज्जियदोसं देवं) ज्यांनी अठरा दोषांना जिंकले आहे म्हणजे दोषरहित आहे त्यास देव मानतो, (सव्वजीवाणं दयावरं धम्मं) सर्व जीवमात्रावर दया व मैत्री यास धर्माचे रूप मानतो (च वज्जियगंथं गुरुं मण्णदि) आणि सर्व आरंभ व परिग्रहाने रहित असेल त्यासच गुरु मानतो, (सो हु सद्दिट्ठी) तोच खरोखर साक्षात् सम्यग्दृष्टी आहे.

भावार्थ - जो सर्वज्ञ, वीतराग म्हणजे अठरा दोषांनी रहित देवास देव म्हणून मानतो; दोषरहित देवास साधारण संसारी देव मानतो त्यास मोक्षमार्गी मानत नाही, जाणून त्याची वंदनापूजा करत नाही; जो समस्त जीवाच्या रक्षणाला अहिंसा म्हणजेच धर्म मानतो, तसेच जो पशुघात करून देवदेवतांना बळी चढवतो त्यास पापीच समजून त्या बळी चढवण्यामध्ये प्रवृत्ती करत नाही; जो ग्रंथ म्हणजे परिग्रहाने सहित आहे अशा साधूचे नाना खोटे वेष असतात - तद्वत् जैनपरंपरेमध्येही कालदोषाने खोटे वेषधारी दिसून येतात, त्या सर्वांना पाखंडी साधू

जाणून त्यांची वंदना करत नाही; जो सर्व परिग्रह व आरंभाने रहित असेल त्यासच गुरू समजून त्याचीच वंदना करतो, कारण की यथार्थ देव-गुरू-शास्त्राच्या आश्रयानेच सम्यक्त्व होते, आणि खोट्याच्या आलंबनाने मिथ्यादृष्टी म्हटल्या जातो. म्हणून खोट्या देवगुरूधर्माचे पूजन, वंदन तर दूरच असो, परंतु त्यांच्या संगतीनेही रत्नत्रयामध्ये दोष लागतो, म्हणून तो त्यांची संगतीही करत नाही. आ. स्वामी समंतभद्रांनी रत्नकरंड श्रावकाचारमध्ये असे सांगितलेले आहे की, **“सम्यग्दृष्टी कुदेव, कुशास्त्र आणि खोटा वेष धारण करणाऱ्या साधूंना भयाने, आशेने अथवा लोभानेही प्रणाम करत नाही, त्यांचा विनय करत नाही”** कारण यांच्या संसर्गाने श्रद्धा बिघडते, मलीन होते. मग धर्माची प्राप्ती तर दूरच राहिली. असे जाणावे. ॥ ३१७ ॥

आता मिथ्यादृष्टीची मान्यता सांगतात -

दोससहियं पि देवं, जीवहिंसाइसंजुदं धम्मं ।

गंधासत्तं च गुरूं, जो मण्णदि सो हु कुद्धिटी ॥ ३१८ ॥

अन्वयार्थ - (जो दोससहियं पि देवं) जो जीव दोषसहित देवास देव मानतो (**जीवहिंसाइसंजुदं**) जीवहिंसासहित यज्ञयागादि क्रियाकांडास धर्म मानतो (**गंधासत्तं च गुरूं मण्णदि**) परिग्रह व आरंभांत दंग गुरूस गुरू मानतो (**सो हु कुद्धिटी**) तो वास्तविक मिथ्यादृष्टी आहे.

भावार्थ - भाव मिथ्यादृष्टी तर ज्याचे अज्ञान अदृष्ट आहे असा मिथ्यात्वी आहे. जो देव राग, द्वेष, मोहादि अठरा दोषांनी सहित आहे त्यास देव मानून पूजा वंदना करतो, यज्ञयागादिकांतील हिंसेला धर्म मानतो आणि परिग्रहामध्ये आसक्त पाखंडी गुरूला गुरू मानतो तो प्रगटपणे मिथ्यादृष्टी आहे. ॥ ३१८ ॥

येथे कोणी **प्रश्न** करतो की, जर व्यंतरादि देवदेवी लक्ष्मी देत असतील, उपकार करत असतील तर त्यांची पूजा अर्चा करावी की नाही ? या प्रश्नाचे उत्तर देतात की,

ण य को वि देदि लच्छी, ण को वि जीवस्स कुणदि उवयारं ।

उवयारं अवयारं, कम्मं च सुहासुहं कुणदि ॥ ३१९ ॥

अन्वयार्थ - (को वि य लच्छी ण देदि) या जीवास कोणीही व्यंतर आदि देव लक्ष्मी, धनसंपत्ती देत नाहीत, (**ण को वि जीवस्स उवयारं कुणदि**) या जीवावर कोणीही उपकारही करत नाही; (**सुहासुहं कम्मं च अवयारं, उवयारं कुणदि**) जीवाचे पूर्व संचित पापकर्म अथवा पुण्यकर्म च अपकार अथवा उपकार करतात.

भावार्थ - कोणी असे मानतात की, व्यंतरादि देव आम्हास लक्ष्मी देतात, आमच्यावर उपकार करतात म्हणून आम्ही त्यांचे पूजन वंदन करतो. परंतु ही मिथ्या बुद्धी आहे. (१) प्रथमतः तर या पंचमकाळामध्ये प्रत्यक्ष कोणी व्यंतर आदि देव प्रगट होऊन त्याने काही दिलेले आहे असे प्रत्यक्ष दिसून येत नाही, त्यांनी उपकार केला आहे हेही प्रत्यक्ष दिसून येत नाही. जर त्यांच्या अभिप्रायाप्रमाणे घडले असते तर त्यांचे पूजकही दरिद्री, रोगी, दुःखी कां दिसू येतात ? म्हणून विनाकारण कल्पना मात्र करतात. असा नियमरूप संबंध परोक्षही दिसून येत नाहीत की, जे त्यांची पूजा करतात त्यांना प्रत्यक्ष उपकार झालेले दिसून यावयास पाहिजेतच. यावरून हा मोही जीव निष्कारणच विकल्प उत्पन्न करत राहतो. जे पूर्वसंचित शुभ-अशुभ कर्म आहे तेच या जीवास सुख, दुःख, धन, दारिद्र्य, जीवन, मरण करण्यास नियमरूपाने निमित्तकारण आहेत. ॥ ३१२ ॥

भत्तीए पूजमाणो, वितरदेवो वि देदि जदि लच्छी ।

तो किं धम्मं कीरदि एवं चिंतेइ सद्धिटी ॥ ३२० ॥

अन्वयार्थ - (सद्धिटी एवं चिंतेइ) सम्यग्दृष्टी असा विचार करतो की, (**जदि भत्तीए पूजमाणो वितरदेवो वि लच्छी देदि**) जर भक्तीने पूजा केली असतांना व्यंतरदेव ही लक्ष्मी देत असतील तर (**धम्मं किं कीरदि**) तर मग धर्म करण्याचे प्रयोजनच ते कोणते ?

भावार्थ - सर्वानाच लक्ष्मीशी काम आहे व तेवढेच प्रयोजन आहे आणि जर व्यंतरदेवच पूजा केल्याने लक्ष्मी देत असतील तर धर्माची

आराधना करण्याचे प्रयोजन ते काय ? एकतर मोक्षमार्गाच्या वर्णनप्रसंगी संसारातील जड लक्ष्मीचा काही अधिकारच नाही. म्हणून सम्यग्दृष्टी जीव हा मोक्षमार्गी आहे, संसारातील लक्ष्मीला हेय जाणतो, तो तिची वांछाच करत नाही. जर पुण्याच्या उदयाने मिळेल तर मिळो अथवा मिळणार नसेल तर न मिळू देत; तो तर मोक्षसिद्धीचीच भावना करतो. म्हणून त्याने संसारात बुडालेल्या देव-देवतांची पूजा वंदना कां करावी ? अर्थात् तो कधीच पूजा वंदना करत नाही. ॥ ३२० ॥

सम्यग्दृष्टीच्या भावना आणि विचार सांगतात -

जं जस्स जम्मि देसे, जेण विहाणेण जम्मि कालम्मि ।

णादं जिणेण णियदं, जम्मं वा अहव मरणं वा ॥ ३२१ ॥

तं तस्स तम्मि देसे, तेण विहाणेण तम्मि कालम्मि ।

को सक्कदि चालेदुं, इंदो वा अह जिणंदो वा ॥ ३२२ ॥

अन्वयार्थ - (जं जस्स जम्मि देसे) जे काही ज्या जीवास (**जम्मि कालम्मि**) ज्या काळामध्ये (**जेण विहाणेण जम्मं वा अहव मरणं वा**) ज्या विधानाने जन्म तसेच मरण - तद्वत् उपलक्षणाने सुख, दुःख, रोग, दारिद्र्य, उपकार, अपकार वगैरे - (**जिणेण णादं णियदं**) जसे सर्वज्ञ प्रभुकरवी जाणल्या गेले आहे ते सर्व तसेच नियत नियमपूर्वक होणारच आहेत (**तं तस्स तम्मि देसे**) तेच त्या जीवाला त्या देशामध्ये व (**तम्मि कालम्मि**) त्याच काळामध्ये (**तेण विहाणेण**) त्याच विधानाने नियमाने प्राप्त होते. (**इंदो वा अह जिणंदो वा को चालेदुं सक्कई**) त्याचे कोणी इंद्र अथवा जिनेंद्र सुद्धा, तीर्थंकर देवही कोणीही निवारण करू शकत नाही.

भावार्थ - सर्वज्ञ भगवान् सर्वच द्रव्य, क्षेत्र, काल भावाच्या अवस्थेला जसे आहे तसेच जाणतात. म्हणून जसे सर्वज्ञाचे ज्ञानांत झळकले आहे (जाणल्या गेलेले आहे) ते नियमाने घडतेच. त्यामध्ये हीनाधिक काही सुद्धा होत नाही. सम्यग्दृष्टी असा विचार करतो.

विशेषार्थ - (१) ज्या कर्माचा उदय हा नियमाने त्याकाळी त्या जीवास फल प्राप्त करून देण्यामध्ये निमित्त असतो. तो कर्माचा उदय

ही अपरिवर्तनीय नियत आहे आणि त्याचे फलस्वरूप परिणामही नियतच आहेत. कारण कर्मोदय नियमाने जीवाच्या भवितव्याचा सूचक असतो आणि **कर्माची** स्थिती बंधकाळी जी बांधल्या गेली आहे त्या काळी तो निषेक निश्चितपणे उदयाला येतो. असा जीवपरिणाम आणि कर्म यांचा नियत निमित्तनैमित्तिक भाव व प्रत्येक वस्तूच्या उपादानाचा नियम आहे. कर्मगती कोणीही टाळू शकत नाही. बदलवू शकत नाही.

(२) हा कर्मभोग श्रीकृष्ण सारखा नारायणही टाळू शकला नाही. त्याने नेमीनाथ भगवंताचे केवलज्ञान खोटे पाडण्याचा भरसक प्रयत्न केला. पण त्याच्या विकल्पाप्रमाणे कांहीच घडले नाही. जसा कर्माचा संयोग तसेच घडले. शास्त्रामध्ये अशी कितीतरी दाखले आहेत. आणि राजा श्रीपाल आणि मैनासुंदरीची कथा सुखदुःखाच्या अपरिवर्तनीयतेची, कर्मोदयाच्या अपरिवर्तनाची सूचक आहे. माणूस कर्माधीन आहे. त्याचे विकल्प काहीच काम करत नाहीत, ही गोष्ट प्रथमानुयोग व प्रत्यक्षाने समर्थित आहे.

(३) आयुकर्माच्या उदयानुसार भव-जन्म प्राप्त होतो व उदय समाप्त झाला की मरण निश्चित प्राप्त होते.

(४) पुण्य आणि पापकर्माच्या उदयानुसार प्रत्येकास सुख-दुःख, उपकार-अपकार, श्रीमंती-दारिद्र्यता, निरोगीपणा-रोगीपणा प्राप्त होतो.

(५) संसारामध्ये कोणीही कर्मभोग टाळू शकला नाही. म्हणून त्यास कोणत्याही देवदेवता बदलविण्यास असमर्थ आहेत.

(६) ही नियति जगघटनांची सिद्धी करण्यास समर्थ आहे. ती विश्वाच्या घटनाक्रमाचा प्राण आहे. असा सम्यग्दृष्टीला ठाम विश्वास असतो. ॥ ३२१-३२२ ॥

जो असा निर्णय करून मानतो तो सम्यग्दृष्टी आहे व यांत ज्यास संशय आहे तो नियमाने मिथ्यादृष्टी आहे हे सांगतात -

एवं जो णिच्चयदो, जाणदि दव्वाणि सव्वपज्जाए ।

सो सदिद्वी सुद्धो, जो संकदि सो हु कुद्विद्वी ॥ ३२३ ॥

अन्वयार्थ - (जो एवं णिच्चयदो दव्वाणि सव्वपज्जाए जाणदि) याप्रमाणे

निश्चयाने जो सर्वच द्रव्यांना - समस्त जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश काल यांना - तसेच त्या सर्व पदार्थांच्या सर्व पर्यायांना सर्वज्ञ भगवंताच्या आगमानुसार जाणतो आणि श्रद्धान करतो (सो सुद्धो सद्विद्दी) तो शुद्ध सम्यग्दृष्टी आहे; (जो संकदि सो हु कुद्विद्दी) जो असे श्रद्धान न करता शंका करतो तो सर्वज्ञांच्या आगमाशी विसंवादी आहे, स्पष्टपणे तो मिथ्यादृष्टी आहे. ॥ ३२३ ॥

जो तत्त्व जाणण्यास मंदबुद्धी आहे आणि जिनवचनामध्ये आज्ञामात्र श्रद्धान करतो तोही श्रद्धावान आहे -

जो ण वि जाणइ तच्चं, सो जिणवयणे करेई सदहणं ।

जं जिणवरेहिं भणियं, तं सव्वमहं समिच्छामि ॥ ३२४ ॥

अन्वयार्थ - (जो तच्चं ण वि जाणइ) जो जीव ज्ञानाचा क्षयोपशम कमी असल्यामुळे आणि गुरूंचा योग न प्राप्त झाल्याकारणाने तत्त्वार्थास जाणू शकत नाही (सो जिणवयणे सदहणं करेइ) परंतु जो जिववचनामध्ये श्रद्धान करतो की, (जं जिणवरेहिं भणियं) जे जिनेश्वरांनी तत्त्व सांगितलेले आहे (तं सव्वं अहं समिच्छामि) मी ते सर्व चांगल्याप्रकारे इष्ट आणि उपादेय मानून स्वीकार करतो तोही श्रद्धावान आहे.

भावार्थ - जो जिनेश्वरांच्या वचनामध्ये दृढ श्रद्धान करतो की, जे काही सर्वज्ञ भगवंतांनी सांगितलेले आहे ते सर्वच मला इष्ट आहे. अशा सामान्य श्रद्धानानेही तो आज्ञासम्यक्त्वी आहे. ॥ ३२४ ॥

आता तीन श्लोकामध्ये सम्यक्त्वाचे माहात्म्य सांगतात -

रयणाण महारयणं, सव्वजोयाण उत्तम जोयं ।

रिद्धीण महारिद्धी, समत्तं सव्वसिद्धियरं ॥ ३२५ ॥

अन्वयार्थ - (रयणाण महारयणं) सम्यग्दर्शन हे रत्नामध्ये महारत्न आहे; (सव्वजोयाणं उत्तमं जोयं) सर्व योगामध्ये उत्तम योग आहे. वस्तूची अथवा विद्येची सिद्धी करण्यासाठी उपाय, मंत्र, ध्यान यास योग म्हणतात. (रिद्धीण महारिद्धी) अणिमा आदि ऋद्धीमध्ये सर्वश्रेष्ठ ऋद्धी आहे. (समत्तं सव्वसिद्धियरं) फार काय सांगावे सर्व सिद्धी साधणारे

एक सम्यक्त्वमात्रच आहे. ॥ ३२५ ॥

समत्तगुणप्पहाणो, देविंदणरिंदवदिओ होदि ।

चत्तवयो वि य पावई, सगसुहं उत्तमं विविहं ॥ ३२६ ॥

अन्वयार्थ - (समत्तगुणप्पहाणो देविंदणरिंदवदिओ होदि) जो सम्यक्त्वधारी गुणांनी प्रधान आहे तो देवेन्द्र आणि नरेन्द्रालाही वंद्य होतो. चक्रवर्तीलाही. (चत्तवयो वि य उत्तमं विविहं सगसुहं पावई) तो व्रतरहित असेल तरीही उत्तम स्वर्गातील सुखे प्राप्त करतो.

भावार्थ - जो सम्यक्त्वसंपन्न आहे तो प्रधान पुरुष आहे - तो देवांच्या इंद्राकरवीही पूज्य होतो. सम्यक्त्व असतांना आयुकर्माचा बंध झाला तर देवगतीचाच बंध होतो. म्हणून तो व्रतरहित असेल तरीही त्यास देवायूचा बंध होतो व तो नियमाने स्वर्गात जातो. सम्यक्त्वगुणप्रधानाचा असाही अर्थ होतो की, जर सम्यक्त्व पंचेवीस दोषांनी रहित निर्मल असेल, आपल्या निःशक्तित्त्व आदि गुणांनी संपन्न असेल, संवेगादि गुणसहित असेल. असा सम्यक्त्वी प्रधान पुरुष मान्यता पावतो. तो देवेन्द्र, चक्रवर्ती आदींना पूज्य होतो आणि स्वर्ग प्राप्त करतो. ॥ ३२६ ॥

सम्माइट्टी जीवो, दुग्गइहेदुं ण बंधदे कम्मं ।

जं बहुभवेसु बद्धं, दुक्कम्मं तं वि णासेदि ॥ ३२७ ॥

अन्वयार्थ - (सम्माइट्टी जीवो दुग्गइहेदुं कम्मं ण बंधदे) सम्यग्दृष्टी जीव दुर्गतीला कारणभूत अशुभ कर्म बांधत नाही (जं बहुभवेसु दुक्कम्मं बद्धं तं वि णासेदि) आणि जे अनेक पूर्वभावामध्ये बांधलेले पापकर्म आहे त्यांचाही तो नाश करतो.

भावार्थ - सम्यग्दृष्टी मरून दुसऱ्या आदि नरकामध्ये उत्पन्न होत नाही. ज्योतिषी व्यंतर व भवनवासी देवामध्ये उत्पन्न होत नाही. पाच स्थावर, विकलत्रय, असंज्ञी, निगोद, म्लेंछ, कुभोगभूमी या सर्वच ठिकाणी तो मरून जन्म घेत नाही. कारण की, अनंतानुबंधीच्या उदयाचा अभाव असल्यामुळे दुर्गतीला कारणभूत कषायांच्या स्थानाचे परिणाम नसतात.

येथे तात्पर्य हे जाणावे की, तीन काल आणि तीन लोकांमध्ये सम्यक्त्वासारखे श्रेय कोणतेच नाही आणि मिथ्यात्वासारखा शत्रु कोणताही नाही. म्हणून श्रीगुरूंचा हा उपदेश आहे की, आपले सर्वस्व वेचूनही उद्यम आणि वाटेल त्या उपायाने सम्यक्त्वाची प्राप्ती करून घेतली पाहिजे. याप्रमाणे गृहस्थाच्या बारा भेदापैकी पहिला भेद सम्यक्त्वसहितपणा याचे वर्णन केले. ॥ ३२७ ॥

निर्धारपूर्वक निष्ठेने सहा महिने साधना केली तर आत्मदर्शन (आत्मानुभूती) सहज शक्य आहे.

विरम किमपरेणाकार्यकोलाहलेन

स्वयमपि निमृतः सन् पश्य षण्मासमेकम् ।

हृदयसरसि पुंसः पुद्गलाद्भिन्नधाम्नो

ननु किमनुपलब्धिर्भाति किं चोपलब्धिः ॥ ३४ ॥

(समयसार आत्मख्याति टीका. आ. अमृतचंद्रदेव)

अर्थ - हे भव्य ! या व्यर्थ अकार्याच्या कोलाहलाने तुला लाभ तो कोणता ? तू या कोलहलापासून विरक्त हो. स्वयं निश्चल होऊन चैतन्यमात्र वस्तूला पहा ! असा अभ्यास एक सहा महिनेपर्यंत कर - पहा तर खरे ! की यामुळे आपल्या हृदयसरोवरामध्ये त्या शुद्ध ज्ञायक आत्म्याची प्राप्ती होते की नाही ! तुला दिसले की तो आत्मा या जड पुद्गलापासून आपल्या चैतन्यतेजाने भिन्न आहे.

कविवर बनारसीदासांनी या कलशावर असे काव्य रचले आहे -

भैय्या ! जगवासी तूं उदासी व्हेकें जगतसो

एक छ मास उपदेस मेरी मानू रे ।

और संकल्प विकल्प के विकार तजि,

बैठिकें एकंत मन एक ठौरु आनु रे ।

तेरो घट सर तामें, तूही है कमल ताकौ

तुही मधुकर व्हे सुवासु पहिचानु रे ।

प्रापति न व्हेहै कछु-ऐसौ तू विचारतु है

सही व्हेहै प्रापति सरुव यौही जानु रे ॥ ३ ॥

हे बंधो ! तू संसारापासून विरक्त होऊन एक सहा महिने पर्यंततरी माझा उपदेश मान ! एकान्त स्थानी बसून रागद्वेषांच्या तरंगापासून चित्त रोकून आत्मस्वरूपात एकाग्र कर. तुझ्या हृदयसरोवरामध्ये तूच कमल हो आणि तूच भ्रमर बनून आपल्या स्वभावाचा जरा सुगंध तर घे. जर तू असा विचार करशील की, याने तर काहीच लाभणार नाही तर पहा तर की तुला नियमाने स्वरूपाची प्राप्ती होईल. आत्मसिद्धीचा एवढा एकच उपाय आहे.

श्रावकाच्या बारा भेदापैकी दर्शनप्रतिमा आदि अकरा प्रतिमांचे वर्णन

आतां अकरा प्रतिमांचे स्वरूप सांगतील. सर्वप्रथम दार्शनिक श्रावकाचे वर्णन करतात -

बहुतससमण्डिदं जं, मज्जं मंसादिणिदिदं दव्वं ।

जो ण य सेवदि णियमा, सो दंसणसावयो होदि ॥ ३२८ ॥

अन्वयार्थ - (बहुतससमण्डिदं मज्जं मंसादिणिदिदं दव्वं जो णियमा ण सेवदि) नाना त्रस जीवाच्या घाताने निष्पन्न आणि त्रस जीवांनी सहित अशा दारू वगैरे आणि मांसादि अतिनिंदनीय वस्तूंचे जो नियमपूर्वक सेवन करत नाही (**सो दंसणसावयो होदि**) तो दर्शनप्रतिमाधारी दार्शनिक श्रावक होय.

भावार्थ - मद्य, मांस तसेच आदि शब्दाने मद्य, पाच उदुंबर फळे घ्यावेत. याची उत्पत्ती त्रसघाताशी संबंधित आहे. म्हणून दार्शनिक श्रावक त्यांचे सेवन करत नाही. मद्य तर भ्रम, नशा उत्पन्न करण्यामध्ये निमित्त आहे. नशा चढते तेव्हा धर्म आणि नीतीचे विस्मरण होते. मांसाची उत्पत्ती त्रसघाताशिवाय संभवनीयच नाही. शिवाय त्यामध्ये असंख्य सूक्ष्म जीवांची उत्पत्ती होत असते. म्हणून ते त्रस जीवांनी सहित आहे. मधाची उत्पत्ती मधमाशाच्या हिंसेपूर्वक झालेली स्पष्ट दिसून येते. पाच उदुंबर फळामध्ये त्रस जीव प्रत्यक्ष दिसतात. अन्य ग्रंथात असे सांगितले आहे की हे श्रावकाचे आठ मूलगुण आहेत आणि हे सर्व त्रसहिंसा टाळण्यास कारण आहेत. म्हणून ज्या वस्तुमध्ये त्रसहिंसा जास्त घडते ते श्रावकास अभक्ष्य आहेत. या कारणाने त्यांचे भक्षण करणे योग्य नाही.

तसेच सात व्यसने अन्यायप्रवृत्तीचे मूळ कारण आहे. जुवा, मांस, मद्य, वेश्या, शिकार चोरी व परस्त्रीसेवन ही सात व्यसने आहेत. व्यसन म्हणजे आपत्ती अथवा कष्ट असून या सात व्यसनाच्या आधीनतेमुळे

अनेक आपत्ती येतात; त्यांना राजा व पंचाकरवी दंड प्राप्त होतो. त्याचे सेवन ही आपत्ती ओढवून घेण्यास निमित्त आहे. श्रावक असे अन्यायाचे काम करत नाही. येथे दर्शन याचा अर्थ सम्यक्त्व आहे. तसेच धर्माची मूर्ति सर्वांच्या पाहण्यात येते त्यासही दर्शन असे म्हणतात. सम्यग्दृष्टी होऊन जिनमतास अनुसरून पालन करू शकत नाही तर त्यामुळे जैनधर्माची निंदा-मालस्ती होते; अप्रभावना होते. म्हणून यास नियमपूर्वक सोडल्यानंतरच तो दर्शनप्रतिमाधारी श्रावक होतो. ॥ ३२८ ॥

दिढचित्तो जो कुव्वदि, एवं पि वयं णियाणपरिहीणो ।

वेरगभावियमणो, सो वि य दंसणगुणो होदि ॥ ३२९ ॥

अन्वयार्थ - (एवं पि वयं दिढचित्तो णियाणपरीहीणो, वैरगभावियमणो जो कुव्वदि) उपरोक्त व्रतास अत्यंत निष्ठापूर्वक, फलरूपाने भावी संसारसुखाची इच्छा न करता निदानरहित होऊन पालन करतो तो सम्यग्दृष्टी पुरुष **(सो वि य दंसणगुणो होदि)** दार्शनिक श्रावक होतो.

भावार्थ - पहिल्या गाथेत दर्शनप्रतिमाधारी श्रावकाचे स्वरूप सांगितलेले होते. त्याचीच या गाथेमध्ये तीन विशेषणाने विशेषता दाखविलेली आहे. (१) प्रथमतः तर त्या श्रावकाने दृढ निश्चयाने व निष्ठेने घेतलेल्या व्रताचे पालन करावे. परीषहादि कष्टदायक परिस्थितीतही न घाबरता प्रतिज्ञेपासून विचलित होऊ नये. (२) तसेच त्या व्रताची पालना भविष्यत्कालीन स्वर्गादि संसारसुखाची वांछा न करता आणि वर्तमान समयी यश, सुखसंपत्तीची वांछा न करता करावी. (३) तसेच त्या व्रतधारीचे हृदय वैराग्यभावनेने ओतप्रोत असावे. अभक्ष्य आणि अन्याय हा दोहोसही महान् अनर्थकारी जाणून त्याचा त्याग करावा. असे मात्र नसावे की, अंतरंगामध्ये परिणाम तर त्यांच्या रागाने रहित नाहीत आणि केवळ शास्त्रात सांगितले आहे म्हणून कसातरी प्रतिज्ञेचा निर्वाह करावा, एवढ्याच साठी त्यास सोडतांना मानसिक कष्ट वा अशांति असता कामा नये. त्याग करण्यामध्ये अन्य कोणतेही प्रयोजन व कारण असू नये. फक्त सम्यक्त्वाच्या निर्दोष साधनेमध्ये दृढ श्रद्धा

असावी म्हणून तो मागील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे सर्व अभक्ष्याचा त्याग करतो. यांचा त्याग घेतल्यानंतरच पुढील प्रतिमेचा उपदेश देण्यास लायक होतो. व्रती तोच आहे की जो तीन शल्यांनी - १ माया २ मिथ्यात्व आणि ३ निदान - रहित असतो. प्रतिज्ञा निःशल्य होऊन पाळावी. याप्रमाणे दर्शनप्रतिमाधारी श्रावकाचे स्वरूप कथन केले. ॥ ३२९ ॥

दुसऱ्या व्रतप्रतिमेचे स्वरूप -

पंचाणुव्वयधारी, गुणवयसिक्खावएहिं संजुत्तो ।

दिढचित्तो समजुत्तो, णाणी वयसावओ होदि ॥ ३३० ॥

अन्वयार्थ - (पंचाणुव्वयधारी गुणवयसिक्खावएहिं संजुत्तो) जो पांच अणुव्रतांची प्रतिज्ञा घेवून तिचे पालन करतो, तसेच जो गुणव्रते आणि शिक्षाव्रतांनाही धारण करतो, **(दिढचित्तो समजुत्तो)** दृढनिश्चयी आहे आणि समताभावाने सहित आहे, **(णाणी)** ज्ञानवान् - हेयोपादेयाचे ज्ञानाने संपन्न आहे तो **(वयसावओ होदि)** व्रतप्रतिमाधारी श्रावक होतो.

भावार्थ - अणुव्रतामध्ये अणु शब्द हा अल्पतावाचक आहे. पाचही पापे जी स्थूल आहेत त्यांचा त्याग करण्यात येतो म्हणून त्यांना **अणुव्रत** अशी संज्ञा आहे. गुणव्रत आणि शिक्षाव्रत त्या अणुव्रतांची रक्षा करणारे आहेत म्हणून अणुव्रते धारण केल्यानंतरही हा व्रती श्रावक त्यांचीही प्रतिज्ञा घेतो. त्याने ज्या व्रतांची प्रतिज्ञा घेतलेली आहे त्यामध्ये त्याचा दृढ निश्चय असतो. वाटेल ते कष्ट झालेत आणि अकल्पित उपसर्गादि व परीषह उपस्थित झाले असतांनाही त्यामध्ये शिथिलता येत नाही. ही व्रते अप्रत्याख्यानावरण कषायांच्या अनुदयामध्ये होतात, आणि प्रत्याख्यानावरण कषायांच्या मंद उदय असतांना होतात. म्हणून द्वितीय प्रतिमाधारी श्रावकाला तो उपशमभावसहित असतो असे सांगितलेले आहे. यद्यपि प्रथम प्रतिमाधारी श्रावकासही अप्रत्याख्यानावरणाचा अनुदय तर असतोच - त्यामुळे त्यास अप्रत्याख्यानावरण कषायाचा अभाव आहे परंतु प्रत्याख्यानावरण कषायांच्या तीव्र स्थानांचा उदय असल्यामुळे त्यास अतीचाररहित अणुव्रते असत नाहीत. म्हणून अणुव्रतधारी श्रावक

तर म्हणता येत नाही. आणि स्थूल अपेक्षेने तर त्यासही त्रसहिंसेचा त्याग, अभक्ष्याचा त्याग असल्यामुळे त्यास 'अणुव्रते' म्हणता येते. सात व्यसनाच्या त्यागामध्ये चोरीचा त्याग आहे व त्यास्वरूपाने त्यामध्ये असत्याचा त्यागही गर्भित आहे. परस्त्रीचा त्याग आहे, वैराग्यभावनेचे बल आहेच. त्यामुळे परिग्रहाचेही मूर्छापरिणाम घटतातच, तो परिमाणही करतोच परंतु त्यांची निरतीचार पालना होत नाही, म्हणून त्यास व्रतप्रतिमा म्हणत नाहीत. ज्ञानी हे विशेषण तर योग्यच आहे. तो सम्यग्दृष्टी असल्यामुळे अभिप्रायामध्ये भेदविज्ञान आहे, व्रतांच्या गुणदोषांचेही ज्ञान आहे, तेव्हाच तर गुरूंच्या करवी घेतलेल्या प्रतिज्ञेची पालना करतो. म्हणून तो ज्ञानीच आहे, असे समजावे. ॥ ३३० ॥

पाच अणुव्रतांपैकी प्रथम अहिंसाणुव्रताचे स्वरूप -

जो वावरइ सदओ, अप्पाणसमं परं पि मण्णंतो ।

णिंदणगरहणजुत्तो, परिहरमाणो महारंभे ॥ ३३१ ॥

तसघादं जो ण करदि, मणवयणकाएहिं णेव कारयदि ।

कुव्वंतं पि ण इच्छदि, पढमवयं जायदे तस्स ॥ ३३२ ॥

अन्वयार्थ - (तसघादं जो ण करदि मणवयणकायेहिं णेव कारयदि)

जो श्रावक त्रसजीवांचा घात मन-वचन-कायेने स्वयं आपणही करत नाही आणि दुसऱ्या करवी करवीतही नाही. द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय आणि पंचेन्द्रिय यांना त्रस म्हणतात. (कुव्वंतं पि ण इच्छदि) अन्य कोणी करत असेल तर त्यास "छान" म्हणून अनुमोदन पण देत नाही. (तस्स पढमवयं जायदे) त्यास पहिले अहिंसाणुव्रत होते. तो अहिंसा अणुव्रतधारी श्रावक हा (जो सदओ बावरइ) दयेपूर्वक होऊन व्यापार आणि आरंभामध्ये प्रवृत्ती करतो. (अप्पाणसमं परं पि मण्णंतो) सर्व जीवमात्रास आपणासारखे समान मानतो. अर्थात् आपणास जसे प्राण प्रिय आहेत तसेच जीवमात्रास आपले प्राण प्रिय असतात. (णिंदणगरहणजुत्तो) सदैव निंदा गर्हा करत असतो. व्यापार, आरंभ वगैरे करत असतांना त्यात हिंसा आदि जी पापे होतात त्याची आपल्या मनामध्ये स्वयं आपली निंदा करतो, गुरूंच्या

समोर आपण केलेली पापे सांगतो म्हणून तो गर्हासहित आहे, जी पापे लागतात त्याची गुरूंच्या आज्ञेनुसार आलोचना प्रतिक्रमण करतो. आणि प्रायश्चित्त घेतो. (महारंभे परिहरमाणो) ज्यामध्ये बहु त्रसजीवांची हिंसा होत असलेली दिसून येते अशा मोठ्या व्यापारात महान् आरंभही करत नाही. सावधानपणाने प्रवृत्ती करतो.

भावार्थ - अहिंसाणुव्रतधारी स्वयं त्रसघात करत नाही. दुसऱ्या करवीही करवीत नाही; जो करतो त्यास अनुमोदन देत नाही. जेव्हा अन्य जीवांना आपणासारखे मानतो की सर्वांनाच प्राण प्रिय असतात, तेव्हा तो परजीवांचा घात करणार नाही. तसेच ज्यामध्ये जास्त हिंसा होण्याची शक्यता आहे त्या आरंभाचाही त्याग करतो; जर अल्प आरंभातही जो त्रसघात होतो त्या कारणाने आपलीच निंदा आणि गर्हा करतो, आलोचना प्रतिक्रमणादि प्रायश्चित्त करतो. याचे अतीचार अन्य अनेक ग्रंथांमध्ये सांगितलेले आहेत. त्यासही टाळतो. या गाथेत प्राणीमात्रांना आत्मसमान मानणे सांगितले आहे त्यात दोष न लागू देणे समाविष्ट आहे. पराचा वध, बंधन, त्यांचेवर शक्तीपेक्षा जास्त ओझे लादणे, अन्नपाण्याचा निरोध करणे यात सर्वांनाच दुःख होते. जेव्हा प्राणिमात्रास आपणासारखे मानले तर तो या गोष्टी कशा करेल ? अर्थात् करणार नाही. ॥ ३३१-३३२ ॥

दुसऱ्या अणुव्रताचे स्वरूप -

हिंसावयणं ण वयदि, कक्कसवयणं पि जो ण भासेदि ।

णिट्टुरवयणं पि तहा, ण भासदे गुज्झवयणं पि ॥ ३३३ ॥

हिदमिदवयणं भासदि, संतोसकरं तु सव्वजीवाणं ।

धम्मपयासणवयणं, अणुव्वई हवदि सो विदिओ ॥ ३३४ ॥

अन्वयार्थ - (जो हिंसावयणं ण वयदि) जो हिंसाप्रेरक वचन बोलत नाही, (कक्कसवयणं पि ण भासेदि) कर्कश कटुक वचनही बोलत नाही, (णिट्टुरवयणं वि तहा गुज्झवयणं वि ण भासदे) निष्ठुर वचनही बोलत नाही आणि दुसऱ्याचे गुप्तवचनही सांगत नाही तो सत्यव्रतधारी व

(हिदमिदवयणं भासदि) परास हितरूप आणि सत्य व प्रमाण वचन बोलतो की जे वचन (सव्वजीवाणं तु संतोसकरं) सर्व जीवमात्रांना संतोषप्रद असेल, तसेच (धम्मपयासण वयणं) धर्माचे स्वरूप प्रकाशन करील असेच वचन असेल. (सो विदओ अणुव्वई हवदि) तो दुसरे सत्याणुव्रतास धारण करतो.

भावार्थ - असत्य वचन अनेक प्रकारचे असते. त्याचा पूर्ण त्याग तर सकल चारित्र्याचे धारक मुनीश्वरांना असतो. आणि अणुव्रतामध्ये स्थूलाचाच त्याग असतो. म्हणून ज्या बोलण्याने परजीवांची हिंसा होईल असे असत्यवचन तो बोलत नाही. जे बोलणे दुसऱ्या जीवाला कटु लागेल व दुःखदायक असेल, ऐकताच क्रोधादिक उत्पन्न होतील असे कर्कश वचनही तो बोलत नाही. दुसऱ्यास उद्वेग होईल, भीति उत्पन्न होईल, शोक उत्पन्न होईल, कलह भांडण होईल असे निष्ठुर वचनही तो बोलत नाही. दुसऱ्याचे गुप्त मर्म, इंगित प्रगट होईल असेही वचन तो बोलत नाही. उपलक्षणाने आणखी असे वचन की ज्यामुळे दुसऱ्याचे अनहित वा घात होईल असेही वचन तो बोलत नाही. आणि जर तो वचन बोलेल तर असेच वचन बोलेल की जे हितकर, मित आणि दुसऱ्यांना संतोषप्रद असेल. ज्यामुळे धर्माचा प्रकाश होईल असे वचन बोलतो.

या व्रताचे अतीचार अन्य ग्रंथामध्ये सांगितलेले आहेत.

१ मिथ्या उपदेश २ रहोभ्याख्यान ३ कुटलेखक्रिया ४ न्यासापहार आणि ५ साकार मंत्रभेद हे या व्रताचे पाच अतीचार आहेत. त्या सर्वच अतीचारांचा त्याग या सत्याणुव्रतधारी श्रावकाची जी काही विशेषणे दिलेली आहेत त्यात गर्भित होऊन जातात. येथे कथनाचे तात्पर्य हे की, ज्यामुळे परजीवांचे वाईट होईल, आपणावरही आपत्ती येवून पडेल तसेच निष्कारण बडबड, ज्यामुळे आपला प्रमाद वाढेल असे स्थूल असत्यवचन अणुव्रती बोलत नाही, दुसऱ्याद्वाराही ते वचन बोलवीत नाही आणि असे असत्य वचन बोलणाऱ्याचे अनुमोदनही करत नाही. त्याला हे दुसरे अणुव्रत असते. ॥ ३३३-३३४ ॥

तिसऱ्या अचौर्याणुव्रताचे स्वरूप -

जो बहुमूलं वत्थुं, अप्पमूलेण पेय गिण्हेदि ॥

वीसरियं पि ण गिण्हदि लाभे थूए हि तुसेदि ॥ ३३५ ॥

जो परदव्वं ण हरइ, मायालोहेण कोहमाणेण ।

दिढचित्तो सुद्धमई, अणुव्वई सो हवे तिदिओ ॥ ३३६ ॥

अन्वयार्थ - (जो बहुमूलं वत्थुं अप्पमूलेण पेय गिण्हेदि) जो श्रावक बहुमूल्य वस्तूला अल्प मूल्यामध्ये खरेदी करत नाही, (वीसरियं पि ण गिण्हदि लाभे थूए हि तुसेदि) विसरून पडलेल्या वस्तूलाही जो ग्रहण करीत नाही, आणि अल्प लाभ झाला तरी संतुष्ट राहतो, (जो मायालोहेण कोहमाणेण परदव्वं ण हरइ) जो कपटाने, लोभाने, क्रोधाने आणि मानाने दुसऱ्याच्या द्रव्याचे हरण करत नाही (दिढचित्तो) जो दृढचित्त आहे म्हणजे ठाम निश्चयाचा आहे म्हणजेच कारण शोधून प्रतिज्ञेचा भंग करत नाही, (सुद्धमई) शुद्ध बुद्धीवाला आहे, (सो तिदिओ अणुव्वई हवे) तो गृहस्थ तिसऱ्या अणुव्रतास धारण करणारा आहे.

भावार्थ - सप्त व्यसनाच्या त्यागामध्ये तर चोरीचा त्याग अंतर्भूत आहेच. येथे या व्रतामध्ये ही विशेषता आहे की, बहुमूल्य वस्तु अल्पमूल्यात खरेदी करण्यात झगडा उत्पन्न होतो. तो दुसरा अशी ही मौल्यवान् वस्तु कमी भावाने का विकतो हे कळत नाही. दुसऱ्या कोणीही विसरलेली आणि रस्त्यामध्ये पडलेली वस्तूही जो उचलत नाही व ग्रहण करत नाही. तो असा विचार करत नाही की, दुसऱ्या कोणासही, माहित नाही, म्हणून घेण्यामध्ये कोणते भय आहे ? तो व्यापारउदीमात अल्प नफ्यावर संतुष्ट होतो, कारण अतिलोभाने नाना अनर्थ होतात. तसेच तो कपटपूर्वक कोणाचेही धन घेत नाही. कोणी आपल्याजवळ ठेव ठेवली असेल तर त्यास ती न देण्याची बुद्धी कधीही करत नाही. लोभ आणि क्रोधाने कोणाच्या धनास जबरदस्तीने घेत नाही, आणि गर्वामध्ये येवून असेही म्हणत नाही की, “आम्ही तर हकदार आहोत, बहादूर आहोत, आम्ही घेतले तर घेतले, परंतु आमचे कोण काय करू शकतो ? इत्यादि” याप्रकारे दुसऱ्याचे धन स्वतः घेत नाही, न दुसऱ्याकडूनही

घेववत नाही आणि याप्रकारे घेणाऱ्यास अनुमोदनही करत नाही.

अन्य ग्रंथामध्ये या व्रताचे पाच अतीचार दोष सांगितले आहेत. चोरास चोरी करण्यास प्रेरणा देणे, प्रवृत्त करणे; त्याने आणलेले धन आपण घेणे; राज्याच्या कायद्याविरुद्ध व्यापारादि काम करणे, व्यापारामध्ये जास्त वजनाने माल घेणे आणि वजनात कमीने देणे, अल्पमूल्य वस्तूला बहुमूल्य सांगून व्यापारात गिऱ्हाईकाचे माथी मारणे हे असे पाच अतीचार आहेत. ते सर्व या दोन गाथांमध्ये अचौर्याणुव्रतधारी श्रावकाचे वर्णन केले आहे त्यामध्ये गर्भित आहेत. याप्रमाणे जो अचौर्याणुव्रताचे निरतीचार निर्दोष पालन करतो तो तिसरे अणुव्रत धारण करणारा श्रावक आहे. ॥ ३३५-३३६ ॥

ब्रह्मचर्यव्रताचे स्वरूप -

असुइमयं दुग्ंधं, महिलादेहं विरच्छमाणो जो ।

रुवं लावणं पि य, मणमोहनकारणं मुणइ ॥ ३३७ ॥

जो मण्णदि परमहिलं, जणणीवहणीसुआइसारित्थं ।

मण-वयणे-कायेण वि, बंभवई सो हवे थूलो ॥ ३३८ ॥

अन्वयार्थ - (जो महिलादेहं असुइमयं दुग्ंधं, लावणं पि य मणमोहनकारणं मुणइ) जो श्रावक स्त्रीचे शरीर अशुचिमय-अपवित्र-दुर्गंधयुक्त जाणतो तसेच लावण्य, सौंदर्य, रूप मनास मोह-भ्रम-उत्पन्न करण्यास कारण मानतो आणि म्हणूनच (विरच्छमाणो) विरक्त होऊन प्रवर्ततो, तसेच (जो परमहिलं जणणीवहणीसुआइसारित्थं मणवयणेण - कायेण वि मण्णदि) जो परस्त्रीला, जर ती मोठी असेल तर मातेसमान, व जर ती बरोबरीची असेल तर बहिणीप्रमाणे आणि लहान असेल तर सुकन्येसमान मन-वचन-कायेने जाणतो (सो थूलो बंभवई हवे) तो स्थूल ब्रह्मचर्याचा धारक चतुर्थ अणुव्रतधारी श्रावक जाणावा.

भावार्थ - ब्रह्मचर्याणुव्रतधारी तर स्वपत्नी सोडून अन्य परस्त्रीचा मन-वचन-कायेने आणि कृत-कारित-अनुमोदनापूर्वक त्याग करतो आणि स्वस्त्रीमध्ये संतुष्ट असतो. कारण तो स्त्रीचे शरीर हे अपवित्र आणि दुर्गंधयुक्त असते असे जाणून वैराग्यभावना भावतो आणि स्त्रीच्या

निमित्तानेच कामाच्या तीव्र वेदना होतात, म्हणून तिच्या रूपलावण्य आणि कामयुक्त नेत्रकटाक्ष वगैरे शरीरचेष्टांना मनाला भुरळ पाडण्यास, भ्रम उत्पन्न करण्यास, ज्ञानास भ्रमविण्यास, काम उत्पन्न करण्यास कारण जाणून त्यापासून अंतरंगात विरक्त असतो तो या चौथ्या ब्रह्मचर्यव्रतास धारण करणारा श्रावक समजावा.

याचेही पाच अतीचार शास्त्रात सांगितलेले आहेत १ परविवाह करण्याचा उद्यम करणे २-३ अन्य विवाहित अथवा अविवाहित स्त्रीचा संसर्ग ठेवणे ४ कामक्रीडा ५ तीव्र कामवासना (स्वस्त्रीबाबत सुद्धा) हे पाच अतीचार आहेत. स्त्रीच्या शरीरापासून विरक्त राहणे या विशेषणाने सूचित होणाऱ्या भावामध्ये गर्भित आहेत. परस्त्रीचा त्याग हा तर पहिल्या प्रतिमेमध्येच सांगितलेला आहे. येथे तर अतितीव्र कामवासनेचाही त्याग सांगितलेला आहे. म्हणून तो या व्रताचे पालन अतीचाराने रहित होऊन करतो; स्वस्त्रीमध्ये अति कामवासना ठेवत नाही. याप्रमाणे चौथ्या अणुव्रताचे स्वरूप आहे. ॥ ३३७, ३३८ ॥

परिग्रहपरिमाणनामक पाचव्या अणुव्रताचे स्वरूप सांगतात -

जो लोहं णिहणित्ता, संतोषरसायणेण संतुट्ठो ।

णिहणदि तिण्हा दुट्ठा, मण्णंतो विणस्सरं सव्वं ॥ ३३९ ॥

जो परिमाणं कुव्वदि, धणधाणसुवण्णखित्तमाइणं ।

उवओगं जाणित्ता, अणुव्वयं पंचमो तस्स ॥ ३४० ॥

अन्वयार्थ - (जो लोहं णिहणित्ता संतोषरसायणेण संतुट्ठो) जो गृहस्थ लोभकषाय घटवून संतोषरूपी रसायनाने संतुष्ट राहतो, (सव्वं धणधाणसुवण्णखित्तमाइणं विणस्सरं मण्णंतो) धन, धान्य, सुवर्ण, शेत आदि परिग्रहास नाशवंत क्षणिक मानतो व त्यामुळे (दुट्ठा तिण्हा णिहणदि) दुष्ट तृष्णेचा-वासनेचा अतिशयरूपाने नाश करतो, (उवओगं जाणित्ता जो परिमाणं कुव्वदि) धन धान्यादि, सुवर्ण शेती वगैरे परिग्रहाची किती आवश्यकता आहे याचा निर्णय करून त्याचे अनुसार दहा प्रकारच्या परिग्रहाचे परिमाण-मर्यादा करतो (तस्स पंचमं अणुव्वयं) त्याचे ते पाचवे अणुव्रत होय.

भावार्थ - खरा परिग्रह लोभ, तृष्णा इच्छारूप भाव हाच आहे. तो १४ प्रकारचा शास्त्रामध्ये सांगितलेला आहे. त्यास पंचमअणुव्रतधारी श्रावक क्षीण करतो आणि दहा प्रकारच्या बाह्य परिग्रहाचे परिमाण करतो आणि दृढ निश्चयामुळे प्रतिज्ञाभंगही होऊ देत नाही तो निरतीचार पाचव्या अणुव्रताचा धारक जाणावा. याप्रमाणे तो पाच अणुव्रताचे निरतिचार पालन करतो तो व्रतप्रतिमाधारी श्रावक आहे. याप्रमाणे पाच अणुव्रताचे स्वरूप जाणावे. ॥ ३३९-३४० ॥

या पाच अणुव्रतांची रक्षा करणारे सात शीलव्रते आहेत. त्यामध्ये प्रथमतः तीन गुणव्रते आहेत. त्यापैकी पहिल्या गुणव्रताचे स्वरूप -

जइ लोहणासणदुं, संगपमाणं हवेइ जीवस्स ।

सव्वं दिसिसु पमाणं, तह लोहं णासए णियमा ॥ ३४१ ॥

जं परिमाणं कीरदि, दिसाण सव्वाण सुप्पसिद्धाणं ।

उवओगं जाणित्ता, गुणव्वयं जाण तं पढमं ॥ ३४२ ॥

अन्वयार्थ - (जह लोहणासणदुं जीवस्स संगपमाणो हवेइ) जसे लोभ कमी करत करत त्याचा नाश करण्यासाठी जीवास परिग्रह-परिमाण आहे, **(तह सव्वं दिसिसु पमाणं णियमा लोहं णासए)** त्याचप्रमाणे सर्व दहाही दिशामध्ये परिमाण करणे हेही लोभाच्या नाशास साधन आहे. **(सव्वाण सुप्पसिद्धाणं दिसाण उवओगं जाणित्ता जं परिमाणं कीरदि)** म्हणून सर्वच पूर्व आदि दिशा, वायव्य आदि उपदिशा, उर्ध्व आणि अधो अशा दहा दिशामध्ये प्रसिद्ध असे - आपले जसे प्रयोजन असेल त्याप्रमाणे मर्यादा बांधून- परिमाण जो बांधतो **(तं पढमं गुणव्वयं जाण)** ते तीन गुणव्रतापैकी पहिले दिग्ब्रत नावाचे गुणव्रत व सप्तशीलापैकी प्रथम शील होय.

भावार्थ - प्रथमतः पाच अणुव्रते सांगितली आहेत. हे गुणव्रत त्या अणुव्रताच्या पालनास साधनभूत उपकारी आहेत. येथे गुण शब्दाचा अर्थ उपकारवाचक आहे. **तर तो लोभ कमी करत नाश करण्यासाठी परिग्रहपरिमाण अणुव्रत आहे.** तसेच त्याच लोभास कृश करण्याचा उपाय म्हणून दिग्ब्रत नावाचे पहिले गुणव्रत आहे. दहाही दिशामध्ये

जोपावेतो मर्यादा घातलेली आहे त्याच्या बाहेर जरी धनलाभाची संधी असेल तरीही तो त्या मर्यादेचे उल्लंघन करत नाही. याप्रमाणे लोभ कमी होतो आणि हिंसादि पाच पापांची प्रवृत्तीही कमीच झाली. कारण तेथे संबंधच असत नाही; म्हणून मर्यादेबाहेर ती व्रते उपचाराने महाव्रतासारखी दिसून येतात. ॥ ३४१-३४२ ॥

दुसरे गुणव्रत - अनर्थ दंडविरती व्रत - त्याचे स्वरूप सांगतात -

कज्जं किंपि ण साहदि, णिच्चं पावं करेदि जो अत्थो ।

सो खलु हवे अनत्थो, पंचपयारो वि सो विविहो ॥ ३४३ ॥

अन्वयार्थ - (जो अत्थो कज्जं किंपि ण साहदि, णिच्चं पावं करेदि)

जो पदार्थ आपले कार्य किंवा प्रयोजन तर काहीच सिद्ध करत नाही आणि केवळ फक्त पापास मात्र साधक आहे **(सो खलु अणत्थो हवे)** त्यास अनर्थ म्हणतात. **(सो पंचपयारो विविहो वि)** तो अनर्थ पाच प्रकारचा आहे तसेच विविध प्रकारचाही आहे.

भावार्थ - निष्प्रयोजन पापप्रवृत्ती करणे यास अनर्थदंड म्हणतात. तो पाच प्रकारचा सांगितलेला आहे, १ अपध्यान २ पापोपदेश ३ प्रमादचर्या ४ हिंसादान ५ दुःश्रुती. आणि विशेषरूपाने अनेक प्रकारचा आहे. ॥ ३४३ ॥

अपध्यानाचे स्वरूपवर्णन -

परदोसाणं गहणं, परलच्छीणं समीहणं जं च ।

परइत्थीआलोओ, परकलहालोयणं पढमं ॥ ३४४ ॥

अन्वयार्थ - (परदोसाणं गहणं) दुसऱ्याच्या दोषांचे ग्रहण करणे **(च परलच्छीणं जं समीहणं)** आणि दुसऱ्याच्या धनलक्ष्मीचे - धनसंपदेचे ग्रहण करण्याची इच्छा करणे **(परइत्थीआलोओ)** दुसऱ्याच्या पत्नीला विकार भावनेने पाहणे **(परकलहालोयणं)** दुसऱ्यांचे भांडण पाहणे अथवा कलह लावणे हा अपध्यान नामक पहिला अनर्थदंड आहे.

भावार्थ - दुसऱ्यांच्या दोषांना ग्रहण करण्याने आपले परिणामही बिघडतात. आपले प्रयोजन तर काहीच सिद्ध होत नाही. दुसऱ्यांचे वाईट होऊन आपली दुष्टता मात्र प्रगट होते. दुसऱ्यांची धनसंपदा पाहून

आपण त्याची इच्छा केल्याने ती काही आपणाजवळ येत नाही. निष्प्रयोजन आपले परिणाम मात्र बिघडतात. दुसऱ्या स्त्रीकडे विकारी दृष्टीने पाहण्याने आपण त्यागी असून आपले परिणाम कां बिघडवावेत ? दुसऱ्यांचे भांडण पाहूनही आपले काही प्रयोजन सिद्ध होत नाही; परंतु आपणावरही काही आपत्ती येऊन पडण्याची शक्यता असते. असेच आणखी दुसरी कामे ज्यात आपले भाव बिघडण्याची संभावना आहे तेथे पहिले अपध्यान नामक अनर्थदंड होतो. ते अणुव्रताच्या भंगाचे कारण आहे. त्यांच्यापासून दूर राहण्याने आपले व्रत दृढ राहते. ॥ ३४४ ॥

दुसऱ्या पापोपदेश नामक अनर्थदंडाचे स्वरूप -

जो उवएसो दिझइ, किसिपसुपालणवणिअपमुहेसु ।

पुरिसिथीसंजोए, अणत्थदंडो हवे बिदिओ ॥ ३४५ ॥

अन्वयार्थ - (जो किसिपसुपालणवणिअपमुहेसु) शेती करणे, पशूंचे पालन करणे, व्यापार करणे इत्यादि पापसहित प्रधान कार्यामध्ये तसेच (पुरिसिथीसंजोए) पुरुष-स्त्रीचा संयोग जेणे करून होईल असे करणे इत्यादि कार्यामध्ये (जो उवएसो दिझइ) उपदेश देणे, त्याचे विधान सांगणे, त्यात आपले काहीच प्रयोजन सिद्ध होत नाही व केवळ पापच मात्र घडते, (बिदिओ अणत्थदंडो हवे) तो दुसरा पापोपदेशनामक अनर्थदंड आहे.

भावार्थ - दुसऱ्यास पापाचा उपदेश देण्यामध्ये आपणास पाप मात्र लागते, म्हणून व्रतभंग होतो. म्हणूनच त्याचा त्याग केल्याने व्रतांची रक्षा होते, याप्रमाणे व्रताच्या उपायामुळे व्रताचा उपकार होतो. म्हणून त्याचे नाव गुणव्रत आहे. ॥ ३४५ ॥

प्रमादचर्या नामक तिसऱ्या अनर्थदंडाचे स्वरूप -

विहलो जो वावारो, पुढवीतोयाण अग्गिपवणाणं ।

तह वि वणप्फदिछेओ, अणत्थदंडो हवे तिदिओ ॥ ३४६ ॥

अन्वयार्थ - (जो पुढवीतोयाण अग्गिपवणाणं विहलो वावारो) जे काही पृथ्वी जल, अग्नी, वायु यांच्या व्यापारामध्ये विफल [विनाप्रयोजन] प्रवृत्ती करणे, (तह वि वणप्फदिछेओ) तसेच विनाप्रयोजन वनस्पतीचे

छेदन भेदन करणे (तिदिओ अणत्थ-दंडो हवे) त्यास प्रमादचर्या नामक तिसऱ्या अनर्थदंड म्हणतात.

भावार्थ - प्रमादाच्या वश होऊन पृथ्वी, जल, अग्नी, वायु किंवा वनस्पति-कायिकाची विनाप्रयोजन हा जीव विराधना करतो. तेथे त्रस स्थावर जीवांचा घातच होतो, आपले कार्य तर काहीच सिद्ध होत नाही. म्हणून या सर्व क्रियांनी व्रतभंग होतो आणि त्यांचा त्याग केला असतांना व्रताची रक्षा होते. ॥ ३४६ ॥

हिंसादान नामक चौथ्या अनर्थदंडाचे स्वरूप -

मज्जारपहुदिधरणं, आयुधलोहादिविक्कणं जं च ।

लक्खाखलादिगहणं, अणत्थदंडो हवे तुरिओ ॥ ३४७ ॥

अन्वयार्थ - (मज्जारपहुदि धरणं) मांजर आदि हिंसक जीवांना पाळणे (जं आयुधलोहादिविक्कणं) लोखंड तसेच लोखंडापासून बनविलेल्या आयुधांचा व्यापार करणे - देणे, घेणे वगैरे (लक्खाखलादिगहणं) लाख, खल आदि शब्दावरून विळा वगैरे वस्तूचे देणेघेणे, व्यापार करणे (तुरीओ अणत्थदण्डो हवे) हा चौथा हिंसादान नामक अनर्थदंड आहे.

भावार्थ - हिंसक जीवांना पाळणे हे निष्कारण व पापजनकच आहे. हिंसेला कारण शस्त्र, लोह लाख आदींचा व्यापार व लेनदेन करणे यांतही फलप्राप्ती थोडी आणि पाप मात्र बहु लागते. म्हणून तो अनर्थदंडच आहे. त्यामध्ये प्रवृत्ती करण्याने व्रतभंग होतो, त्याग केला तर व्रताची रक्षा होते. ॥ ३४७ ॥

दुःश्रुतीनामक पाचव्या अनर्थदंडाचे स्वरूप -

जं सवणं सत्थाणं भंडणवसियकरणकामसत्थाणं ।

परदोसाणं च तथा, अणत्थदंडो हवे चरमो ॥ ३४८ ॥

अन्वयार्थ - (जं सत्थाणं भंडणवसियकरणकामसत्थाणं) जी शास्त्रे सर्वथा एकांतवाद्यांनी रचलेली आहेत तसेच भांडक्रिया, हास्य, कुतुहल सांगणारे शास्त्र, वशीकरण, मंत्रप्रयोगाची शास्त्रे, स्त्रियांचे विलासांचे वर्णन करणारी शास्त्रे म्हणजेच कामशास्त्र आदि ऐकणे, ऐकविणे, शिकणे-शिकविणे, (परदोसाणं च तथा) दुसऱ्यांच्या दोषांची कथा सांगणे

ऐकणे हा (चरमो अणत्थदंडो हवे) तो दुःश्रुती नामक शेवटचा म्हणजे पाचवा अनर्थदंड होय.

भावार्थ - खोटे शास्त्र ऐकणे-ऐकविणे, शिकणे-शिकविणे आणि रचण्याने आपले काहीही प्रयोजन सिद्ध होत नाही, केवळ पापच पदरी येते आणि उपजीविकेच्या कारणानेही यांचा व्यापार करणे श्रावकाला उचित नाही. व्यापार आदि योग्य आजीविका सुद्धा हीच या सर्वापेक्षा श्रेष्ठ फलदायी आहे. तर ज्यामध्ये व्रतभंग होतो त्या गोष्टी कां कराव्यात? व्रतांची रक्षा करणे उचित आहे. ॥ ३४८ ॥

या अनर्थदंड कथनाचा संकोच करतात -

एवं पंचपयारं, अणत्थदंडं दुहावहं णिच्चं ।

जो परिहरेइ णाणी, गुणव्वदी सो हवे बिदिओ ॥ ३४९ ॥

अन्वयार्थ - (जो णाणी पंचपयारं अणत्थदंडं दुहावहं णिच्चं परिहरेइ)

जो ज्ञानी श्रावक याप्रमाणे पाच प्रकारच्या अनर्थदंडाचा नेहमीच त्याग करतो कारण त्यांना तो दुःखदायक मानतो (सो बिदिओ गुणव्वदी हवे) तो द्वितीय गुणव्रतधारी श्रावक आहे.

भावार्थ - हे अनर्थदंडत्याग नामक गुणव्रत अणुव्रताची रक्षा करणारे उपकारी आहे म्हणून श्रावकांनी त्याची पालना सदोदित अवश्य करावी. ॥ ३४९ ॥

भोगोपभोग - परिमाण नामक तिसऱ्या गुणव्रताचे स्वरूप -

जाणित्ता संपत्ती, भोयणतंबोलवत्थुमाईणं ।

जं परिमाणं कीरदि, भोडवभोयं वयं तस्स ॥ ३५० ॥

अन्वयार्थ - (संपत्ती जाणित्ता भोयणतांबुलवत्थुमाईणं जं परिमाणं कीरदि) जो आपली संपत्ती आणि सामर्थ्य जाणून भोजन तांबूल वस्त्र इत्यादिकांचे परिमाण करतो, मर्यादा घालतो (तस्स भोडवभोयं वयं) त्या श्रावकास भोगोपभोगपरिणाम नामक तिसरे गुणव्रत असते.

भावार्थ - भोजन, तांबूल (पान) इत्यादि एकवेळ भोगण्यायोग्य पदार्थांना भोग म्हणतात आणि वस्त्र, आभूषण आदि वारंवार भोगण्यायोग्य पदार्थांना उपभोग म्हणतात. यांचे परिमाण यमरूपाने म्हणजे आजन्म

म्हणजे नित्य मरणपावेतो अथवा काही काळाकरता नियमरूपाने त्यांचा नित्य आपल्या प्रयोजनाचे अनुसार नियम करून परिमाण करावे. यामुळे अणुव्रताची रक्षा होते. ते अणुव्रताचे उपकारक आहेत. ॥ ३५० ॥

जो उपस्थित भोग आणि उपभोग पदार्थांना सोडतो त्याची प्रशंसा करतात -

जो परिहरेइ संतं, तस्स वयं थुव्वदे सुरिंदेहिं ।

जो मणुलड्डुव भक्खदि, तस्स वयं अप्पसिद्धियरं ॥ ३५१ ॥

अन्वयार्थ - (जो संतं परिहरेइ) तो पुरुष उपस्थित म्हणजे जवळ असतील त्या भोगोपभोगांना सोडतो, (तस्स वयं सुरिंदेहिं थुव्वदे) त्याच्या व्रतांची देवेंद्रही स्तुती करतात. (जो मणुलड्डुव भक्खदि तस्स वयं अप्पसिद्धियरं) आणि अनुपस्थित वस्तूला सोडणे तर तर असे आहे की, जसे लाडु तर नाहीत आणि संकल्पमात्र लाडूची मनाने कल्पना करून लाडू खाण्यासारखे आहे. म्हणून अनुपस्थित वस्तूचा त्याग हा तर संकल्पमात्र त्याग आहे. याप्रकारे त्याग व्रत तर आहे परंतु प्रयोजनाची अल्पसिद्धी करणारा आहे. त्याचे फल थोडे आहे.

येथे कोणी प्रश्न करतो की, भोगोपभोगाचे परिमाणास तिसरे गुणव्रत म्हटलेले आहे. परंतु तत्त्वार्थसूत्रामध्ये तर तिसरे गुणव्रत देशव्रतास म्हटलेले आहे. आणि भोगोपभोग परिमाणास तिसरे शिक्षाव्रत म्हटलेले आहे. असे कां ?

उत्तर - ही तर आचार्यांच्या विवक्षेची विचित्रता आहे. स्वामी समंतभद्र आचार्यांनी सुद्धा रत्नकरंड श्रावकाचारमध्ये याचे अनुसार सांगितलेले आहे. येथे तर अणुव्रतास उपकारी ही अपेक्षा घेतलेली आहे व तेथे सचित्तादि भोग सोडण्याच्या अपेक्षेने मुनीव्रताची शिक्षा देण्याची अपेक्षा आहे. काही विरोध नाही. याप्रमाणे तीन गुणव्रताचे वर्णन केले. ॥ ३५१ ॥

आतां चार शिक्षाव्रताचे वर्णन करतील. प्रथमतः सामायिक शिक्षाव्रताचे स्वरूप सांगतात -

सामाइयस्स करणं, खेतं कालं च आसणं बिलओ ।

मणवयणकायसुद्धी, गायव्वा हुंति सत्तेव ॥ ३५२ ॥

अन्वयार्थ - (सामाइयस्स करणं) प्रथमतः सामायिक करण्यामध्ये (खेत्तं कालं च आसणं विलओ) क्षेत्र, काल, आसन आणि लय (मणवयणकायसुद्धी) मन-वचन-कायेची शुद्धता (सत्तेव गायव्वा हुंति) ही सात प्रकारची सामग्री जाणण्यायोग्य आहे. ॥ ३५२ ॥

सामायिकाचे क्षेत्र -

जत्थ ण कलयलसद्दं, बहुजणसंघट्टणं ण जत्थात्थि ।

जत्थ ण दंसादीया, एस पसत्थो हवे देसो ॥ ३५३ ॥

अन्वयार्थ - (जत्थ ण कलयलसद्दं) जेथे कलकलाट (कोलाहलाचे) शब्द नाहीत, (जत्थ बहुजणसंघट्टणं ण अत्थि) जेथे बहु लोकांचे संगठण, येणे जाणे असत नाही, (जत्थ दंसादीया ण) जेथे डांस, मच्छर, आदि दंश करणारे जीव चिलट नसतील (एस पसत्थो देसो हवे) सामायिक करण्यासाठी असे क्षेत्र प्रशस्त आहे.

भावार्थ - जेथे चित्तामध्ये क्षोभ उत्पन्न होण्याची संभावना नसेल तेथे सामायिक करावे. ॥ ३५३ ॥

आता सामायिकाचा काल सांगतात -

पुव्वण्हे मज्झण्हे, अवरण्हे तिहि वि णालियाछक्को ।

समाइयस्स कालो, सविणयणिस्सेसणिद्विष्टो ॥ ३५४ ॥

अन्वयार्थ - (पुव्वण्हे मज्झण्हे अवरण्हे तिहि वि णालियाछक्को) प्रातःकाळी, माध्यान्ही आणि अपरान्ही म्हणजे सायंकाळी या तीन वेळा सहा सहा घटका (सामाइयस्स कालो) सामायिकाचा काल आहे; असे (सविणयणिस्सेसणिद्विष्टो) असे विनयसंपन्न गणधरादि देवांनी सांगितलेले आहे.

भावार्थ - सूर्योदयाचे पूर्वी तीन घटकेपासून तो सूर्योदयानंतर तीन घटका, हा पूर्वान्ह काल आहे. दुपारचे (बारा वाजता) ३ घटिका पूर्वीपासून तो तीन घटिका नंतर तीन घटका, सूर्यास्ताच्या तीन घडी आधीपासून तो सूर्यास्तानंतर तीन घडीपर्यंत अपराण्ह काल आहे. हा

सामायिकासाठी उत्कृष्ट काल आहे. मध्यमकाल ४ घडी व जघन्य काल २ घडी आहे. एक घडी म्हणजे चोवीस मिनिटे ॥ ३५४ ॥

आसन, लय व मनवचनकायेच्या शुद्धीचे वर्णन करतात -

बंधित्तो पज्जकं, अहवा उड्ढेण उब्भओ ठिच्चा ।

कालपमाणं किच्चा, इंदियवावारवज्जियो होऊ ॥ ३५५ ॥

जिणवयणेयग्गमणो, संपुडकाओ य अंजलिं किच्चा ।

ससरूपे संलीणो, वंदणअत्थं वि चिंतित्तो ॥ ३५६ ॥

किच्चा देसपमाणं, सव्वं सावज्जवज्जियो होऊ ।

जो कुणदि सामइयं, सो मुणिसरिओ हवे सावो ॥ ३५७ ॥

अन्वयार्थ - (जो पज्जकं बंधित्तो) जो पर्यकासनामध्ये स्थित होऊन (अहवा उड्ढेण उब्भओ ठिच्चा) अथवा खड्गासनाने स्थित होऊन उभे राहून (कालपमाणं किच्चा) काळाची मर्यादा बांधून (इंदियवावारवज्जियो होऊ) इंद्रियव्यापार आणि विषयामध्ये मन जाऊं नये म्हणून (जिणवयणेयग्गमणो) जिनवचनामध्ये मन एकाग्र करून (संपुडकाओ य अंजलिं किच्चा) शरीराचा संकोच करून हाताची अंजुली बनवून (ससरूपे संलीणो) आपल्या स्वरूपात लीन होऊन (वंदणअत्थं वि चिंतित्तो) सामायिकाच्या वंदनापाठाचे अर्थाचे चिंतवन करून जो प्रवृत्त होतो, (देसपमाणं किच्चा) क्षेत्राचे परिमाण करून (सव्वं सावज्जवज्जियो होऊ) सर्व सावद्ययोगाचा, - गृह, व्यापारादि पापयोगाचा - त्याग करून (सामाइयं कुणदि) सामायिक करतो (सो सावो मुणिसरिसो हवे) तो श्रावक त्या काळी मुनीसारखा आहे.

भावार्थ - हे शिक्षाव्रत आहे. सामायिकामध्ये सर्व रागद्वेषांनी रहित व्हावे, सर्व बाह्य पापयोगप्रवृत्तीपासून रहित व्हावे, आपले स्वस्वरूपात लीन होऊन प्रवृत्ती करावी. असे सामायिक चारित्र हा मुनीचा धर्म आहे. हीच शिकवण या व्रतद्वारा श्रावकाला दिली जाते. म्हणून त्यास शिक्षाव्रत नाव आहे. तेव्हा श्रावकाने काळाची मर्यादा करून त्या काळी तो मुनीप्रमाणे प्रवर्ततो. कारण की, मुनिदीक्षा घेतल्यानंतर याचप्रमाणे

सदैव राहावे लागेल, याच अपेक्षेने त्याकाळी श्रावकास मुनिसदृश असे म्हटलेले आहे. ॥ ३५५ ते ३५७ ॥

दुसरे शिक्षाव्रत प्रोषधोपवासाचे स्वरूप -

णहाणविलेवणभूसण - इत्थिसंसग्गंधधूपदीवादि ।

जो परिहरेदि णाणी, वेरग्गाभरणभूसणं किच्चा ॥ ३५८ ॥

दोसु वि पव्वेसु सया, उववासं एयभत्तणिव्वियडी ।

जो कुणइ एवमाई, तस्स वयं पोसहं बिदियं ॥ ३५९ ॥

अन्वयार्थ - (जो णाणी दोसु वि पव्वेसु सया णहाणविलेवणभूसणइत्थिसंसग्गंधधूपदीवादि परिहरेदि) जो ज्ञानी श्रावक एक पक्षामध्ये - पंधरवाड्यामध्ये एक अष्टमी व चतुर्दशीचे दिवशी स्नान, विलेपन, आभूषण, स्त्रीसंसर्ग, सुगंध, धूप, दीप आदि सर्व भोगोपभोगांचा त्याग करतो; **(वेरग्गाभरणभूसणं किच्चा)** आणि वैराग्यभावनेच्या आभरणाने आत्म्यास सुशोभित करून **(उववासं एयभत्तणिव्वियडी जो एवमाई कुणइ)** उपवास, एकभुक्त, नीरस आहार करतो, आदि या पदाने कांजी फक्त घेतो. [कांजी म्हणजे केवळ भात आणि पाणी घेतो **(तस्स पोसहं वयं बिदियं)** त्यास प्रोषधोपवास नामक दुसरे शिक्षाव्रत असते.

भावार्थ - जसे सामायिकाच्या काळाची मर्यादा करून, सर्व पापयोगापासून निवृत्त होऊन, एकान्त स्थानी धर्मध्यान करीत आसनस्थ असतो; तसेच सर्व गृहस्थकार्याचा - व्यापार आरंभादिकांचा त्याग करून, संपूर्ण भोगोपभोग सामग्रीचाही त्याग करून, सप्तमी व त्रयोदशीचे दुपारी बारा वाजल्यानंतर एकान्तस्थानी बसावे; धर्मध्यानाची भावना-साधना करावी; सोळा प्रहरपर्यंत मुनीप्रमाणे राहतो; नवमी व पोर्णिमा-अमावस्येच्या दोन प्रहरी प्रतिज्ञा पूर्ण झाल्यानंतर गृहकार्यास लागावे; त्याचे प्रोषधोपवास व्रत पूर्ण होते. अष्टमी व चतुर्दशीचे दिवशी उपवासाचे सामर्थ्य नसेल तर एकवेळा भोजन करावे. नीरस भोजन, कांजी वगैरे अल्प आहार घ्यावा; काल धर्मध्यानामध्ये व्यतीत करावा, सोळा प्रहर पुढे प्रोषध प्रतिमेत सांगतील तसे करावे; परंतु येथे गाथेमध्ये सांगितले

नाही यावरून सोळा प्रहराचा नियममात्र नाही. हीही मुनीव्रताची शिकवणच आहे. ॥ ३५८-३५९ ॥

तिसरे शिक्षाव्रत अतिथिसंविभागव्रताचे स्वरूप -

तिविहे पत्तमिहं सया, सद्धाइगुणेहिं संजुदो णाणी ।

दाणं जो देदि सयं, णवदाणविहीहिं संजुत्तो ॥ ३६० ॥

सिक्खावयं च तदियं, तस्स हवे सव्वसोक्खसिद्धियरं ।

दाणं चहुव्विहं पि य, सव्वे दाणाणं सारयरं ॥ ३६१ ॥

अन्वयार्थ - (जो णाणी तिविहे पत्तमिहं सया सद्धाइगुणेहिं संजुदो)

जो ज्ञानी श्रावक उत्तम, मध्यम आणि जघन्य अशा तीन प्रकारच्या पात्रासाठी श्रद्धा आदि गुणांनी युक्त होतो **(णवदाणविहीहिं संजुत्तो सयं दाणं देदि)** नवधा भक्तीने ओतप्रोत होत्साता रोज आपल्या हाताने विधिपूर्वक दान देतो **(तस्स तदियं सिक्खावयं हवे)** त्या श्रावकास तिसरे शिक्षाव्रत - अतिथि संविभाग व्रत असते. - ते दान कसे आहे ? **(दाणं चहुव्विहं पि य सव्वे दाणाणं सारयरं - सव्वसोक्खसिद्धियरं)** हे आहारदान, अभयदान, औषधदान शास्त्रदान याप्रमाणे चार प्रकारचे आहे; अन्य लौकिक धनादिकांच्या दानामध्ये अतिशयरूपाने सारभूत, उत्तम आहे; सर्वच सुखाच्या लाभाला देणारे आहे.

भावार्थ - पात्राच्या तीन भेदापैकी शुद्धोपयोगी मुनी उत्तम पात्र आहेत. मध्यम पात्र अणुव्रती श्रावकापासून तो शुभोपयोगी साधुपर्यंत विविध आहेत आणि जघन्य पात्र अविरत सम्यग्दृष्टी आहे. दात्याचे सात गुण १ श्रद्धा २ तृप्ती ३ भक्ती ४ विज्ञान ५ अलुब्धता ६ क्षमा ७ शक्ती हे आहेत. तसेच दात्याचे गुण दुसऱ्या प्रकारेही सांगण्यात येतात. जसे १ इहपरलोकांतील सुखाची इच्छा न करणे २ क्षमा ३ निष्कपटता ४ अन्य दात्याशी ईर्ष्या न करणे ५ दिलेल्या दानाबाबत विषाद न करणे ६ देऊन आनंद मानणे व ७ गर्व न करणे. असेही सात गुण सांगितले आहेत. १ प्रतिग्रह २ उच्चस्थान ३ पादप्रक्षालन ४ पूजा करणे ५ प्रणाम करणे ६ मनाची शुद्धता ७ वचनाची शुद्धता ८ कायेची शुद्धता ९ आहाराची शुद्धता अशी नवधा भक्ती आहे. अशा दात्याच्या गुणांनी व

नवधा भक्तीने युक्त असा जो श्रावक नित्य प्रतिदिन पात्रांना चार प्रकारचे दान पात्रांना देतो. तो तिसरे अतिथिसंविभाग शिक्षाव्रत धारण करणारा श्रावक होय. या मुळे सुद्धा मुनीपणाची शिकवण मिळते की, मुनी झाल्यानंतर अशाच दात्याकडून आहार घ्यावा लागेल. ॥ ३६०-३६१ ॥

आहारादि दानाचे महत्त्व -

भोयणदाणेण सोक्खं, ओसहदाणेण सत्थदाणं च ।

जीवाण अभयदाणं, सुदुल्लहं सव्वदाणाणं ॥ ३६२ ॥

अन्वयार्थ - (भोयणदाणेण सोक्खं) भोजनदानाने सर्वांना सुख होते. (ओसहदाणेण सत्थदाणं च जीवाण अभयदाणं) औषधदान सहित शास्त्रदान आणि जीवांना अभयदान (सव्वदाणाणं सुदुल्लहं) या सर्व दानामध्ये दुर्लभ आहे. उत्तम दान आहे.

भावार्थ - येथे अभयदानास सर्वश्रेष्ठ म्हटले आहे. ॥ ३६२ ॥

आहारदानाचे मुख्यतेने वर्णन करतात -

भोयणदाणे दिण्णे, तिण्णि वि दाणाणि होंति दिण्णाणि ।

भुक्खतिसाएवाही, दिणे दिणे होंति देहीणं ॥ ३६३ ॥

भोयणबलेन साहु, सत्थं संवेदि रत्तिदिवहं वि ।

भोयणदाणे दिण्णे, पाणा वि य रक्खिया होंति ॥ ३६४ ॥

अन्वयार्थ - (भोयणदाणे दिण्णे तिण्णि वि दाणाणि होंति दिण्णाणि)

भोजनदान - आहारदान दिले असतांना तीनही दान दिल्यासारखे होते. (भुक्खतिसाएवाही देहिणं दिणे दिणे होंति) कारण की भूख, तहान आदि वेदना जीवाला प्रतिदिन होतात. (भोयणदाणेण साहु रत्तिदिवहं पि सत्थं संवेदि) आहारदानाचे बळावर साधू रात्रंदिवस शास्त्राचा अभ्यास करतो. (भोयणदाणे दिण्णे पाणा वि य रक्खिया होंति) आहारदान देण्याने प्राणांची रक्षा केल्यासारखे होते. याप्रमाणे आहारदानामध्ये औषध-शास्त्र-अभयदान हे तीनही दान दिल्यासारखे आहेत असे समजावे.

भावार्थ - भूख, तहान हे रोग दूर केले असतांना आहारदान

म्हणजे औषधदान दिल्यासारखे होते. आहाराचे बळावर साधूला शास्त्र स्वाध्याय रात्रंदिवस सुखपूर्वक होतो. या कारणाने आहारदानाने ज्ञानदानही होते. आहाराने प्राणांची रक्षा होते म्हणून ते अभयदानासारखे आहे. याप्रकारे या आहारदानामध्ये तीनही दान गर्भित आहेत. ॥ ३६३-३६४ ॥

पुनः दानाचे माहात्म्य सांगतात -

इहपरलोयपणिरीहो, दाणं जो देदि परमभक्तीए ।

रयणत्तयेसु ठविदो, संघो सयलो हवे तेण ॥ ३६५ ॥

उत्तमपत्तविसेसे, उत्तम भक्तीए उत्तमं दाणं ।

एयदिणे वि य दिण्णं, इंदसुहं उत्तमं देदि ॥ ३६६ ॥

अन्वयार्थ - (जो इहपरलोयपणिरीहो परमभक्तीए दाणं देदि) जो श्रावक इहलोक आणि परलोकसंबंधी वांछेने रहित होऊन परमभक्तीने संघाला दान देतो, (तेण सयलो संघो रयणत्तयेसु ठविदो हवे) त्याने संपूर्ण संघास रत्नत्रयामध्ये - सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र-रूप धर्मांमध्ये स्थापित केल्यासारखे आहे. (उत्तमपत्तविसेसे उत्तम भक्तीए उत्तमं दाणं) उत्तम पात्रविशेषाला उत्तम भक्तीने दिलेले उत्तम दान हे (एयदिणे वि य दिण्णं) एक दिवसही जरी दिले तरीही (उत्तमं इंदसुहं देदि) उत्तम इंद्रपदाचे सुखास निमित्त आहे.

भावार्थ - दान दिल्याने चतुर्विध संघाची स्थिरता होते. म्हणून दान देणाऱ्याने मोक्षमार्ग चालू राहण्यास हातभार लावल्यासारखे होते; असे म्हटले तर ते उत्तम व्यवहाराचे दर्शन होईल. उत्तमच पात्र दात्याची उत्तम भक्ती आणि उत्तम दान अशा तिन्हीचा योग जमला तर त्याचे उत्तमच फल मिळते. इन्द्रपदाचे सुख प्राप्त होते. ॥ ३६५-३६६ ॥

चौथे शिक्षाव्रत देशव्रताचे स्वरूप -

पुव्वपमाणकदाणं, सव्वदिसीणं पुणो वि संवरणं ।

इंदियविसयाण तहा, पुणो वि जो कुणदि संवरणं ॥ ३६७ ॥

वासादिकयपमाणं, दिणे दिणे लोहकामसमणत्थं ।

सावज्ञवज्ञणट्टं, तस्स चउत्थं वयं होदि ॥ ३६८ ॥

अन्वयार्थ - (पुव्वपमाणकदाणं सव्वदिसीणं पुणो वि संवरणं) श्रावकाने दिग्ब्रत गुणव्रतामध्ये प्रथमतः जी दहाही दिशांची आजन्म मर्यादा बांधलेली आहे, त्यामध्ये पुनः मर्यादा बांधून (इंद्रियविसयाणं तहा पुणो वि जो संवरणं कुणदि) आणि त्याचप्रकारे पुनः जो इंद्रियांचे विषयांचे प्रमाणही कमी करतो (वासादिकयपमाणं दिणे दिणे लोहकामसमणत्थं) वर्ष आदि कांही कालाची मर्यादा करून प्रतिदिन लोभ आणि काम विकारांचा नाश व्हावा म्हणून (सावज्ञवज्ञणट्टं) तसेच पापांचे निवारण व्हावे म्हणून प्रमाण करतो, (तस्स चउत्थं वयं होदि) त्यास देशव्रत नामक चौथे शिक्षाव्रत आहे.

भावार्थ - प्रथमतः दिग्ब्रतामध्ये आजन्म मर्यादा केलेली होती. आता येथे त्या मर्यादामध्येही पुनः काही काळापुरती मर्यादा कमी करून (जसे घर, पुरा, मोहल्ला, बाजार गाव आदि मर्यादा काही काळापुरती बांधून) त्या बाहेर गमनागमनादिकांचा त्याग होतो. भोगोपभोगामध्ये यमरूप म्हणजे आजन्म इंद्रियविषयांचा त्याग केला होता. त्यांतही काही काळापुरता पुनः त्याग करून नियम करावा. या व्रतामध्ये सतरा नियम सांगितलेले आहेत. त्याचे पालन करावे. प्रतिदिन मर्यादा करत जावी. त्यामुळे लोभ आणि तृष्णा यांचा निरोध होतो; बाह्यतः हिंसादि पापांचा परिहार होतो. याप्रमाणे चार शिक्षाव्रताचे वर्णन केले -

ही चारही शिक्षाव्रते श्रावकास अणुव्रते निर्दोषपणे पालन करण्यास उपकारक आहेत तसेच महाव्रत पाळण्याची शिक्षाही (शिकवण) देतात. ॥ ३६७-३६८ ॥

आता संक्षेपाने सल्लेखनाचे वर्णन करून व्रतप्रतिमेच्या वर्णनाचा समारोप करतात -

बारसवएहिं जुत्तो, जो संलेहणं करेदि उवसंतो ।

सो सुरसोक्खं पाविय, कमेण सोक्खं परं लहदि ॥ ३६९ ॥

अन्वयार्थ - (जो बारसवएहिं संजुत्तो उवसंतो संलेहणं करेदि) जो श्रावक बारा व्रतांची पालना करून अंतसमयी उपशम भावाने युक्त होतो

व सल्लेखना धारण करतो; (सो सुरसोक्खं पाविय कमेण परं सोक्खं लहदि) तो स्वर्गसुख प्राप्त करून अनुक्रमाने उत्कृष्ट सुख म्हणजेच मोक्ष प्राप्त करतो.

भावार्थ - सल्लेखना म्हणजे विधिपूर्वक, तत्त्वज्ञानपूर्वक कषाय आणि शरीर कृश करणे. श्रावकाने बारा व्रतांचे पालन करावे आणि मरण अटल दिसत असतांना अंतसमयी सावधानपणाने सर्वच देहादि परिग्रहाबाबत ममत्वभाव सोडून, कषायांना क्षीण करून, उपशमभावपूर्वक सर्व शांतपणे सहन करून व शरीरास अनुक्रमाने उनोदर, नीरस आहार आदि तपाने क्षीण करावे. शरीरामध्ये मलमूत्राच्या निमित्ताने जे रोग होतात ते रोग कमी त्रासदायक होतात. अंतकाळी तो बेसावध होत नाही. अशी सल्लेखना साधावी. तसेच अरिहंत सिद्ध परमेष्ठीच्या स्वरूपाच्या चिंतवनामध्ये लीन होऊन आणि व्रतद्वारा संवर करून हा पर्याय सोडावा. तर तो स्वर्गसुख प्राप्त करतो. तेथेही एकच भाव असतो, मनुष्य होऊन मी व्रतांची पालना कधी करेन. यातऱ्हेने अनुक्रमाने मोक्षसुखाची प्राप्ती होते. ॥ ३६९ ॥

एक्कं पि वयं विमलं, सद्विटी जइ करेदि दिढचित्तो ।

तो विविहरिद्धिजुत्तं, इंदत्तं पावए णियमा ॥ ३७० ॥

अन्वयार्थ - (सद्विटी दिढचित्तो जइ एक्कं पि वयं विमलं करेदि)

सम्यग्दृष्टी जीव दृढचित्त होऊन जर एक देखील व्रत निर्दोष पालन करील (तो विविहरिद्धिजुत्तं इंदत्तं णियमा पावए) तर अनेक प्रकारच्या ऋद्धियुक्त इंद्रपदास नियमाने प्राप्त करतो.

भावार्थ - एकही व्रत निर्दोष पालन केले तर त्याचे फळ या गाथेमध्ये सांगितलेले आहे. तो नियमाने ऋद्धियुक्त इंद्रपद प्राप्त करतो. यावरून असा आशय सूचित होतो की, व्रते पाळणाऱ्याचे परिणाम सर्वांचे समान जातीचे असतात. जेथे एकही व्रत दृढचित्ताने पालन करतो तेथे अन्य समानजातीय व्रत पालण्यामध्ये अविनाभावीपणा आहे. म्हणून सर्वच व्रत पाळणारे म्हटले जातील. असेही आहे की एक आखडी ही अंत्यसमयी दृढचित्ताने स्वीकार करून त्यात परिणाम एकाग्र

झालेत तर पर्याय सुटतांना त्यासमयी अन्य उपयोगाच्या अभावामुळे धर्मध्यान वृद्धिंगत होऊन तो अन्य गतीमध्ये जातो, तेव्हा तो उच्च गती प्राप्त करतो हा नियम आहे. अशा आशयाने या गाथेमध्ये एका व्रताच्या निर्दोष पालनाचे हे माहात्म्य सांगितलेले आहे. येथे असे समजून घ्या की, “एक व्रताचे पालन करेल तर आणि दुसरी पापक्रिया करतो आहे तर त्याचेही तेवढे उत्कृष्ट उत्तम फळ मिळेल” या तऱ्हेने तर चोरी सोडून देऊन परस्त्रीसेवन मात्र करत असेल, हिंसादिक करीत राहिल त्याचेही उच्च फल प्राप्त होईल, परंतु असे मात्र नाही. याप्रमाणे दुसऱ्या व्रतप्रतिमेचे वर्णन केले. श्रावकाच्या बारा भेदापैकी पदापैकी हा तिसरा भेद, पद आहे.

तिसऱ्या सामायिक प्रतिमेचे वर्णन -

जं कुणइ काउसगं, बारसआवत्तसंजुदो धीरो ।

णमुणदुगं पि करंतो, चदुप्पणामो पसण्णप्पा ॥ ३७१ ॥

चिंततो ससरुवं, जिणबिंवं अक्खरं परमं ।

ज्झायदि कम्मविवायं, तस्स वयं होदि सामाइयं ॥ ३७२ ॥

अन्वयार्थ - (जो बारसआवत्तसंजुदो, चदुप्पणामो, णमुणदुगं पि करंतो) जो सम्यग्दृष्टी श्रावक बारा आवर्त सहित तसेच चार प्रणामसहित दोन नमस्कार करून **(पसण्णप्पा धीरो काउसगं कुणइ)** असा शांत, प्रसन्न आत्मा दृढ परिणामपूर्वक कायोत्सर्ग करतो; **(ससरुवं चिंततो जिणबिंवं अहव अक्खरं परमं)** त्यावेळी आपल्या शुद्ध चैतन्यमात्र शुद्ध स्वरूपाचे ध्यान, चिंतवन करत अथवा जिनबिंबाचे चिंतवन करत अथवा पंच परमेष्ठीचा वाचक पंच णमोकारमंत्राचे चिंतवन करत, **(कम्मविवायं ज्झायदि)** अथवा कर्माच्या उदयविपाकाचे ध्यान करत राहिल **(तस्स सामाइयं वयं होदि)** त्यास सामायिक प्रतिमा (व्रत) होते.

भावार्थ - सामायिकाचे वर्णन तर यापूर्वी शिक्षाव्रतामध्ये केलेले आहे की ‘रागद्वेषांचा त्याग करून समताभावपूर्वक क्षेत्र, काल, आसन, ध्यान, मनवचनकायेची शुद्धता यास जाणून कालाची मर्यादा करून एकांतस्थानी बसावे आणि सर्व सावद्ययोगाचा त्याग करून धर्मध्यानामध्ये

प्रवृत्ती करावी.’ असे सांगितलेले आहेच. येथे हे विशेष सांगितलेले आहे की, ‘शरीराचे ममत्व सोडून कायोत्सर्ग करावा, आदि-अंती दोन नमस्कार करावेत आणि चारही दिशेच्या सन्मुख होऊन चार शिरोनती कराव्यात, एका एका शिरोनतीमध्ये मनवचनकायेच्या शुद्धतेचे सूचक तीन, तीन आवर्त करावेत, याप्रमाणे एकूण बारा आवर्त करावेत. या विधीने देहाचे ममत्व सोडून, निज शुद्धात्म स्वरूपामध्ये लीन होऊन जिनप्रतिमेच्या रूपामध्ये चित्त एकाग्र करावे, पंचपरमेष्ठीच्या वाचक णमोकार मंत्राचे ध्यान करावे, जर उपयोग कोणत्या बाधेने इतरत्र वळेल तर त्यावेळी कर्माच्या उदयाच्या जातीचे चिंतवन करावे की, ‘हे सातावेदनीयाचे फल आहे, ही असाताच्या उदयाची जात आहे, ही अंतरायाच्या उदयाची जात आहे, इत्यादि कर्माच्या उदयाचे चिंतवन करावे. हे विशेष येथे सांगितलेले आहे. एवढी विशेषता जाणून घ्यावी की, शिक्षाव्रतामध्ये तर मनवचनकायविषयक कोणता अतीचारही लागू शकतो आणि कालाची मर्यादा आदि क्रियामध्ये हीनाधिक ही होऊ शकते, परंतु येथे प्रतिमेतील प्रतिज्ञा आहे, म्हणून अतीचार रहित निर्दोष पालन करतो; उपसर्ग आदि निमित्ताने टाळता येत नाही. असे जाणावे.

याचे पाच अतिचार आहेत. १-२-३ मनवचनकायेचे चलायमाण होणे, अनादर करणे आणि विधि पाठ वगैरे विसरणे हे अतीचार हा तिसरा प्रतिमाधारी श्रावक लावत नाही. याप्रमाणे सामायिक प्रतिमेचे, बारा भेदाच्या अपेक्षेने चौथ्या भेदाचे, वर्णन पूर्ण झाले. ॥ ३७१-३७२ ॥

प्रोबध प्रतिमाचे स्वरूप -

सत्तमितेरसदिवसे, अवरण्हि जाईउण जिणभवणे ।

किरियाकम्मं काऊ, उववासं चडविहं गहिय ॥ ३७३ ॥

गिहवावारं चत्ता, रत्तिं गमिऊण धम्मचिंताए ।

पच्चुहे उट्टिता, किरियाकम्मं च कादूण ॥ ३७४ ॥

सत्तभासेण पुणो, दिवसं गमिऊण वंदणं किच्चा ।

रत्तिं णेदून तहा, पच्चुहे वंदणं किच्चा ॥ ३७५ ॥

पुञ्जणविहिं च किच्चा, पत्तं गहिऊण णवरि तिविहं पि ।

भुंजाविऊण पत्तं, भुंजंतो पोसहो होदि ॥ ३७६ ॥

अन्वयार्थ - (सत्तमितेरसदिवसे अवरणहे जिणभवणे जाइऊण)

सप्तमी आणि त्रयोदशीचे दिवशी दोन प्रहरानंतर जिनमंदीरामध्ये जाऊन (किरिया कम्मं काऊं उववासं चहुविहं गहिय) अपराण्ह कालीन सामायिकादि क्रिया उरकून चार प्रकारच्या आहाराचा त्याग करून उपवासाची प्रतिज्ञा ग्रहण करून, (गिहवावारं चत्ता धम्मचिंताए रत्तिं गमिऊण) घरचा सर्व व्यापार सोडून धर्मविचारपूर्वक, धर्मध्यानपूर्वक रात्र व्यतीत करून [सप्तमी आणि त्रयोदशीची रात्र याप्रमाणे व्यतीत करून] (पच्चुहे उड्डित्ता किरियाकम्मं च कादूण) प्रातःकाली उठून सामायिकादि क्रियाकर्म उरकतो; (सत्तब्भासेण पुणो दिवसं गमिऊण वंदणं किच्चा) अष्टमी आणि चतुर्दशीचा दिवस शास्त्राभ्यास व धर्मध्यानपूर्वक व्यतीत करून पुनः अपराण्हिं सामायिकादि क्रियाकर्म उरकून (रत्तिं णेदून तहा पच्चुहे वंदणं किच्चा) रात्र त्याचप्रमाणे धर्मध्यानपूर्वक घालवून नवमी व पौर्णिमा अथवा अमावस्येच्या दिवशी प्रातःकाली सामायिकादि क्रियाकर्म करून, वंदना आदि करून (पुञ्जणविहिं च किच्चा पत्तं गहिऊण णवरि तिविहं पि) पूजन आदि विधि करून तीन प्रकारच्या पात्रांना पडघावून (भुंजाविऊण पत्तं भुंजंतो पोसहो होदि) त्यांना आहारदान देऊन स्वयं भोजन ग्रहण करतो तो प्रोषधप्रतिमाधारी श्रावक होय.

भावार्थ - यापूर्वीच शिक्षाव्रतामध्ये प्रोषधोपवासाचा विधि सांगितलेला आहेच. तो येथेही समजावा. घरगृहस्थी - व्यापार वगैरे, भोगोपभोगाची सामग्री सर्वांचा त्याग करून एकान्तामध्ये जाऊन तेथे सोळा प्रहर म्हणजे ४८ तास धर्मध्यान व शास्त्राभ्यासामध्ये व्यतीत करावेत. येथे एवढी विशेषता समजून घ्यावी की, शिक्षाव्रतामध्ये सोळा प्रहराचा नियम नव्हता आणि अतीचारांचीही संभावना होती; परंतु या प्रतिमेच्या प्रतिज्ञेमध्ये सोळा प्रहर उपवास नियमपूर्वक व निरतीचार करावा लागतो. याचे पाच अतीचार आहेत. १ जी वस्तु ज्या स्थानी ठेवलेली असेल

त्यास उचलणे २ ठेवणे तसेच ३ आसन, आंथरुण या क्रिया न पाहता न झाडता करणे, अयत्नाचारपूर्वक करणे असे हे तीन अतीचार झालेत. (४) उपवासामध्ये अनादर, जणू नाईलाजाने लादल्यागत करणे त्यामध्ये उत्साह नसणे आणि ५ क्रियाकर्म, विधि विसरणे हे पाच अतीचार प्रोषधप्रतिमाधारी टाळतो. ॥ ३७३ ते ३७६ ॥

आता प्रोषधाचे माहात्म्य सांगतात -

एक्कं पि णिरारंभं, उववासं जो करेदि उवसंतो ।

बहुविहसंचियकम्मं, सो णाणी खवदि लीलाए ॥ ३७७ ॥

अन्वयार्थ - (जो णाणी णिरारंभं उवसंतो) जो ज्ञानी सम्यग्दृष्टी आरंभरहित होऊन उपशमभावपूर्वक शांतपरिणामाने (एक्कं पि उववासं करेदि) एक देखील उपवास करतो (सो बहुविहसंचियकम्मं लीलाए खवदि) तो अनेक भवामध्ये संचित केलेले कर्म सहजासहजी नाश करतो.

भावार्थ - कषाय, विषय, आहार वगैरे भोगोपभोगांचा त्याग करून, इहलोक व परलोकासंबंधी संसारसुखाची वांछा न करता एक देखील उपवास करतो तो बहुत कर्मांची निर्जरा करतो. तर तो जो प्रोषधप्रतिमा धारण करून पंधरवाड्यात दोन उपवास करतो त्याचेबाबत काय बोलवे ? स्वर्गसुख भोगून तो मोक्ष प्राप्त करतो. ॥ ३७७ ॥

जो आरंभ पापाचा त्याग न करता उपवास करतो त्यास कर्माची निर्जरा होत नाही हे सांगतात -

उववासं कुव्वंतो, आरंभं जो करेदि मोहादो ।

सो णियदेहं सोसदि, ण झाडए कम्मलेसं पि ॥ ३७८ ॥

अन्वयार्थ - (जो उववासं कुव्वंतो मोहादो आरंभं करेदि) जो उपवास करूनही मोहाने आरंभ देखील करतो (सो णियदेहं सोसदि) तो आपल्या देहास मात्र कष्टवितो, (कम्मलेसं पि ण झाडए) त्यास तर कर्माची निर्जरा यत्किंचित्ही होत नाही.

भावार्थ - जो विषय-कषाय न सोडता फक्त भोजन-आहार मात्र सोडतो, घरातील सर्व धंदे, आरंभ करतो तो गृहस्थ आपल्या देहाचे

तेवढे शोषण करतो. त्यास कर्मनिर्जरा लेशमात्र होत नाही. ॥ ३७८ ॥
सचित्तत्याग प्रतिमेचे स्वरूप -

सचित्तं पत्तफलं छल्लीमूलं च किसलयं बीजं ।

जो ण य भक्खदि णाणी, सचित्तविरतो हवे सो वि ॥ ३७९ ॥

अन्वयार्थ - (जो णाणी पत्तफलं छल्लीमूलं च किसलयं सचित्तं बीजं) जो ज्ञानी सम्यग्दृष्टी श्रावक पाने, फल, छाल, कोंब फुटलेले बीज या सचित्त वस्तू (ण य भक्खदि) खात नाही (सो वि सचित्तविरतो हवे) तो सचित्तविरत प्रतिमाधारी श्रावक होय.

भावार्थ - जीवसहित असेल त्यास सचित्त म्हणतात. जो पत्र, फल, छाल, मूल, अंकुरलेले बीज इत्यादि हिरवी सचित्त वनस्पती खात नाही तो सचित्तविरत प्रतिमाधारी श्रावक समजावा. ॥ ३७९ ॥

जो ण य भक्खेदि सयं, तस्स ण ण अण्णस्स जुञ्जदे दाऊं ।

भुत्तस्स भोजिदस्सहि, णत्थि विसेसो तदो को वि ॥ ३८० ॥

अन्वयार्थ - (जो सयं ण य भक्खेदि) जी वस्तु स्वयं खात नाही (तस्स अण्णस्स दाऊं ण जुञ्जदे) ती वस्तु दुसऱ्यास देणे योग्य नाही. (भुत्तस्स भोजिदस्सहि) कारण खाणारा दुसऱ्यास खाण्यास लावणारा यामध्ये (तदा को वि विसेसो णत्थि) काहीच विशेषता राहात नाही.

भावार्थ - कृत आणि कारितचे फल सारखे आहे. जो जी वस्तु स्वयं खात नाही त्याने ती वस्तु दुसऱ्यास खाऊं घालू नये. तेव्हाच सचित्तत्याग प्रतिमेचे पालन होते. ॥ ३८० ॥

जो वज्जेदि सचित्तं, दुञ्जय जीहा वि णिञ्जिया तेण ।

दयभाओ होदि किओ, जिणवयणं पालियं तेण ॥ ३८१ ॥

अन्वयार्थ - (जो सचित्तं वज्जेदि) जो श्रावक सचित्ताचा त्याग

(१) सुक्कं पक्कं तत्तं, अंबिल्लवणेहि मिसियं दव्वं ।

जंजंतेण य छिण्णं, तं सव्वं फासुयं मणियं ॥

अन्वयार्थ - (सुकं पक्कं तत्तं) सुकलेले, पिकलेले, गरम केलेले (अंबिल्लवणेहि मिसियं दव्वं) खटाई आणि मिटाने युक्त वस्तु (जं जंतेण य छिण्णं) (अथवा जे पावशी आदि यंत्राने कापलेले असेल अर्थात् शोधलेली असेल (तं सव्वं फासुयं मणियं) असे सर्व हरितकाय प्रासुक (जीवरहित अचित्त) आहे.

करतो (तेण दुञ्जय जीहा वी णिञ्जिया) त्याने दुर्जय रसनेन्द्रियालाही जिंकलेले आहे. (दयभाओ किओ होदि) तसेच दयाभाव ही पाळला; (तेण जिणवयणं पालियं) आणि त्याने जिनाज्ञेचेही पालन केले.

भावार्थ - सचित्ताचा त्याग करण्यात फार गुण आहेत. त्यात रसनेन्द्रियावर विजय मिळविल्याप्रमाणे होते. प्राण्यावरील दया केली जाते. जिनाज्ञेची पालना देखील होते. कारण हरितकायादिक सचित्तामध्ये जीव आहेत हे जिनेन्द्रदेवांनी सांगितलेले आहे. म्हणून त्याने जिनाज्ञेचे पालन केले. याचेही सचित्ताने मिश्रित, सचित्ताने संबंधित वस्तु खाणे वा दानात देणे इत्यादि पाच अतीचार आहेत. त्या अतीचारास थारा दिला नाही म्हणजे प्रतिमेचे शुद्ध पालन होते. कारण त्यात त्यागाची पूर्णता आहे. भोगोपभोग परिमाण व्रतामध्ये तसेच देशावकाशिक म्हणजेच देशव्रतामध्ये मध्येही सचित्ताचा त्याग सांगितलेला आहे, परंतु नियमरूपाने नाही. या प्रतिमेमध्ये निरतीचार नियमरूपाने त्याग असतो. याप्रमाणे सचित्तत्याग पाचवी प्रतिमा आणि गृहस्थाच्या भेदापैकी ६ व्या भेदाचे वर्णन केले. ॥ ३८१ ॥

रात्रिभोजनत्याग प्रतिमेचे स्वरूप -

जो चहुविहं पि भोज्जं, रयणीए णेव भुंजदे णाणी ।

ण य भुंजावहि अण्णं, णिसिविरओ सो हवे भोज्जो ॥ ३८२ ॥

अन्वयार्थ - (जो णाणी रयणीए चउविहं पि भोज्जं णेव भुंजदे) जो ज्ञानी [सम्यग्दृष्टी श्रावक] रात्री अशन, पान, खाद्य व लेहय अशा चारही प्रकारच्या आहाराचे ग्रहण करत नाही. खात नाही (अण्णं ण य भुंजावहि) जो दुसऱ्यासही जेवू घालत नाही (सो णिसिविरओ भोज्जो हव्वे) तो श्रावक रात्रिभोजनत्याग प्रतिमाधारी आहे.

भावार्थ - रात्रिभोजनाचा त्याग तर सम्यग्दृष्टी व पहिल्या दुसऱ्या प्रतिमेतच सांगितला आहे; कारण रात्रिभोजनामध्ये मांसभक्षण दोष लागतो; तसेच रात्री अति आरंभामुळे त्रसघाताचा संभव आहे. परंतु तेथे व्रतामध्ये कृत-कारित-अनुमोदन आणि मन-वचन-काय या निमित्ताने काही दोष लागण्याचा संभव असतो. यामुळे परिपूर्ण त्याग होत नाही.

येथे या प्रतिमेमध्ये प्रतिज्ञेपूर्वक मन-वचन-काय व कृत-कारित-अनुमोदनेने त्याग केलेला असतो. म्हणूनच त्यास **प्रतिमा** नाव आहे. ॥ ३८२ ॥

जो णिसिभुत्तं वज्जेदि, सो उववासं करेदि छम्मासं ।

संवच्छरस्स मज्झे, आरंभं मुयदि रयणीये ॥ ३८३ ॥

अन्वयार्थ - (जो णिसिभुत्तं वज्जेदि सो संवच्छरस्स मज्झे छम्मासं उववासं करेदि) जो रात्रिभोजनाचा त्याग करतो तो वर्षामध्ये सहा महिने उपवास करतो. **(रयणीए आरंभं मुयदि)** रात्रिभोजनत्याग केल्यामुळे भोजनसंबंधी आरंभाचाही त्याग करतो आणि व्यापारादिकाचा आरंभही टाळतो. हे महान् दयेचे पालन आहे.

भावार्थ - जो रात्रिभोजनाचा त्याग करतो तो एका वर्षामध्ये सहा महिने उपवास करतो. रात्री अन्य आरंभाचाही त्याग होतो. अन्य ग्रंथात या प्रतिमेमध्ये दिवसा स्त्रीसंभोगाचा सुद्धा मनवचन काय व कृतकारित अनुमोदनेने त्याग सांगितलेला आहे. याप्रमाणे सहावी प्रतिमा व गृहस्थधर्माच्या बारा भेदापैकी सातव्या भेदाचे निरूपण केले. ॥ ३८३ ॥

ब्रह्मचर्य प्रतिमेचे स्वरूप -

सर्व्वेसिं इत्थीणं, जो अहिलासं ण कुव्वदे णाणी ।

मण-वाया-कायेण य, बंभवई सो हवे सदिओ ॥ ३८४ ॥

अन्वयार्थ - (जो णाणी सर्व्वेसिं इत्थीणं अहिलासं मण-वाया-कायेण च ण कुव्वदे) जो ज्ञानी (सम्यग्दृष्टी) सर्व्व प्रकारच्या स्त्रियांच्या अभिलाषेचा मनवचनकायपूर्वक त्याग करतो **(सो सदिओ बंभवई हवे)** तो दयेचा पालन करणारा सप्तम प्रतिमाधारी श्रावक आहे.

भावार्थ - स्त्री अनेक प्रकारची सांगितलेली आहे. १ देवांगना २ मनुष्य ३ तिर्यचिणी व चित्रामकी वगैरे. सर्व्व स्त्रीमात्राचा मनवचनकायेने व कृत कारित अनुमोदनेने सर्व्वथा त्याग ही ब्रह्मचर्य प्रतिमा आहे. ॥ ३८४ ॥

आरंभत्याग प्रतिमेचे स्वरूप -

जो आरंभं ण कुणदि अण्णं कारयदि णेय अणुमण्णो ।

हिंसासंतट्टमणो, चत्तारभो हवे सो हि ॥ ३८५ ॥

अन्वयार्थ - (जो आरंभं ण कुणदि अण्णं णेय कारयदि) जो ज्ञानी स्वयं आरंभ करत नाही आणि दुसऱ्याकडून करवीत नाही, **(णेय अणुमण्णो)** न दुसऱ्या करणाऱ्यास चांगले म्हणत नाही **(हिंसासंतट्टमणो)** असे हिंसेचे भय बाळगणारा दयावान् श्रावक **(सो हि चत्तारंभो हव्वे)** तो निश्चयाने आरंभत्याग प्रतिमाधारी आहे.

भावार्थ - जो घरगृहस्थी सर्व्वच आरंभाचा मन-वचन-कायेने व कृतकारित-अनुमोदनेने त्याग करतो तो आरंभत्याग प्रतिमाधारी श्रावक होय. ही आठवी प्रतिमा व १२ गृहस्थधर्माच्या भेदापैकी नववा भेद आहे. ॥ ३८५ ॥

परिग्रहत्याग प्रतिमेचे स्वरूप

जो परिबज्जइ गंथं, अब्भंतरबाहिरं च साणंदो ।

पावं ति मण्णमाणो, णिगंथो सो हवे णाणी ॥ ३८६ ॥

अन्वयार्थ - (जो णाणी अब्भंतरबाहिरं च गंथं) जो ज्ञानी [सम्यग्दृष्टी] सर्व्वच अंतरंग बहिरंग परिग्रहाचा **(पावं ति मण्णमाणो)** त्यास पापाचे कारण मानून **(साणंदो परिबज्जइ)** उल्हासपूर्वक त्याग करतो तो परिग्रहत्याग प्रतिमाधारी श्रावक आहे.

भावार्थ - अभ्यंतर परिग्रहापैकी मिथ्यात्व आणि अनंतानुबंधी क्रोध-मान-माया-लोभ हे चार कषाय तर सम्यक्त्वप्राप्तीच्या क्षणीच नाश पावले. व्रत प्रतिमेत अप्रत्याख्यानावरण कषयाचाही उदय नसतो. आता तो प्रत्याख्यानावरण क्रोधमानमायालोभासही घटवितो आहे. आणि बाह्यतः धनधान्यादि परिग्रहही कमी करतो आहे. परिग्रहाच्या त्यागामध्ये दुःख न मानता उल्हास मानून प्रसन्न असतो. कारण ज्यास खरे वैराग्य असते त्याला सर्व्व परिग्रह पापरूप भासतो, आपत्तीचे माहेरघर वाटते, म्हणून त्यागामध्ये प्रसन्नता असते. ॥ ३८६ ॥

बाहिरगंथविहीणा, दलिद्धमणुजा सहावदो होंति ।

अब्भंतरगंथं पुण, ण सक्कदे को वि छंडेदुं ॥ ३८७ ॥

अन्वयार्थ - (बाहिरगंधविहीणा दलिदमणुआ सहावदो होंति) बहिरंग परिग्रहाने रहित तर दरिद्री मनुष्य स्वभावतःच असतात, यात काहीच आश्चर्य नाही. परंतु **(पुण अब्भंतरगंधं छंडेदुं को वि ण सक्कदे)** पुनः अभ्यंतर क्रोधादि परिग्रह सोडण्यास कोणीही समर्थ होत नाही.

भावार्थ - जो अभ्यंतर मिथ्यात्व, राग, द्वेष, मोहादि परिग्रह सोडतो त्याचाच खरा मोठेपणा आहे. बाह्यपरिग्रह तर दरिद्री माणसाजवळही असत नाही. ममत्वपरिणाम हा सामान्यरूपाने अभ्यंतर परिग्रह आहे. म्हणून जो या ममत्व परिणामाचा त्याग करतो तोच खरा परिग्रहत्यागी आहे. याप्रमाणे नवव्या परिग्रहत्याग प्रतिमेचे वा गृहस्थधर्मापैकी दहाव्या धर्माचे वर्णन केले. ॥ ३८७ ॥

अनुमतीत्याग प्रतिमेचे स्वरूप -

जो अणुमणणं ण कुणदि, गिहत्थकज्जेसु पावमूलेसु ।

भवियव्वं भावंतो, अणुमणविरओ हवे सो दु ॥ ३८८ ॥

अन्वयार्थ - (जो पावमूलेसु गिहत्थकज्जेसु भवियव्वं भावंतो अणुमणणं ण कुणदि) जो श्रावक पापाचे मूळ कारण अशा गृहस्थाच्या कार्यामध्ये सुद्धा, “जे भवितव्य आहे ते तर घडणारच आहे” अशी दृढ निश्चयाने भावना करतो, अनुमोदनाही करत नाही **(सो दु अणुमणविरदो होदि)** तो अनुमतीविरती श्रावक आहे.

भावार्थ - गृहस्थकार्यामध्ये, आहारास निमित्त आरंभादिकाची सुद्धा अनुमोदना करत नाही, उदासीन होऊन घरामध्ये अथवा घराबाहेर चैत्यालय, मठमंडपादिकामध्ये राहतो; भोजनासाठी घरातील व्यक्ती अथवा अन्य श्रावक जो बोलावतो त्याचे घरी भोजन करून येतो. असेही म्हणत नाही की, “माझ्यासाठी अमुक पदार्थ तयार करा” गृहस्थ जे काही ताटामध्ये समोर ठेवेल तेच जेवण करतो. तो दहावी प्रतिमाधारी अनुमतिविरत श्रावक होय. ॥ ३८८ ॥

जो पुण चिंतदि कज्जं, सुहासुहं रायदोससंजुत्तो ।

उवओगेण विहीणं, स कुणदि पावं विणा कज्जं ॥ ३८९ ॥

अन्वयार्थ - (जो पुण उवओगेण विहीणं रायदोससंजुत्तो सुहासुहं

कज्जं चिंतदि) जो विना प्रयोजन रागद्वेष संयुक्त होऊन शुभ-अशुभ कार्यांचे चिंतवन करतो **(स विणा कज्जं पावं कुणदि)** तो श्रावक निष्प्रयोजन पाप करतो.

भावार्थ - स्वयं तर त्यागी झाला तर मग विना प्रयोजन गृहस्थाचे शुभ कार्य पुत्रजन्म, विवाहादि आणि अशुभ कार्य - कुणास पीडा देणे, मारणे, बांधणे इत्यादि शुभाशुभ कार्यांचे चिंतवन करून, रागद्वेषरूप परिणाम करून निरर्थक पाप तेवढे बांधतो. त्यास ही दहावी प्रतिमा कशी असू शकेल ? म्हणून अशी भावना ठेवावी की, “जसे भवितव्य आहे तसे होणार आहे, जर आहार मिळण्याचा योग असेल तर तो मिळेलच.” असे भाव जर असतील तर अनुमतित्याग प्रतिमेचे पालन होते. याप्रमाणे गृहस्थधर्माच्या बारा भेदापैकी अकराव्या भेदाचे, दहाव्या प्रतिमेचे वर्णन केले. ॥ ३८९ ॥

उद्दिष्टविरति प्रतिमेचे स्वरूप -

जो णवकोडिविसुद्धं, भिक्खायरणेण भुंजदे भोज्जं ।

जायणरहियं जोग्गं, उद्दिट्ठाहारविरओ सो ॥ ३९० ॥

अन्वयार्थ - (जो णवकोटिविसुद्धं) जो श्रावक नवकोटीने विशुद्ध म्हणजे मनवचनकाय आणि अनुमोदनच्या दोषांनी रहित होऊन **(भिक्खायरणेण जायणरहियं जोग्गं भोज्जं भुंजदे)** भिक्षावृत्तीने, गोचरी वृत्तीने कोणत्याही प्रकारे याचना न करता [न मागता] आपल्या पदास योग्य **[सचित्त वा अभक्ष्यादि नसेल तो योग्य आहार]** आहाराचे ग्रहण करतो **(सो उद्दिट्ठाहारविरओ)** तो उद्दिष्टविरत प्रतिमाधारी श्रावक होय.

भावार्थ - घर सोडून जिनमंदिर वा मठात राहतो, भिक्षावृत्तीने गोचरीवृत्तीने आहार घेतो, जो त्याच्या निमित्ताने आहार बनविला असेल तर त्या आहारास घेत नाही, मागूनही घेत नाही, अनुचित मांसादि अभक्ष्य, सचित्तादि आहार ग्रहण करत नाही. तो हा उद्दिष्टविरत श्रावक असतो. ॥ ३९० ॥

आता अंतसमयी श्रावकाने आराधना करावी हे सांगतात -

जो सावयवयसुद्धो, अंते आराहणं परं कुणदि ।

सो अद्भुदम्मि सग्गे, इंदो सुरसेविओ होदि ॥ ३९१ ॥

अन्वयार्थ - (जो सावयवयसुद्धो अंते आराहणं परं कुणदि) जो श्रावक प्रतिज्ञा घेतलेल्या व्रताची निर्दोष पालना करून आणि अंतसमयामध्ये उत्कृष्ट आराधना साधतो - करतो - [सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र-तप यांची निर्दोष साधना करतो] (सो अद्भुदम्मि सग्गे सुरसेविओ इंदो होदि) तो अच्युत स्वर्गामध्ये देवाकरवी सेवित असा इंद्र होतो -

भावार्थ - जो सम्यग्दृष्टी श्रावक अकराव्या प्रतिमाव्रताची निर्दोष पालन करतो आणि अंतसमयी - मरणकाळी - दर्शन, ज्ञान, चारित्र व तप यांची आराधना करतो तो अच्युत स्वर्गामध्ये इंद्र होतो. उपरोक्त चार कारणाने आराधनेचे चार भेद होतात. १ दर्शनाराधना २ ज्ञानाराधना ३ चारित्राराधना आणि ४ तपाराधना.

अन्य ग्रंथामध्ये या अकराव्या प्रतिमाधारी श्रावकाचे दोन भेद सांगितले आहेत. १ क्षुल्लक आणि २ ऐलक. क्षुल्लक तर एक लंगोटी व एक वस्त्र ठेवतो, तो आपल्या कैची अथवा वस्त्याने केस कापतो. भोजन बसून करतो.

आपल्या हातामध्ये अथवा पात्रामध्ये आहार घेतो.

दुसरा ऐलक केसलेच करतो,

आपल्या हातामध्येच आहार घेतो, फक्त लंगोट एक मात्र वस्त्र धारण करतो. इत्यादि. याची विधि अन्य ग्रंथावरून जाणून घ्यावी. याप्रमाणे हे अकराव्या प्रतिमेचे वर्णन संपले. हे वर्णन श्रावकाच्या १२ भेदांपैकी शेवटच्या भेदाचे वर्णन आहे. ॥ ३९१ ॥

यानंतर संस्कृत टीकाकाराने अन्य ग्रंथानुसार श्रावकाचे काहीसे वर्णन केलेले आहे. तेही येथे संक्षेपाने लिहिण्यात येते. सहाव्या प्रतिमाधारी श्रावकापर्यंत जघन्य श्रावक म्हटले जातात - सातवी, आठवी व नवम प्रतिमेचे धारक श्रावकास मध्यम श्रावक म्हटलेले आहे. आणि दशम आणि एकादश प्रतिमाधारी श्रावकास उत्कृष्ट श्रावक म्हटले आहे. आणि तेथे असे सांगितलेले आहे की, **जर समितिपूर्वक म्हणजेच यत्नाचारपूर्वक प्रवृत्ती असेल तर अणुव्रत सफल आहेत आणि**

समितिरहित म्हणजेच अयत्नाचार प्रवृत्ती करत असेल तर तो व्रतधारी असूनही अव्रती आहे. गृहस्थाच्या असि, मसि, कृषी, वाणिज्य यासंबंधी आरंभामध्ये त्रस-स्थावर जीवांची हिंसा होते; तर अयत्नाचार प्रवृत्ती जो करतो त्यास त्रसहिंसेचा त्याग कसा असू शकेल? अर्थात् असणार नाही. याचे समाधानार्थ खुलासा करतात की,

श्रावकाला पक्ष, चर्या आणि साधकता अशा तीन प्रवृत्ती सांगितलेल्या आहेत. पक्षाचा जो धारक तो **पाक्षिक** श्रावक म्हटल्या जातो; चर्याचा धारक **नैष्ठिक** श्रावक म्हटल्या जातो आणि साधकतेचा धारी **साधक** श्रावक म्हटल्या जातो. पक्षाचे स्वरूप येणेप्रमाणे - 'जे काही जैन परंपरेमध्ये मोक्षमार्गात श्रावक हा त्रसहिंसेचा त्यागी असतो असे सांगितलेले आहे. तर मी त्रस जीवांना माझ्या प्रयोजनासाठी अथवा दुसऱ्याचे प्रयोजनासाठी मारूं नये; धर्माच्या प्रयोजनाने, देवदेवतांच्या प्रयोजनाने, मंत्राच्या साधनेसाठी, औषधी करतां म्हणून, आहाराच्या प्रयोजनाने आणि अन्य भोगासाठीही त्रस जीवांचा घात करणार नाही; असा ज्यास पक्ष असतो तो **पाक्षिक** श्रावक आहे. म्हणून या पाक्षिक श्रावकाला असि, मसि, कृषि, वाणिज्य आदि कार्यामध्ये हिंसा होते तरीही मारण्याचा हिंसेचा अभिप्राय नाही. कार्याचा मात्र अभिप्राय आहे. तेथे जो घात, हिंसा होते त्याबद्दल पश्चात्तापाने आपली निंदा गर्हा करतो. याप्रमाणे त्रस हिंसा न करण्याचा त्याचा पक्ष मात्र आहे, म्हणून त्या श्रावकास **पाक्षिक श्रावक** म्हणतात. हे सर्व अप्रत्याख्यानावरण कषायकर्माच्या मंद उदयाच्या निमित्ताने होणारे परिणाम आहेत. म्हणून तो **पाक्षिक श्रावक हा अव्रतीच आहे**. व्रत पाळण्याची इच्छा आहे; परंतु व्रताचे निरतीचार पालन होत नाही म्हणून तो पाक्षिकच म्हटल्या जातो.

जो श्रावक अनुक्रमाने प्रतिमेच्या प्रतिज्ञाचे पालन करतो तो श्रावक नैष्ठिक आहे. तेव्हा त्यास अप्रत्याख्यानावरण क्रोध-मन-माया-लोभ या कषायकर्माच्या उदयाचा अभाव असतो. म्हणून पाचव्या गुणस्थानवर्ती श्रावकाला जी आवश्यक प्रतिज्ञा असते त्याचे तो निरतीचार पालन करतो. प्रत्याख्यानावरण क्रोधादि कषायकर्माचा तीव्र अथवा मंद उदयाने

प्रतिमांचे अकरा भेद होतात. जसे जसे कषाय मंद होत जातात तशा तशा पुढील प्रतिमांची तो प्रतिज्ञा घेत राहतो. येथे असे सांगितलेले आहे की, घराचे स्वामित्व सोडून गृहकार्ये व गृहविषयक जबाबदारी मुलावर सोपवून आपण जसे जसे कषाय कमी होतात त्याप्रमाणे पुढील प्रतिमांची प्रतिज्ञा घेत राहतो व घेत राहावी. जोपावेतो तो मुनींचा सकलसंयम ग्रहण करत नाही तोपावेतो अकराव्या प्रतिमापर्यंत तो श्रावक **नैष्ठिक** म्हटल्या जातो. **आपला मृत्युसमय जवळ आलेला आहे असे जाणतो तेव्हा चार प्रकारच्या आराधना साधून एकाग्रचित्ताने पंच परमेष्ठीच्या ध्यानामध्ये स्थित होऊन समाधिपूर्वक प्राण सोडतो तेव्हा तो श्रावक साधक म्हटल्या जातो** असे चरणानुयोगाच्या ग्रंथामध्ये कथन आहे.

गृहस्थ जी काही धनसंपत्ती मिळवितो त्याचे ज्याने सहा भाग करावेत. त्या सहाभागापैकी एक भाग तर धर्माकरता खर्च करावा; एक भाग कुटुंबाचे पोषणार्थ खर्च करावा; एक भाग आपल्या भोगपभोगासाठी खर्च करावा. एक भाग आपले स्वजन, नातलग याचेसाठी व्यवहारामध्ये कामी लावावा. बाकी दोन भाग राहिलेले. ते शिल्लक बचत म्हणून राखावेत. हे द्रव्य मोठी पूजा अथवा प्रभावना तसेच काल आणि दुष्काळामध्ये कामास येईल. असे केल्याने गृहस्थाला आकुलता उत्पन्न होत नाही आणि धर्माचे पालन ठीक होते. येथे संस्कृत टीकाकाराने विस्ताराने पुष्कळच वर्णन केलेले आहे. प्रथम गाथेच्या वर्णनामध्ये अन्य ग्रंथाचे वर्णन सिद्ध होते असे वर्णन बरेच केलेले आहे. ते संस्कृत टीकेवरून समजून घ्यावे. येथे तर गाथांचाही भाव संक्षेपाने सांगितलेला आहे. जर विशेष जाणण्याची इच्छा असेल तर रयणसार वसुनंदिकृतश्रावकाचार, रत्नकरंडश्रावकाचार, पुरुषार्थसिद्धयुपाय, अमितगति श्रावकाचार, पाकृतदोहाबद्ध श्रावकाचार इत्यादि ग्रंथावरून विशेष जाणून घ्यावे. येथे संक्षेपाने कथन आहे. याप्रमाणे श्रावकधर्माच्या बारा भेदाचे वर्णन संपूर्ण झाले. ॥ ३९१ ॥

मुनीधर्मनिरूपण - मुनींच्या दशधर्मांचे विवेचन -

जो रयणत्तयजुत्तो, खमादिभावेहिं परिणदो णिच्चं ।

सव्वत्थ वि मज्झत्थो, सो साहू भण्णदे धम्मो ॥ ३९२ ॥

अन्वयार्थ - (जो रयणत्तयजुत्तो खमादि भावेहिं णिच्चं परिणदो) जो पुरुष रत्नत्रयाने संपन्न होतो, म्हणजे निश्चय व व्यवहाररूप सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र यांनी युक्त आहे, तसेच उत्तम क्षमादि भावांनी (उत्तम क्षमापासून प्रारंभ करून तो दशलक्षण धर्मांनी) निरंतर परिणत असतो, **(सव्वत्थ वि मज्झत्थो) सर्व जागी म्हणजेच सुख-दुःख, तृण-सुवर्ण, लाभ-अलाभ, शत्रु-मित्र, निंदा-प्रशंसा, जीवन-मरण इत्यादि द्विविध अनुकूल वा प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये समभावाने शांत राहतो, रागद्वेष करत नाही (सो साहू धम्मो भण्णदे) तो साधू आहे आणि तोच साक्षात् मूर्तिमंत धर्म आहे; कारण ज्या व्यक्तीचे ठायी धर्म आहे तोच धर्माची मूर्ती आहे, तोच धर्म आहे.**

भावार्थ - येथे साधूंचा रत्नत्रयरूप धर्म, रत्नत्रयसहित चारित्र तेरा प्रकारचे आगमामध्ये सांगितलेले आहे. तो मुनींचा धर्म महाव्रतादि स्वरूपाचा आहे. त्याचे वर्णन या प्रकरणी करावयास पाहिजे होते. परंतु येथे दशलक्षण धर्मांचे विशेष कथन आहे. त्यामध्येच या तेरा भेदरूप धर्म गर्भित आहे असे जाणावे. ॥ ३९२ ॥

दशलक्षणधर्मांचे वर्णन -

सो चिय दहप्पयारो, खमादिभावेहिं सुक्खसारेहिं ।

ते पुण भणिज्जमाणा, मुणियव्वा परमभत्तीए ॥ ३९३ ॥

अन्वयार्थ - (सो चिय खमादिभावेहिं दहप्पयारो सुक्खसारेहिं) तो मुनीधर्म क्षमादि भावांनी दहा प्रकारचा आहे. कसा आहे तो दशलक्षण धर्म ? सौख्यसार आहे. सौख्यामध्ये सारभूत म्हणजे या कारणाने सुख होते अथवा यामध्ये सुख आहे अथवा सुख प्राप्त होते म्हणून सारभूत आहे; **(ते पुण भणिज्जमाणा परमभत्तीए मुणियव्वा)** तो दहा प्रकारचा धर्म, ज्याचे वर्णन पुढे ग्रंथकार स्वयं करणार आहेत तो भक्तीपूर्वक,

उत्कृष्ट धर्मानुरागाने जाणण्यायोग्य आहे.

भावार्थ - १ उत्तम क्षमा, २ उत्तममार्दव ३ उत्तम आर्जव ४ उत्तम सत्य ५ उत्तम शौच ६ उत्तम संयम ७ उत्तम तप ८ उत्तम त्याग ९ उत्तम आकिंचन्य १० उत्तम ब्रह्मचर्य असा दहा प्रकारचा मुनीधर्म आहे, त्याचे प्रत्येकाचे भिन्न भिन्न वर्णन यापुढे ग्रंथकार स्वयं करणारच आहेत. ते जाणून घ्यावे. ॥ ३९३ ॥

उत्तम क्षमाधर्म -

कोहेण जो ण तप्पदि, सुरणरतिरिण्हिं कीरमाणो वि ।

उवसग्गे वि रउद्दे, तस्स खिमा णिम्मला होदि ॥ ३९४ ॥

अन्वयार्थ - (जो सुरणरतिरिण्हिं रउद्दे उवसग्गे कीरमाणे वि) जो मुनी देव, मनुष्य तिर्यच आदींनी भयानक रौद्र घोर उपसर्ग केला असतांनाही **(कोहेण ण तप्पदि)** तो क्रोधाने तप्त होत नाही, **(तस्स णिम्मला खिमा होदि)** ज्या मुनीला निर्मल क्षमा होते.

भावार्थ - ज्याप्रमाणे श्रीदत्तमुनी व्यंतरदेवकृत उपसर्गावर विजय प्राप्त करून केवलज्ञानी झाले व मोक्षास गेले; चिलातीपुत्र मुनी व्यंतर देवाने केलेल्या उपसर्गावर विजय प्राप्त करून सर्वार्थसिद्धीमध्ये देव झाले. स्वामि कार्तिकेय मुनी क्रोंचराजाकृत उपसर्गास जिंकून स्वर्गास गेले. पाचशे मुनी दंडक राजाने केलेला उपसर्ग जिंकून सिद्धपदास गेले. राजकुमार मुनीनी पांशुल श्रेष्ठीने केलेला उपसर्ग जिंकून सिद्धी प्राप्त केली. चाणक्य आदि पाचशे मुनी मंत्र्याने केलेल्या उपसर्गास जिंकून मोक्षाला गेले. सुकुमालमुनी कोल्हिणीने केलेला उपसर्ग जिंकून देव झाले. श्रेष्ठीचे बावीस पुत्र नदीच्या प्रवाहामध्ये पद्मासन घालून शुभ ध्यानाने मरून देव झाले. सुकोशल मुनी वाघिणीने केलेला उपसर्ग जिंकून सर्वार्थसिद्धीस गेले. श्री पणिक मुनी जलाचा उपसर्ग सहन करून मोक्षास गेले.

याप्रमाणे देव, मनुष्य, पशु आणि अचेतन यांनी केलेले उपसर्ग सहन केले. त्यांनी त्यांच्यावर क्रोध केला नाही. त्यांनी पाळलेल्या उत्तम क्षमा धर्मांमुळे त्यांनी सद्गती वा मोक्ष प्राप्त केला. अशा उपसर्ग

करणाच्यावर क्रोध न करता उत्तम क्षमा केली. अशाप्रसंगी क्रोधाचे निमित्त मिळाले तरी असे चिंतवन करावे की “जो कोणी माझे दोष सांगतो जर ते दोष माझेमध्ये असतील तर तो काय खोटे बोलतो आहे?” असा विचार करून क्षमा करावी. जर तुझ्यामध्ये दोष नाहीत तर तो हे जाणून बोलतो आहे, तर अशा अज्ञानीवर क्रोध कसा करावा ? असा विचार करून क्षमा करावी. अज्ञानीच्या अज्ञान स्वभावाचे असे चिंतन करावे की, बालक तर प्रत्यक्ष तोंडावरही बोलेल. पण हा तर परोक्षच बोलतो आहे. हे तर ठीकच आहे. आणि यदाकदाचित् तो प्रत्यक्ष कुवचनही बोलेल तर विचार करावा की, बालक तर ताडनही करेल, हा तर फक्त कुवचनच बोलतो आहे, मारत नाही हे तर ठीकच आहे. जर तो यदाकदाचित् ताडन करेल तर असा विचार करावा की, अज्ञानी बालक तर प्रत्यक्ष प्राणघातही करेल, पण हा तर फक्त ताडनय करतो, प्राणघात तर करत नाही. हेच ठीक आहे. जर तो कदाचित् प्राणघात करील तर असा विचार करावा की, अज्ञानी तर धर्माचाही विध्वंस करतो, पण हा तर फक्त प्राणघातच करतो, धर्माचा विध्वंस तर करत नाही. आणि असाही विचार करावा की मी पूर्वजन्मामध्ये पापकर्म केले होते त्याचेच हे दुर्वचनादिक फळ आहे, अपराध तर माझाच आहे. अन्य जीव तर निमित्तमात्र आहेत. इत्यादि चिंतवन केल्यामुळे उपसर्गादिकाच्या निमित्ताने क्रोध उत्पन्न होत नाही. जेव्हा प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य असतांनाही क्रोध केला नाही तर तोच तर **उत्तम क्षमाधर्म** आहे.

उत्तम मार्दवधर्म

उत्तमणाणपहाणो, उत्तमतवयरणकरणसीलो वि ।

अप्पाणं जो हीलदि, महवरयणं भवे तस्स ॥ ३९५ ॥

अन्वयार्थ - (उत्तमणाणपहाणो) जो मुनी उत्तम ज्ञानाने प्रधान आहे **(उत्तमतवयरणकरणसीलो)** तसेच उत्तम तपश्चरण करणे हा ज्याचा सहज स्वभाव आहे **(जो अप्पाणं हीलदि)** तरीही जो आपल्या आत्म्यास गर्वाने उद्धत न होऊ देतां विनम्रच असतो **(तस्स महवरयणं भवे)** त्यास

उत्तम मार्दव नामक धर्मरत्न असते.

भावार्थ - सर्व शास्त्राचा जाणकार पंडित असेल तरीही ज्ञानाचा गर्व न करावा. असा विचार करावा की, “माझ्यापेक्षाही अधिक ज्ञानी, अवधिज्ञानी व मनःपर्ययज्ञानी आहेत, सर्वोत्कृष्ट केवलज्ञानीही आहेत, मी त्यांच्या समोर कोण आहे ? मी तर अल्पज्ञ आहे !” उत्तम तप करत असेल तरीही त्याचा गर्व न करावा. आपण स्वतः जाति, कुल, बल, विद्या, ऐश्वर्य, तप, रूप आदींनी सर्वापेक्षा मोठे आहेत. तरी दुसऱ्याने केलेला अपमान देखील सहन करतात त्या महात्म्याचे ठायी **मार्दव धर्म** असतो. ॥ ३९५ ॥

उत्तम आर्जव धर्म -

जो चिंतेइ ण बंके, कुणदि ण बंके ण जंपए बंके ।

ण य गोवदि णियदोसं, अज्जवधम्मो हवे तस्स ॥ ३९६ ॥

अन्वयार्थ - (जो बंके ण चिंतेई, बंके ण कुणदि, बंके ण जंपए)

जो मुनी मनाने वक्र, कुटिल विचार करत नाही [कुटिल चिंतवन करत नाही] शरीराने काही वक्र, कुटिल क्रिया करत नाही, आणि कुटिल वक्र वचन ही बोलत नाही आणि तसेच **(य णियदोसं ण गोवदि)** आणि जो आपले दोष लपवत नाही **(तस्स अज्जवधम्मो हवे)** त्या मुनीला उत्तम आर्जवधर्म असतो.

भावार्थ - मन-वचन-कायेची सरलता असेल; (म्हणजेच मनाने एक वेगळाच दुसऱ्यास ठगविण्याचा विचार करावयाचा आणि वचनाने काही वेगळे बोलावयाचे व कृतीने काही वेगळेच दाखवायचे असे केल्याने माया कषाय प्रबल होतो. जो असे कपट, छद्मीपणा करत नाही. तर जो मनाने चिंतवन करेल तेच वचनाने बोलेल व तेच प्रत्यक्ष शरीराने करेल म्हणजेच अशी निष्कपट प्रवृत्ती करील. आपल्या दोषांनाही जो गुणांचा मुलामा देवून लपवत नाही. लहान बालकाप्रमाणे जसे घडले असेल तसे सरलपणे आपल्या गुरूंना निवेदन करतो त्यास **उत्तम आर्जव धर्म** असतो. ॥ ३९६ ॥

उत्तम शौच धर्म -

समसंतोसजलेण य, जो धोवदि तिण्हलोहमलपुंजं ।

भोयणगिद्धिविहीणो, तस्स सुचित्तं हवे विमलं ॥ ३९७ ॥

अन्वयार्थ - (जो समसंतोसजलेण य तिण्हलोहमलपुंजं धोवदि) जो साधु समभाव [रागद्वेषरहित परिणाम] आणि संतोष [समाधानी वृत्ती] या निर्मल जलाने तृष्णा आणि लोभरूपी विकारसमूहास धुवून काढतो. [नाश करतो] तसेच **(भोयणगिद्धिविहीणो)** ज्याला भोजनाची तीव्र लालसा नाही **(तस्स विमलं सुचित्तं हवे)** त्या मुनीचे चित्त निर्मल असते, त्याला उत्तम शौच धर्म असतो.

भावार्थ - समताभाव म्हणजे तृण आणि कंचन दोहोबाबत न राग न द्वेष अशी वृत्ती आणि संतोष म्हणजेच (तृप्त समाधानी निर्लोभ वृत्ती, स्वरूपानुभवातच मग्नता, या निर्मलभावरूपी जलाने तृष्णा (भावी काळांतील भोगांची हांव - तीव्र आकांक्षा) तसेच लोभ (म्हणजेच प्राप्त परिग्रहामध्ये आसक्त होऊन लिप्त राहणे) या चित्तविकारांना धुवून काढतो व त्यामुळे त्याचे मन पवित्र होते. मुनींना तर अन्य सर्व भोगोपभोगांचा त्याग मूलतःच असतो. तप व संयमाचे सिद्धीसाठी फक्त आहार तेवढा ग्रहण करतात. परंतु त्या आहारामध्ये त्यांची तीव्र लालसा (आसक्ती) असत नाही. लाभ-अलाभ तसेच सरस-नीरस यामध्ये राग वा द्वेष असत नाही, समभाव असतो. त्या साधूला उत्तम शौचधर्म असतो.

लोभाची प्रवृत्ती चार प्रकारची असते. १ जीविताचा लोभ म्हणजेच जगण्याची इच्छा २ निरोगीपणाची इच्छा, ३ इन्द्रिये सुस्थितीमध्ये कायम राहण्याची इच्छा व ४ उपभोगांचा लोभ. हे चारही स्वयं आपणाबाबत आणि आपले संबंधी नातलग मित्राबाबत अशा दोहोसाठी लोभ असणे, अशा प्रकारे लोभाची प्रवृत्ती आठ प्रकारची दिसून येते. या आठपैकी ज्यांना कोणतीच इच्छा असत नाही त्यांनाच उत्तमशौचधर्म आहे. ॥ ३९७ ॥

उत्तम सत्यधर्म -

जिणवयणमेव भासदि, तं पालेदुं असक्कमाणो वि ।

ववहारेण वि अलियं, ण वददि जो सच्चवाई सौ ॥ ३९८ ॥

अन्वयार्थ - (जिणवयणमेव भासदि) जो साधु जिनसूत्र अथवा जिनवचन तेवढेच बोलतो (**तं पालेदुं असक्कमाणो वि**) त्या जिनसूत्रामध्ये जो आचार वगैरे सांगितलेला आहे तो पालन करण्यास असमर्थ असेल तरीही अन्यथा बोलत नाही (**जो ववहारेण वि अलियं ण वददि**) आणि जो व्यवहाराने सुद्धा असत्य बोलत नाही (**सो सच्चवाई**) तो मुनी सत्यवादी आहे. त्यालाच उत्तम सत्यधर्म असतो.

भावार्थ - जिनवाणीमध्ये आचार आदिकाचे जसे स्वरूपविवेचन केले असेल तसेच सांगावे. असे कधीही करू नये की, “जेव्हा आपणाकडून पालन होत नाही तेव्हा अन्यप्रकारे कथन करावे, जसे आहे तसे यथावत् न सांगावे” ‘आपला अपमान होईल म्हणून आपल्या मनास येईल तसे बोलावे’ हेही ठीक नाही.

व्यवहार जो काही भोजन आदिकाचा व्यापार तद्वत् पूजा, प्रभावना आदि विधिविधानाचा व्यवहार त्यामध्ये सुद्धा जिनसूत्राच्या अर्थानुसारच सांगावे. आपल्या अभिप्रायानुसार वाटेल तसे सांगू नये. जर जिनसूत्राचा अर्थ आणि आपल्या अभिप्राय याचा सुमेळ बसेल तेवढेच बोलावे.

सत्याचे दहा भेद -

व्यवहारामध्ये सत्याचे दहा भेद आहेत. १ नामसत्य २ रूपसत्य ३ स्थापनासत्य ४ प्रतीत्यसत्य ५ संवृतिसत्य ६ संयोजना सत्य ७ जनपदसत्य ८ देशसत्य ९ भावसत्य १० समयसत्य. मुनींचा अन्य मुनींसह व श्रावकांसह वचनाचा व्यवहार होतो आणि जर पुष्कळच वचन व्यवहार झाला तरीही सूत्र आणि **सिद्धान्तास धरून या दहाप्रकारचे सत्य वचनच बोलावे.** (१) शब्दानुसार अर्थ अथवा गुण नसतांना वक्त्याच्या इच्छेनुसार कोण्या एका पदार्थाचे नाव ठेवण्यात येते ते **नामसत्य** आहे. २ जे रूपमात्राने सांगण्यात येते जसे चित्रामध्ये कोणाचे

रूप लिहून म्हणणे की ही गौरवर्णाची पांढऱ्या रंगाची अमुक एक व्यक्ती आहे ते **रूपसत्य** आहे ३ कोण्या एका प्रयोजन वश कोणाची मूर्ति, पुतळा स्थापित करून सांगणे हे **स्थापनासत्य** आहे. ४ कोणत्या तरी प्रतीतीसाठी कशाचा तरी आश्रय घेवून सांगणे हे **प्रतीत्यसत्य** आहे. जसे ताल हे एक परिमाणविशेष आहे. त्याच्या अपेक्षेने सांगणे की “हा पुरुषताल आहे.” अथवा लंबा म्हटले तर लहानाच्या आश्रयाने सांगणे. ५ लोकव्यवहाराच्या आश्रयाने जे बोलण्यात येते ते **संवृतिसत्** आहे. जसे कमलाच्या उत्पत्तिमध्ये अनेक कारणे आहेत तरीही ते चिखलापासून उगवले म्हणून त्यास **पंकज** म्हणणे. ६ वस्तूंना अनुक्रमाने क्रमपूर्वक स्थापित करून ते सांगणे हे **संयोजनासत्य** आहे. जसे दशलक्षणाचे मंडळ बनविले असतांना त्यात अनुक्रमाने रांगोळीचे कोठे करतात. आणि त्यास म्हणावे की, ‘हा उत्तमक्षमेचा आहे’ इत्यादि जोडरूप नाव बोलणे. दुसरे उदाहरण जसे सराफ-जव्हेरी-मोत्यांचे लड बनवितो, त्यामध्ये मोत्याचे नाव ठेवलेले आहे. म्हणून जेथे जो मोती हवा तेथे त्याच अनुक्रमाने मोती ओवतो. ७ ज्या देशामध्ये जशी भाषा असेल तसेच बोलणे हे **जनपदसत्य** आहे. ८ गाव, नगर आदिकाचे उपदेशक वचन ते **देशसत्य** आहे. जसे - ज्याच्या चारही बाजूला दिवाल असेल त्यास गाव म्हणतात. ९ छद्मस्थाच्या ज्ञानाला अगोदर जीव असेल तरीही संयमादिकांच्या पालनासाठी जो आपल्या दृष्टीमध्ये जीव न पाहूनही जे वचन बोलणे ते **भावसत्य** आहे. जसे एखाद्या पदार्थामध्ये छद्मस्थाच्या ज्ञानास अगोचर असे जीव आहेत तरीही आपल्या नजरेला ते येत नाहीत म्हणून आगमानुसार सांगणे की, ‘**हे प्रासुक आहे**’ १० जी वस्तु आगमगोचर आहे त्यास आगमाच्या अनुसार सांगणे ते **आगमसत्य अथवा समयसत्य** आहे. जसे पल्य, सागर इत्यादि निरूपण करणे. अशा दहा सत्याचे भेदाचे विवरण गोम्मटसार ग्रंथामध्ये आहे तेथे सात नावे तर हीच आहेत. येथे या वर्णनामध्ये तीन भेदाचे नाव **देशसत्य, संयोजनासत्य समयसत्य** अशी सांगितलेली आहेत. गोमटसारमध्ये या भेदास **संभावना सत्य, व्यवहारसत्य, उपमासत्य** अशा संज्ञा आहेत.

उदाहरणेही अन्य प्रकारे दिलेली आहेत. तेथे फक्त विवेक्षेची दृष्टिकोणाची विशेषता जाणावी. त्यात काही विरोध नाही. अशी सत्याची प्रवृत्ती आहे. तर वचनप्रवृत्ती ही जिनशास्त्रानुसार असावी. तेथेच उत्तम सत्यधर्म आहे. ॥ ३९८ ॥

उत्तम संयम धर्म -

जो जीवरक्षणपरो, गमणागमणादिसव्वकम्मेसु ।

तणछेदं पि ण इच्छदि, संजमभावो हवे तस्स ॥ ३९९ ॥

अन्वयार्थ - (जो जीवरक्षणपरो गमणागमणादिसव्वकम्मेसु तणछेदं पि ण इच्छदि) जो साधू जीवरक्षणामध्ये दत्तचित्त, सावधान असतो त्यामुळे गमन, आगमन आदि सर्व कार्यामध्ये तणछेदाचीही भावना ठेवत नाही, गवताचा छेद होणार नाही याची दक्षता घेतो (**तस्स संजमभावो हवे**) त्या साधूला संयमभाव होतो.

भावार्थ - संयम दोन प्रकारचा सांगितलेला आहे. (१) पांच इंद्रिये आणि मन यास वश करणे, ताब्यात ठेवणे (२) षट्काय जीवांची रक्षा करणे. मुनींना तर शुद्धीसाठी, आहारासाठी, विहारामध्ये, जिनदर्शनामध्ये गमन, आगमन आदि क्रिया कराव्या लागतात. तर त्या कार्यामध्ये साधूचे परिणाम असे असतात की, माझ्याकडून गवताचा ही छेद न व्हावा, माझे निमित्ताने कोणाचे अनहित न होवो आणि म्हणून दक्षतेने यत्नाचार प्रवृत्ती करतो, पाच समितीची पालना करतो. जीवदयेमध्ये सावधानपणे दक्ष असतो. येथे संस्कृत टीकाकाराने अन्य ग्रंथावरून संयमाचे विशेष वर्णन केलेले आहे, त्याचे येथे संक्षेपाने वर्णन करण्यात येते.

संयमाचे अन्यप्रकारे दोन भेद -

संयम दोन प्रकारचा सांगितलेला आहे. १. उपेक्षा संयम २. अपहृत संयम. जो स्वभावतःच रागद्वेषापासून निवृत्त होऊन गुप्तीधर्माच्या पालनामध्ये ध्यानद्वारा स्थित होऊन स्वरूपामध्ये एकाग्र होतो त्यास **उपेक्षा संयम** असतो. **उपेक्षा याचा अर्थ उदासीनता अथवा वीतरागता**

आहे.

अपहृतसंयमाचे तीन भेद आहेत. १ उत्कृष्ट २ मध्यम ३ जघन्य. विहार करतांना चालतांना अथवा बसतांना जे जीव दिसून येतात त्यापासून आपण दूर होऊन त्या जीवांना न हटविणे हा **उत्कृष्ट संयम** आहे. कोमल मोरपंखाच्या पिंछीने जीवांना हटविणे हा **मध्यम अपहृत संयम** आहे. आणि अन्य तृणादिकाने त्याला बाजूला दूर करणे हा **जघन्य** संयम आहे. येथे अपहृत संयमीला पाच समिती पाळण्यास सांगितले आहे.

पाच समितीचे वर्णन

१ आहारविहारासाठी गमन करावयाचे असेल तेव्हा निर्जंतुक रस्ता व चार हात जमीन पाहून मंदमंद गतीने यत्नाचारपूर्वक गमन करणे ही **ईयासमिती** होय.

२ धर्मोपदेशादिकांच्या निमित्ताने वचन बोलावे लागेल तेव्हा हितरूप, प्रमाणशीर, संदेह रहित स्पष्ट, अक्षररूप भाषा बोलणे, अति बडबड आदिक जे वचनदोष आहेत त्यांना टाळून भाषण करणे ही **भाषासमिती** होय.

३ शरीरस्थितीसाठी आहार घेत असतांना कृत-कारित-अनुमोदन व मन-वचन-काय याद्वारा दोष लागणार नाहीत असा, दुसऱ्याने दिलेला, छेचाळीस दोषांनी वर्जित आणि बत्तीस अंतराय दोष टाळून, चौदा दोषांनी रहित, पाणिपात्रामध्ये उभे राहून शुद्ध आहार ग्रहण करणे ही **एषणासमिती** आहे

४ संयमाचे उपकरण पिंछी कमंडलु, चटई, स्वाध्यायाचे साधनभूत शास्त्र वगैरे यत्नाचारपूर्वक म्हणजे जमीन निर्जंतुक करून ठेवणे उचलणे ही **आदाननिक्षेपणसमिती** आहे.

५ शरीरातून येणारे मलमूत्र, त्रस स्थावर जीवांना पाहून त्यांचा घात होणार नाही अशाप्रकारे जमीन निर्जंतुक करून तेथे टाकणे ही प्रतिष्ठापना समिती आहे.

या पाच समितीचे जो पालन करतो तोच संयमाचे पालन करू

शकतो, कारण असे शास्त्रामध्ये सांगितलेले आहे की, जो यत्नाचार प्रवृत्ती करतो परंतु तरीही जर अभावितपणे जीवजंतूला बाधा पोचेल तरीही त्याला बंध होत नाही. आणि यत्नाचाराबाबत दक्ष न राहतां प्रवृत्ती करत असतांना बाह्यतः जीव मरो वा न मरो त्यास बंध अवश्य होतो. अपहृत संयम पाळतांना आठ शुद्धीचा उपदेश दिलेला आहे.

आठ शुद्धीचे वर्णन-

त्या आठशुद्धी येणेप्रमाणे - १ भावशुद्धी २ कायशुद्धी ३ विनयशुद्धी ४ ईर्यापथशुद्धी ५ भिक्षाशुद्धी ६ प्रतिष्ठापना शुद्धी ७ शयनासन शुद्धी ८ वाक्यशुद्धी.

१. जसे शुद्ध उज्वल भिंतीवर चित्र खुलून दिसते तसेच कर्माच्या क्षयोपशाने उत्पन्न असल्याने त्याशिवाय निर्मल आचार प्रगट होत नाही तीच **भावशुद्धी** आहे. २. दिगंबर मुद्रा सर्व विकाराने रहित असते. त्यामध्ये यत्नाचार प्रवृत्ती असते, तीच शांत मुद्रा पाहून दुसऱ्याचे मनांत भीती उत्पन्न होत नाही. ही **कायशुद्धी** आहे. ३. अरिहतादिक पंचपरमेष्ठीमध्ये भक्तीभाव, गुरुंच्या अनुकूलतेने राहणे ही **विनयशुद्धी** आहे. ४. मुनी जीवांचे सर्व स्थान जाणतात म्हणून आपल्या ज्ञानाने सूर्याच्या प्रकाशात, डोळ्यांनी मार्ग अति सूक्ष्मपणे सावधानतेने पाहून गमन करतात ही **ईर्यापथशुद्धी** आहे. ५. आहारासाठी निघावे, गमन करावे त्यासाठी सर्वप्रथम आपल्या मलमूत्राच्या बाधेची परीक्षा करावी, आपले शरीर सर्वप्रकारे शुद्ध करून घ्यावे, आचारसूत्रामध्ये सांगितल्याप्रमाणे देश व कालस्वभावाचा विचार करून अशा जागी आहाराला जाऊ नये की, ज्याची उपजीविका गीत, नृत्य, वादनाद्वारा असेल. जेथे प्रसूती झालेली असेल, तेथे ही जाऊ नये. जेथे मरण घडले असेल तेथेही जाऊ नये. वेश्येच्या घरी जाऊ नये. जेथे पापकर्म वा हिंसाकर्म चालू असेल तेथे जाऊ नये. दीनअनाथाचे घरी, दानशाळा, यज्ञशाळा, यज्ञ, पूजनशाला विवाहादि मंगल कार्य चालू असेल त्याही घरी आहाराला जाऊ नये. धनवानाकडे जावे की निर्धनाकडे जावे, 'असा विचार करू नये, लोकनिंद्य कुलाच्या घरी जाऊ नये. दीनवृत्तीने

याचना न करावी. प्रासुक आहार घ्यावा. आगमास अनुसरून दोष व अंतराय टाळून निर्दोष आहार घ्यावा ही सर्व **भिक्षा शुद्धी** आहे. ६ येथे लाभ-अलाभ, सरस-नीरस यामध्ये समभाव असतो. **भिक्षा पाच प्रकारची सांगितलेली आहे.** १ गोचर २ अक्षभ्रक्षण ३ उदराग्निप्रशमन ४ भ्रमराहारवृत्ती ५ गर्तपूरण. (१) गायी प्रमाणे दाताराच्या संपत्ती आदिकडे न पाहणे, जसा मिळेल तसा आहार घेणे ही **गोचरी वृत्ती** झाली. (२) जसे गाडी चालावी म्हणून चाकामध्ये वंगनतेल घालतात व इष्टस्थानी पोचतात तद्वत् संयमास साह्यकारी शरीरास निर्दोष आहार देऊन संयम साधणे हे **अक्षभ्रक्षण** आहे. (३) आग लागल्यानंतर शक्य त्या उपायाने पाण्याने विझवून घरास वाचवावे त्याप्रमाणे क्षुधारूपी अग्नीला सरस-नीरस आहाराने विझवून आपले परिणाम चांगले ठेवणे हे **उदराग्निप्रशमन** आहे. (४) ज्याप्रमाणे भ्रमर फुलास बाधा न पोचविता गंध तेवढा ग्रहण करतो; तद्वत् मुनी दातारास कोणत्याही प्रकारची बाधा न पोचविता आहार घेतो हा **भ्रमराहार** आहे. (५) जसे गड्डा भरती टाकून भरतात तसेच साधू स्वादयुक्त व स्वादरहित आहाराने उदर भरतात हे **गर्तपूरण** आहे. अशी भिक्षाशुद्धी असते. (६) जीवजंतु पाहून मल, मूत्र, थुंकी, कफ आदि यत्नाचारपूर्वक टाकणे ही **प्रतिष्ठापना शुद्धी** आहे. (७) जेथे स्त्री, दुष्टजीव, नपुंसक, चोर, मद्यपी - दारुड्या, जीववध करणारा वगैरे नीच लोक राहतात तेथे न राहणे ही **शयनासनशुद्धी** आहे. शृंगार, विकार, आभूषण, सुंदर वेष इत्यादि वेश्यादिकांची क्रीडा जेथे सुरू असते, गीत-नृत्य-वादन आदि जेथे चालू असेल, जेथे विकारास कारण नग्न, गुप्त भाग ज्यात दिसून येतात असे चित्र असेल, जेथे हसी मजाक चालू असेल, घोडे वगैरे शिकविण्याचे स्थान, व्यायाम शाळा तेथे मुनीनी राहू नये. जेथे क्रोधादिक उत्पन्न होतील अशा स्थानी ही राहू नये ही **शयनासनशुद्धी** आहे. जो पावेतो कायोत्सर्ग व खड्गासनाचे सामर्थ्य आहे तोपावेतो खड्गासनपूर्वक स्वरूपात लीन राहावे, नंतर बसावे. नंतर खेद दूर करण्यासाठी अल्पकाळ झोपावे. जेथे आरंभास अप्रेरक वचन असेल; युद्ध, काम, कर्कश,

कलाप, पैशून्य, कठोर व परपीडा देणारे वचन नाही; ज्यामध्ये व्रत-शीलादिकांचा उपदेश असेल, स्वपराचे कल्याण होईल, अनेक प्रकारच्या विकथांची कथा नाही; मधुर, मनोहर, वैराग्यास कारण तसेच आत्मप्रशंसा व परनिंदेने रहित, संयमी योग्य वचन प्रवृत्ती आहे ती सर्व **वाक्यशुद्धी** आहे.

असा संयमधर्म आहे. संयमाचे पाच भेद आहेत. (१) सामायिक (२) छेदोपस्थापना (३) परिहारविशुद्धी (४) सूक्ष्मसांपराय व (५) यथाख्यात. याचे विशेष स्वरूप अन्य ग्रंथावरून जाणून घ्यावे. ॥ ३९९ ॥

उत्तम तप धर्म -

इहपरलोयसुहाणं, गिरवेक्खो जो करेदि समभावो ।

विविहं कायकिलेसं, तवधम्मो णिम्मलो तस्स ॥ ४०० ॥

अन्वयार्थ - (जो इहपरलोयसुहाणं गिरवेक्खो समभावो) जो मुनी इहलोक अथवा परलोकातील सुखाची इच्छा न करता सुखदुःख, शत्रुमित्र, तृणकंचन, निंदाप्रशंसा, इत्यादिकामध्ये रागद्वेष न करता समभाव धारण करतो; तसेच **(विविहं कायकिलेसं करेदि)** अनेक प्रकारचे कायक्लेश करतो **(तस्स णिम्मलो तवधम्मो)** त्या निर्मल मुनीला तपधर्म होतो.

भावार्थ - चारित्र्याच्या सिद्धीसाठी जो उद्यम आणि उपयोग त्याला तप असे म्हटलेले आहे. ते तप कायक्लेशाने सहित असते. म्हणून आत्म्याचे विभावपरिणतीचे संस्कार नाहीसे करण्यासाठी उद्यम करतो. आपल्या शुद्धस्वरूप उपयोगास चारित्र्यामध्ये मग्न करतो, तेथेच त्यास रोकतो. आणि महान् सामर्थ्याने रोकतो. असे सामर्थ्य प्रगट करणे म्हणजेच तप आहे. ते तप दोन प्रकारचे आहे १ बाह्य तप व २ अंतरंग तप. त्या प्रत्येकाचे सहा सहा भेद आहेत. असे एकूण तपाचे बारा भेद आहेत. त्याचे वर्णन पुढे चूलिकेमध्ये करणार आहेत. ॥ ४०० ॥

उत्तम त्याग धर्म -

जो चयदि मिट्ठभोजं, उवयरणं रायदोससंजणयं ।

वसदिं ममत्तहेदुं, चायगुणो सो हव्वे तस्स ॥ ४०१ ॥

अन्वयार्थ - (जो मिट्ठभोजं चयदि) जो साधु मिष्ट भोजनाचा त्याग करतो **(रायदोससंजणयं उवयरणं, ममत्तहेदुं वसदिं चयदि)** रागद्वेष उत्पन्न करणाऱ्या उपकरणांचा आणि ममत्वास कारणभूत वसतिकेचाही त्याग करतो **(तस्स चायगुणो हवे)** त्या साधूला उत्तम त्याग नामक धर्म होतो.

भावार्थ - मुनींना तर संसारसंबंधी आणि देहासंबंधी भोगाचा त्याग पूर्वीपासूनच आहे. त्या वस्तूंचा संबंध येतो त्यांचा मुख्यरूपाने निर्देश केलेला आहे. आहाराशी मतलब आहे तर सरस-नीरसबाबत ममत्व न करावे. धर्म व संयमाचे उपकरण शास्त्र आणि, पिंछी, कमंडलु - ज्यासह तीव्र रागबंध जोडले जातील - तर तेही ठेवू नयेत. जे काही गृहस्थांच्या कामी येणार नाही, जर मोठ्या वसतिकेमध्ये राहण्याचे काम पडले तर ज्यामुळे ममत्व उत्पन्न होईल अशा जागी राहू नये. ॥ ४०१ ॥

उत्तम आर्किंचन्य धर्म -

तिविहेण जो विवज्झई, चेयणमियरं च सव्वहा संगं ।

लोयववहारविरदो, णिगंथत्तं हवे तस्स ॥ ४०२ ॥

अन्वयार्थ - (जो लोयववहारविरदो चेयणमियरं च संगं सव्वहा तिविहेण विवज्झई) जो मुनी लोकव्यवहारापासून विरक्त होऊन चेतन व अचेतन जड परिग्रहास मनवचनकाय व कृत-कारित अनुमोदनेने सोडतो **(तस्स णिगंथत्तं हवे)** त्या मुनीस निर्ग्रंथत्व म्हणजे उत्तम आर्किंचन्य धर्म असतो.

भावार्थ - मुनींनी इतर सर्व परिग्रह तर सोडलेलाच आहे. परंतु मुनीपणामध्ये संभवनीय असा शिष्यसंघ हा चेतन परिग्रह आणि पुस्तक, पिंछी, कमंडलु वगैरे जड अचेतनपरिग्रह की जो धर्म आणि प्राणिसंयमास साधन आहे, तसेच आहार वसतिका आदि देहाची उपकरणे यांचे ही सर्वथा ममत्व सोडावे. असा विचार करावा की, मी तर मात्र ज्ञायक आत्माच आहे, अन्य कोणताही परिग्रह माझा किंचिन्मात्र नाही, मी तर अर्किंचन आहे. असे निर्ममत्व ज्याचा अभिप्राय आहे त्यास उत्तम

आकिंचन्य धर्म असतो. ॥ ४०२ ॥

उत्तम ब्रह्मचर्य धर्म -

जो परिहरेदि संगं, महिलाणं णेव पस्सदे रूवं ।

कामकहादिणियत्तो, णवहा बंभं हवे तस्स ॥ ४०३ ॥

अन्वयार्थ - (जो महिलाणं संगं परिहरेइ, रूवं णेव पस्सदे) जो मुनी महिलांची संगती करत नाही, त्यांचे रूपही पाहात नाही (**णवहा कामकहादिणियत्तो**) कामकथा शृंगारकथा आदि शब्दाने त्यांचे स्मरण वगैरे गोष्टीपासून नवधा म्हणजे मनवचनकाय व कृतकारित अनुमोदनेने निवृत्त होतो (**तस्सं बंभं हवे**) त्या मुनीला उत्तम ब्रह्मचर्य धर्म होतो.

भावार्थ - ब्रह्म म्हणजे आत्मा. आत्म्यामध्ये लीन होणे यास ब्रह्मचर्य म्हणतात. परद्रव्यामध्ये आत्मा लीन होईल तर त्यामध्ये स्त्रियामध्ये आसक्त होणे हे प्रधान आहे. कारण कामविकार मनामध्ये उत्पन्न होतो म्हणून तो अन्य कषायापेक्षाही बलवान् आहे. या कामविकाराचे आलंबन स्त्री आहे. स्त्रियांचा संसर्ग सोडला असतांना आत्मस्वरूपांत लीनता संभवनीय आहे. म्हणून स्त्रियांशी संसर्ग करणे, रूप निरखणे, वार्ता करणे, स्मरण करणे इत्यादिकांचा जो त्याग करतो त्यास उत्तम ब्रह्मचर्य धर्म असतो.

शीलाचे अठरा हजार भेद

अचेतन स्त्री काष्ट, पाषाण आणि लेपकृत अशी तीन प्रकारची बनविण्यात येते. यास मनवचनकाय व कृतकारित अनुमोदना या सहाने गुणले असता अठरा (१८) होतात. यांना पाच इन्द्रियाने गुणले असतांना नव्वद (९०) होतात. द्रव्य आणि भावाने गुणले असता १८० होतात. यांना क्रोध-मान-माया-लोभ या चार कषायांनी गुणले असता ७२० होतात.

चेतन स्त्री देवांगना, मनुष्यिनी व तिर्यचिणी अशा तीन आहेत. त्यास मनवचनकायेने गुणले असतांना नऊ (९) होतात. त्यास कृतकारित अनुमोदनेने गुणले असतां सत्तावीस (२७) होतात. त्यास पाच इंद्रियांनी

गुणले तर एकशे पस्तीस (१३५) होतात. द्रव्य आणि भाव या दोहोने गुणले असता २७० होतात. यांना चार संज्ञानी - १ आहार २ भय ३ मैथुन ४ परिग्रह - गुणले असता १०८० एकहजार ऐंशी होतात. यांना अनंतानुबंधी ४ कषाय, अप्रत्याख्यानावरण चार कषाय व प्रत्याख्यानावरण चारकषाय व संज्वलन चार कषाय अशा सोळा कषायांनी गुणले असता सतरा हजार दोनशे ऐंशी (१७२८०) होतात. यामध्ये अचेतन स्त्रीचे सातशे वीस (७२०) मिळविले म्हणजे अठरा हजार होतात. हे अन्य प्रकारे काही ग्रंथांमध्ये केलेले दिसून येतात ते तेथून जाणून घ्यावेत. हे आत्म्याच्या विकारी परिणतीचे भेद आहेत. त्या सर्वापासून निवृत्त होऊन आपले स्वरूपात रमण केले असतांना उत्तम ब्रह्मचर्य धर्म होतो.

शीलवानाची महती सांगतात.

जो ण वि जादि वियारं, तरुणियणकडक्खबाणविद्धोपि ।

सो चेव सूरसुरो, रणसुरो णो हवे सुरो ॥ १ ॥

अन्वयार्थ - (जो तरुणियणकडक्खबाणविद्धोपि वियारं ण वि जादि) जो पुरुष स्त्रियांच्या कटाक्षरूपी बाणांनी विद्ध झाला असतांनाही विकारास प्राप्त होत नाही (**सो चेव सूरसुरो**) तोच शूरवीरामध्ये खरा शूर आहे. (**रणसुरो सुरो ण हवे**) रणामध्ये जो शूर तो शूर नव्हे.

भावार्थ - युद्धामध्ये शत्रुशी लढणारे शूरवीर तर बरेच आहेत. परंतु जे स्त्रियांमध्ये आसक्त होत नाहीत, ब्रह्मचर्यव्रताचे पालन करतात असे अगदीच विरळ व क्वचित असतात. तेच खरे पराक्रमी आहेत. शूरवीर आहेत, कामविकारावर विजय मिळविणारे महान योद्धे आहेत. ॥ १ ॥

याप्रमाणे दहा उत्तम धर्मांचे वर्णन केले.

उत्तम धर्म प्रकरणाचा समारोप करतात -

एसो दहप्पयारो, धम्मो दहलक्खणो हवे णियमा ।

अण्णो ण हवदि धम्मो, हिंसा सुहुमा वि जत्थत्ति ॥ ४०४ ॥

अन्वयार्थ - (एसो दहप्पयारो धम्मो णियमा दहलक्खणो हवे) हा

दहा प्रकारचा धर्मच नियमाने दशलक्षणस्वरूप धर्म आहे. **(अण्णो धम्मो ण, हवदि जत्थ सुहुमा वि हिंसा अत्थि)** आणि जेथे सूक्ष्मही हिंसा घडत असेल असा दुसरा कोणताही धर्म नाही.

भावार्थ - जेथे हिंसा घडत असेल, जर त्यास अन्यमती हिंसा मानत असेल तर त्यास निश्चितपणे धर्म असे म्हणता येत नाही. हा जो दशलक्षणस्वरूप धर्म सांगितलेला आहे तोच खरा धर्म आहे. ॥ ४०४ ॥

जेथे थोडीशीही हिंसा असेल तर तो धर्मच नाही -

हिंसारंभो ण सुहो, देवणिमित्तं गुरुण कज्जेसु ।

हिंसा पावं ति मदो, दयापहाणो जदो धम्मो ॥ ४०५ ॥

अन्वयार्थ - (जदो धम्मो दयापहाणो हिंसा पावं ति मदो) ज्या अर्थी जो दयाप्रधान असेल तोच धर्म आहे त्याअर्थी हिंसा निश्चितपणे पाप आहे, अधर्मच आहे. धर्म नाहीच. **(देवणिमित्तं गुरुण कज्जेसु हिंसारंभो सुहो ण)** म्हणून देवाच्या निमित्ताने तसेच गुरूच्या कार्याच्या निमित्ताने देखील हिंसा आरंभ शुभ नाही, सुखकर नाही.

भावार्थ - अन्यमती हिंसेमध्ये धर्म मानतात. मीमांसक तर यज्ञ करतात, त्यामध्ये पशूंना बळी देतात आणि त्याचे फल शुभ, पुण्यरूप व सुखकर मानतात. देवी आणि भैरवाचे उपासक त्यांना बकरे आदि बळी देऊन त्याचे फल शुभ सांगतात. बौद्धमती हिंसादिसहित मांसादिक आहारास अनिषिद्ध मानतात. श्वेतांबराच्या कित्येक सूत्रामध्ये असे सांगितलेले आहे की, देव, गुरू, धर्माच्या निमित्ताने चक्रवर्तीच्या सेनेचा नाश करावयास हरकत नाही. जो साधू असे करत नाही तो अनंतसंसारही होतो. कोठेकोठे मद्यमांसयुक्त आहारही सांगितलेला आहे. या गाथेने त्या सर्वांच्या अभिप्रायाचे खंडण होते. जो देव-गुरूच्या प्रयोजनाने हिंसेचा आरंभ करतो तो शुभ नाही. धर्म हा तर दयाप्रधानच आहे. पूजा, प्रतिष्ठा, चैत्यालयाचे निर्माण, संघयात्रा, तसेच वसतिकालाचे निर्माण हे सर्व गृहस्थाची कामे आहेत. यासाठी मुनी न स्वयं करतो, न करवितो, न अनुमोदना देतो. हा धर्म गृहस्थाचा आहे, तोही गृहस्थ जसे याचे शास्त्रामध्ये विधान आहे तसेच करतो. जर गृहस्थाने याबाबत प्रश्न

करून विचारले तर मुनींनी उत्तर द्यावे की, जैन सिद्धांतामध्ये गृहस्थाचा धर्म पूजा, प्रतिष्ठा सांगितलेला आहे तसे करा. असे सांगण्यात साधूंना हिंसेचा दोष लागत नाही. गृहस्थास अभिप्रायानुसार दोष लागतो. यामध्ये जी श्रद्धा भक्ती व धर्माचा भाग आहे व त्यासंबंधी जे पुण्य लागेल त्याचा साथी मुनींनी आहे. हिंसा जर घडेल तर त्यात जबाबदारी गृहस्थाची आहे, साधूची नाही. गृहस्थ ही याही कार्यात हिंसेचा अभिप्राय ठेवेल तर तेही अशुभच आहे. पूजाप्रतिष्ठा यत्नपूर्वक करतो, त्या कार्यामध्ये हिंसा होते, त्यापासून गृहस्थाने कसे वाचावे ? सिद्धांतामध्ये असेही सांगितलेले आहे की ज्या कार्याचे करण्याने पाप अल्प असेल व पुण्य अधिक असेल तर असे काम गृहस्थाने करणे योग्य आहे. गृहस्थास जेथे लाभ दिसतो ते काम करतो. थोडा खर्च करून अधिक लाभ होईल ते करतो. परंतु मुनींना अशी कामे असू नयेत. मुनींना यत्नाचार प्रधान आहे असे जाणावे. ॥ ४०५ ॥

देवगुरुण णिमित्तं, हिंसारंभो वि होदि यदि धम्मो ।

हिंसारहिओ धम्मो, इदि जिणवयणं हवे अलियं ॥ ४०६ ॥

अन्वयार्थ - (जदि देवगुरुण णिमित्तं हिंसारंभो वि धम्मो होदि) जर देव गुरूच्या निमित्ताने हिंसेचा आरंभही यतीचा धर्म असेल तर **(धम्मो हिंसारहिओ इदि जिणवयणं अलियं हवे)** “धर्म हिंसेने रहित असतो” हे जिनवचन खोटे सिद्ध होईल.

भावार्थ - ज्या अर्थी भगवंतांनी धर्म हिंसारहित सांगितलेला आहे त्या अर्थी देवगुरूच्या निमित्तानेही साधक हिंसेचा आरंभ करत नाही. जे श्वेतांबर सांगतात ते मिथ्या आहे. ॥ ४०६ ॥

हा धर्म दुर्लभ आहे -

इदि एसो जिणधम्मो, अलद्धपुव्वो हि अणाइकाले वि ।

मिच्छत्तसंजुदाणं, जीवाणं लद्धिणीणाणं ॥ ४०७ ॥

अन्वयार्थ - (इदि एसो जिणधम्मो अणाइकाले वि लद्धिणीणाणं मिच्छत्तसंजुदाणं जीवाणं अलद्धपुव्वो) याप्रमाणे जिनेश्वरप्रणीत असा हा धर्म अनादिकालामध्ये ज्यांना स्वकाल आदि लब्धीचा योग प्राप्त २२६ अकरा प्रतिमांचे वर्णन

झाला नाही अशा मिथ्यादृष्टी जीवांना या पूर्वी कधीही प्राप्त झालेला नाही.

भावार्थ - अनादिकाळापासून मिथ्यात्वाचे कारणाने जीवांना जीव-अजीवादि तत्त्वार्थांचे श्रद्धान कधीही झालेले नाही. तत्त्वार्थश्रद्धानाशिवाय अहिंसाधर्माची प्राप्ती कशी होणार ? ॥ ४०७ ॥

असा हा पूर्वी न मिळालेला धर्म प्राप्त झाला असतांना केवळ पुण्याच्या प्रयोजनाने तो करू नये, हे सांगतात.

एदे दहप्पयारा, पावकम्मस्स णासिया भणिया ।

पुण्यस्स य संजणया, पर पुण्यत्थं ण कायव्वा ॥ ४०८ ॥

अन्वयार्थ - (एदे दहप्पयारा पावकम्मस्स णासिया) हे दहा प्रकारचे धर्मांचे भेद पापकर्माचा नाश करणारे आहेत. (य पुण्यस्स संजणया) आणि पुण्यकर्म संपादन करणारे आहेत. (परं पुण्यत्थं ण कायव्वा) परंतु केवळ पुण्याच्या लालसेने प्रयोजनाने यांचा अंगीकार करणे उचित नाही.

भावार्थ - सातावेदनीय, शुभ आयु, शुभ नाम व शुभगोत्र हे पुण्यकर्म आहेत. चार घातिकर्म, असातावेदनीय, अशुभ आयु, अशुभनाम व अशुभ गोत्र (नीचगोत्र) हे पापकर्म आहेत. दशलक्षण धर्म हा पापाचा नाश करणारा आणि पुण्यास देणारा असे सांगितले आहे. याचा अर्थ केवळ पुण्याचे उपार्जन करण्यासाठी या अभिप्रायाने त्यांची साधना न करावी. हे दहा धर्म तर जे पापरूप घातिकर्म त्याचा नाश करणारे आहेत. तसेच अघातिकर्मप्रकृतिपैकी अशुभप्रकृतींचा (पाप प्रकृतींचा) नाश करतात. पुण्यकर्म संसारातील अभ्युदयास देतात म्हणून या दशलक्षण धर्माने व्यवहाराने पुण्याचा देखील बंध होतो. तोही त्याची इच्छा न करता स्वयमेवच होतो. त्यांची इच्छा करणे मुळीही आवश्यक नाही. पुण्याची इच्छा करणे म्हणजे संसाराचीच इच्छा करणे आहे. आणि संसार सुखाची इच्छा यालाच निदान असे म्हणतात. मुमुक्षु जीव या प्रयोजनाने मोक्षास साधनभूत धर्माची साधना करत नाही. जसे शेतकरी

हा धान्यासाठी शेती करतो, त्यास गवत सहजच मिळते. त्यासाठी खास उपाय करावा लागत नाही. मग त्याची इच्छा करून निदान बांधून काय लाभ आहे ? तद्वत् मोक्षार्थीने पुण्यबंधाची इच्छा करणे उचित नाही. ॥ ४०८ ॥

पुण्यं पि जो समच्छदि, संसारो तेण ईहिदो होदि ।

पुण्यं सुग्गइहेऊं, पुण्यखयेणेव णिव्वाणं ॥ ४०९ ॥

अन्वयार्थ - (जो पुण्यं पि समच्छदि तेण संसारो ईहिदो होदि) जो पुण्याची देखील इच्छा करतो त्या पुरुषाने संसाराचीच इच्छा केली आहे. (पुण्यं सुग्गइहेऊं) कारण पुण्य हे सुगतीच्या बंधाचे कारण आहे. (पुण्यखयेणेव णिव्वाणं) परंतु मोक्ष तर पुण्याच्या वांछेचा क्षय झाला असतांनाच होतो.

भावार्थ - पुण्याने सुगति प्राप्त होते, म्हणून ज्याने पुण्याची वांछा केली त्याने तर संसाराचीच इच्छा केली; कारण सुगती म्हणजेही तर संसारच आहे. मोक्ष हा तर पुण्याचाही नाश झाल्यानंतरच होतो, म्हणून मोक्षार्थीने पुण्याची देखील वांछा करणे उचित नाही. ॥ ४०९ ॥

जो अहिलसेदि पुण्यं, सकसाओ विसयसोक्खतण्हाए ।

दूरे तस्स विसोहि, विसोहिमूलाणि पुण्णाणि ॥ ४१० ॥

अन्वयार्थ - (जो सकसाओ विसयसोक्खतण्हाए पुण्यं अहिलसेदि)

जो जीव कषायांनी आविष्ट होऊन विषयसुखाच्या तृष्णेने पुण्याची अभिलाषा करतो, (तस्स विसोहि दूरे) त्याला तर मंदकषायाचा अभाव असल्याने विशुद्ध परिणाम दूर आहेत, नाहीतच. (पुण्णाणि विसोहिमूलाणि) परंतु पुण्याचे तर मूळ कारण विशुद्ध परिणाम आहेत. पुण्याची इच्छा नव्हे.

भावार्थ - विषयांच्या तृष्णेने पुण्याची इच्छा करणे हा भावच मुळात तीव्र कषायरूप आहे. तीव्र कषायाने पुण्याचा बंध होत नाही. पुण्याचा बंध तर मंद कषायरूप विशुद्ध परिणामांनी होतो. म्हणून जो पुण्याची अभिलाषा करतो त्यास तर आगामी सुखास कारण पुण्यबंधही

होत नाही. निदानमात्र त्याचे फल मिळेल तर मिळो. ॥ ४१० ॥

पुण्यासए ण पुणं, जदो णिरीहस्स पुणसंपत्ती ।

इय जाणिरुण जइणो, पुण्णे वि म आयरं कुणह ॥ ४११ ॥

अन्वयार्थ - (जदो पुण्यासए पुणं ण) ज्या अर्थी पुण्याच्या वांछेने पुण्य मिळत नाही आणि **(णिरीहस्स पुणसंपत्ती)** आणि वांछारहित पुरुषालाच पुण्याची प्राप्ती होते **(जइणो इय जाणिरुण)** त्याअर्थी हे यतीश्वरांनो ! हे सर्व जाणून **(पुण्णे वि आयरं मा कुणह)** पुण्याचाही आदर करू नका, इच्छा करू नका.

भावार्थ - येथे ग्रंथकार यतींना संबोधून म्हणतात की, पुण्याच्या वांछेने पुण्य बंध होत नाही, आशा नष्ट झाली तरच पुण्यबंध होतो म्हणून पुण्याची सुद्धा आशा करू नका ! आपल्या स्वरूपाच्या प्राप्तीची तेवढी आशा करा ! ॥ ४११ ॥

पुणं बंधदि जीवो, मंदकसाएहि परिणदो संतो ।

जम्हा मंदकसाया, हेऊ पुणस्स ण हि वंछा ॥ ४१२ ॥

अन्वयार्थ - (जीवो मंदकसाएहि परिणदो संतो पुणं बंधदि) जीव जेव्हा मंदकषायरूप परिणमतो तेव्हा पुण्यबंध करतो. **(तम्हा मंदकसाया पुणस्स हेउ)** म्हणून मंदकषाय हे पुण्यबंधास कारण आहेत. **(हि पुणस्स वंछा ण)** पुण्याची इच्छा हे तत्त्वतः कारण नाही.

भावार्थ - पुण्यबंध मंदकषायाने होतो आणि पुण्याची इच्छा करणे हा तीव्र कषाय आहे, म्हणून पुण्याची देखील इच्छा करावयास नको. इच्छा न करणाऱ्या पुरुषालाच पुण्यबंध होतो. या लोकांत अगदी प्रगट सत्य आहे की, जो इच्छा करतो त्याला काहीही मिळत नाही. इच्छा न करणाऱ्याच्या मागे पुण्य व संपत्ती वगैरे धावतात. म्हणून इच्छेचा तर सर्वथा निषेधच आहे.

येथे कोणी प्रश्न करतो की, अध्यात्म ग्रंथामध्ये तर पुण्याचा निषेध पुष्कळच केलेला आहे आणि पुराणामध्ये तर प्राधान्याने पुण्याचेच वर्णन मुख्यतः दिसून येते. म्हणून आम्ही तर असे मानतो की, संसारामध्ये पुण्यच महान् श्रेयस्कर आहे. त्यामुळे या संसारामध्ये जे विषयसुख

मिळते, याचमुळे मनुष्यपर्याय, उत्तम संगती, उत्तम शरीर वगैरे मोक्षप्राप्तीची साधने मिळतात. पापाने नरक निगोदात जावे तर मोक्षाची साधने कसे मिळतील ?

त्याचे समाधान - आपण जे म्हणाला ते तर खरेच आहे. परंतु भोगासाठी मात्र पुण्याची इच्छा करणे याचा अत्यंत निषेध आहे. जो भोगासाठी, विषयसुखासाठी पुण्याची इच्छा करतो त्यास तर प्रथमतः सातिशय पुण्यबंध झालेला दिसून येत नाही. आणि त्यापूर्वी तर पुण्यबंध होत नाही. येथे तपश्चरण व्रताद्वारा काहीसे पुण्य बांधून भोग प्राप्त करतो, तेव्हा अतितृष्णेने भोग भोगतो, तेव्हा नरकनिगोद अशुभ गती प्राप्त होते. बंध मोक्षाचे स्वरूपसिद्धीसाठी पुण्य प्राप्त होते त्याचा निषेध नाही. पुण्याने मोक्षाच्या उपायाची सामग्री मिळेल असा प्रयत्न असेल तर ती परंपरेने मोक्षाचीच इच्छा आहे, पुण्याची इच्छा तर म्हणता येत नाही. जसे कोणी पुरुष भोजनाच्या लालसेने स्वयंपाकाची सर्व सामग्री गोळा करतो, जर त्यास प्रथमतःच इच्छा असेल तर त्यास भोजनाचीच इच्छा आहे असे म्हणावे लागेल आणि भोजनाच्या इच्छेशिवाय केवळ सामग्रीचीच इच्छा केली तर सामग्री मिळाल्यानंतरही प्रयास मात्र झाला, त्याचे फल तर काहीच मिळाले नाही. असेच येथे समजावे. पुराणामध्ये जे पुण्याचे वर्णन आहे ते मोक्षाच्या प्रयोजनाने आहे. संसाराच्या प्रयोजनाचा तर तेथेही निषेधच आहे.

दशलक्षणधर्म दयाप्रधान आहे. दया सम्यक्त्वाचे प्रमुख चिन्ह आहे. कारण सम्यक्त्व हे जीव अजीव, आस्रव, बंध, संवर, निर्जरा, मोक्ष या तत्त्वार्थांचे ज्ञानपूर्वक श्रद्धानस्वरूप आहे. जेव्हा सम्यक्त्व असेल तेव्हा तो अभिप्रायामध्ये जीवमात्रास आपणासारखेच शुद्ध मानतो, त्यांना दुःख झाले तर त्यासही दुःखाच्या वेदना होतात, करुणा उत्पन्न होतेच. आपले शुद्ध स्वरूपास जाणेल, कषायांना आकुलतारूप, दुःखरूप जाणेल व त्यामुळे आपल्या चैतन्यस्वभावाचा घात होतो असे जाणेल, तेव्हा त्यासच स्वदया जाणून कषायांच्या अभावास दया जाणतो, याप्रमाणे अहिंसेलाच धर्म व हिंसेला अधर्म जाणतो. असे श्रद्धान हेच तर सम्यक्त्व

आहे.

त्याचे निःशंकितदिक आठ अंग आहेत. त्यास जीवदयारूप व साधक जाणून त्यामुख्यतेने निःशंकित अंगाचे स्वरूप सांगतात.

आठ अंगाचे स्वरूप

निःशंकित अंग -

किं जीवदया धम्मो, जण्णे वि होदि किं धम्मो ।

इच्छेवमादिसंका, तदकरणं जाणि णिस्संका ॥ ४१३ ॥

अन्वयार्थ - (किं जीवदया धम्मो किं जण्णे धम्मो वि होदि) असा विकल्प मनात उत्पन्न होणे की जीवमात्रावर दया हा धर्म आहे कां ? अथवा यज्ञामध्ये पशूंचा बळी देण्यामध्ये हिंसा होते ? तो धर्म आहे कां ? (इच्छेवमादिसंका) अशाप्रकारे धर्मस्वरूपामध्ये संशय उत्पन्न होणे म्हणजे शंका आहे आणि (तदकरणं णिस्संका जाणि) आणि असा संशय न करणे म्हणजे निःशंकित अंग आहे.

भावार्थ - येथे आदि या शब्दावरून, दिग्बर यतिवरांनाच मोक्ष आहे अथवा तापस वगैरे पंचाग्निसाधन करतात त्यांनाही मोक्ष आहे अथवा श्वेतांबर वेषधारी साधूंना ही मोक्ष आहे ? असा संशय उत्पन्न होणे, तसेच केवली भगवान् कवलाहार घेतात की नाही ? स्त्रियांना मोक्ष होतो किंवा नाही ? जिनदेवांनी वस्तुमात्र अनेकान्तस्वरूप आहे असे सांगितलेले आहे ते खरे आहे की नाही ? इत्यादि नाना प्रकारचे विकल्प करणे याचे ग्रहण करावे. अशा आशंका न करणे हे निःशंकित अंग होय. ॥ ४१३ ॥

दयभावो वि य धम्मो, हिंसाभावो ण भण्णदे धम्मो ।

इदि संदेहाभावो, णिस्संका णिम्मला होदि ॥ ४१४ ॥

अन्वयार्थ - (दयभावो वि य धम्मो, हिंसाभावो धम्मो ण भण्णदे)

निश्चयाने दयामात्र भावच धर्म आहे, हिंसा परिणाम हा धर्म म्हणताच येत नाही (इदि संदेहाभावो) असा निर्णय झाल्यानंतर जो संदेहाचा अभाव होतो (णिम्मला णिस्संका होदि) हाच सम्यक्त्वाचा निर्मल निःशंकित

गुण आहे.

भावार्थ - अन्यमतवादींनी मानलेले देव, धर्म, गुरू तसेच तत्त्वाचे स्वरूप यांचा सर्वथा निषेध करून जैनपरंपरेमध्ये प्रतिपादित देवादिकांचे श्रद्धान करणे हे निःशंकित अंग आहे. जोपावेतो संशय आहे तोपावेतो श्रद्धान निर्मल होत नाही. ॥ ४१४ ॥

निःकांक्षित अंगाचे स्वरूप

जो सग्गसुहणिमित्तं, धम्मं णायरदि दूसहतवेहिं ।

मुक्खं समीहमाणो, णिक्करवा जायदे तस्स ॥ ४१५ ॥

अन्वयार्थ - (जो दूसहतवेहिं मुक्खं समीहमाणो धम्मं ण आयरदि)

जो सम्यग्दृष्टी दूर्धर तप करूनही मोक्षाचीच एकमात्र भावना करतो (सग्गसुहणिमित्तं ण) आणि संसारसुखाच्या प्रयोजनाने धर्माचे आचरण करत नाही (तस्स णिक्करवा जायदे) त्याला निःकांक्षित अंग असते.

भावार्थ - जो धर्माची साधना अथवा दूर्धर तपही केवळ मोक्षाच्याच प्रयोजनाने करतो, स्वर्गादि संसारसुखाची वांछा करत नाही त्यास निःकांक्षित बुण असतो. ॥ ४१५ ॥

निर्विचिकित्सा गुणाचे स्वरूप -

दहविहधम्मजुदाणं, सहावदुग्गंधअसुइदेहेसु ।

जं णिंदणं ण कीरइ, णिव्विदिगिंछा गुणो सो हु ॥ ४१६ ॥

अन्वयार्थ - (दहविहधम्मजुदाणं सहावदुग्गंधअसुइदेहेसु जं णिंदणं ण कीरइ) दश प्रकारच्या धर्माने सहित अशा मुनिराजांचा देह हा तर मुळांतच स्वभावाने दुर्गंधमय आणि अपवित्र आहे आणि स्नानादि बाह्य क्रियांनी रहित असल्यामुळे त्यांतही विशेष अशुचिता वा दुर्गंध दिसून येतो. तरीही अशा मुनीराजांची (जं णिंदणं ण कीरइ) जो धर्मात्मा निंदा अवज्ञा करत नाही (सो हु णिव्विदिगिंछा गुणो) तो वास्तविक निर्विचिकित्सा गुण आहे.

भावार्थ - सम्यग्दृष्टीची दृष्टी तर प्रधानतेने सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र या गुणावरच असते. देह तर स्वभावतःच अशुचि आणि दुर्गंधमय

आहे. तेव्हा मुनीश्वराच्या रत्नत्रयधर्माची आराधना पाहवी. त्यांच्या शरीराकडे पाहून ग्लानि कां उत्पन्न होऊ घावी ? तेव्हा किलस, अनादरभाव उत्पन्न न होऊ देणे हा सम्यक्त्वाचा तिसरा निर्विचिकित्सा गुण आहे. ज्यास सम्यक्त्व नसते त्याची दृष्टी देहाकडे असते तेव्हा ग्लानि उत्पन्न होते. तेथे निर्विचिकित्सा अंग असत नाही. ॥ ४१६ ॥

अमूढदृष्टि अंगाचे स्वरूप

भयलज्जालाहादो, हिंसारंभो ण मण्णदे धम्मो ।

जो जिणवयणे लीणो, अमूढदिट्ठी हवे सो हु ॥ ४१७ ॥

अन्वयार्थ - (जो भयलज्जालाहादो हिंसारंभो धम्मो ण मण्णदे) जो भय, लज्जा आणि लौकिक लाभाच्या आशेने हिंसा आणि आरंभ करणे यास धर्म मानत नाही (**जो जिणवयणे लीणो**) जो जिनवचनामध्ये गाढ अनुराग करतो, भगवंतानी तर अहिंसा हाच धर्म सांगितलेला आहे असा ज्याचा दृढविश्वास आहे (**सो हु अमूढदिट्ठी हवे**) तोच अमूढदृष्टी अंगाने संपन्न आहे.

भावार्थ - अन्यमती यज्ञयागादिकामध्ये जी हिंसा घडते त्यास धर्म मानतात त्यास राजभयाने आणि कोण्या व्यंतरादिकाच्या भयाने, लोकलज्जेने अथवा कांहीशा धनादिकांच्या प्राप्तीच्या लालसेने इत्यादि अनेक कारणवश धर्म न मानणे, ज्यास अशी दृढ श्रद्धा असते की, भगवंतांनी जे सांगितले आहे की अहिंसा हाच धर्म आहे तोच यथार्थ धर्म आहे, तोच अमूढदृष्टी अंगधारी श्रावक आहे. येथे हिंसारंभाच्या निर्देश केलेला आहे. त्यावरून उपलक्षणाने हिंसेचे प्ररूपण करणाऱ्या देवधर्मादिकामध्येही त्याची मूढदृष्टी नसते असे जाणावे. ॥ ४१७ ॥

उपगूहण अंगाचे स्वरूप

जो परदोसं गोवदि, णियसुकयं णो पयासदे लोए ।

भवियव्वभावणरओ, उवगूहणकारओ सो हु ॥ ४१८ ॥

अन्वयार्थ - (जो परदोसं गोवदि) जो सम्यग्दृष्टी दुसऱ्याच्या दोषांचे प्रकाशन करत नाही, तसेच (**णियसुकयं लोए ण पयासदे**) आपल्या

सुकृताला, पुण्याला अथवा परोपकारास लोकामध्ये स्वयं प्रकाशित करत नाही (**भवियव्वभावणरओ**) आणि जसे भवितव्य आहे तसेच घडेल अशी ज्याची पक्की श्रद्धा आहे (**सो हु उवगूहणकारओ**) तो उपगूहण अंगाचा धारक आहे.

भावार्थ - सम्यग्दृष्टीची सदैव अशी भावना असते की, कर्माच्या उदयाच्या अनुसार माझी लोकांमध्ये जी प्रसिद्धी व्हावयाची ती होईल. अशा विश्वासाने तो आपल्या गुणांचे स्वयं प्रकाशन करत नाही अथवा दुसऱ्यांचे दोष प्रगट करत नाही, साधर्मी जन आणि पूज्य व्यक्तीमध्ये कोण्या कर्माच्या उदयाच्या कारणाने दोष लागत असेल तर त्यावर पांघरूण घालतो, ज्यामुळे त्याची निंदानालसी होईल अशाप्रकारे उपदेश करून त्यास दोष कबूल करून सोडण्यास सांगणेही टाळतो, धर्माची निंदा न व्हावी, धर्म अथवा धर्मी जीवाच्या दोषांचा अभाव करावयाचा असेल तर दोष उघड न करणे याच द्वारा दोषांचा अभाव होतो. कारण ज्यास लोक जाणत नाहीत तो नसल्यागतच आहे. असे उपगूहण अंगाचे स्वरूप आहे. ॥ ४१८ ॥

स्थितिकरण अंगाचे स्वरूप

धम्मादो चलमाणं, जो अण्णं संठवेदि धम्मम्मि ।

अप्पाणं सुदिट्ठयदि, ठिदिकरणं होदि तस्सेव ॥ ४१९ ॥

अन्वयार्थ - (जो धम्मादो चलमाणं अण्णं धम्मं संठवेदि) जो धर्मापासून च्युत होणाऱ्या अन्य व्यक्तीला धर्मांमध्ये स्थापन करतो (**अप्पाणं सुदिट्ठयदि**) आपल्या आत्म्यालाही जर तो धर्मापासून चलायमान होत असेल तेव्हा स्वतःलाही धर्मांमध्ये दृढ करतो (**तस्सेव ठिदिकरणं होदि**) त्यालाच निश्चयाने स्थितिकरण अंग असते.

भावार्थ - धर्मापासून च्युत होण्याची अनेक कारणे असतात. म्हणून निश्चय आणि व्यवहाररूप धर्मापासून अन्य कोणास व आपणासही भ्रष्ट होत आहेसे पाहून त्यास उपदेशाने अथवा जमेल त्या मार्गाने धर्मांमध्ये दृढ स्थापित करणे हे स्थितिकरण अंग आहे. ॥ ४१९ ॥

वात्सल्य अंगाचे स्वरूप -

जो धम्मिएसु भत्तो, अणुचरणं कुणदि परमसद्धाए ।

पियवयणं जंपंतो, वच्छल्लं तस्स भव्वस्स ॥ ४२० ॥

अन्वयार्थ - (जो धम्मिएसु भत्तो परमसद्धाए अणुचरणं कुणदि)

जो सम्यग्दृष्टी धर्मात्मा श्रावक अथवा साधूमध्ये गाढ अनुराग व भक्ती करतो आणि तदनुसार श्रद्धेने व्यवहारप्रवृत्ति करतो (पियवयणं जंपंतो) मधुर, प्रिय व हितकारक वचन बोलतो (तस्स भव्वस्स वच्छल्लं) त्या भव्यास वात्सल्य अंग असते.

भावार्थ - वात्सल्य गुणामध्ये धर्मानुरागाची प्रधानता आहे. विशेषतेने जो धर्मात्मा पुरुष आहे, ज्याप्रति आपली भक्ती व आदरभाव आहे त्यासह प्रिय मधुर वचन बोलावे. भोजन, गमन, आगमन आदि क्रियाद्वारा त्यांच्या अनुकूल दासवत् प्रवृत्ती करावी. गाईचे वासरावर जसे प्रेम असते असे निर्व्याज प्रेम करावे हे वात्सल्य अंग आहे. ॥ ४२० ॥

प्रभावना अंगाचे स्वरूप

जो दसभेयं धम्मं, भव्वजणाणं पयासदे विमलं ।

अप्पाणं पि पयासदि, गाणेण पहावणा तस्स ॥ ४२१ ॥

अन्वयार्थ - (जो दसभेयं धम्मं भव्वजणाणं गाणेण विमलं पयासदे)

जो सम्यग्दृष्टी धर्मात्मा ज्ञानाने भव्यजीवांना दहाप्रकारचा धर्म निर्दोष प्रगट करून सांगतो (अप्पाणं पि पयासदि) तसेच आपल्या आत्म्यासही जो दहा प्रकारच्या धर्मांनी प्रकाशित करतो (तस्स पहावणा) त्यास प्रभावना अंग असते.

भावार्थ - धर्माचा उद्योत करणे हे प्रभावना अंगाचे लक्षण आहे. म्हणून जो दुसऱ्यासही धर्माचा उपदेश देऊन उद्योत करतो, स्वयं दहा प्रकारच्या धर्माची साधना करून त्यास कर्मदोषापासून मुक्त करून आत्म्याचा विकास साधतो त्यास प्रभावना गुण असतो. ॥ ४२१ ॥

जिणसासणमाहप्पं, बहुविहजुत्तीहिं जो पयासेदि ।

तह तिव्वेण तवेण य, पहावणा निम्मला तस्स ॥ ४२२ ॥

अन्वयार्थ - (जो बहुविहजुत्तीहिं) जो सम्यग्दृष्टी पुरुष आपल्या ज्ञानाचे बळाने अनेक प्रकारच्या तर्कांनी व युक्तींनी वादीचे निराकरण करून तसेच न्याय, व्याकरण, छंद, अलंकार, साहित्यशास्त्रातील ज्ञानाने उपदेश देऊन अथवा शास्त्र रचून (तह तिव्वेण तवेण य) तसेच अनेक सातिशय पूजा, प्रतिष्ठा अथवा दुर्धर तपाने (जिणसासणमाहप्पं पयासेदि) जिनशासनाचे माहात्म्य प्रगट करतो (तस्स पहावणा निम्मला) त्यास निर्दोष प्रभावना अंग असते.

भावार्थ - हा प्रभावना नामक महान् गुण आहे. यामुळे अनेक जीवांना धर्माची रुची लावून, श्रद्धा उत्पन्न करून धर्माचा उद्योत होतो. म्हणून सम्यग्दृष्टीला प्रभावना नामक अंग निश्चितच असते. ॥ ४२२ ॥

निःशंकितादि गुणांनी संपन्न पुरुषाचे लक्षण

तो ण कुणदि परतत्तिं, पुण पुण भावेदि सुद्धमप्पाणं ।

इंदियसुहणिरवेक्खो, णिस्संकाई गुणा तस्स ॥ ४२३ ॥

अन्वयार्थ - (जो परतत्तिं ण कुणदि) जो ज्ञानी दुसऱ्याची निंदा करत नाही. (सुद्धं अप्पाणं पुण पुण भावेदि) आपल्या शुद्ध आत्म्याचे पुनः पुनः ध्यान करतो, भावना करतो, (इंदियसुह णिरवेक्खो) आणि इंद्रियसुखी वांछा अपेक्षा ठेवत नाही (तस्स णिस्संकाई गुणा) त्याला निःशंकानादि आठ गुण व अहिंसाधर्म व सम्यक्त्व असते.

भावार्थ - येथे तीन विशेषणे सांगितलेली आहेत. त्याचे तात्पर्य असे की, १ जो दुसऱ्याची निंदा करतो त्यास निर्विचिकित्सा, उपगूहन, स्थितिकरण व वात्सल्य हे गुण कसे असू शकतील ? म्हणून जो दुसऱ्याची निंदा करत नाही त्यास हे चार गुण असतात. २ ज्याला आत्म्याच्या स्वरूपामध्ये संदेह आहे तसेच तत्त्वाबाबत मूढदृष्टी म्हणजे भ्रम आहे तो आपल्या आत्म्याची वारंवार भावना कशी करेल ? म्हणून जो आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतो त्यालाच निःशंकित व अमूढदृष्टी गुण असू शकतात आणि प्रभावना गुणही त्यालाच असू शकतो. ३ ज्यास इंद्रियसुखाची वांछा आहे त्यास निःकांक्षित गुण असत नाही. इंद्रियसुखाची आशा जो ठेवत नाही त्यास निःकांक्षित गुण असतो.

अशा आठ गुणांचा संभव दर्शविण्यासाठी ही तीन विशेषणे दिलेली आहेत. ॥ ४२३ ॥

हे आठ गुण धर्मासंबंधी सांगितले आहेत तसे देवगुरु आदिबाबतही असतात -

गिस्संकापहुदिगुणा, जह धम्मे तह थ देवगुरुतच्चे ।

जाणेहि जिणमयादो, समत्तविसोहया एदे ॥ ४२४ ॥

अन्वयार्थ - (गिस्संकापहुदिगुणा जह धम्मे तह थ देवगुरुतच्चे) हे निःशकितादिक आठ गुण जसे धर्मसंबंधाने स्पष्ट प्रकट होतात असे सांगितले आहे तसेच देवासंबंधी, गुरुसंबंधी, त्यांचे स्वरूपाबाबत, सहा द्रव्ये, पंचास्तिकाय साततत्त्व, नवपदार्थ याबाबतही घटवावेत. **(जिणमयादो जाणेहि)** यांना जिनप्रणीत शास्त्रसिद्धांतानुसार जाणून घ्यावेत **(एदे समत्तविसोहया)** ते आठ गुण सम्यक्त्वास निरतिचार व विशुद्ध करणारे आहेत.

भावार्थ - देव, गुरु, तत्त्वामध्ये शंका न करणे, यांच्या यथार्थ श्रद्धेने इंद्रियसुखाची वांछा म्हणजेच कांक्षा न करणे, यामध्ये ग्लानि न करणे, यामध्ये मूढदृष्टि न करणे, यांच्या दोषांचे निराकरण करणे - झाकणे, त्याचे स्वरूपाचे श्रद्धान दृढ करणे, त्यामध्ये वत्सलता विशेष अनुराग राखणे, त्यांची महिमा प्रगट करणे असे आठ गुण जाणावेत. त्यांच्या कथा पूर्वी जे सम्यग्दृष्टी झालेत त्यांच्या कथा शास्त्रावरून जाणून घ्याव्यात. हे सर्व सम्यक्त्वाचे अतीचार दूर करून त्यास निर्मल बनवितात. ॥ ४२४ ॥

या धर्मास जाणणारे व आचरणारे दुर्लभ आहेत -

धम्मं ण मुणदि जीवो, अहवा जाणेइ कहवि कट्टेण ।

काऊं तो वि ण सक्कदि, मोहपिसाएण भोलविदो ॥ ४२५ ॥

अन्वयार्थ - (जीवो धम्मं ण मुणदि अहवा कहवि कट्टेण जाणेइ)

या संसारामध्ये प्रथमतः तर जीव धर्मास जाणतच नाहीत, अथवा कसे बसे मोठ्या कष्टाने जाणूनही घेतले तरी **(मोहपिसाएण भोलविदो तो वि काऊं ण सक्कदि)** मोहपिशाचाने भ्रमित केल्यामुळे त्याचे साधन

करण्यास समर्थ होत नाहीत.

भावार्थ - या संसारामध्ये अनादिकाळापासून मिथ्यात्वाने ग्रस्त प्राणी प्रथमतः तर धर्म जाणतच नाहीत; आणि यदा कदाचित् काललब्धिवशात् गुरुच्या संयोगाने ज्ञानावरणाच्या क्षयोपशमाने जाणतात तरीही त्याचे पालन करणे दुर्लभ आहे. ॥ ४२५ ॥

आता धर्माचे दृष्टान्तपूर्वक माहात्म्य सांगतात -

जइ जीवो कुणइ रइं, पुत्तकलत्तेसु कामभोगेसु ।

तह जइ जिणिंदधम्मे, तो लीलाए सुहं लहदि ॥ ४२६ ॥

अन्वयार्थ - (जह जीवो पुत्तकलत्तेसु कामभोगेसु रइं कुणइ) ज्याप्रमाणे हा संसारी प्राणी अनादिकाळापासून पुत्र, पत्नी आदि स्वजनामध्ये व काम आणि भोगामध्ये रती प्रीति करतो आहे. **(तह जइ जिणिंदधम्मे तो लीलाए सुहं लहदि)** त्याप्रमाणे जर तो जिनेन्द्राने सांगितलेल्या जिनधर्मांमध्ये प्रीति करील तर तो सहज सुखासुखी मोक्षसुख प्राप्त करील.

भावार्थ - जशी या जीवाची संसारामध्ये तसेच इंद्रियांच्या विषयामध्ये प्रीती असते तशीच जर हा जीव जिनेश्वरप्रणीत दशलक्षण धर्ममय अशा वीतराग धर्मांमध्ये प्रीती करील तर अल्प काळांतच तो मोक्ष प्राप्त करील. ॥ ४२६ ॥

संसारी प्राणी लक्ष्मी धनसंपत्तीची आशा करतो पण हे धर्माशिवाय कसे शक्य होईल ?

लच्छिं वंछेइ णरो, णेव सुधम्मेसु आयरं कुणइ ।

बीएण विणा कुत्थ वि, किं दीसदि सस्सणिप्पत्ती ॥ ४२७ ॥

अन्वयार्थ - (णरो लच्छिं वंछेइ, सुधम्मेसु आयरं णेव कुणइ) हा जीव लक्ष्मी धनसंपत्तीची वांछा तर करतो परंतु जिनप्रणीत श्रावक वा मुनीधर्माचा सन्मान करत नाही. लक्ष्मीचे कारण तर धर्म आहे. तर मग धर्माशिवाय लक्ष्मी कशी प्राप्त होणार ? **(बीएण विणा सस्सणिप्पत्ती कुत्थ वि किं दीसइ)** बीजाशिवाय धान्याची निष्पत्ती कोठेही तरी दिसून येते कां ? अर्थात् कधीही दिसून येत नाही.

भावार्थ - जसे बीजाशिवाय धान्याची निष्पत्ती होऊ शकत नाही

तद्वत् धर्माशिवाय पुण्य आणि पुण्याचे फल प्राप्त होऊ शकत नाही हे अगदी प्रगट सत्य आहे. ॥ ४२७ ॥

धर्मात्मा जीवाच्या प्रवृत्तीचे दिग्दर्शन.

जो धम्मत्थो जीवो, सो रिउवगे वि कुणदि खमभावं ।

ता परदव्वं वज्जेइ, जणणिसमं गणइ परदारं ॥ ४२८ ॥

अन्वयार्थ - (जो जीवो धम्मत्थो सो रिउवगे वि खमभावं कुणदि)

जो जीव धर्मांमध्ये स्थित आहे तो शत्रूसमूहासही क्षमाभाव करतो (ता परदव्वं वज्जेइ) तो दुसऱ्याचे द्रव्याचा त्याग करतो त्याचे ग्रहण करत नाही (परदारं जणणिसमं गणइ) परस्त्रीला, माता भगिनी, मुलीप्रमाणे मानतो. ॥ ४२८ ॥

ता सव्वत्थ वि किन्ती, ता सव्वस्स वि हवेइ विसासो ।

ता सव्वं पिय भासइ, ता सुद्धं माणसं कुणई ॥ ४२९ ॥

अन्वयार्थ - (ता सव्वत्थ वि किन्ती) जो धर्मांमध्ये स्थित आहे त्याची या लोकामध्ये सर्वत्र कीर्ति होते. (ता सव्वस्सवि वीसासो हवेइ) सर्वच लोक त्याचा विश्वास करतात. (ता सव्वं पिय भासइ) तो सर्वांशीच प्रियवचन बोलतो, त्यामुळे कोणासही दुःख होत नाही. कारण तो कोणाच्याही भावना दुखवीत नाही. (ता सुद्धं माणसं कुणइ) आणि तो धर्मात्मा पुरुष आपल्या आणि दुसऱ्याचेही मन शुद्ध-निर्मल- करतो. कोणासही त्याच्यामुळे दोष लागत नाही. तद्वत् त्यास कोणाकडूनही काळिमा मानसिक कुटिलता असावी लागत नाही.

भावार्थ - धर्म सर्वच प्रकारे सुखदायक आहे. ॥ ४२९ ॥

धर्माचे माहात्म्य सांगतात -

उत्तम धम्मेण जुदो, होदि तिरक्खो वि उत्तमो देवो ।

चंडालो वि सुरिंदो, उत्तमधम्मेण संभवदि ॥ ४३० ॥

अन्वयार्थ - (उत्तम धम्मेण जुदो तिरक्खो वि उत्तमो देवो होदि)

सम्यक्त्व सहित निर्दोष धर्म पाळणारा धर्मात्मा तिर्यचही असेल तरी तो उत्तम देव होतो. (उत्तमधम्मेण चंडालो वि सुरिंदो संभवदि) सम्यक्त्व सहित उत्तम धर्माने चांडाल देखील देवांचा इंद्र होऊन जन्मतो. ॥ ४३० ॥

अग्गी वि य होदि हिमं, होदि भुयंगो वि उत्तमं रयणं ।

जीवस्स सुधम्मादो, देवा वि य किंकरा होंति ॥ ४३१ ॥

अन्वयार्थ - (जीवस्स सुधम्मादो अग्गी वि य हिमं होदि) धर्मात्माच्या उत्तम धर्माच्या प्रभावाने अग्नीही शीतल होतो (भुयंगो वि उत्तमं रयणं होदि) साप ही उत्तम रत्नाची माला होतो. (देवा वि य किंकरा होंति) देवही त्याचे किंकर दास होतात.

सांगितलेच आहे की,

तिक्खं खगं माला, दुज्जरिउणो सुहंकरा सुयणा ।

हालाहलं पि अमियं, महापया संपया होंति ॥

अन्वयार्थ - (तिक्खं खगं माला) उत्तम धर्मात्मा जीवावर टाकलेली तलवारही माला बनते. (दुज्जरिउणो सुहंकरा सुयणा) दुर्जय शत्रू सुद्धा सुख देणारा स्वजन मित्र होतो. (हालाहलं पि अमियं) हालाहल भयानक विषही अमृतमय होऊन जाते (महापया संपया होंति) फार काय सांगावे ? महान आपत्ती देखील संपत्तीरूप होऊन जाते. ॥ ४३१ ॥

अलियवयणं पि सच्चं, उज्जमरहिए वि लच्छिसंपत्ती ।

धम्मपहावेण णरो, अणओ वि सुहंकरो होदि ॥ ४३२ ॥

अन्वयार्थ - (धम्मपहावेण णरो अलियवयणं वि सच्चं) धर्माच्या प्रभावाने जीवाचे असत्य वचनही सत्य होऊन जाते. (उज्जमरहिए वि लाच्छिसंपत्ती) उद्यम ण करणाऱ्यासही लक्ष्मी प्राप्त होते. (अणओ वि सुहंकरो होदि) त्याप्रती अन्याय कार्य देखील सुखदायक होऊन जातात.

भावार्थ - येथे असा आशय घ्यावा की, जर पूर्वी धर्मसाधन केलेले असेल तर त्याच्या प्रभावाने येथे खोटे बोलण्यात आले तरी ते सत्य होऊन जाते; उद्यम न करताही धनसंपत्ती प्राप्त होते, कोणी अन्याय केला तरी त्यास कष्ट न होता सुखदायकच होतो. ॥ ४३२ ॥

धर्मरहित जीवाच्या दुष्फलाचे वर्णन -

देवो वि धम्मचत्तो, मिच्छत्तवसेण तरुवरो होदि ।

चक्की वि धम्मरहिओ, निवडइ णरए संपदे होदि ॥ ४३३ ॥

अन्वयार्थ - (धम्मचत्तो मिच्छत्तवसेण देवो वि तरुवरो होदि)

धर्मापासून भ्रष्ट झालेला देव ही मिथ्यात्वाने ग्रस्त होऊन वनस्पतिकायिक एकेन्द्रिय जीव होतो. आणि (धम्मरहिओ चक्की वि णरये तिवडइ) धर्मरहित चक्रवर्ती सुद्धा नरकामध्ये जन्म घेऊन उत्पन्न होतो. (संपदे ण होदि) त्यास संपत्तीची प्राप्ती होत नाही. ॥ ४३३ ॥

भावार्थ -

धम्मविहीणो जीवो, कुणइ असज्झं पि साहसं जइ वि ।

तो ण वि पावदि इट्ठं, सुट्ठु अणिट्ठं परं लहदि ॥ ४३४ ॥

अन्वयार्थ - (धम्मविहीणो जीवो जइ वि असज्झं साहसं पि कुणइ)

धर्माने रहित जीव जरी तो महान असह्य साहस करेल, पराक्रम करेल तरीही (तो इट्ठं सुट्ठु ण वि पावदि) त्याला इष्ट वस्तूची प्राप्ती होत नाही. (परं अणिट्ठं लहदि) याउलट केवळ भयंकर अनिष्टाची तेवढी प्राप्ती होते.

भावार्थ - पापाच्या उदयाने चांगले करत असतांना सुद्धा त्याचे वाईटच होते, ही गोष्ट संसारामध्ये सहज प्रसिद्ध दिसून येते. ॥ ४३४ ॥

इय पच्चक्खं पिच्छिय, धम्माहम्माण विविह माहणं ।

धम्मं आयरह सया, पावं दूरेण परिहरह ॥ ४३५ ॥

अन्वयार्थ - (इय धम्माहम्माण विविहमाहणं पच्चक्खं पिच्छिय) हे भव्य जीवांनो! याप्रकारे धर्म आणि अधर्माचे माहात्म्य प्रत्यक्ष पाहून (सया धम्मं आयरह) आपण सदैव धर्माचा आदर बहुमान करा. (पावं दूरेण परिहरह) पापास दुरूनच सोडा.

भावार्थ - आचार्यदेवांनी दहा प्रकारच्या धर्माचे स्वरूप सांगून अधर्माच्या ही फलाचे कथन केले. आणि म्हणून येथे आचार्यांनी प्रसंगवश असा उपदेश दिलेला आहे की, हे भव्य जीवांनो ! या संसारामध्ये हे धर्माचे आणि अधर्माचे फल प्रत्यक्ष पाहा ! पाहून धर्माचा आदर करून बहुमानपूर्वक त्याचे पालन करा. आणि पापाचा त्याग करा. आचार्यश्री हे महान् उपकारी आहेत. त्यांना कशाचीही इच्छा नसते. सहजच निस्पृह असतात. जीवमात्राच्या कल्याणासाठी वारंवार सांगून त्यांना

ज्ञान करून देतात. जाणीव करून देतात. असे श्री गुरू हे वंदनीय व पूजनीय आहेत. याप्रमाणे यति धर्माचे वर्णन केले. ॥ ४३५ ॥

दोहा - मुनीश्रावकके भेदतै, धर्म दोय परकार ।

ताकूं सुनि चिंतवो सतत, गहि पावो भवपार । ।

अर्थ - मुनी आणि श्रावक या भेदाने आचार्यांनी दोन प्रकारच्या धर्माचे वर्णन केले आहे. ते ऐकून त्याचे सदैव चिंतवन करा व त्याचे पालन करून भवपार प्राप्त करा.

धर्मानुप्रेक्षा समाप्त.

द्वादश तप

ही धर्मानुप्रेक्षेची चुलिका आहे. दशधर्मांमध्ये उत्तम तप धर्म आहे. साधू तपाची साधना विशेष करतात. म्हणून द्वादश तपाचे वर्णन म्हणजे उत्तम तपाचे विशेष वर्णन आहे. अतएव त्यास धर्मानुप्रेक्षेची चुलिका म्हटलेले आहे. यामध्ये तपाच्या बारा भेदाचे वर्णन आहे.

बारसभेओ भणिओ, णिज्जरहेऊ तवो समासेण ।

तस्स पयारा एदे, भणिज्जमाणा मुणेयव्वा ॥ ४३६ ॥

अन्वयार्थ - (णिज्जरहेऊ तवो बारसभेओ समासेण भणिओ) कर्माच्या निर्जरेचे कारण तप असून त्याचे बारा भेद आहेत व त्याचे वर्णन जिनागमामध्ये केले आहे. **(तस्स पयारा एदे भणिज्जमाणा मुणेयव्वा)** त्याचे भेद आता आम्ही वर्णन करून त्या क्रमाने जाणावेत.

भावार्थ - निर्जरेचे कारण तप आहे. ते बारा प्रकारचे आहे. १ अनशन २ अवमोदर्य ३ वृत्तिपरिसंख्यान ४ रसपरित्याग ५ विविक्तशय्यासन आणि ६ कायक्लेश अशाप्रकारे बहिरंग तपाचे सहा भेद आहेत. ७ प्रायश्चित्त ८ विनय ९ वैय्यावृत्त १० स्वाध्याय ११ ब्युत्सर्ग आणि १२ ध्यान हे सहा अंतरंगतपाचे भेद आहेत. त्याचे आता वर्णन करतात. ॥ ४३६ ॥

अनशन तप

उवसमणं अक्खाणं, उववासो वण्णिदो मुणीं देहिं ।

जम्हा भुंजुंता वि य, जिदिंदिया होंति उववासा ॥ ४३७ ॥

अन्वयार्थ - (मुणिंदेहि अक्खाणं उवसमणं उववासो वण्णिदो) मुनीश्वरांनी इंद्रियांच्या विषयामध्ये प्रवृत्त न होणे तसेच मनास आपल्या आत्मस्वरूपांत लावणे यास उपवास म्हटले आहे. **(तम्हा जिदिंदिया भुंजुंता वि य उववासा होंति)** म्हणून जितेंद्रिय आहार करतात, तरीही उपवाससहितच असतात.

भावार्थ - इंद्रियांना जिंकणे हा उपवास आहे. म्हणून साधूगण

आहार घेत असतांनाही उपवाससहितच असतात. कारण ते इंद्रियांना वश करून प्रवृत्ती करतात. ॥ ४३७ ॥

जो मणइंदियविजई, इहभवपरलोगसोक्खणिरवेक्खो ।

अप्पाणे चिय णिवसइ, सज्झायपरायणो होदि ॥ ४३८ ॥

कम्माण णिज्जरट्टं, आहारं परिहरेइ लीलाए ।

एगदिणादिपमाणं, तस्स तवो अणसणं होदि ॥ ४३९ ॥

अन्वयार्थ - (जो मणइंदियविजई इहभवपरलोयसोक्खणिरवेक्खो)

जो मन आणि इंद्रियांना जिंकणारा आहे, तसेच इहलोक व परलोकातील संसारसुखाच्या वांछेने रहित आहे, **(अप्पाणे चिय णिवसइ)** आत्मस्वरूपांतच स्थित राहतो, **(सज्झायपरायणो होदि)** तसेच स्वाध्यायामध्ये तत्पर आहे **(एगदिणादिपमाणं कम्माणं णिजरट्टं लीलाए आहारं परिहरेइ)** जो एक आदि दिवसाच्या आदि मर्यादा करून कर्माच्या निर्जरेसाठी लीलामात्रानेच म्हणजे क्लेशरहित हर्षाने आहारास सोडतो **(तस्स अणसणं तवो होदि)** त्याला अनशन तप होते.

भावार्थ - पाच इंद्रिये आणि मनाच्या विषयामधील प्रवृत्तीला रोखून आपल्या आत्म्यामध्ये निवास करतो तो त्याचा उपवास आहे. इंद्रियांवर विजय प्राप्त करणे, इहलोक आणि परलोकसंबंधी सुखाची वांछा न करणे, एक तर आपल्या आत्मस्वरूपात लीन राहणे अथवा शास्त्राच्या अभ्यासात व स्वाध्यायात मन लावणे गुंतवणे ही कार्ये उपवासामध्ये प्रधान आहेत; आणि क्लेश उत्पन्न होणार नाहीत अशा रीतीने सहजासहजी लीलेने एक दिवस प्रमाण सर्व प्रकारच्या आहाराचा त्याग करणे हा उपवास आहे. असे हे अनशन नावाचे तप आहे. ॥ ४३८, ४३९ ॥

उववासं कुव्वाणो, आरंभं जो करेदि मोहादो ।

तस्स किलेसो अवरं, कम्माणं णेव णिज्जरणं ॥ ४४० ॥

अन्वयार्थ - (जो उववासं कुव्वाणो मोहादो आरंभं करेदि) जो कोणी एक उपवास करणारा मोहाने आरंभ करतो, **(तस्स अवरं किलेओ)**

त्यास पूर्वीही गृहकार्यसंबंधी क्लेश होते आणि आता भोजनाशिवाय भूक व तहानेचे आणखी क्लेश झालेत. **(कम्माणं णिञ्जरणं णेव)** कर्माची निर्जरा तर काहीच झाली नाही.

भावार्थ - आहार तर सोडावा आणि विषय कषाय व आरंभास मात्र सोडू नये तर त्यास पूर्वी क्लेश होतेच, दुसरे कष्ट भूक आणि तहानेचे आणखी झालेत. अशा उपवासाने कर्माची निर्जरा कशी होणार ? कर्माची निर्जरा तर सर्व क्लेश दूर सारून साम्यभाव प्राप्त होईल तेव्हाच होणार आहे. ॥ ४४० ॥

दोन गाथेमध्ये अवमोदर्य तपाचे स्वरूप

आहारगिद्धिरहिओ, चरियामग्गेण पासुगं जोग्गं ।

अप्पयरं जो भुंजइ, अवमोदरियं तवं तस्स ॥ ४४१ ॥

अन्वयार्थ - (जो आहारगिद्धिरहिओ चरियामग्गेण पासुगं जोग्गं) जो तपस्वी आहाराच्या अति आसक्तीने रहित होऊन शास्त्रोक्त चर्यामार्गाने - विधीने - योग्य प्रासुक आहार **(अप्पयरं भुंजइ)** व तोही अत्यल्प घेतो **(तस्स अवमोदरियं तवं)** त्याचे ते अवमोदर्य तप आहे.

भावार्थ - मुनी आहाराचे छेचाळीस दोष टाळून, बत्तीस अंतराय दोष टाळून चौदा मलरहित प्रासुक योग्य आहार ग्रहण करतात. तरीही ते ऊनोदर तप साधतात, आपणास हव्या त्या प्रमाणापेक्षा थोडाच घेतात. एक घासापासून तो बत्तीस घासापर्यंत आहाराचे प्रमाण सांगितलेले आहे. त्यामध्ये आपली इच्छा व शक्त्यनुसार घटवून आहार घेणे हे अवमोदर्य तप आहे. ॥ ४४१ ॥

जो पुण कित्तिणिमित्तं, मायाए मिट्ठुभिक्खलाहट्टं ।

अप्पं भुंजदि भोज्जं, तस्स तवं णिप्फलं विदियं ॥ ४४२ ॥

अन्वयार्थ - (जो पुण कित्तिणिमित्तं मायाए मिट्ठुभिक्खलाहट्टं) जो मुनी पुनः कीर्तीसाठी तसेच कपटबुद्धीने आणि मिष्ट भोजनाच्या लाभाच्या प्रयोजनाने **(अप्पं भोज्जं भुंजदि)** तपाचे नावाने अल्प आहार घेतो **(तस्स विदियं तवं णिप्फलं)** त्याचे दुसरे अवमोदर्य तप निष्फल-निरर्थक आहे.

भावार्थ - जो मुनी असा विचार करतो की, अल्प आहार घेतल्याने माझी कीर्ति होईल तसेच कपटाने लोकांना धोखा देऊन काही प्रयोजन सिद्ध करून घेईन आणि अल्प भोजन घेतले तर सरस व मिष्ट भोजन मिळेल अशा अभिप्रायाने उनोदर तप करेल तर ते तप निष्फल निरर्थक आहे. हे तप नसून पाखंड मात्र आहे. ॥ ४४२ ॥

वृत्तिपरिसंख्यान तपाचे स्वरूप -

एगादिगिहपमाणं, किं वा संकप्पकप्पियं विरसं ।

भोज्जं पसुव्वं भुंजइ, वित्तिपमाणं तवो तस्स ॥ ४४३ ॥

अन्वयार्थ - (एगादिगिहपमाणं) जेव्हा मुनी आहारास निघावयाचे तेव्हा त्यांनी मनामध्ये अशी प्रतिज्ञा करावी की, आज एकाच घरी आहार मिळाला तर घेईन नाहीतर परत फिरू अथवा दोन घरापर्यंत जाऊ, **(किं वा संकप्पकप्पियं विरसं)** एक रस देणाऱ्या पात्राची याप्रमाणे प्रतिज्ञा करावी की, अशा दाताराने अशा रीतीने अशा पात्रात घेऊन देईल तरच घेईन; तसेच आहाराची प्रतिज्ञा करावी की, सरस-निरस वा अमुक एक अन्न मिळेल तर घेईन; इत्यादि वृत्तीची मर्यादा प्रतिज्ञा मनामध्ये घेवून निघाल्यानंतर तशीच विधि मिळेल तर आहार घेईन, अन्यथा घेणार नाही **(भोज्जं पसुव्वं भुंजइ)** आणि आहार गाय आदि पशुप्रमाणे घेईल (ज्याप्रमाणे गाय इकडे तिकडे न पाहता फक्त चरण्याकडेच लक्ष ठेवते) **(तस्स वित्तिपमाणं तवो)** त्याचे हे वृत्तिपरिसंख्यान तप आहे.

भावार्थ - भोजनाची आशा पूरी न व्हावी म्हणून हे तप आहे. सकल्पाला धरून विधि तर दैवयोगाने मिळतो, असे अतिशय कठीण तप महामुनीश्वर करतात. ॥ ४४३ ॥

रसपरित्याग व्रत -

संसारदुक्खतट्ठो, विसमविसयं विचिंतमाणो जो ।

णीरसभोज्जं भुंजइ, रसचाओ तस्स सुविसुद्धो ॥ ४४४ ॥

अन्वयार्थ - (जो संसारदुक्खतट्ठो विसमविसयं विचिंतमाणो) जो

मुनी संसारदुःखापासून उद्धिग्र होऊन असा विचार करतो की, इंद्रियांचे विषय विषसमान आहेत, विष प्राशन केल्यानंतर तर एकदाच मरतो परंतु विषय सेवन केल्याने तर अनेक जन्म-मरण घ्यावे लागतील; असा विचार करून **(णीरसभोजं भुंजइ)** नीरस आहार घेतो **(तस्स रसचाओ सुविसुद्धो)** त्यास रसपरित्यागव्रत निर्मल असते.

भावार्थ - रस सहा प्रकारचे आहेत. तूप, तेल, दही, गोड (साखर), मीठ, दूध अथवा आंबट, खारट, गोड, कडु, तिखट, चरवट असेही सहा रस आहेत. आपल्या इच्छेनुसार यांचा त्याग करावा. एक-दोन अथवा सर्व रस सोडणे हे रसपरित्याग व्रत आहे. येथे असा **प्रश्न** येतो की, मनामध्येच त्याग केल्याकारणाने कोणत्या रसाचा त्याग केला हे कोणी जाणत नाही, आणि असेच वृत्तिपरिसंख्यान तप आहे. तेव्हा त्या दोहोमध्ये फरक कोणता ?

समाधान - वृत्तिपरिसंख्यानमध्ये तर अनेक प्रकारचा त्याग आहे. या व्रतामध्ये तर फक्त रसाचाच त्याग आहे ही एक विशेषता. दुसरी विशेषता ही आहे की, रसपरित्याग तर अनेक दिवसपर्यंत असू शकते, श्रावकास त्यांची जानकारी असू शकतो, आणि वृत्ति परिसंख्यान मात्र अनेक दिवसांचे असत नाही. ॥ ४४४ ॥

विविक्त शय्यासन तप -

जो रायदोसहेदू, आसणसिज्जादियं परिच्चयई ।

अप्पा णिविसय सया, तस्स तवो पंचमो परमो ॥ ४४५ ॥

अन्वयार्थ - **(जो रायदोसहेदू आसणसिज्जादियं परिच्चयइ)** जो मुनी रागद्वेषास कारणभूत आसन, शय्या आदिकांचा त्याग करतो, **(अप्पा णिविसय सया)** आणि सदैव आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये मग्न राहतो आणि इंद्रियांच्या विषयापासून विरक्त राहतो **(तस्स पंचमो तवो परमो)** त्या मुनीस विविक्तशय्यासन नावाचे पाचवे तप असते.

भावार्थ - आसन (बसण्याचे स्थान-साधन) आणि शय्या (झोपण्याचे स्थान व चटई पाट वगैरे साधन) आदि पदद्वारा मलमूत्र टाकण्याचे

स्थान याबाबतही जेथे रागद्वेष उत्पन्न होत नाहीत आणि वीतरागता वाढेल अशा एकान्त स्थानी झोपावे अथवा बसावे. कारण की मुनींना आपल्या आत्मस्वरूपाची साधना करणे आहे, इंद्रियविषयांचे सेवन करावयाचे नाही. म्हणून एकान्त स्थान सांगितलेले आहे. ॥ ४४५ ॥

पूजादिसु णिरवेक्खो, संसारशरीरभोगणिविण्णो ।

अब्भंतरतवकुसलो, उवसमसीलो महासंतो ॥ ४४६ ॥

जो णिवसेदि मसाणे, वणगहणे णिज्जणे महाभीमे ।

अण्णत्थ वि एयंते, तस्स वि एदं तवं होदि ॥ ४४७ ॥

अन्वयार्थ - **(जो पूजादिसु णिरवेक्खो)** जो महामुनी आपल्या मानसन्मान सत्कारादिकामध्ये निरपेक्ष आहे म्हणजे ज्याला आपला सन्मान महिमादिकांची इच्छा नाही; **(संसारशरीरभोगणिविण्णो)** संसार, शरीर, आणि भोगापासून विरक्त आहे; **(अब्भंतरतवकुसलो)** स्वाध्याय, ध्यान वगैरे अंतरंगतपामध्ये प्रवीण आहे; **(उवसमसीलो)** ज्यांचा स्वभाव उपशमशील, मंदकषायरूप, शांतपरिणाममय आहे; **(महासंतो)** महान धीरवीर, क्षमादि धर्माने परिपूर्ण आहे; **(जो मसाणे वणमहणे णिज्जणे महाभीमे णिवसेदि)** जो स्मशानभूमीमध्ये, निर्जन महान् भयानक वनामध्ये, निर्जन स्थानामध्ये, महाभयानक स्थानी राहतो - ध्यान धारणा करतो **(अण्णत्थ वि एयंते)** आणि अशाच अन्यत्र एकांत स्थळी राहतो **(तस्स वि एदं तवं होदि)** त्यालाही हे पाचवे बहिरंग तप असते.

भावार्थ - महामुनी **विविक्त शय्यासन** तप करतात. ते अशा एकान्तस्थानी बसतात, ध्यान करतात, झोपतात की जेथे मनामध्ये क्षोभ वा विकल्प उत्पन्न करणारे कोणतेही पदार्थ नसतात. जसे जेथे कोणी राहत नाही असे शून्य घर, पर्वत गुंफा, वृक्षाच्या मूळाशी, स्वयमेव गृहस्थाने बनविलेल्या उद्यानामध्ये, वसतिका जिनमंदीर आदि स्थान आणि स्मशानभूमिसारख्या एकान्तस्थानी ध्यान-अध्ययन-स्वाध्याय करतात. कारण की शरीरासंबंधी तर निर्ममत्व आहेच, विषयापासून विरक्तही आहेत, आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये तल्लीन आहेत. त्या मुनींचे

हे विविक्तशय्यासन नावाचे पाचवे तप आहे. ॥ ४४६-४४७ ॥

कायक्लेश तपाचे स्वरूप -

दुस्सहउवसग्गजई, आतावणसीयवायखिण्णोऽवि ।

जो ण वि खेदं गच्छदि, कायकिलेसो तवो तस्स ॥ ४४८ ॥

अन्वयार्थ - (जो दुस्सहउवसग्गजई) जो मुनी दुःसह उपसर्ग सहन करतो त्यावरही विजय प्राप्त करतो, **(आतावणसीयवायतखिण्णोऽवि)** आताप, शीतवात यांनी पीडित असूनही ज्यास खेद होत नाही **(खेदं वि ण गच्छदि)** चित्तामध्ये कलुषताही उत्पन्न होऊ देत नाही, **(तस्स कायकिलेसो तवो)** त्यालाच निश्चयाने कायक्लेश नावाचे तप असते.

भावार्थ - महामुनी ग्रीष्मऋतूमध्ये तर पर्वताचे शिखर आदि स्थानी की जेथे सूर्य भयानक आग पसरवीत असतो, खाली जमीन शिळा तापलेली असते तेथे आतापनयोग धारण करतात. शीत ऋतूमध्ये नदीच्या किनारी, खुल्या मैदानामध्ये की जेथे कडाक्याची थंडी पडते, थंडीमुळे झाडेही जळून जातात तेथे उभे राहतात. चातुर्मासामध्ये वर्षाऋतूमध्ये प्रचंड वर्षा बरसत असते, भयान वारा वाहत असतो, डांसमच्छर चावतात, अशा समयी पण वृक्षाखाली वर्षायोग धारण करतात; नानाप्रकार आसने घालतात, शरीरास कष्टविणारी अनेक साधने असतात. तरीही समतावृत्तीपासून यत्किंचितही ढळत नाहीत. कारण त्यांनी नाना उपसर्गावर विजय प्राप्त केलेला असतो. त्यामुळे त्यांच्या चित्तामध्ये क्षोभ वा खेदही उत्पन्न होत नाही, आपल्या आत्मस्वरूपाच्या चिंतनामध्ये लवलीन असतात; त्यांना हे कायक्लेश तप असते. ज्यांचे शरीर आणि इंद्रियामध्ये ममत्व असते त्यांच्याच चित्तामध्ये क्षोभ उत्पन्न होतो. हे मुनीश्वर सर्वप्रकारे निस्पृह असतात, त्यांना क्षोभ-खेद कसा होईल ? ॥ ४४८ ॥

याप्रमाणे सहा बाह्यतपाचे विवेचन केले.

सहा अंतरंग तप -

यानंतर सहा अंतरंग तपाचे वर्णन करतील.

प्रायश्चित्त अंतरंग तपाचे स्वरूप -

दोसं ण करेदि सयं, अण्णं पि ण कारएदि जो तिविहं ।

कुव्वाणं पि ण इच्छई, तस्स विसोही परा होदि ॥ ४४९ ॥

अन्वयार्थ - (जो सयं तिविहं दोसं ण करेदि) जो मुनी मनवचनकायेने स्वयं दोष करत नाही, **(अण्णं पि ण कारएदि)** दुसऱ्याकरवी पण दोष, अपराध करवीत नाही आणि **(कुव्वाणं पि ण इच्छई)** आणि करणाऱ्यासही चांगले मानत नाही **(तस्स परा विसोहि होदि)** त्यास उत्कृष्ट विशुद्धी असते.

भावार्थ - येथे विशुद्धी म्हणजे प्रायश्चित्त असा अर्थ आहे. कारण प्रायः शब्दाने उत्कृष्ट चारित्र्याचे ग्रहण होते. असे चारित्र्य ज्यास आहे तो ही **प्रायः** म्हणजे साधु असा अर्थ होतो. त्याचे चित्त ज्या कार्यामध्ये असते ते प्रायश्चित्त आहे. याप्रमाणे प्रायश्चित्त म्हणजे जो आत्म्याची विशुद्धी करतो तो असा अर्थ होतो. दुसरा अर्थ असाही आहे की प्रायः म्हणजे अपराध. त्याचे चित्त म्हणजे त्यास शुद्ध करणारा असा अर्थ होतो. यातऱ्हेने पूर्वी केलेल्या अपराधाची शुद्धता ज्यामुळे होते ते प्रायश्चित्त आहे. असे जे मुनी मनवचनकाय व कृतकारित अनुमोदनेने दोष लावत नाही अपराध करत नाही त्यास उत्कृष्ट विशुद्धी असते. हेच प्रायश्चित्त तप आहे. ॥ ४४९ ॥

अहकहवि पमादेण य, दोषो यदि एदि तं पि पयडेदि ।

णिदोससाहुमूले, दसदोसविवज्जिदो होदुं ॥ ४५० ॥

अन्वयार्थ - (अह कहवि पमादेण य दोसो यदि एदि तं पि) अथवा कोणत्या तरी प्रमादाने आपल्या चारित्र्यामध्ये दोष लागलेला असेल तर त्यास **(णिदोससाहुमूले दसदोसविवज्जिदो होदुं णेयउदि)** निर्दोष आचार्याजवळ प्रगट करून, दहा दोषांनी रहित होऊन प्रगट करावे, आलोचना करावी.

भावार्थ - जर प्रमादवश आपल्या चारित्र्यामध्ये दोष लागला असेल तर आचार्याकडे जाऊन दहा दोषांनी रहित आलोचना करावी.

प्रमादाचे भेद

प्रमादाचे १५ भेद आहेत.

विकहा तथा कषाया इंद्रियणिद्वा तहेव पणओ य ।

चउ चउ पणमेगेगं, होंति पमादा हु पण्णस्सा ॥ गोमट्टसार

गाथा

४ विकथा, ४ कषाय, ५ इंद्रिये निद्रा आणि प्रणय असे प्रमादाचे पंधरा भेद आहेत. भंगाच्या अपेक्षेने अनेक भेद होतात. त्यामुळे चारित्र्यामध्ये दोष लागतात.

आलोचनेचे दहा भेद^१ -

१ आकंपित २ अनुमानित ३ बादर ४ सूक्ष्म ५ दृष्ट ६ प्रछन्न ७ शब्दानुकूलित ८ बहुजन ९ अव्यक्त १० तत्सेवी.

१ आकंपित - आचार्यांना उपकरणादि देऊन, आपल्यासंबंधी करुणा उत्पन्न करून आलोचना करणे. ती अशा प्रयोजनाने विचाराने की असे केल्याने प्रायश्चित्त थोडे देतील. हा **आकंपित** दोष आहे.

२ अनुमानित - वचनाने आचार्यांचा मोठेपणा प्रगट करून आलोचना करणे. अभिप्राय हा की, आचार्य प्रसन्न राहतील तर थोडे प्रायश्चित्त देतील. हा **अनुमानित दोष** आहे.

३ बादर - स्थूल दोष तर सांगावा. सूक्ष्म सांगू नये. हा **बादर दोष** आहे.

४ सूक्ष्म - सूक्ष्म दोष तर सांगावा. बादर सांगू नये. आणि असे सांगावे की जर याने सूक्ष्म दोष देखील सांगितला तर बादर कां लपवील? हा **सूक्ष्म दोष** आहे.

~~~~~

(१) आकंपिय अनुमानिय, जं दिट्ठं बादरं च सुहुमं च ।

छण्णं सदानुकूलियं, बहुजनभक्त तत्सेवी ॥

**५ दृष्ट** - प्रत्यक्ष दृष्टदोष असेल तो सांगावा. अदृष्ट सांगू नये. हा **दृष्टदोष** आहे.

**६. प्रछन्न** - दोष लपवून सांगणे, जर अन्य दुसरा कोणी आपला दोष सांगत असेल तर सांगावे असाच दोष मला लागलेला आहे. त्याचे नाव प्रगट करणे हा **प्रछन्न** दोष आहे.

**७ शब्दानुकूलित** - बोलण्याच्या कोलाहलामध्ये अशा अभिप्रायाने दोष सांगणे की, आणखी कोणी ऐकू नये हा **शब्दानुकूलित** दोष आहे.

**८ बहुजन** - एका गुरूचे जवळ आलोचना करून नंतर अन्य गुरूजवळ आलोचना करणे. अभिप्राय असा ठेवणे की अन्य गुरू कोणते प्रायश्चित्त देतात हा **बहुजन** दोष आहे.

**९ अव्यक्त** - जो दोष व्यक्त असेल तो सांगणे. अभिप्राय असा ठेवणे की, हा दोष लपविल्याने तर लपू शकत नाही, म्हणून सांगितला पाहिजे. हा **अव्यक्त** दोष आहे.

**१० तत्सेवी** - अन्य मुनीना लागलेल्या दोषाबद्दल त्यांनी गुरूचे समोर आलोचना करून प्रायश्चित्त घेतांना पाहून जर असाच दोष आपणास लागला असेल तर तो प्रगट न करण्याच्या अभिप्रायाने त्याची आलोचना गुरूजवळ न करणे, आपणच प्रायश्चित्त घेणे हा **तत्सेवी** दोष आहे. याप्रकारे दोषरहित पांजळपणाने बालकाप्रमाणे आलोचना करावी.

**जं किपि तेण दिण्णं, तं सव्वं सो करेदि सद्धाए ।**

**णो पुण हियाए संकदि, किं थोवं किमु बहुवं वा ॥ ४५१ ॥**

**अन्वयार्थ** - (जं किपि तेण दिण्णं तं सव्वं सो सद्धाए करेदि) दोषांची आलोचना केल्यानंतर जे काही प्रायश्चित्त आचार्य देतील ते सर्व श्रद्धापूर्वक करावे (**पुण हियाएणो संकदि कि थोवं किमु बहुवं वा**) आणि अंतरंगात अशी शंका न करणे की, जे प्रायश्चित्त दिले ते थोडे आहे की जास्त आहे ?

**भावार्थ** - प्रायश्चित्ताचे तत्त्वार्थसूत्रामध्ये नव भेद सांगितलेले आहेत.

१ आलोचन २ प्रतिक्रमण ३ तदुभय ४ विवेक ५ व्युत्सर्ग ६ तप ७ छेद

८ परिहार ९ उपस्थापना.

**१ आलोचना** - दोष यथावत् सांगणे ही **आलोचना** आहे. **२ प्रतिक्रमण** - दोष मिथ्या करविणे **प्रतिक्रमण** होय. **३ तदुभय** - आलोचना व प्रतिक्रमण दोन्ही करविणे **तदुभय** होय. **४ विवेक** - भावी काळात त्याग करविणे हा **विवेक** होय. **५ व्युत्सर्ग** - कायोत्सर्ग करविणे **व्युत्सर्ग** होय. **६ तप** - अनशनादि करविणे हा **तप** होय. **७ छेद** - बरेच दिवस झालेल्या दीक्षिताला काही छेद करून कमी दिवसाचा करणे हा **छेद** आहे. **८ परिहार** - संघाचे बाहेर काढणे हा **परिहार** होय. **९ उपस्थापना** - पुनः नवीन दीक्षा देणे **उपस्थापना** होय. याचेही अनेक भेद आहेत. म्हणून देश, काल, अवस्था, सामर्थ्य, दोषांचे विधान पाहून यथाविधि आचार्य प्रायश्चित्त देतात, त्यास श्रद्धेने स्वीकारावे. त्यात संशय करू नये. ॥ ४५१ ॥

**पुनरपि काळं णेच्छदि, तं दोषं जइवि जाड् सयखंडं ।  
एवं णिच्चयसहिदो, पायश्चित्तं तवो होदि ॥ ४५२ ॥**

**अन्वयार्थ - (पुनरपि तं दोसं काळं णेच्छदि, जइवि सयखंडं जाड्)** लागलेचा दोषाबद्दल प्रायश्चित्त घेवून त्या दोषास अपराधास न करण्याचा भाव असेल तर जरी आपले शंभर तुकडेही होतील तरीही न करणे (**एवं णिच्चयसहिदो पायश्चित्तं तवो होदि**) अशा निश्चयाने सहित प्रायश्चित्त नावाचे तप होते.

**भावार्थ -** मन असे पक्के करावे की, यदाकदाचित् आपल्या शरीराचे शंभर तुकडेही झालेत तरी एकदा लागलेल्या दोषांना पुनः लागू न द्यावे. ते प्रायश्चित्त तप होय. ॥ ४५२ ॥

**जो चिंतइ अप्पाणं, णाणसरुवं पुणो पुणो णाणी ।  
विकहादिविरत्तमणो, पायश्चित्तं वरं तस्स ॥ ४५३ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो णाणी अप्पाणं णाणसरुवं पुणो पुणो चिंतइ)** जो ज्ञानी मुनी आपल्या ज्ञानस्वरूप आत्म्याचे पुनःपुनः चिंतवन करतो,

**(विकहादिविरत्तमणो)** विकथा वगैरे प्रमादापासून निवृत्त होतो, सदैव ज्ञानस्वरूप आत्म्याचे संवेदन करतो (**तस्स वरं प्रायश्चित्तं**) त्याचे प्रायश्चित्त श्रेष्ठ आहे.

**भावार्थ -** निश्चय प्रायश्चित्त म्हणजे ज्यात प्रायश्चित्ताचे सर्वच भेद गर्भित आहेत. प्रमादाने रहित होऊन आपल्या शुद्धज्ञानस्वरूप आत्म्याचे ध्यान करावे. त्यामुळे सर्व पापांचा नाश होतो. याप्रमाणे प्रायश्चित्त नामक अभ्यंतर नयाचे वर्णन केले. ॥ ४५३ ॥

तीन गाथामध्ये विनय तपाचे स्वरूप -

**विणओ पंचपयारो, दंसणणाणे तहा चरित्ते य ।**

**बारसभेयम्मि तवे, उवयारो बहुविहो णेओ ॥ ४५४ ॥**

**अन्वयार्थ - (विणओ पंचपयारो)** विनय पाच प्रकारचा आहे. (**दंसणणाणे तहा चरित्ते य**) १ सम्यग्दर्शनाचा बहुमान २ सम्यग्ज्ञानाचा बहुमान ३ सम्यक्चारित्र्याचा बहुमान (**बारसभेयम्मि तवे**) ४ बारा प्रकारच्या सम्यक् तपाचा विनय (**उवयारो बहुविहो णेओ**) आणि ५ उपचारविनय. हा याप्रकारे अनेक प्रकारचा जाणावा. ॥ ४५४ ॥

**दंसणणाणचरित्ते, सुविसुद्धो जो हवेइ परिणामो ।**

**बारसभेदे वि तवे, सो चिय विणओ हवे तेसिं ॥ ४५५ ॥**

**अन्वयार्थ - (दंसणणाणचरित्ते बारसभेदेऽवि तवे)** दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याबाबत आणि बारा प्रकारच्या तपाबाबत (**जो सुविसुद्धो परिणामो हवेइ**) जे काही विशुद्ध परिणाम होतात (**सो चिय तेसिं विणओ हवे**) तोच त्यांचा विनय आहे.

**भावार्थ -** शंकादिक अतीचारांनी रहित निर्मल परिणाम म्हणजे **दर्शनविनय** आहे. संशयादि दोषांनी रहित ज्ञानाच्या संस्काराचे परिणामपूर्वक ज्ञानाची अष्टांग साधना करणे हा **ज्ञानविनय** आहे. अहिंसादिक व्रतांची निरतीचार पालना हे विशुद्ध परिणाम म्हणजे **चारित्र्य विनय** आहे. तपाचे भेदांचे सूक्ष्म दृष्टीने पालन करणे हा **तपविनय**

आहे. ॥ ४५५ ॥

**रणत्तयजुत्ताणं, अणुकूलं जो चरेदि भतीए ।**

**भिच्चो जह रायाणं, उवयारो सो हवे विणओ ॥ ४५६ ॥**

**अन्वयार्थ - (जह रायाणं भिच्चो)** ज्याप्रमाणे राजाचे चाकर राजाच्या अनुकूल प्रवृत्ती करतात तशीच **(जो रणत्तयजुत्ताणं अणुकूलं भतीए चरेदि)** जो सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याने संपन्न मुनींच्या, धर्मात्म्यांच्या अनुकूल भक्तिपूर्वक प्रवृत्ती **(सो उवयारो विणओ हवे)** तो उपचार विनय आहे.

**भावार्थ -** जसे राजाचे नौकर लोक राजाच्या अनुकूल प्रवृत्ती करतात, त्याची आज्ञा मानतात, प्रत्यक्ष पाहून उठून उभे राहतात, समोर जाऊन हात जोडतात, प्रणाम करतात, चालू लागले म्हणजे मागेमागे चालतात, त्याचा पोशाक आदि उपकरणे सजवितात तसेच मुनींची भक्ती करणे, विनय करणे, त्यांची आज्ञा मानणे, प्रत्यक्ष पाहिले म्हणजे उठून सामोरे होऊन हात जोडून प्रणाम करणे, चालतात तेव्हा मागेमागे चालणे उपकरण सांभाळणे इत्यादि रीतीने त्यांचा विनय करणे हा **उपचार विनय** आहे. ॥ ४५६ ॥

दोन गाथामध्ये वैय्यावृत्य तपाचे स्वरूप -

**जो उवयरदि जदीणं, उवसग्जराइखीणकायाणं ।**

**पूजादिसु गिरवेक्खं, विज्जावच्चं तवो तस्स ॥ ४५७ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो पूजादिसु गिरवेक्खं)** जो आपला विनय मानादिकांची अपेक्षा न ठेवता **(उवसग्जराइखीणकायाणं जदीणं उवयरदि)** उपसर्गपीडित तसेच म्हातारपण रोगांनी कृशशरीरी अशा यतींचा आपल्या उपचारांनी, उपदेशाने, [कमी वस्तूद्वारा] उपकार करतो **(तस्स विज्जावच्चं तवो)** ते त्याचे वैय्यावृत्य नामक तप आहे.

**भावार्थ -** निस्पृह होऊन मुनींची सेवा करणे हे वैय्यावृत्य आहे. आचार्य, उपाध्याय, तपस्वी, शैक्ष, ग्लान, गण, कुल, संघ, साधू व मनोज्ञ या दहा प्रकारच्या साधूंचे योग्य वैय्यावृत्य करावे असे शास्त्रात सांगितले आहे. यांचे यथायोग्य आपल्या शक्त्यनुसार वैय्यावृत्य करावयास

पाहिजे. ॥ ४५७ ॥

**जो वावरइ सरुवे, समदमभावम्मि सुद्धि उवजुत्तो ।**

**लोयववहारविरदो, विज्जावच्चं परं तस्स ॥ ४५८ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो समदमभावम्मि वावरइ सरुवे सुद्धि उवजुत्तो)** जो मुनी शमदमरूप आपल्या आत्मस्वरूपामध्ये शुद्धोपयोगरूप प्रवृत्ती करतो आणि **(लोयववहारविरदो)** लोकव्यवहार **(बाह्य वैय्यावृत्य)** यापासून विरक्त होतो **(तस्स परं विज्जावच्चं)** त्यास उत्कृष्ट निश्चय वैय्यावृत्य असते.

**भावार्थ -** जो मुनी सम म्हणजे रागद्वेषविरहित साम्यभाव आणि दम म्हणजे इंद्रियांच्या विषयामध्ये प्रवृत्ती न करणे या भावस्वरूप आपल्या आत्मस्वरूपात लीन असतो त्यास लोकव्यवहाररूप बाह्य वैय्यावृत्य कशासाठी असेल ? त्याला तर निश्चय वैय्यावृत्यच असते. शुद्धोपयोगी मुनींची ही रीत आहे. ॥ ४५८ ॥

गाथा ४५९ ते ४६४ स्वाध्याय तपाचे वर्णन

**परतत्तिणिरवेक्खो, दुद्धिवियप्पाणासणसमत्थो ।**

**तच्चविणिच्चयहेदू, सज्जाओ ज्झाणसिद्धियरो ॥ ४५९ ॥**

**अन्वयार्थ - (परतत्तिणिरवेक्खो)** जो मुनी दुसऱ्याची निंदा करण्याची अपेक्षा ठेवत नाही. **(दुद्धिवियप्पाणं णासण समत्थो)** मनामध्ये दुष्ट विकल्पांचा नाश करण्यास समर्थ आहे; त्याला **(तच्चविणिच्चयहेदू)** तत्त्वाचा निश्चय-निर्णय-करण्यास कारण व **(ज्झाणासिद्धियरो)** ध्यानाची सिद्धी करणारे **(सज्जाओ)** स्वाध्याय नामक तप आहे.

**भावार्थ -** जो दुसऱ्याची निंदा करण्याचे भाव करतो आणि मनामध्ये आर्तारौद्रध्यानरूप खोटे विकल्प चिंतवून करतो त्यास शास्त्रांचा अभ्यास म्हणजेच स्वाध्याय कसा असू शकेल ? म्हणून जो परिणाम व विकल्पांचा त्याग करतो तोच तत्त्वांचा निर्णय करतो व त्यालाच धर्म-शुक्लध्यानाची सिद्धी होते. असे स्वाध्यायतप प्रयोजन साधणारे आहे. ॥ ४५९ ॥

**पूजादिसु गिरवेक्खो, जिणसत्थं जो पढेइ भन्तीए ।**

**कम्ममलसोहणट्ठं, सुयलाहो सुहयरो तस्स ॥ ४६० ॥**



**अन्वयार्थ - (जो पूजादिसु गिरवेकखो)** जो मुनी आपल्या सत्कार मानसन्मानाची अपेक्षा ठेवत नाही आणि **(कम्ममलसोहणदुं)** कर्ममल नाहीसे करण्यासाठी **(भक्तीए जिणसत्थं पढेइ)** भक्तीपूर्वक जिनशास्त्राचे अध्ययन करतो **(तस्स सुयलाहो सुहयरो)** त्यास श्रुतलाभ सुखकर होतो.

**भावार्थ -** जो मान, मोठेपणा यासाठी शास्त्र वाचतो त्यास शास्त्र वाचणे हितकर असत नाही. आपल्या कर्मक्षयाचे प्रयोजनाने जो जिनशास्त्रांचे अध्ययन करतो त्यालाच ते शास्त्रवाचन इष्ट सुख देणारे असते. ॥ ४६० ॥

**जो जिणसत्थं सेवइ, पंडियमाणी फलं समीहंतो ।**

**साहम्मियपडिकूलो, सत्थं पि विसं हवे तस्स ॥ ४६१ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो फलं समीहंतो पंडियमाणी जिणसत्थं सेवइ)** जो पंडितमन्य आपल्या पूजा लाभाचे प्रयोजनाने जिनशास्त्र वाचतो, सांगतो **(साहम्मिय पडिकूलो)** परंतु साधर्मी बंधूंच्या प्रतिकूल - विपरीत - आहे **(तस्स सत्थं पि विसं हवे)** तो पंडित नसूनही आपणास ज्ञानी पंडित मानतो त्याला शास्त्रही विष होते.

**भावार्थ -** जैनशास्त्र जाणूनही तीव्रकषायी, भोगलालची आहे व साधर्मी बांधवांच्या विपरीत आहे अशा पंडितमन्य शास्त्रज्ञाला शास्त्र ही विष आहे असे म्हटले पाहिजे. जरी तो मुनीही असेल तरी तो वेषधारी पाखंडी मात्र आहे. ॥ ४६१ ॥

**जो जुद्धकामसत्थं, रायदोसेहिं परिणदो पढइ ।**

**लोयावंचनहेदुं पढइ, सज्जाओ णिफ्फलो तस्स ॥ ४६२ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो जुद्धकामसत्थं रायदोसेहिं परिणदो पढइ)** जो पुरुष युद्धाची कथा, शृंगारकथा - कामकथा यांची शास्त्रे रागदोषांनी परिणत होऊन सांगतो, केवळ **(लोयावंचनहेदुं)** लोकांना ठगविण्यासाठीच मात्र सांगतो, **(तस्स सज्जाओ णिफ्फलो)** त्याचा स्वाध्याय निरर्थक आहे.

**भावार्थ -** जो व्यक्ती युद्धशास्त्र, कामकथेची शास्त्रे, मंत्र-ज्योतिष-वैद्यक इत्यादी लोकांना ठगविण्यासाठी शिकतो त्याचा तो स्वाध्याय

कसा ?

**प्रश्न -** येथे कोणी प्रश्न करतो, मुनी आणि पंडित तर सर्वच शास्त्र वाचतात ते कां वाचतात ?

**समाधान -** रागद्वेषामुळे आपले विषय पूर्ण व्हावेत म्हणून उपजीविकेसाठी म्हणून, लोकांना ठगविण्यास्तव शास्त्र सांगण्याचा निषेध आहे. जो धर्मसाधक मुमुक्षु आपले काही प्रयोजन जाणून या शास्त्रांचे अध्ययन करील, ज्ञान देणे, परोपकार करणे, पुण्य-पापाचा विशेष निर्णय करणे, स्वपरमताचा परिचय असणे, पंडित आहे तर ज्ञानातिशयाने प्रभावना व्हावी म्हणून की “जैनधर्मांमध्ये असेही ज्ञानी आहेत” यादृष्टीने त्याचा निषेध नाही. ते तर प्रयोजनभूतच आहे. दुष्ट अभिप्रायाचा तेवढा निषेध आहे. ॥ ४६२ ॥

**जो अप्पाणं जाणदि, असुइशरीरादु तच्चदो भिण्णं ।**

**जाणगरुवसरुवं, सो सत्थं जाणदे सव्वं ॥ ४६३ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो अप्पाणं असुइशरीरादु तच्चदो भिण्णं जाणगरुवसरुवं जाणदि)** जो मुनी आपल्या आत्म्याला अपवित्र शरीरापासून तत्त्वतः भिन्न व ज्ञायकस्वरूपमात्र जाणतो **(सो सव्वं सत्थं जाणदे)** तो सर्व शास्त्रास जाणतो.

**भावार्थ -** जो मुनी शास्त्रांचा अभ्यास थोडाही करत असेल आणि आपल्या आत्मतत्त्वाचे स्वरूप ज्ञायकमात्र - जानन व दर्शनस्वभावी मात्र - जाणतो, या अशुचि शरीरापासून भिन्न व शुद्ध उपयोगरूप अनुभवतो तोच सर्व शास्त्रांचा ज्ञाता आहे. उलट सर्व शास्त्रे वाचूनही आत्मस्वरूप ओळखले नाही तर अशा स्वाध्यायाने काय साध्य होणार आहे ? ॥ ४६३ ॥

**जो ण विजाणदि अप्पं, णाणसरुवं सरीरदो भिण्णं ।**

**सो ण विजाणदि सत्थं, आगमपाढं कुणंतो वि ॥ ४६४ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो अप्पं णाणसरुवं, सरीरदो भिण्णं ण विजाणदि)** जो साधू आपल्या आत्म्यास ज्ञानस्वरूप जाणत नाही व शरीरापासून

भिन्न मानत नाही (सो आगमपाठं कुणंतो वि) तो आगमाचे अध्ययन, वाचन करत असला तरीही (सत्थं ण विजाणदि) शास्त्रास वास्तविक जाणत नाही.

**भावार्थ** - जो साधु शरीरापासून भिन्न व ज्ञानस्वरूपमात्र आपल्या आत्म्यास अनुभवत नाही, जरी तो खूप शास्त्र वाचतो तरीही, मर्म न समजणाराच आहे. शास्त्राध्ययनाचे एकमात्र प्रयोजन. सार तर आपले स्वरूप जाणून रागद्वेषांचा त्याग करावा, हेच आहे. अध्ययन करूनही ते साध्य झाले नाही तर अध्ययन कशाचे केले? काय केले? आपले स्वरूप जाणून त्यामध्ये स्थिर होणे तेच तर निश्चयाने स्वाध्यायतप आहे. वाचना, प्रच्छना, अनुप्रेक्षा, आम्राय व धर्मोपदेश असे स्वाध्यायाचे व्यवहाराने पाच भेद आहेत. जर हा व्यवहार निश्चयाचे प्राप्तीसाठी असेल तर तो व्यवहारही सत्यार्थ आहे आणि निश्चयाशिवाय व्यवहार हा निःस्सार देखावामात्र आहे. ॥ ४६४ ॥

**व्युत्सर्ग तप**

जल्लमललित्तगतो, दुस्सहवाहीसु णिप्पडियारो ।

मुहधोवणादिविरओ, भोयणसेज्जादिणिरवेक्खो ॥ ४६५ ॥

ससरुवचिंतणरओ, दुज्जणसुयणाण जो हु मज्झत्थो ।

देहे वि णिम्ममत्तो, काओसग्गो तवो तस्स ॥ ४६६ ॥

**अन्वयार्थ** - (जो जल्लमललित्तगतो) जो मुनी जल्ल म्हणजे घाम व मलाने लिप्त शरीराने युक्त असेल, (दुस्सहवाहीसु णिप्पडियारो) असह्य भयाण रोगाने जर्जर झाला असतांनाही जर त्याचा इलाज प्रतिकार करीत नसेल, (मुहधोवणादिविरओ) दंतघावन, तोंड धुणे वगैरे शरीर संस्कारानी रहित असेल, (भोयणसेज्जादिणिरवेक्खो) भोजन, शय्यादिकांची इच्छा करत नसेल, (ससरुवचिंतणरओ) आपल्या आत्मस्वरूपाच्या चिंतवनामध्ये रममाण असेल, (दुज्जणसुयणाण हु मज्झत्थो) दुर्जन आणि सुजन दोहोमध्येही मध्यस्थ असेल, म्हणजे शत्रु-मित्र या दोहोमध्येही समता असेल, (देहे वि णिम्ममत्तो) अधिक काय सांगावे देहामध्येही

ज्याचे ममत्व नाही (तस्स काओसग्गो तवो) त्याला कायोत्सर्ग नामक तप असते.

**भावार्थ** - जेव्हा साधू कायोत्सर्ग करतो तेव्हा सर्वच अभ्यंतर व बाह्य परिग्रहाचा त्याग करून, सर्वच बाह्य आहारविहारदिक क्रियापासून निवृत्त होतो; शरीराविषयीही ममत्व सोडून आपल्या ज्ञानस्वरूप आत्म्यामध्ये रागद्वेषरहित होऊन शुद्धोपयोगाने तल्लीन होतो, त्यावेळी जर अनेक उपसर्ग आलेत तरीही, रोगादि झाले तरीही, कोणी शरीरास कापले तरीही आपल्या आत्मध्यानापासून च्युत होत नाही, कोणावरही रागद्वेष करत नाही त्यास कायोत्सर्ग तप असते. ॥ ४६५-४६६ ॥

**जो देहपालणपरो, उवयरणादिविसेससंसत्तो ।**

**बाहिरववहाररओ, काओसग्गो कुदो तस्स ॥ ४६७ ॥**

**अन्वयार्थ** - (जो देह पालणपरो) जो मुनी शरीरसंस्कारामध्ये लवलीन आहे (उवयरणादिविसेससंसत्तो) उपकरणादिकामध्ये विशेष आसक्त आहे, (बाहिरववहाररओ) आणि बाह्य लोकरंजनात्मक व्यवहारामध्ये, लौकिक व्यवहारामध्ये रममाण आहे (तस्स काओसग्गो कुदो) त्यास कायोत्सर्ग तप कसे असेल ?

**भावार्थ** - जो मुनी बाह्य व्यवहार पूजा, प्रतिष्ठा आदि तसेच ईर्यासमिति वगैरे क्रियामध्ये (ज्यामुळे सामान्य लोकांना असा भास होईल की हा मुनी आहे) तत्पर असेल, देहाचे आहारादिकाने पालनपोषण करत असेल, उपकरणादिकांच्या शोभेची विशेष काळजी घेतो, शिष्यवर्गावर जास्त ममत्व करतो, प्रसन्न होतो परंतु आपल्या आत्मस्वरूपाचा अनुभव मात्र नाही. आत्मस्वरूपात रमणता नसते, तो जर कायोत्सर्गही करत असेल तर त्यासाठी खड्गासनानुसार उभे राहणे आदि बाह्य क्रियाही करतो, तरीही त्यास कायोत्सर्ग तप असत नाही. निश्चयाविना बाह्य व्यवहार निरर्थक असतो. ॥ ४६७ ॥

**अंतो मुहुत्तमेत्तं, लीणं वत्थुम्भि माणसं णाणं ।**

**ज्जाणं भण्णइ समए, असुहं च सुहं च तं दुविहं ॥ ४६८ ॥**

**अन्वयार्थ - (माणसं गाणं वत्थुम्भि अंतोमुहुत्तमेत्तं लीणं)** जे मानसिक ज्ञान वस्तूमध्ये अंतर्मूर्तमात्र लीन होते, एकाग्र होते त्यास **(समए ज्ञाणं भण्णइ)** सिद्धान्तामध्ये ध्यान म्हटलेले आहे. **(तं च सुहं असुहं च दुविहं)** आणि ते ध्यान शुभ-अशुभ भेदाने दोन प्रकारचे आहे.

**भावार्थ -** ध्यान म्हणजे परमार्थाने ज्ञानाचा उपयोग एकाच विषयामध्ये एकाग्र होणे. ज्ञानाचा परिणाम एका ज्ञेय वस्तूमध्ये अंतर्मूर्तमात्र एकाग्र स्थिर होतो तेव्हा त्यास ध्यान म्हणतात. ते ध्यान शुभ ध्यान व अशुभ ध्यान याप्रकारे दोन प्रकारचे आहे. ॥ ४६८ ॥

**शुभ-अशुभ ध्यानाचे नाव व स्वरूप**

**असुहं अट्ट रउदं, धम्मं सुक्कं च सुहयरं होदि ।**

**आदं तिव्वकसायं, तिव्वतमकसायदो रुदं ॥ ४६९ ॥**

**अन्वयार्थ - (अट्टरउदं असुहं)** आर्तध्यान आणि रौद्रध्यान ही दोन ध्याने अशुभ ध्यान आहेत. **(धम्मं सुक्कं च सुहयरं होदि)** धर्मध्यान आणि शुक्लध्यान ही दोन ध्याने शुभ आणि शुभतर आहेत. **(आदं तिव्वकसायं)** त्यापैकी पहिले आर्तध्यान तीव्र कषायरूप आहे तर **(तीव्वतमकसायदो रुदं)** तीव्रतम कषायामुळे रौद्र ध्यान त्याहीपेक्षा अशुभ आहे. ॥ ४६९ ॥

**मंदकसायं धम्मं, मंदतमकसायदो हवे सुक्कं ।**

**अकसाए वि सुयट्टे, केवलणाणे वि तं होदि ॥ ४७० ॥**

**अन्वयार्थ - (धम्मं मंदकसायं)** धर्मध्यान मंद कषाय असतांना होते, **(सुक्कं मंदतमकसायदो हवे)** शुक्लध्यान अत्यंत मंद कषायामध्ये होते, श्रेणी मांडणाऱ्या महामुनीला होते. **(अकसाए वि सुयट्टे केवलणाणे वि तं होदि)** आणि ते शुक्लध्यान कषायाचा अभाव असतांना श्रुतज्ञानी, उपशांत कषाय, क्षीण कषाय, केवलज्ञानी सयोगी जिन व अयोगी जिनालाही होते.

**भावार्थ -** व्यक्त रागपूर्वक पंचपरमेष्ठी तसेच दशलक्षणस्वरूप धर्म आणि आत्मस्वरूपामध्ये उपयोग एकाग्र होतो तेव्हा धर्मध्यान होते; म्हणून ते मंदकषायपूर्वक होते असे म्हटलेले आहे. शुक्लध्यानाचे वेळी

उपयोगामध्ये व्यक्त म्हणजे बुद्धिपूर्वक राग तर असत नाही आणि आपल्या अनुभवामध्ये येणार नाही अशा सूक्ष्मरागपूर्वक श्रेणी चढतो तेव्हा तेथे आत्मपरिणाम उज्वल होतात. म्हणून त्यास शुचिपणाच्या साहचर्याने शुक्ल म्हणतात. यासच मंदतम कषाय अर्थात् अत्यंत मंद कषाय म्हणतात. म्हणून त्यास मंदकषायपूर्वक म्हटलेले आहे. तसेच कषायाचा अभाव झाल्यानंतरही होतो असे शास्त्रांत सांगितले आहे. ॥ ४७१ ॥

**आर्तध्यानाचे स्वरूप -**

**दुक्खयर विसयजोए, केण इमं चयदि इदि विचिंततो ।**

**चेट्टदि जो विक्खित्तो, अट्टं ज्ञाणं हवे तस्स ॥ ४७१ ॥**

**मणहरविसयविजोगे, कह तं पावेमि इहि वियप्पो जो ।**

**संतावेण पयट्टो, सो चिय अट्टं, हवे ज्ञाणं ॥ ४७२ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो दुक्खयर विसयजोए)** जो पुरुष दुःखकारी पदार्थांचा संयोग झाला असतांना **(इदि विचिंततो)** असे चिंतवन करतो की, **(इमं केण चयदि)** हा अनिष्ट-संयोग कधी दूर होईल ? **(विक्खित्तो चेष्टदि)** आणि त्या अनिष्टसंयोगाने चित्त विक्षिप्त झाल्यासारखा तो वागतो, रडतो वगैरे. **(तस्स अट्टं ज्ञाणं हवे)** त्यास हे पहिले **अनिष्टसंयोगज आर्तध्यान** असते. **(जो मणहरविसयविजोगे)** जो मनोहर इष्ट सामग्रीचा वियोग झाला असतांना **(इदि वियप्पो)** असे चिंतवन करतो की, **(तं कहं पावेमि)** तो इष्ट संयोग कधी पुनः मिळेल ? **(संतावेण पयट्टो)** त्याच्या वियोगामुळे संताप करतो, ओरडतो **(सो चिय अट्टं ज्ञाणं हवे)** तेही इष्टवियोगज आर्तध्यान आहे.

**भावार्थ -** आर्तध्यान तर सामान्यपणे दुःख व क्लेशरूप परिणाम आहे. त्या दुःखाने घाबरून व्यथित झाल्यामुळे अन्य कोणतेही काही सुचत नाही. ते आर्तध्यान येथे दोन प्रकारचे सांगितलेले आहे. प्रथम अनिष्टसंयोगज आर्तध्यानामध्ये दुःखदायक सामग्रीचा संयोग झाला असतांना त्यास, अनिष्टसंयोगास दूर करण्याची सारखी चिंता असते.

(२) दुसऱ्या आर्तध्यानामध्ये इष्ट सामग्रीचा वियोग झाला असतांना तो इष्ट संयोग प्राप्त होण्याची सारखी चिंता असते. ते इष्टवियोजन दुसरे आर्तध्यान आहे. **अन्य ग्रंथामध्ये आर्तध्यानाचे चार भेद सांगितलेले आहेत. (१) अनिष्ट संयोगाचे चिंतवन (२) इष्टवियोग प्राप्त होण्याची चिंता (३) वेदना जनित आर्तध्यान (४) निदानबंधचिंता. येथे आर्तध्यानाचे दोन भेद सांगितलेले आहेत. त्यामध्येच हे सर्व गर्भित होतात.** अनिष्टसंयोग दूर करण्याच्या चिंतेमध्ये वेदनाजनित पीडा दूर करण्याची चिंता गर्भित आहे. आणि इष्टसंयोग प्राप्त होण्याच्या चिंतेमध्ये निदानबंध समाविष्ट आहे. हे दोन्ही ध्यान अशुभ आहेत; पापबंधास कारण आहेत; म्हणून धर्मात्मा पुरुषांनी टाळण्यायोग्य आहेत. ॥ ४७१-४७२ ॥

### रौद्रध्यानाचे स्वरूप व चार भेद

**हिंसाणंदेण जुदो, असच्चवयणेण परिणदो जो दु ।**

**तत्थेव अधिरचित्तो, रुद्धं ज्ञाणं हवे तस्स ॥ ४७३ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो हिंसाणंदेण जुदो)** जो पुरुष हिंसेमध्ये आनंद मानून त्यात प्रसन्न होतो, **(असच्चवयणेण दु परिणदो)** तसेच असत्य वचनाची प्रवृत्ती करत असतो **(तत्थेव अधिरचित्तो)** आणि यामध्ये त्याचे चित्त विक्षिप्त असते. **(तस्स रुद्धं ज्ञाणं हवे)** त्यास रौद्रध्यान होते.

**भावार्थ -** जीवांचा घात करण्यामध्ये हिंसेमध्ये जो अति आनंद मानतो, शिकारादि करण्यामध्ये प्रसन्नतेने प्रवृत्ती करतो, दुसऱ्यास बाधा, विघ्न आले म्हणजे आनंद मानतो, खोटे बोलून आपणास हुशार - प्रवीण - मानतो, दुसऱ्याचे दोष निरंतर पाहतो, सांगतो आणि त्यातच प्रसन्नता अनुभवतो ते रौद्रध्यान असून त्याचे १ हिंसाणंद आणि २ मृषाणंद असे हे रौद्रध्यानाचे दोन भेद सांगितलेले आहेत.

**परविसयहरणसीलो, सगीयविसएसु रक्खणे दक्खो ।**

**तग्गयचित्ताविट्ठो, णिरंतरं तं पि रुद्धं पि ॥ ४७४ ॥**

**अन्वयार्थ - (परविसयहरणसीलो)** जो पुरुष दुसऱ्याच्या विषयसामग्रीला हरण करण्यामध्ये स्वभावतःच प्रवृत्ती करतो,

**(सगीयविसएसु रक्खणे दक्खो)** आपल्या विषयसामग्रीची रक्षा करण्यामध्ये प्रवीण व दक्ष आहे **(तग्गयचित्ताविट्ठो णिरंतरं)** या दोन्ही कार्यामध्ये निरंतर लवलीन, दत्तचित्त असतो **(तं पि रुद्धं पि)** त्या पुरुषाचे हेही रौद्रध्यानच आहे.

**भावार्थ -** दुसऱ्याची संपत्ती चोरण्यामध्ये निष्णात आहे, चोरी करून आनंदी होतो; तसेच आपल्या परिग्रहसामग्रीचे रक्षण करण्यामध्ये अत्यंत दक्ष असतो आणि रक्षा करण्यात आनंद अनुभवतो हे दोन्ही ३ चौर्याणंद व ४ परिग्रहाणंद रौद्रध्यान आहेत. हे चारही प्रकारचे रौद्रध्यान अतितीव्र कषायाच्या कारणाने होतात; महापापरूप आहेत, महान पापबंधास कारण आहेत. म्हणून धर्मात्मा सज्जन पुरुष असे ध्यान दुरूनच टाळतात. या विश्वामध्ये जेवढे काही उपद्रवाची कारणे आहेत ती सर्व रौद्रध्यानी पुरुषाकरवी झालेली दिसून येतात. जो पाप करून त्यात हर्ष मानतो त्याला धर्माचा उपदेश काहीच परिणाम करत नाही. तो प्रमादी पापामध्ये रममाण असतो. ॥ ४७४ ॥

### धर्मध्यानाचे स्वरूप

**विण्णिवि असुहे ज्ञाणे, पावणिहाणे य दुक्खसंताणे ।**

**णच्चा दूरे वज्जह, धम्मे पुण आयरं कुणह ॥ ४७५ ॥**

**अन्वयार्थ - (विण्णिवि असुहे ज्ञाणे)** हे भव्यजीवानो ! ही दोन्ही अशुभ ध्याने दुःखदायक असून **(पावणिहाणे य दुक्खसंताणे)** पापाचे निधान आणि निरंतर दुःखास देणारी आहेत, **(णच्चा दूरे वज्जह)** असे जाणून त्यास दुरूनच सोडा. **(धम्मे पुण आयरं कुणह)** धर्मध्यानाचा आदरपूर्वक अभ्यास करा.

**भावार्थ -** आर्त व रौद्र ही दोन्ही ध्याने अशुभ आहेत, पापाचे निधान आहेत, निरंतर दुःख देणारी आहेत, म्हणून यांचा त्याग करून धर्मध्यान करा असा श्रीगुरुंचा उपदेश आहे. ॥ ४७५ ॥

### धर्माचे स्वरूप -

**धम्मो वत्थुसहावो, खमादिभावो य दसविहो धम्मो ।**



**रयणत्तयं च धम्मो, जीवाणं रक्खणं धम्मो ॥ ४७६ ॥**

**अन्वयार्थ - (वत्थुसहावो धम्मो)** वस्तूचा स्वभाव हा धर्म आहे. जसा अग्नीचा धर्म उष्णता आहे तद्वत जीव पदार्थाचा स्वभाव ज्ञानदर्शन चेतना आहे व तो जीवाचा धर्म आहे. **(खमादिभावो य दसविहो धम्मो)** उत्तमक्षमादि दशलक्षण स्वभाव हाही धर्म आहे; **(रयणत्तयं च धम्मो)** सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्र रत्नत्रय हा धर्म आहे **(जीवाणं रक्खणं धम्मो)** जीवांची रक्षा करणे हाही धर्म आहे.

**भावार्थ -** अभेददृष्टीमध्ये तर वस्तूचा स्वभाव हाच धर्म आहे. जीवाचा चैतन्य स्वभाव हाच जीवाचा धर्म आहे. भेदविवेकेने उत्तम क्षमादिक दशलक्षण हा धर्म आहे, रत्नत्रय हाही धर्म आहे. निश्चयाने तर आपल्या चैतन्यप्राणांची रक्षा व विभावरूप न परिणामणे आणि व्यवहाराने परजीवांची हिंसा न करणे-रक्षा करणे-हा धर्म आहे. ॥ ४७६ ॥

**धर्मध्यानाचा स्वामी जीव कसा असतो ?**

**धम्मे एयग्गमणो, जो ण हि वेदेइ इंदियं विसयं ।**

**वेरग्गमओ णाणी, धम्मज्झाणं हवे तस्स ॥ ४७७ ॥**

**अन्वयार्थ - (जो णाणी धम्मे एयग्गमणो)** जो ज्ञानी पुरुष धर्मांमध्ये एकाग्र मनाने प्रवृत्त होतो **(इंदियं विसयं ण हि वेदेइ)** इंद्रियविषयांचे सेवन करत नाही, **(वेरग्गमओ)** अशा वैराग्यसंपन्न आत्म्याला **(तस्स धम्मज्झाणं हवे)** धर्मध्यान होते.

**भावार्थ -** ध्यानाचे स्वरूप एका ज्ञेयामध्ये क्षायोपशमिक ज्ञान एकाग्र होणे हे आहे. जो पुरुष धर्मांमध्ये चित्त एकाग्र करतो त्याकाळी तो इंद्रियांच्या विषयांना भोगत नाही, त्याला धर्मध्यान असते. याचे मूळ साधन संसारदेहासंबंधी वैराग्य हे आहे. वैराग्याशिवाय धर्मांमध्ये चित्त एकाग्र होत नाही. ॥ ४७७ ॥

**सुविसुद्धरायदोसो, बाहिरसंकप्पवज्जिओ धीरो ।**

**एयग्गमणो संतो, जं चिंतइ तं पि सुहज्जाणं ॥ ४७८ ॥**

**अन्वयार्थ - (सुविसुद्धरायदोसो)** जो पुरुष रागद्वेषाने रहित होऊन

**(बाहिरसंकप्पवज्जिओ धीरो)** बाह्य संकल्पानेही रहित होऊन धीर होतो, **(एयग्गमणो संतो जं चिंतइ)** एकाग्रचित्त होतो व तो जे काही चिंतवन करतो **(तं पि सुहज्जाणं)** तेही शुभध्यान आहे.

**भावार्थ -** जो वस्तुविषयक रागद्वेषमय संकल्पाचा त्याग करून धर्मांमध्ये एकाग्रचित्त होतो, कोणी चलायमान करण्यास आला तरी चलित होत नाही व धर्मांचे चिंतन करतो, तेही शुभध्यान आहे. ॥ ४७८ ॥

**ससखवसमुब्भासो, णट्टममत्तो जिदिदिओ संतो ।**

**अप्पाणं चिंतंतो, सुहज्जाणरओ हवे साहू ॥ ४७९ ॥**

**अन्वयार्थ - (ससखवसमुब्भासो)** ज्या साधूला आपल्या शुद्धात्म्याची प्राप्ती झालेली आहे, **(णट्टममत्तो)** परद्रव्यामधील ममत्वभावाचा ज्याने त्याग केला आहे, **(जिदिदिओ संतो)** जितेंद्रिय आहे, **(अप्पाणं चिंतंतो)** आपल्या स्वरूपाचे चिंतवन करत प्रवर्ततो **(साहू सुहज्जाणरओ हवे)** तो साधू शुभ ध्यानामध्ये लीन असतो.

**भावार्थ -** ज्याला स्वस्वरूपाचा प्रतिभास, अनुभूति झालेली आहे तसेच परद्रव्यामध्ये ममत्वभाव नाही आणि इंद्रिये स्वाधीन आहेत; याप्रकारे आत्म्याचे चिंतवन करणारा साधू शुभ ध्यानामध्ये तत्पर असतो. दुसऱ्या कोणासही शुभध्यान होत नाही. ॥ ४७९ ॥

**वज्जियसयलवियप्पो, अप्पसखवे मणं णिरुंभित्ता ।**

**जं चिंतइ सानंदं, तं धम्मं उत्तमं ज्ञाणं ॥ ४८० ॥**

**अन्वयार्थ - (जं वज्जियसयलवियप्पो)** जो समस्त अन्य विकल्पांचा त्याग करून **(अप्पसखवे मणं णिरुंभित्ता)** आत्मस्वरूपामध्ये चंचल मनास बांधून **(सानंदं चिंतइ)** अत्यंत प्रसन्नतेने चिंतवन करतो **(तं उत्तमं धम्मं ज्ञाणं)** ते उत्तम धर्मध्यान आहे.

**भावार्थ -** संपूर्ण अन्य विकल्पाने रहित आत्मस्वरूपामध्ये मन एकाग्र केल्याने मन प्रसन्नतेने धर्मचिंता करते ते उत्तम धर्मध्यान आहे. येथे संस्कृत टीकाकाराने धर्मध्यानाचे अन्य ग्रंथाच्या अनुसार विशेष कथन केलेले आहे त्याचे संक्षिप्त वर्णन करतात.

धर्मध्यानाचे चार भेद आहेत - १. आज्ञाविचय २. अपायविचय ३. विपाकविचय ४. संस्थानविचय.

**१. आज्ञाविचय** धर्मध्यान - मर्मज्ञ गुरूचा अभाव आहे आणि सामान्यजनाची बुद्धी मंद आहे या कारणाने जीवादिक सहा द्रव्य, पाच अस्तिकाय, सात तत्त्व आणि नव पदार्थ यांचे विशेष स्वरूप प्रमाण, नय, निक्षेपाच्या द्वारा सिद्धी होईल असे जाणणे शक्य असत नाही तेव्हा असे श्रद्धान करावे की, जे सर्वज्ञ वीतराग प्रभूने सांगितलेले आहे ते आम्हास प्रमाण आहे. अशी आज्ञा मानून तदनुसार पदार्थांमध्ये (आत्म्यामध्ये) उपयोगास एकाग्र रोकणे<sup>१</sup> हे **आज्ञाविचय धर्मध्यान** आहे.

**२. अपायविचय** - अपाय म्हणजे नाश. दुसरा अर्थ बाधा आहे. जेणे करून कर्माचा नाश होईल असे चिंतवन करणे; तसेच मिथ्यात्वपरिणाम धर्मांमध्ये विघ्न, बाधा उत्पन्न करतात त्याची चिंता करणे. ही बाधा आपणास न व्हावी याची चिंता व दुसऱ्याची बाधा दूर करण्याची चिंता हे **दुसरे अपायविचय धर्मध्यान** आहे.

**३. विपाकविचय** - विपाक म्हणजे कर्माचा उदय. ज्या कर्माचा जो उदय व फल आहे त्याचे तसेच चिंतवन करणे हे **तिसरे विपाकविचय धर्मध्यान** आहे.

**४. संस्थानविचय** - लोकाच्या स्वरूपाचे चिंतवन करणे हे चवथे **संस्थानविचय धर्मध्यान** आहे. या धर्मध्यानामध्ये अन्यप्रकारे दहा भेद आहेत. १ अपायविचय २ उपायविचय ३ जीवविचय ४ आज्ञाविचय ५ विपाकविचय ६ अजीवविचय ७ हेतूविचय ८ विरागविचय ९ भावविचय १० संस्थानविचय. या दहाचेही चिंतवन हे **या चार ध्यानाचेच विशेष भेद आहेत.**

~~~~~

(१) सूक्ष्मं जिनोदितं तत्त्वं, हेतुभिर्नैव हन्यते । आज्ञासिद्धं तु तद्ग्राह्यं, नान्यथावादिणो जिनाः ।

अर्थ - जिनांनी सांगितलेले तत्त्व सूक्ष्म असून ते तर्कहेतूने खंडण करता येत नाही. म्हणून ते आज्ञेवरून प्रमाण मानून ग्राह्य मानावे. कारण जिनेन्द्र भगवान् अन्यथा सांगणारे नाहीत.

दुसऱ्याप्रकारे धर्मध्यानाचे^२ चार भेद - १ पदस्थ २ पिंडस्थ ३ रूपस्थ व ४ रूपातीत. अक्षराच्या समूहास पद म्हणतात. पाच परमेष्ठीवचक असरसमूह अथवा पद यास मंत्र म्हणतात. तर त्या अक्षराचे पदाचे चिंतवन करणे. त्यावेळी ज्या पदामध्ये एकाग्रता होते त्यास पदस्थ ध्यान म्हणतात. णमोकारमंत्र^३ ३५ पस्तीस अक्षराचा. त्याचेही कमी अक्षराचे पदे असतात. त्याचे सोळा अक्षर असतात.^४ सहा अक्षरात्मक “अरहंतसिद्ध” हे पद आहे. त्याचेच प्रथम अक्षर घेऊन संक्षेप करून “अ सि आ उ सा” हा पंचाक्षरी मंत्र होतो. “अरहंत” हे चार अक्षरी पद व मंत्र आहे. ‘सिद्ध’ अथवा ‘अर्ह’ हा दोन अक्षरी मंत्र आहे. ॐ हा एकाक्षरी मंत्र आहे. यात पंचपरमेष्ठीच्या आदि अक्षराचा संक्षेप आहे. अरहंताचा ‘अ’कार, अशरीरी (सिद्धाचा) ‘अ’कार, आचार्याचा ‘आ’कार, उपाध्यायाचा ‘उ’कार व मुनीचा ‘म्’कार अशी पाच अक्षरे अ+अ+आ+उ+म् मिळून “ओम्” पद सिद्ध होते.

ही मंत्रवाक्ये आहेत. म्हणून यांचे उच्चारणाबरोबर मनामध्ये त्यांच्या स्वरूपाचे एकाग्रतेने चिंतवन ध्यान करणे, त्या पदाचे जो वाच्यरूप अर्थ पंच परमेष्ठी त्यांच्या अनंतज्ञानादि स्वरूपाचा विचार करून एकाग्र चिंतवन करणे, ध्यान करणे हे पदस्थ ध्यान होय. दुसरा ही बारा हजार श्लोकप्रमाण नमस्कार ग्रंथ आहे. त्यास अनुसरून अथवा लघु वा बृहत्सिद्धचक्रविधान ग्रंथामध्ये जे मंत्र आहेत त्यांचेही ध्यान करावे. तेही

~~~~~

(२) पदस्थं मंत्रवाक्यस्थं, पिंडस्थं स्वात्मचिंतनम् । रूपस्थं सर्वचिद्रूपं रूपातीतं निरंजनम् ।  
अर्थ - मंत्रपदाचे द्वारा ध्यान ते पदस्थ होय. आपल्या आत्मस्वरूपाचे ध्यान पिंडस्थ ध्यान होय. ३ सर्व चिद्रूपाचे ध्यान रूपस्थ होय; निरंजन, निर्मल ध्यान रूपातीत होय.

(३) णमो अरहंताणं, णमो सिद्धाणं, णमो आइरियाणं । णमो उवज्झायाणं णमो लोए सव्वसाहूणं ॥

(४) अर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुभ्यो नमः ।

(५) अरहंता अशरीरा जाइरिया तह उवज्झाया मुणीणो । पढमक्खर णिप्पणो, ओंकारो पंचपरमेष्ठी ॥

१. अ + अ = आ २ आ + आ = आ ३ आ + उ = ओ ४ मुनीचे पदातील म्यंजन मिळून ‘ओम्’ ॐ मंत्रपद सिद्ध होते.

**पदस्थ ध्यान** आहे. मंत्राचे विशेष वर्णन संस्कृत टीकेमध्ये आहे. तेथून जाणून घ्यावे. येथे संक्षेपाने कथन केलेले आहे. **हे सर्व पदस्थ ध्यान** आहे.

**२ पिंडस्थ ध्यान** - पिंड म्हणजे शरीर, त्यामध्ये पुरुषाकार, अमूर्तिक आत्म्याचे, अनंतचतुष्टयरूप आत्म्याचे चिंतवन करणे हे **पिंडस्थ ध्यान** आहे.

**३ रूपस्थ ध्यान** - रूप म्हणजे अरहंताचे रूप. समवशरणामध्ये घातिकर्मांनी रहित, चौतीस अतिशय - आठ प्रातिहार्यसहित, अनंतचतुष्टयांनी संपन्न, इन्द्रादिकाकरवी वंदनीय पूज्य, परम औदारिक शरीराने युक्त अशा अरहंत परमेष्ठीचे ध्यान करणे व तसेच संकल्प आपल्याही आत्म्यासंबंधी करून चिंतवन करणे हे **रूपस्थ ध्यान** आहे.

**४ रूपातीत ध्यान** - देहाशिवाय, बाह्य चौतीस अतिशयाविना आपणामध्ये वा दुसऱ्यामध्येही ध्याता-ध्यान-ध्येय असा भेद न करता सर्वविकल्पांनी रहित अशा परमात्स्वरूपामध्ये लय पावणे हे **रूपातीत ध्यान** आहे.

असे ध्यान सातव्या गुणस्थानात होते, तेव्हा श्रेणी मांडतो. हे ध्यान व्यक्त रागसहित म्हणजे बुद्धिपूर्वक शुभरागयुक्त चौथ्या गुणस्थानापासून ते सातव्या गुणस्थानापर्यंत होते व त्यांचे अनेक भेद विकल्प होतात.

**पाच गाथांद्वारा शुक्लध्यानाचे स्वरूप विवेचन -**

**जत्थ गुणा सुविसुद्धा, उवसमखवणं च जत्थ कम्माणं ।**

**लेस्सा वि जत्थ सुक्का, तं सुक्कं भण्णदे ज्ञाणं ॥ ४८९ ॥**

**अन्वयार्थ - (जत्थ सुविसुद्धा गुणा)** जेथे चांगल्या प्रकारे विशुद्ध म्हणजे बुद्धिपूर्वक कषायांच्या संवेदनाने रहित उज्वल गुण (ज्ञानोपयोगाची निर्मलता वगैरे) असतात; **(जत्थ कम्माणं उवसमखवणं च)** जेव्हा जेथे कर्माचा उपशम अथवा क्षयाची प्रक्रिया असते; **(जत्थ लेस्सा वि सुक्का)** आणि जेथे लेश्याही शुक्लच असते. **(तं सुक्कं भण्णदे)** त्यास शुक्लध्यान म्हणतात.

**भावार्थ** - हे शुक्लध्यानाचे सामान्य लक्षण आहे. पुढे विशेष स्वरूप सांगणार आहोतच. कर्माचा उपशम आणि क्षयाचे विधान ग्रंथानुसार व टीकाकाराने लिहिले त्याप्रमाणे जाणून घ्यावे.

**विशेष भेदाचे कथन -**

**पडिसमयं सुज्झंतो, अनंतगुणिदाए उभयसुद्धीए ।**

**पढमं सुक्कं ज्ञायदि, आरूढो उभयसेणीसु ॥ ४८२ ॥**

**अन्वयार्थ - (उभयसेणीसु आरूढो)** उपशमश्रेणी आणि क्षपक श्रेणी या दोहोमध्ये आरूढ होऊन **(पडिसमयं)** समयसमयागणिक **(अनंतगुणिदाए उभयसुद्धीए सुज्झंतो)** अनंतगुणित विशुद्धता कर्माचा उपशम तसेच क्षयानुसार प्राप्त करत मुनी **(पढमं सुक्कं ज्ञायदि)** प्रथम शुक्लध्यान-पृथक्त्व विनर्कविचार ध्यानाची भूमिका प्राप्त करतो.

**भावार्थ** - प्रथमतः दर्शनमोहनीयाच्या मिथ्यात्वादी तीन-प्रकृति आणि चारित्र मोहनीयाच्या अनंतानुबंधी चार क्रोध-मन-माया-लोभ कषायप्रकृती यांचा उपशम अथवा क्षय झाल्याने तो सम्यग्दृष्टी होतो. नंतर सातव्या अप्रमत्त गुणस्थानामध्ये सातिशय विशुद्धता प्राप्त करून श्रेणी चढण्यास प्रारंभ करतो तेव्हा अपूर्वकरण गुणस्थानामध्ये जर तो मोहनीयाच्या प्रकृतींचा उपशम करील तर अपूर्वकरण, अनिवृत्तिकरण, सूक्ष्मसांपराय या तीन गुणस्थानामध्ये समयासमयागणिक अनंतगुणि विशुद्ध विशुद्ध परिणाम होत जातो व मोहनीयाच्या एकवीस प्रकृतींचा उपशम करतो व उपशान्त मोह गुणस्थानास प्राप्त होतो; अथवा जर तो मोहनीयाच्या प्रकृतींचा क्षय करण्यास प्रारंभ करतो तर तीन गुणस्थानामध्ये मोहनीयाच्या एकवीस प्रकृतींचा क्षय करत करत, सत्तेतून ते दूर करून क्षीणकषाय नामक बाराव्या गुणस्थानास प्राप्त होतो. अशाप्रकारे शुक्लध्यानाची प्रथम पायरी पृथक्त्ववितर्कविचार शुक्लध्यान असते. येथे पृथक् याचा अर्थ भिन्न असा आहे, वितर्क याचा अर्थ श्रुतज्ञानाचे अक्षर आणि अर्थ, तसेच विचार म्हणजे अर्थाचे, व्यंजन म्हणजे श्रुतवचनाचे अक्षर आणि अर्थाचे तसेच मन-वचन-काययोग यांची पलटणी होणे. हे सर्व या प्रथम शुक्लध्यानामध्ये होते. त्यापैकी अर्थ म्हणजे तर द्रव्य, गुण पर्याय आहे,

द्रव्यापासून द्रव्यांतर, गुणापासून गुणांतर, पर्यायापासून पर्यायांतर होते आणि याच प्रकाराने वर्णापासून वर्णांतर आणि योगापासून अन्य योग होतो.

**येथे प्रश्न** - ध्यान तर एकाग्रचिंता निरोधास म्हटले आहे. येथे पलटणी असतांना ध्यान कसे सांगितले ?

**समाधान** - जेवढ्या कालपर्यंत एका विषयामध्ये चिंतेचे म्हणजे क्षायोपशमिक ज्ञानाचा निरोध झाला ते तर ध्यान झाले. आणि पलटून अन्य विषयामध्ये निरूद्ध झाले तेही ध्यानच झाले. **अशा ध्यानसंतानासही ध्यानच म्हणतात.** येथे संतान म्हणजे परंपरा एका जातीची आहे असे समजावे. उपयोग बदलतो तर ध्याता उपयोग पलटवू इच्छित नाही, जर इच्छा असेल तर रागसहित असल्यामुळे ते शुक्लध्यान राहात नाही, धर्मध्यानच आहे. येथे रागाची अव्यक्तता केवलज्ञानगम्य आहे. ध्याता पुरुषाच्या ज्ञानगम्य नाही. तो स्वयं शुद्धोपयोगरूप झाला या पलटण्याचाही तो ज्ञाताच आहे. पलटणी हा तर क्षायोपशमिक ज्ञानाचा स्वभाव आहे, म्हणून हा उपयोग फार काळपर्यंत राहू शकत नाही. त्यास शुक्लध्यान म्हटले यास कारण राग, कषाय अव्यक्त म्हणजे अबुद्धिपूर्वक झालेत, हेच आहे. ॥ ४८२ ॥

दुसऱ्या शुक्लध्यानाचे स्वरूप -

**णिस्सेसमोहविलये, खीणकसाओ य अंतिमे काले ।**

**ससखवम्नि णिलीणो, सुक्कं ज्ञायेदि एयत्तं ॥ ४८३ ॥**

**अन्वयार्थ** - (णिस्सेसमोहविलये) आत्मा समस्त मोहनीयाचा नाश झाला असतांना (खीणकसाओ य अंतिमे काले) क्षीणकषाय गुणस्थानाच्या अंतिम क्षणी (ससखवम्नि णिलीणो) आपल्या स्वरूपात लीन होतो तो साधक (एयत्तं सुक्कं ज्ञायेदि) दुसऱ्या शुक्लध्यानास (सवितर्क अवीचार) पोचला असे म्हणतात.

**भावार्थ** - पहिल्या शुक्लध्यानामध्ये उपयोगाचे परिवर्तन होते ते परिवर्तन थांबले. एकद्रव्य तसेच पर्यायावर, एका शब्दावर, एका योगाचा

आश्रय झाला. आपल्या स्वरूपात लीन आहेच, आता घातिकर्माच्या क्षयाने उपयोग पलटेल, तेव्हा त्या सर्वांचा प्रत्यक्ष ज्ञाता होऊन लोकालोकाचा ज्ञाता होतो. एवढेच परिवर्तन शेष आहे. ॥ ४८३ ॥

**तिसऱ्या शुक्लध्यानाचे स्वरूप -**

**केवलणाणसहावो, सुहुमे जोगम्मि संठिओ काये ।**

**जं ज्ञायदि सजोगिजिणो, तं तदियं सुहुमकिरियं च ॥ ४८४ ॥**

**अन्वयार्थ** - (केवलणाणसहावो) केवलज्ञानस्वभावी असे (सजोगिजिणो) सयोग-योगाने सहित - तेराव्या गुणस्थानवर्ती केवलज्ञानी सयोगी जिन (सुहुमे कायजोगम्मि संठिओ) जेव्हा मात्र सूक्ष्म काययोगाने सहित असतात तेव्हा (जं ज्ञायदि) ते जे ध्यान करतात (तं तदियं सुहुमकिरियं च) ते तिसरे सूक्ष्मक्रिया प्रतिपाती नामक तिसरे शुक्लध्यान आहे.

**भावार्थ** - जेव्हा घातिकर्माच्या क्षयाने केवलज्ञानाची प्राप्ती होते तेव्हा ते तेराव्या गुणस्थानवर्ती सयोग केवली जिन म्हटले जातात. तेथे त्या तेराव्या गुणस्थानाच्या अंतिम समयी अंतमुहूर्त मात्र काल बाकी असतो तेव्हा मनोयोग व वचनयोगाचा निरोध होतो आणि काययोगाची सूक्ष्मक्रिया तेवढी राहते. तेव्हा त्यास सूक्ष्मक्रिया प्रतिपाती नामक तिसरे शुक्लध्यान होते. तेथे उपयोग तर केवलज्ञान झाले तेव्हापासून अवस्थितच आहे. ध्यानाचा काल अंतर्मुहूर्त सांगितलेला आहे म्हणून या क्षायोपमिक ध्यानाच्या अपेक्षेने तेथे तर ध्यानच नाही. योगमात्र स्थिर झाला या अपेक्षेने व अघाति कर्माच्या निर्जरेचे कार्य आहे या अपेक्षेने तेथे ध्यानाचा उपचार मात्र आहे. उपयोगाच्या अपेक्षेने पाहावे तर तेथे एक केवलज्ञानोपयोग अवस्थितच आहे, काही जाणणे शिल्लक राहिलेले नाही तसेच पलटण्यास निमित्तभूत कर्मही बाकी नाही म्हणून तेथे तर सदैव अखंड असे ध्यान म्हणता येईल. ते सदैव आपल्या स्वरूपात रममाण आहेतच. दर्पणाप्रमाणे केवलज्ञानामध्ये सर्व ज्ञेय पदार्थ प्रतिबिंबित होतच आहेत. मोहाच्या नाशामुळे कोठेही इष्ट-अनिष्ट बुद्धीही नाही. असे हे



सूक्ष्मक्रिया- प्रतिपाती नामक तिसरे शुक्लध्यान आहे. ॥ ४८४ ॥

चौथ्या शुक्लध्यानाचे स्वरूप -

**जोगविणासं किच्चा, कम्मचउक्कस्स खवणकरणटुं ।**

**जं झायदि अजोगिजिणो, णिक्किरियं तं चउत्थे च ॥ ४८५ ॥**

**अन्वयार्थ - (जोगविणासं किच्चा)** केवलीभगवंतांना जेव्हा योगाचा अभाव होतो तेव्हा **(अजोगिजिणो)** जिन अयोगी होतात, तेव्हाच **(कम्मचउक्कस्स खवणकरणटुं)** सत्तेमध्ये असणाऱ्या चार अघाति कर्माच्या पंच्याशी प्रकृतींचा क्षय करण्यासाठी **(जं झायदि)** जे ध्यान असते **(तं चउत्थं णिक्किरियं च)** ते व्युपरतक्रियानिवृत्तिनामक चौथे शुक्लध्यान आहे असे म्हणतात.

**भावार्थ -** चौदाचे गुणस्थान अयोगकेवली नामक आहे. त्याची स्थिति पांच लघुअक्षर उच्चारणमात्र आहे. तेथे योगप्रवृत्तीचा सर्वथा अभाव आहे. सत्तेमध्ये अघाति कर्माच्या पंच्याशी प्रकृती आहेत, त्यांचा नाश करण्यासाठी योगाचा निरोध आहे. म्हणून आणि कर्माची निर्जरा हे कार्य आहे म्हणून उपचाराने ध्यान सांगितले आहे व ध्यानाचे फळ सर्वकर्माचा क्षय करून सिद्धपद प्राप्त करणे आहे. म्हणून ध्यानाचा तेथे उपचारमात्र आहे. तेराव्या गुणस्थानाप्रमाणे येथेही ध्यान उपचाराने आहे. इच्छेनुसार योगाचा निरोध करणे या स्वरूपाचे ध्यान तेथे नसतेच. येथे ज्या कर्मप्रकृतींचा क्षय होतो त्या अपेक्षेने ध्यान सांगितले आहे. आणखी विशेष कथन अन्यग्रंथानुसार अथवा संस्कृत टीकेप्रमाणे जाणून घ्यावे. याप्रमाणे ध्यानस्वरूपाचे विवेचन केले. ॥ ४८५ ॥

**तपवर्णनाचा उपसंहार**

**एसो बारसभेओ, उगगतवो जो चरेदि उवजुत्तो ।**

**सो खविय कम्मपुंजं, मुत्तिसुहं उत्तमं लहई ॥ ४८६ ॥**

**अन्वयार्थ - (एसो बारसभेओ)** हे बारा प्रकारचे तप आहे. **(जो उवजुत्तो उगगतवं चरेदि)** जो साधु मनःपूर्वक हे उग्रतप आचरतो **(सो कम्मपुंजं खवीय)** तो कर्मसमूहाचा नाश करून **(उत्तमं मुत्तिसुहं लहई)**

उत्तम मोक्षसुख प्राप्त करतो.

**भावार्थ -** तपाने कर्माची निर्जरा होते आणि संवर होतो. संवर आणि निर्जरा हे दोन्ही मोक्षाचे कारण आहेत. म्हणून जो मुनीव्रत धारण करून बाह्य व अभ्यंतर सर्वच तप विधिपूर्वक आचरतो तेव्हाच कर्माचा अभाव होतो. तो मोक्ष प्राप्त करतो. या कारणानेच अविनाशी निराबाध आत्मोत्थ सुखाची प्राप्ती होते. अशा बारा तपाची साधना करणारे तसेच तपाचे फळ भोगणारे **साधू चार प्रकारचे आहेत. १ अनगार २ यति ३ मुनी व ४ ऋषि.** सामान्य मुनी जे गृहवास सोडतात व मूलगुणांचे पालन करतात ते **अनगार** आहेत. ध्यानास्थित होऊन श्रेणी मांडणारे **यति** म्हणविले जातात. ज्यांना अवधिज्ञान व मनःपर्ययज्ञान असेल ते **मुनी** होत आणि ऋद्धिधारी असतील ते **ऋषी** होत. **ऋषी चार प्रकारचे असतात. १** राजर्षि २ ब्रह्मर्षि ३ देवर्षि ४ परमर्षी. १ विक्रिया ऋद्धिवाले **राजर्षि** होत. २ अक्षीणमहानस ऋद्धिधारी **ब्रह्मर्षि** होत. ३ आकाशगामी **देवर्षि** होत व ४ केवलज्ञानी **परमर्षि** होत. ॥ ४८६ ॥

या ग्रंथाची समाप्ति करतांना या ग्रंथाचे रचयिते स्वामी कार्तिकेयमुनी आपला भाव, कर्तव्यपूर्तीचे समाधान प्रगट करतात -

**जिणवयणभावणटुं, सामिकुमारेण परमसद्धाए ।**

**रइया अणुपेक्खाओ, चंचलमणरुंभणटुं च ॥ ४८७ ॥**

**अन्वयार्थ - (अणुपेक्खाओ)** हा अनुप्रेक्षा नामक ग्रंथ **(सामिकुमारेण)** कुमार स्वामी कार्तिकेयांनी - [कुमार] या विशेषण पदाने असे सूचित होते की, ग्रंथकार मुनी जन्मापासून बालब्रह्मचारी होते - **(परमसद्धाए)** श्रद्धापूर्वक [असे मात्र नाही की कथन तेवढे केले. या विशेषणाने अनुप्रेक्षामध्ये अत्यंत आस्था प्रीति सूचित होते.] **(जिणवयणभावणटुं)** जिनवचनाच्या भावनेसाठी [प्रभावनेसाठी] रचले आहे. या विशेषणाने हे स्पष्ट होते की, ख्याति, लाभ मानादिकांच्या लौकिक प्रयोजनाने हा ग्रंथ रचलेला नाही. जिनवचनाचे ज्ञान-श्रद्धान झालेले आहे, त्याची वारंवार भावना करणे व स्पष्टतया विशद करणे की ज्यामुळे ज्ञानाची वृद्धी होईल व कषायाचा नाश होईल हे एक प्रयोजन आहे.

**(चंचलमणरुंभणदुं च रइया)** आणि चंचल मन स्थिर करण्यासाठी हे शास्त्र रचलेले आहे. या कथनावरून असे समजावे की, मनाच्या चंचलतेमुळे ते एकाग्र राहू शकत नाही. ते मन या शास्त्रामध्ये गुंतविले तर रागद्वेषामुळे विषय कषायामध्ये जाणार नाही. या प्रयोजनाने हा अनुप्रेक्षा ग्रंथ बनविला आहे. म्हणून भव्य जीवांना या ग्रंथाचा अभ्यास करणे उचित आहे. त्यामुळे जिनवचनावर श्रद्धा दृढ होईल, सम्यग्ज्ञानाची वृद्धी होईल व मन चंचल असल्यामुळे जर ते या अभ्यासात गुंतविले तर अन्यविषयामध्ये प्रवृत्त होणार नाही. ॥ ४८७ ॥

अनुप्रेक्षांचे महत्त्व सांगून भव्यजीवांना या उपदेशाचे फळ सांगतात-

**बारस अणुपेक्खाओ, भणिया हु जिणागमानुसारेण ।**

**जो पढइ सुणइ भावइ, सो पावइ उत्तमं सोक्खं ॥ ४८८ ॥**

**अन्वयार्थ - (बारसअणुपेक्खाओ जिणागमानुसारेण भणिया हु)**

ह्या बारा अनुप्रेक्षा जिणागमाच्या अनुसार सांगितल्या आहेत. [यावरून कवीचा असा भाव प्रगट होतो की मी माझ्या कल्पनेप्रमाणे सांगितलेले नाही, जिनशास्त्रानुसार सांगितले आहे.] **(जो पढइ सुणइ भावइ)** जो भव्य जीव हे शास्त्र वाचेल, ऐकेल व त्याची भावना करील, वारंवार चिंतवून करील **(सो उत्तमं सोक्खं पावइ)** सो उत्तम निराबाध, अविनाशी व आत्मोक्ष सुख प्राप्त करील. हा संभावनारूप कर्तव्याचा, अर्थाचा उपदेश समजावा. भव्य जीवांनी हे शास्त्र शिकावे ऐकावे, वारंवार चिंतवून करून भावना करावी. ॥ ४८८ ॥

**अंतिम मंगल -**

**तिहुयणपहाणस्वामिं, कुमारकाले वि तविय तवयरणं ।**

**वसुपुज्यसुयं मल्लिं, चरिमतियं संथुवे णिच्चं ॥ ४८९ ॥**

**अन्वयार्थ - (तिहुयणपहाणस्वामिं)** तीन भुवनाचे प्रधान स्वामी तीर्थकर देव, ज्यांनी **(कुमारकाले वि तवीय तवयरणं)** कुमारकालामध्येच तपश्चरण आचरले असे **(वसुपुज्यसुतं मल्लिं, चरिमतियं)** वसुपूज्य राजाचे पुत्र वासुपूज्यदेव, मल्लिनाथ आणि शेवटचे तीन तीर्थकर म्हणजे नेमीनाथ,

पार्श्वनाथ व वर्धमान जिनदेवांना, तीर्थकरांना, या पाचही तीर्थकरांना मी **(णिच्चं संथुवे)** नित्यच स्तवन करतो, त्यांचे गुणानुवाद गातो, वंदन करतो.

**भावार्थ -** असे कुमार श्रमण पाच तीर्थकरांना नमस्काररूप स्तवन हे अंतिम मंगल केलेले आहे. येथे असे सूचित होते की, श्री स्वामी कार्तिकेय स्वयं कुमार अवस्थेमध्ये मुनी झाले होते. म्हणून कुमार तीर्थकरासंबंधी विशेष भक्ती उत्पन्न झाली. म्हणून त्यांना नमस्कार करून हे अंत्यमंगल केले. ॥ ४८९ ॥

याप्रमाणे स्वामि कार्तिकेयरचित हा द्वादश अनुप्रेक्षा नामक ग्रंथ समाप्त झाला.

1 1 1

ॐ

श्री. आ. कुमार कार्तिकेय विरचित

## कार्तिकेयानुप्रेक्षा

मराठी अनुवाद

पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे, कारंजा

प्रकाशक

श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती कारंजा

श्री पतासे प्रकाशन संस्था घटप्रभा (कर्नाटक)

### ग्रंथ मिळण्याची ठिकाणे :

१. महावीर बुक डेपो, महावीर ब्रह्मचारी आश्रम, वीरवाडी, कारंजा जि. - वाशिम
२. भरतेश ग्रंथ भांडार, बाहुबली ब्रह्मचारी आश्रम, बाहुबली, जि. - कोल्हापूर
३. पार्श्वनाथ दिगंबर जैन गुरुकुल, वेरुळ
४. जीवराज ग्रंथमाला, सोलापूर
५. पार्श्वनाथ दिगंबर जैन गुरुकुल, सवनेरी, जि. - बेळगांव (कर्नाटक)

मुखपृष्ठावरील फोटो म. ब्र. आश्रम कारंजा येथील महावीर चैत्यालयातील मुख्य वेदीवरील १. अनंतनाथ, २. महावीर, ३. आदिनाथ भगवंतांच्या मूर्तीचा आहे.

प्रकाशक : **जगदीशचंद्र विष्णुकुमार डोणगांवकर**, मंत्री, श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती, कारंजा - ४४४ १०५  
**श्री पतासे प्रकाशन संस्था**, घटप्रभा, कर्नाटक

मुद्रक : **भूषण मधुसूदन बनहट्टी**, नारायण ऑफसेट वर्क्स, २२४, टिकेकर रोड, धनतोली, नागपूर - ४४० ०१२. फोन : ५२२६४२, ५५१०४९

## निवेदन

आज मुमुक्षु स्वाध्यायप्रेमींना स्वामि कार्तिकेयानुप्रेक्षा मराठी भाषेत उपलब्ध व्हावा असा भाव अनेक मुमुक्षूंनी प्रदर्शित केला. बारा भावनेचे वर्णन तर कितीतरी, आचार्यांनी द्रव्यानुयोग, अध्यात्मग्रंथ, प्रथमानुयोग व सर्व देशी भाषेमध्ये बारा अनुप्रेक्षेचे वर्णन उपलब्ध आहे. परंतु त्या सर्व उपलब्ध साहित्यामध्ये आ. कुंदकुंदाचे “बारस अणुवेक्खा” व “कार्तिकेयानुप्रेक्षा” हे दोन अति प्राचीन सुमारे २००० वर्षापूर्वी रचलेले प्राचीन ग्रंथ आहेत. यानंतर जे काही बारा अनुप्रेक्षांचे विवेचन करणारे साहित्य, काव्य वगैरे कोणत्याही भाषेत उपलब्ध आहेत त्या सर्वांनी या दोन आचार्यांच्या ग्रंथांचे अनुसरण केल्याचे स्पष्ट दिसून येते. शिवाय त्या दोन्ही ग्रंथांमध्ये तात्त्विक भूमिका अगदी स्पष्ट केलेली आहे. त्यामुळे सर्व मुमुक्षु स्वाध्यायप्रेमींच्या स्वाध्यायक्रमांत हे दोन्ही ग्रंथ महत्त्वाचे स्थान राखून आहेत. मराठीभाषी मुमुक्षूंना त्याचा रसास्वाद सुलभ व्हावा हा एक प्रयत्न आहे. स्वाध्यायप्रेमी मुमुक्षु यांचे स्वागत करतील हा भरवसा आहे.

या जिनवाणी प्रकाशनाचा मराठी अनुवाद पं. धन्यकुमार भोरे यांच्या संपन्न लेखणीतून उतरलेला आहे. त्यामुळे अति सुंदर रूपात हा ग्रंथ होत आहे. पैकी बारस अणुवेक्खा (आ. कुंदकुंददेव) हा ग्रंथ वर्षापूर्वीच प्रकाशित झाला आहे. आज कार्तिकेयरचित अनुवेक्खा आपल्या सेवेसी उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे समाधान व प्रसन्नता वाटत आहे.

हाही ग्रंथ प्रत्येक जैन बांधवाच्या घरी पोचावा यासाठी त्याचे मूल्य त्यांच्या आटोक्यात राहावे. यासाठी अनेक दातारांना विनंती केली व त्यांनी अत्यंत उदारतेने प्रतिसाद दिला. जिनवाणीवरील निष्ठेचे व श्रद्धेचे हे मनोरम दर्शन आहे. त्या दातारांची सूची या ग्रंथामध्ये दिलेली आहेच. त्या सर्व उदारचेता दातारांना प्रकाशक आणि अनुवादक यांचेकडून



अनेकशः धन्यवाद आहेत.

यावेळी एक बाब विशेष निर्देश करण्यायोग्य आहे. सौ. इन्दुमती अण्णासाहेब खेमलापुरे, रा. घटप्रभा (कर्नाटक) पतासे प्रकाशन संस्था, घटप्रभा यांनी या ग्रंथाच्या १५०० प्रतींच्या प्रकाशनामध्ये २५०००/- रुपयांचे थोर दान देऊन ते प्रकाशक म्हणून साथ देत आहेत. त्यामुळे ग्रंथ प्रकाशन सोयीचे झाले आहे. त्यामुळे अल्प किंमतीत पुस्तक मुमुक्षूंना देणे शक्य झाले आहे. त्यांच्या या जिनवाणीवरील निष्ठा आणि उदारतापूर्ण ज्ञानदानाबद्दल अनेकशः धन्यवाद आहेत.

मुद्रण व जुळणी बांधणी सर्व जबाबदारी नारायण ऑफसेट वर्क्सचे व्यवस्थापक भूषण व मंदार बनहट्टी बंधुद्वय व श्रीकृष्ण बनहट्टी यांनी समर्थपणे उत्तमप्रकारे पार पाडली. त्यामुळे हाही ग्रंथ या सुंदर रूपात स्वाध्यायप्रेमींना उपलब्ध होऊ शकला. प्रकाशक व अनुवादक त्यांचे आभारी आहेत.

आपला

**जगदीशचंद्र वि. डोणगांवकर**

कोषाध्यक्ष

श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती

## प्रस्तावना

हा अनुप्रेक्षा ग्रंथ आ. कुमार स्वामि कार्तिकेय रचित 'अणुपेक्षा' नामक अतिप्राचीन ग्रंथ आहे. यामध्ये बारा भावनांचे तर सर्वांग सुंदर वर्णन आहेच शिवाय जैन तत्त्वज्ञान आणि जैन परंपरा आणि दर्शनामध्ये पृथगात्म आचार संहितेचे संक्षेपाने परंतु समग्र विवेचन करण्यात आलेले आहे.

या ग्रंथाचे रचयिते स्वामि कुमार कार्तिकेय यांचा हा अणुपेहा नामक ग्रंथ, एक अति प्राचीन व मौलिक रचना आहे. या ग्रंथाच्या प्रारंभी मंगलाचरण केलेले आहे; त्यामध्ये "वोच्छं अणुपेहाओ" याप्रमाणे त्यांनी या ग्रंथाच्या नावाचा उल्लेख केलेला आहे. आ. कुंदकुंदानंतर साधारणतः पन्नास एक वर्षामध्ये आ. कुमार स्वामी कार्तिकेय झालेले आहेत. आ. कुंदकुंद्याच्या 'बारस अणुपेक्षा' नंतर बारा भावनांचे अति सुंदर आणि मौलिक विवेचन या ग्रंथात आढळून येते. दिगंबर साहित्यामध्ये बारा भावना अथवा अनुप्रेक्षांच्या वर्णनाचा फार मोठा विषय आहे. तत्त्वनिरूपक द्रव्यानुयोगाच्या ग्रंथामध्ये करणानुयोगाच्या व चरणानुयोगांच्या ग्रंथामध्येही बारा अनुप्रेक्षांचे वर्णन सर्वच साहित्यकारांनी केलेले दिसून येते. प्रथमानुयोगामध्ये तर सर्वच पुराणे आणि काव्यग्रंथामध्ये बारा भावनांचे काव्यात्म वर्णन विशेषरूपाने दिसून येते. त्या बारा भावनांचे हार्द आ. कुंदकुंद आणि स्वामी कार्तिकेय या उभयता समर्थ आचार्यांनी फार सुंदर रीतीने व्यक्त केलेले आहे. या कार्तिकेयानुप्रेक्षामध्ये तर सर्व जैन तत्त्वज्ञान व आचारविशेष याचे वर्णन केलेले आहे. संक्षेपात जैनधर्माचे हार्दच व सार समग्र श्रोते व वाचक यांना सहजासहजी मिळते.

स्वामि कार्तिकेयासंबंधी त्यांचा काल, कुलवृत्तांत व जीवनकथा याबाबत विशेष काही ऐतिहासिक सामग्री उपलब्ध नाही. त्यामुळे याबाबत विशेष ज्ञात नाही. एक घटना त्यांच्या जीवनानंतर व अंतकाळातील

घटना मात्र त्यांचा निर्देश साहित्यामध्ये आढळून येतो. ती घटना म्हणजे त्यांच्यावर क्राँचराजाने उपसर्ग केला होता व त्यात त्यांचा देहांत होऊन ते स्वर्गास गेले. याचा निर्देश कथा साहित्यामध्ये आहे. याच ग्रंथाच्या हिंदी भाषा टीकेमध्ये पं. जयचंदजी छाबडा यांनी असा निर्देश उत्तम क्षमा धर्माच्या वर्णनामध्ये केलेला आहे. (गाथा ३९४) तसेच खुद्द आ. कार्तिकेय स्वामींनी आपल्या या ग्रंथाचा अंतिम समारोप करताना त्यांनी ४८९ व्या गाथेमध्ये कुमारकालामध्ये तपश्चरण करून तीर्थकर पद प्राप्त केले त्या पाच तीर्थकरांना - १ वासुपूज्य देव २ मल्लिनाथ व शेवटचे तीन तीर्थकर - नेमीनाथ, पार्श्वनाथ आणि वर्धमान या पाच जिनेश्वरांचे “मी नित्य स्तवन करतो वंदन करतो” असा आपला आदर भाव प्रगट केलेला आहे.

त्यावरून ते अविवाहित बाल ब्रह्मचारी होते ही गोष्ट ज्ञात होते. त्यामुळेच त्यांना या पांच अविवाहित-ब्रह्मचारी-तीर्थकर देवाविषयी आदर व भक्ति असणे साहजिक आहे. या ग्रंथाचे संस्कृत भाष्यकार आ. शुभचंद यांनी असा उल्लेख केलेला आहेच.

या बारा अनुप्रेक्षा पुस्तकाचे नजरेत ठळकपणे भरणारे वैशिष्ट्य आहे. यामध्ये या बारा भावनांचे हृदय स्पष्ट करून सांगतांना सर्व धर्मसाधनेचे अंतिम प्रयोजन मोक्ष व त्याचा मार्ग हे कोठेही गौण झालेले नाही. मोक्ष व मोक्षमार्ग या प्रयोजनाची स्पष्ट सफलता तेव्हाच शक्य आहे की, जर आज संसारअवस्था आहे त्यामधील दुःखे व स्वरूप मानले तर मोक्षप्राप्तीसाठी मोक्षमार्गाची साधना होऊ शकेल. म्हणून त्यांनी प्रथम सहा अनुप्रेक्षामध्ये संसार आणि संसारातील उपाधी याचे सुस्पष्ट चित्रण केलेले आहे. त्याचे हे विवेचन म्हणजे जीवनमंधनातून अनुभूतीने पुष्ट झालेली वचनरत्ने मुमुक्षूंना आनंदविभोर करतात. म्हणूनच या ४८९ गाथांपैकी सौंदर्यस्थळे व सुभाषिते अंती मुद्दाम जोडली आहेत. ती वारंवार वाचून त्यांना पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळेल.

या बारा अनुप्रेक्षामध्ये भावनांचे संस्कार टाकून रत्नत्रयधर्माची साधना करण्याची प्रेरणा तर भव्य जीव आणि मुमुक्षूंना निश्चितच

मिळेल. परंतु लोकानुप्रेक्षामध्ये सहा द्रव्ये, सात तत्त्वे, संसारी जीवांचे वर्णन, विश्वव्यवस्था व विश्वव्यवस्थेबाबत व आत्मसंबंधी नाना दर्शनातील मतभिन्नता स्पष्ट करून जैन तत्त्वज्ञानातील प्रमेयांचे संक्षेपाने आवश्यक तेवढे वर्णन केलेले आहे. प्रमेयांची सुंदर मांडणी आहे. अनेकान्त आणि नय यांचे सरळ व सोप्या भाषेत सुस्पष्ट निरूपण आहे. जैनदर्शनामध्ये उत्पादव्ययधौव्य या वस्तुस्वभावावर आधारलेल्या स्याद्वादशैलीचे मनोरम दिग्दर्शन आहे. तत्त्वजिज्ञासूंना तत्त्व समजून घेण्यास प्रेरकच होईल.

या तात्त्विक भूमिकेच्या आधारावर जीवनसाधनेचा मार्ग, अनुभूतीची निर्मलता व व्रतादिकांची साधना, साधूपदवीचे ग्रहण होईल अशाप्रकारे प्रेरणाप्रद मार्गाचे निरूपण या सर्व गोष्टी धर्मानुप्रेक्षेमध्ये स्पष्ट केलेले आहे. गृहस्थ आणि अनगार अशा साधकाच्या दोन भूमिका आहेत. दोन्ही साधकामध्ये सम्यग्दर्शन व सम्यग्ज्ञान या दृष्टीने भेद नाहीत. ते दोहोसही समान आहेत. हे यत्रशत्रु स्पष्ट केलेले आहे. श्रावकांची बारा स्थाने सांगतांना असंयत सम्यग्दृष्टी पासून उद्दिष्टविरत उत्कृष्ट श्रावकापर्यंत सांगितले आहे. त्यामध्ये व्रतप्रतिमेतील बारा व्रते आणि अकरा प्रतिमा या अपवादमार्गरूप गृहस्थधर्माचे थोडक्यात पण सुसंबद्ध कथन केलेले आहे. त्यानंतर मुनींच्या दशधर्माचे कथन प्रत्ययकारक भाषेत आहे. त्यामध्ये गुप्ती, समिती, बारा तप याचेही कथन अंतर्भूत आहे.

एकूण या बारा भावनेमध्ये लोकानुप्रेक्षा व धर्मानुप्रेक्षा या दोन्हीच्या निरूपणात जैन तत्त्वज्ञान आणि साधनापथ याचे प्रत्ययकारी दिग्दर्शन केलेले आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ म्हणजे मुमुक्षु साधकासाठी मोक्षमार्गाचे पाथेयच आहे. सर्वसाधारण गृहस्थ व तत्त्वजिज्ञासूंना या शास्त्रद्वारा तत्त्वज्ञान व साधना यांचा सुलभरीतीने सहजच परिचय होईल. म्हणून हा ग्रंथ सर्वांगसुंदर स्वरूपात मुमुक्षूंच्या हाती देतांना अत्यंत प्रसन्नता होत आहे. मुमुक्षूंनी याचा लाभ घ्यावा.

### बारा भावनेच्या क्रमामागील भूमिका -

हा प्रश्न मनामध्ये सहज उत्पन्न होतो की हा बारा अनुप्रेक्षांचा क्रम

असा कां ठेवला ? विचाराने असे प्रतीत झाले की यांतही एक दृष्टीकोण आहे. या बारा अनुप्रेक्षांचा प्रपंच संसारापासून भयभीत अशा जीवांना शांतीचा आणि सुखप्राप्तीचा मार्ग दर्शविण्यासाठीच आहे. म्हणून प्रथमतः सर्व संसारीजीवांना आपण संसाररोगाने ग्रस्त असून त्याचे लक्षण पर्यायमूढता हे आहे. सर्वच प्राणीमात्र आपल्या या मनुष्य तिर्यच, देव आदि पर्यायाची सत्ता म्हणजे आत्मा आहे, या विपरीत मान्यतेने पछाडलेले आहेत. त्यामुळे इंद्रियांची विषयसामग्री व परिग्रह यामध्ये ते आसक्त असतात व संसारसुखाची प्राप्ती एवढेच त्यांच्या धर्मसाधनेचे प्रयोजन असते. त्यामुळे रागद्वेषादि विकार वृद्धिंगत होतात व संसारपरिभ्रमणाचा ससेमिरा असतोच. म्हणजेच सर्वच संसारी या पर्यायमूढतेमुळे आकुलच असतात. असतात म्हणून पर्यायमूढता म्हणजे अनित्याच्या मागे धावण्याचा हव्यास. हेच संसारदुःखाचे मूल आहे. म्हणून प्रथमतः अनित्यानुप्रेक्षा सांगितलेली आहे. अनित्याच्या मागे जग धावते ते अनित्य श्रेयस्कर आहे म्हणून नव्हे तर अनित्यामध्ये नित्यपणाची बुद्धी आहे म्हणून. त्यामुळे सर्वच अनित्यस्वरूपी अशा संसारास तो अनित्य वस्तूला शरण मानतो. (अशरणानुप्रेक्षा) त्यात खूप रस घेतो. (संसारानुप्रेक्षा) परंतु शेवटी या सर्व यातना व सुखे त्याला एकट्यालाच भोगावी लागतात. (एकत्व भावना) त्यात कोणीही नातलग साथीदार होत नाहीत. अन्यत्व भावना (संसारानुप्रेक्षा) शरीरही तर अशुचिपणा व व्याधीमुळे सुखाचे साधन होऊ शकत नाही. अशुचित्वानुप्रेक्षा म्हणून या बारापैकी प्रथम सहा भावनेचा क्रम ठीकच आहे.

हा निर्णय झाल्यानंतर संसाराच्या कारणांचा शोध घेऊन ह्यापासून निवृत्तीचा मार्ग चोखाळावा लागतो. म्हणून आस्रवास दुःखरूप जाणल्याशिवाय संसारापासून निवृत्त होऊन मोक्षमार्ग स्वीकारताच येत नाही. त्या दुःखाचा नाश करण्याचे साधन म्हणजे गुप्ती, समिती, धर्म अनुप्रेक्षा, परीषहजय, चारित्र्य व तप हेच आहेत. म्हणजे ही सर्व साधने आत्मसात करणे म्हणजेच संवर आणि निर्जरानुप्रेक्षा आहे. त्यामुळे लोकांत राहून भिन्नत्वाची भावना दृढ होते. (लोकानुप्रेक्षा) लोकापासून

भिन्नतेची भावना व रत्नत्रयाची साधना हे मानवजन्माचे सार्थक आहे. मानवजन्म व त्यात वीतराग आत्मधर्माची साधना या गोष्टी अत्यंत दुर्लभ आहेत. (बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा). हे जाणून असा मूल्यवान् मानव जन्म मिळाला. त्याची सार्थकता धर्मसाधनेतच आहे (धर्मानुप्रेक्षा). म्हणून आत्म्याने धर्मरूप-ज्ञानमात्र व्हावे. हाच संसारदुःखे नाहिसे करण्यासाठी मुक्तीचा मार्ग आहे. याप्रमाणे या बारा भावनेतही एक सुसंबद्ध विचारधारा मुळाशी आहे.

### आ. कुंदकुंदाच्या बारस अणुवेक्खामधील क्रम.

आ. कुंदकुंदांच्या 'बारस अणुवेक्खा' हा प्राचीन अनुप्रेक्षेच्या ग्रंथामध्ये थोडा क्रम वेगळा दिसून येतो. त्यास कारण त्यांची निश्चयनयप्रधान अध्यात्मदृष्टी. अशरणानुप्रेक्षेनंतर एकत्व आणि अन्यत्वाच्या कथनीमुळे व भेदविज्ञानाची भावना दृढ होते. म्हणून त्यांनी त्यानंतर ३ एकत्वानुप्रेक्षा व ४ अन्यत्वानुप्रेक्षा घेतली आहे. नंतर ५ संसारानुप्रेक्षा ६ लोकानुप्रेक्षा व ७ अशुचित्वानुप्रेक्षा घेतली आहे. कारण लोकांमध्ये प्रीती व अप्रीती हा एक संसाराचाच भाग आहे. म्हणून त्यांनी लोकांचा संसाराशी एकत्व दर्शविण्यास्तव त्याची संसारानुप्रेक्षेनंतर लोकानुप्रेक्षा सांगून नंतर संसाराचे खास स्वरूप म्हणजे देहाविषयी आत्मत्वबुद्धी. त्यामुळे या प्रथम सात भावना यामध्ये संसाराचे स्वरूप आणि कारण यासंबंधी आहेत तर कार्तिकेयानुप्रेक्षा बारा अनुप्रेक्षांचा अनुक्रम अन्य शास्त्रांत तसाच आहे.

अनुक्रमामध्ये ही सुसंबद्ध कारणमीमांसा व मोक्षमार्गाचा सुसंबद्ध अनुक्रम जाणून घेऊन या बारा अनुप्रेक्षांच्या संस्कारद्वारा भव्य जीवांनी आपल्या मानवभव सफल करावा.

- धन्यकुमार भोरे

## दातारांची दान सूची

या कार्तिकेयानुप्रेक्षा या ग्रंथाचा घरोघर प्रसार होऊन मुमुक्षूंना मिळावा. त्यांना परवडेल अशी किंमत असावी. म्हणून अनेक दातारांना प्रत्यक्ष अथवा पत्रद्वारा विनंती केली. त्या विनंतीचा मान राखून त्यांनी या जिनवाणी प्रकाशनामध्ये ज्ञानदान देऊन आर्थिक सहयोग दिला. त्या सर्व दातारांना अनेकशः धन्यवाद आहेत.

### दातारांची सूची

| अनु. | दाताराचे नाव व गांव                                        | दान राशी |
|------|------------------------------------------------------------|----------|
| १.   | श्री. मा. ध. पंकजभाई एन. शाह, भडोच                         | ५००१     |
| २.   | श्री. मा. ध. संजय सूर्यकांत पटवा, पुणे                     | ४००१     |
| ३.   | श्री. मा. ध. वीतराग स्वाध्यायमंडळ, अकबूज                   | २५०१     |
| ४.   | श्री. मा. ध. उदयकुमार शांतिनाथ सोतान, अकबूज                | २५०१     |
| ५.   | श्री. मा. ध. शशिकान्त नरेन्द्रजी चवरे, कारंजा              | २५०१     |
| ६.   | श्री. मा. ध. सर्वमंगल प्रतिष्ठान, कारंजा                   | १५०१     |
| ७.   | श्री. मा. ध. राजकुमार ऋषभदास चवरे, कारंजा                  | १२५१     |
| ८.   | श्री. मा. ध. सौ. रमाबाई शिशुपाल चवरे, कारंजा               | १२५१     |
| ९.   | श्री. मा. ध. वीतराग विज्ञान ट्रस्ट बाहुबली                 | १२५१     |
| १०.  | श्री. मा. ध. शांतिनाथ पाटील कल्पवृक्ष ट्रस्ट, जयसिंगपूर    | १२५१     |
| ११.  | श्री. मा. ध. शांतिनाथ अण्णा सोनाज अकलुज                    | १००१     |
| १२.  | श्री. मा. ध. धन्यकुमार गुलाबसा रायबागकर कारंजा             | १००१     |
| १३.  | श्री. मा. ध. अशोक विष्णुकुमार चवरे कारंजा                  | १००१     |
| १४.  | श्री. मा. ध. लक्ष्मीबाई पासुसंगई अंजनगाव<br>तर्फे अरुणसंगई | १००१     |
| १५.  | श्री. मा. ध. श्रीपाल गणेशलाल बिलाल अकोला                   | १००१     |
| १६.  | श्री. मा. ध. बापुसाहेब माणगावे माणगांवकर पाटील ठाणे        | १००१     |
| १७.  | श्री. मा. ध. श्री. सुधा राजकुमार रायबागकर                  | १००१     |

दहा

|     |                                                                                   |       |
|-----|-----------------------------------------------------------------------------------|-------|
|     | वाडा जि. ठाणे                                                                     |       |
| १८. | श्री. मा. ध. ह. अक्षय रा. रायबागकर                                                | १००१  |
| १९. | श्री. मा. ध. स्व. हिरालाल खुशालचंद दोशी, मांडवे                                   | १०००  |
| २०. | श्री. मा. ध. केवलचंद माहुळकर जैन कोंडोली                                          | १०००  |
| २१. | श्री. मा. ध. सौ. ज्योति मोहन शाह सांगली                                           | १०००  |
| २२. | श्री. मा. ध. भाऊसाहेब गांधी सोलापूर                                               | ६२५   |
| २३. | श्री. मा. ध. स्व. वीरेन्द्रकुमार ने गहाणकरी<br>तर्फे चंद्रकांत ने गहाणकरी, कारंजा | ५०१   |
| २४. | श्री. मा. ध. शांतिकुमार व हुकुमचंद बंधू<br>गहाणकरी, नागपूर                        | ५०१   |
| २५. | श्री. मा. ध. अरविंद नवलसंगई कस्तुरीवाले                                           | ५०१   |
| २६. | श्री. मा. ध. पद्मकुमार चैतनलाल डोगणगांवकर<br>देऊळगांवराजा                         | ५०१   |
| २७. | श्री. मा. ध. गजाबेन शहा बाहुबली                                                   | ५००   |
| २८. | श्री. मा. ध. हुकुमचंद पवनलाल दोशी अकलुज                                           | ५००   |
| २९. | श्री. मा. ध. चंदनबाई म. दोशी अकलुज                                                | ५००   |
| ३०. | श्री. मा. ध. जंबुकुमार जीवराज जोशी, अकलुज                                         | ५००   |
| ३१. | श्री. मा. ध. जयंतीलाल रतनचंद चंकेसरा, अकलुज                                       | ५००   |
| ३२. | श्री. मा. ध. राजकुमार धरमचंद चवरे, अकोला                                          | ५००   |
| ३३. | श्री. मा. ध. अनिल नारायणराव बन्नोरे, अकोला                                        | ५००   |
| ३४. | श्री. मा. ध. कु. वैशाली प्रकाशचंद खेडते, ठाणे                                     | ५००   |
| ३५. | श्री. मा. ध. अशोक चाणेकर, अकोला                                                   | ५००   |
| ३६. | श्री. मा. ध. रवीन्द्र बाबुलालजी पेंदारी, अंजनगाव                                  | ५००   |
| ३७. | श्री. मा. ध. चि. पीयूषचे विवाहाप्रित्यर्थ<br>ज्ञ. वि. डोगणगांवकर                  | ५००   |
| ३८. | श्री. मा. ध. सौ. लीलावती वसंतराव खाडे, सांगली                                     | } ५०१ |
| ३९. | श्री. मा. ध. सौ. पुष्पावती अप्पासाहेब पाटील, सांगली                               |       |
| ४०. | श्री. मा. ध. सौ. मधुमालती सतगौडा पाटील, सांगली                                    |       |

अकरा



|     |                                                                                |     |
|-----|--------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ४१. | श्री. मा. ध. प्रा. श्री. जवेरचंद मा. देवडा कारंजा                              | ५०१ |
| ४२. | श्री. मा. ध. स्व. चंद्रशेखर हिरासा रुईवाले, कारंजा                             | ४०१ |
| ४३. | श्री. मा. ध. नरेन्द्र पन्नालाल गंगवाल औरंगाबाद                                 | ४०० |
| ४४. | श्री. मा. ध. मोतीलाल लालासा खंडगे                                              | ३०० |
| ४५. | श्री. मा. ध. दिनकर रामासा जोहरापुरकर, नागपूर                                   | २५१ |
| ४६. | श्री. मा. ध. गणपती सन्नापा मिरजे कोल्हापूर                                     | २५१ |
| ४७. | श्री. मा. ध. नेमचंद अर्पल, औरंगाबाद                                            | २५१ |
| ४८. | श्री. मा. ध. सौ. विद्या वि. दोशी, अकलुज                                        | २५१ |
| ४९. | श्री. मा. ध. श्रीमती चंदनाबाई डोणगावकर<br>(देऊळगावराजा) तर्फे वर्धमान डोणगावकर | २५१ |
| ५०. | श्री. मा. ध. मंजुषा अरविंद गांधी, अकलुज                                        | २५० |
| ५१. | श्री. मा. ध. सौ. शोभना त्रिभुवन शहा, अकलुज                                     | २५० |
| ५२. | श्री. मा. ध. सुशीलाबाई पवनलाल दोशी, अकलुज                                      | २५० |
| ५३. | श्री. मा. ध. सौ. सुनीता गिरीश लाड, नाशिक                                       | २५० |
| ५४. | श्री. मा. ध. सौ. सुनीता दिलीप डोणगावकर, अकोला                                  | २५० |
| ५५. | श्री. मा. ध. सौ. नयना संजयकुमार दोशी, अकलुज                                    | २०१ |
| ५६. | श्री. मा. ध. सौ. सुशीला जयकुमार कडू, सांगली                                    | २०१ |
| ५७. | श्री. मा. ध. श्री. लीलाताई मगन संगई, अंजनगाव                                   | २०१ |
| ५८. | श्री. मा. ध. सौ. अरुणा व सौ. आशा भोरे, कारंजा                                  | २०१ |
| ५९. | श्री. मा. ध. सौ. लता कांतिलाल रुईवाले, कारंजा                                  | १५१ |
| ६०. | श्री. मा. ध. सौ. विभावरी हिराचंद किल्लेदार, नागपूर                             | १५१ |
| ६१. | श्री. मा. ध. सुबोध मोतीलाल कळमकर, भोपाळ                                        | १५० |
| ६२. | श्री. मा. ध. कु. मयुरी महावीर पेंढारी, मुंबई                                   | १५१ |
| ६३. | श्री. मा. ध. देवकुमार सुंदरसा कानडे वेरूळ                                      | १२५ |
| ६४. | श्री. मा. ध. सौ. प्रमिला भोंगाडे, परभणी                                        | १२५ |
| ६५. | श्री. मा. ध. बाळासाहेब गंगासाव जितुरकर, परतवाडा                                | १२५ |
| ६६. | श्री. मा. ध. ध्रुपदाबाई कळमकर, सेलू                                            | १२५ |
| ६७. | श्री. मा. ध. सौ. प्रभाताई नवलसंगई कस्तुरीवाले कारंजा                           | १२५ |
| ६८. | श्री. मा. ध. छगनलाल मोतीलाल कळमकर, कारंजा                                      | १२५ |

बारा

|     |                                                         |     |
|-----|---------------------------------------------------------|-----|
| ६९. | श्री. मा. ध. बाबु जीवंधर टोपरे, कारंजा                  | १२५ |
| ७०. | श्री. मा. ध. विनोद ओंकारसा खंडारे अमरावती               | १२५ |
| ७१. | श्री. मा. ध. रमेशसंगई खुशालसंगई अंजनगाव                 | १२५ |
| ७२. | श्री. मा. ध. सौ. सुशीला जयकुमार कडू, कुडची              | १२५ |
| ७३. | श्री. मा. ध. भरत धन्यकुमार भोरे                         | १०१ |
| ७४. | श्री. मा. ध. श्रीमती चंद्रकलाबाई जैन अग्रवाल कारंजा     | १०१ |
| ७५. | श्री. मा. ध. शांताताई लक्ष्मणजी रुईवाले, अकोला          | १०० |
| ७६. | श्री. मा. ध. सुहास सुबोध कळमकर, भोपाळ                   | १०० |
| ७७. | श्री. मा. ध. श्रेषिक बाहुबली कोथळी                      | १०० |
| ७८. | श्री. मा. ध. सौ. राजमती दादगौंडपाटील                    | १०० |
| ७९. | श्री. मा. ध. सौ. उज्वला अभयकुमार मगदुर                  | १०० |
| ८०. | श्री. मा. ध. सौ. लीलावती वसंतराव खाडे, सांगली           | १०१ |
| ८१. | श्री. मा. ध. सौ. नलिनी अभयकुमार मुधोळकर,<br>देऊळगावराजा | १०१ |
| ८२. | श्री. मा. ध. छगनलाल मो. कळमकर, कारंजा                   | १०१ |
| ८३. | श्री. मा. ध. कु. निधि नितीनकुमार खंडारे, मुंबई          | १०१ |
| ८४. | श्री. मा. ध. कु. भक्ती भरत भोरे, मुंबई                  | १०१ |
| ८५. | श्री. मा. ध. अमोल अनिल चवरे, मुंबई                      | १०१ |
| ८६. | श्री. मा. ध. कु. शर्वरी महावीर पेंढारी, मुंबई           | १०१ |
| ८७. | श्री. मा. ध. सौ. अरुणा अरविंद मगदुन कुंभोज              | ५०  |
| ८८. | श्री. मा. ध. सौ. शकुंतला बाबगौडा पाटील, कुंभोज          | ५०  |
| ८९. | श्री. मा. ध. सौ. कस्तुरी जयकुमार पाटील, कुंभोज          | ५०  |
| ९०. | श्री. मा. ध. सौ. ललिता शांतिनाथा मासुर्णे, कुंभोज       | ५०  |
| ९१. | श्री. मा. ध. सौ. सुशिला बापुसाहेब भोकरे, कुंभोज         | ५०  |
| ९२. | श्री. मा. ध. सौ. शोभा जिनेश्वर भोकरे, कुंभोज            | ५०  |
| ९३. | श्री. मा. ध. सौ. प्रभावती महावीर भोकरे, कुंभोज          | ५०  |
| ९४. | श्री. मा. ध. सौ. सुस्मिता सुभाष पाटील, कुंभोज           | ५०  |
| ९५. | श्री. मा. ध. कु. ब्र. कुसुम जैन, कुंभोज                 | ५०  |

तेरा

## अनुक्रमणिका

| निवेदन, दातारसूची, प्रस्तावना                          | गाथा       | पृष्ठांक |
|--------------------------------------------------------|------------|----------|
| १. मंगलचरण, प्रतिज्ञा व बारा अनुप्रेक्षांचा नामनिर्देश | १ ते ३     | १ ते ४   |
| २. अधुवानुप्रेक्षा                                     | ४ ते २२    | ५ ते १४  |
| ३. अशरणानुप्रेक्षा                                     | २३ ते ३१   | १५ ते १८ |
| ४. संसारानुप्रेक्षा                                    | ३२ ते ७३   | १९ ते ३९ |
| I संसाराचे स्वरूप                                      | ३२ ते ३४   | १९       |
| II चार गतीतील दुःखाचे वर्णन                            | ३५ ते ६२   | २० ते २९ |
| III अठरा नात्याची कथा                                  | ६३ ते ६५   | ३० ते ३३ |
| IV पंचपरिवर्तनाचे स्वरूप                               | ६६ ते ७३   | ३४ ते ३९ |
| ५. एकत्वानुप्रेक्षा                                    | ७४ ते ७९   | ४० ते ४२ |
| ६. अन्यत्वानुप्रेक्षा                                  | ८० ते ८२   | ४३-४४    |
| ७. अशुचित्वानुप्रेक्षा                                 | ८३ ते ८७   | ४५-४६    |
| ८. आस्रवानुप्रेक्षा                                    | ८८ ते ९४   | ४७ ते ५० |
| ९. संवरानुप्रेक्षा                                     | ९५ ते १०१  | ५१ ते ५३ |
| १०. निर्जरानुप्रेक्षा                                  | १०२ ते ११४ | ५४ ते ५९ |
| ११. लोकानुप्रेक्षा                                     | ११५ ते २८३ | ६० ते    |
| १४४                                                    |            |          |
| I लोकाकाशाचे स्वरूप व विस्तार                          | ११५ ते १२१ | ६० ते ६३ |
| II जीवाचे वर्णन व भेद जीवसमास                          | १२२ ते १३३ | ६३ ते ६९ |
| III पर्याप्तीचे स्वरूप व भेद                           | १३४ ते १३८ | ६९ ते ७१ |
| IV प्राणांचे स्वरूप - वर्णन                            | १३९ ते १४१ | ७१-७२    |
| V जीवांचा निवास व संख्या                               | १४२ ते १५१ | ७५-७६    |
| VI सख्याद्वारा अल्पबहुत्व, सांतरत्व                    | १५२ ते १६० | ७७-७८    |
| VII जीवांचे आयुष्य                                     | १६१ ते १६५ | ७९-८०    |
| VIII जीवांच्या अवगाहनेचे वर्णन                         | १६६ ते १७५ | ८१ ते ८४ |
| IX जीवाबाबत विविध मान्यता (चार्वकलह)                   | १७६ ते १८३ | ८५ ते ८८ |

## अन्य दर्शनामत

|                                          |            |            |
|------------------------------------------|------------|------------|
| X आत्म्याचे अस्तित्व व संसारदशा          | १८४ ते १९० | ८९ ते ९२   |
| XI बहिरात्मा, अंतरात्मा, परमात्मा        | १९१ ते १९९ | ९३ ते ९६   |
| XII संसारातील बंधाचे व अशुद्धतेचे स्वरूप | २०० ते २०५ | ९७-९८      |
| XIII पुद्गल व अमूर्त द्रव्याचे वर्णन     | २०६ ते २१६ | ९९ ते १०६  |
| XIV कारणकार्यभावाचे वर्णन, पर्यायस्वरूप  | २१७ ते २२३ | १०७ ते ११० |
| XV वस्तू अनेकांतात्मक आहे                | २२४ ते २४४ | १११ ते १२२ |
| XVI अन्यमतीचे खंडण                       | २४५ ते २५२ | १२३ ते १२४ |
| XVII ज्ञान व ज्ञानाचे भेद निरूपण         | २५३ ते २६३ | १२८ ते १३२ |
| XVIII नयाचे स्वरूप, भेद-प्रभेद निरूपण    | २६४ ते २७८ | १३७ ते १४१ |
| XIX लोकानुप्रेक्षाचा समारोप              | २७९ ते २८३ | १४२ ते १४४ |
| १२. बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा                | २८४ ते ३०१ | १४५ ते १५१ |
| १३. धर्मानुप्रेक्षा                      | ३०१ ते ४३५ | १५२ ते २४२ |
| I सर्वज्ञत्वाची सिद्धी                   | ३०१ ते ३०३ | १५२ ते १५३ |
| II धर्माचे - श्रावकाचे भेद               | ३०४ ते ३०६ | १५३-१५४    |
| III सम्यक्त्वाचे स्वरूप व माहात्म्य      | ३०७ ते ३२७ | १५५ ते १७३ |
| IV अकरा प्रतिमांचे वर्णन - व्रतप्रतिमा   | ३२८ ते ३६९ | १७४ ते १९६ |
| V शेष प्रतिमांचे वर्णन                   | ३७० ते ३९१ | १९७ ते २०९ |
| VI मुनीधर्माचे दशधर्म विवेचन व महत्त्व   | ३९२ ते ४१२ | २१० ते २३० |
| VII आठ अंगांचे विवेचन                    | ४१३ ते ४२४ | २३१ ते २३७ |
| VIII धर्माचे महत्त्व व फळ                | ४२५ ते ४३५ | २३७ ते २४२ |
| IX द्वादश तप                             | ४३६ ते ४८९ | २४३ ते २७५ |

|     |                                                         |     |
|-----|---------------------------------------------------------|-----|
| ६९. | श्री. मा. ध. बाबु जीवंधर टोपरे, कारंजा                  | १२५ |
| ७०. | श्री. मा. ध. विनोद ओंकारसा खंडारे अमरावती               | १२५ |
| ७१. | श्री. मा. ध. रमेशसंगई खुशालसंगई अंजनगाव                 | १२५ |
| ७२. | श्री. मा. ध. सौ. सुशीला जयकुमार कडू, कुडची              | १२५ |
| ७३. | श्री. मा. ध. भरत धन्यकुमार भोरे                         | १०१ |
| ७४. | श्री. मा. ध. श्रीमती चंद्रकलाबाई जैन अग्रवाल कारंजा     | १०१ |
| ७५. | श्री. मा. ध. शांताताई लक्ष्मणजी रुईवाले, अकोला          | १०० |
| ७६. | श्री. मा. ध. सुहास सुबोध कळमकर, भोपाळ                   | १०० |
| ७७. | श्री. मा. ध. श्रेषिक बाहुबली कोथळी                      | १०० |
| ७८. | श्री. मा. ध. सौ. राजमती दादगौंडपाटील                    | १०० |
| ७९. | श्री. मा. ध. सौ. उज्वला अभयकुमार मगदुर                  | १०० |
| ८०. | श्री. मा. ध. सौ. लीलावती वसंतराव खाडे, सांगली           | १०१ |
| ८१. | श्री. मा. ध. सौ. नलिनी अभयकुमार मुधोळकर,<br>देऊळगावराजा | १०१ |
| ८२. | श्री. मा. ध. छगनलाल मो. कळमकर, कारंजा                   | १०१ |
| ८३. | श्री. मा. ध. कु. निधि नितीनकुमार खंडारे, मुंबई          | १०१ |
| ८४. | श्री. मा. ध. कु. भक्ती भरत भोरे, मुंबई                  | १०१ |
| ८५. | श्री. मा. ध. अमोल अनिल चवरे, मुंबई                      | १०१ |
| ८६. | श्री. मा. ध. कु. शर्वरी महावीर पेंढारी, मुंबई           | १०१ |
| ८७. | श्री. मा. ध. सौ. अरुणा अरविंद मगदुन कुंभोज              | ५०  |
| ८८. | श्री. मा. ध. सौ. शकुंतला बाबगौडा पाटील, कुंभोज          | ५०  |
| ८९. | श्री. मा. ध. सौ. कस्तुरी जयकुमार पाटील, कुंभोज          | ५०  |
| ९०. | श्री. मा. ध. सौ. ललिता शांतिनाथा मासुर्णे, कुंभोज       | ५०  |
| ९१. | श्री. मा. ध. सौ. सुशिला बापुसाहेब भोकरे, कुंभोज         | ५०  |
| ९२. | श्री. मा. ध. सौ. शोभा जिनेश्वर भोकरे, कुंभोज            | ५०  |
| ९३. | श्री. मा. ध. सौ. प्रभावती महावीर भोकरे, कुंभोज          | ५०  |
| ९४. | श्री. मा. ध. सौ. सुस्मिता सुभाष पाटील, कुंभोज           | ५०  |
| ९५. | श्री. मा. ध. कु. ब्र. कुसुम जैन, कुंभोज                 | ५०  |

जल विलोलपशुतन सुकोल नभचरसरउरपर ।  
फिरि नरकपात अति कष्ट सहि कष्टकष्ट नरतन महत् ।  
तहउं पाय रत्नत्रय चिगदजे, ते दुर्लभ अवसर लहत ॥ ११ ॥

अर्थ - निगोदामध्ये दीर्घकाळ वास करून, तेथून बाहेर पडून, कष्ट सहन करून, पृथ्वी, वनस्पती, वायु, जल, अग्नी, निगोद प्राप्त करून, जन्म, म्हातारपण, मरण सहन करून, अळी, ढेकूण, मुंगळा, तव, भ्रमर या भवात भ्रमण करून; जलचर-नभचर, स्थलचर होऊन; पुनः नरकात जाऊन कष्ट सहन करतो. दुर्लभ मानवशरीर प्राप्त करून दुर्लभ अवसर प्राप्त झाला असतांना रत्नत्रयाची आराधना करावी.

आगमाभ्यासाचे महत्त्व व प्रेरणा -

एयग्गदो समणो एयग्गं णिच्छिदस्स अत्थस्स ।  
णिच्छिती आगमदो, आगमचेट्ठा तदोजेट्ठा ॥ २३२ ॥  
आगमहीणो समणो णेवप्पाणं परं विजाणादि ।  
अविजाणंतो अट्ठे खवेदि कम्माणि किध साहू ॥ २३३ ॥  
आगमचक्खूसू इंदियचक्खूणिसव्वभूदाणि ।  
देवा वि ओहिचक्खू सिद्धा पुण सव्वदो चक्खु ॥ २३४ ॥

अर्थ - श्रमण सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याच्या एकाग्रतेच्या भूमिकेला प्राप्त झालेला असतो. एकाग्रता ज्यास वस्तुतत्त्वाचा निर्णय झाला असतो त्यालाच असते, आणि हा निर्णय जिनागमाने होतो. म्हणून आगमविषयक व्यापार हा सर्वोपरी आहे. ॥ २३२ ॥

आगमज्ञानाने रहित श्रमण आत्म्यास आणि परास जाणत नाही. त्यांना न जाणणारा साधू कर्माचा क्षय कसा काय करील ? ॥ २३३ ॥

साधू आगमनेत्राने पाहतात. सर्वसाधारण सर्वच संसारी जीव चक्षुरिंद्रिय द्वारा पाहतात; आणि देवअवधिज्ञानरूपी डोळ्याने आणि सिद्धपरमात्मा मात्र आपल्या आत्म्याच्या सर्व प्रदेशद्वारा पाहतात. ॥ २३४ ॥

श्री. आ. कुंदकुंददेव  
प्रवचनसार, अध्याय ३ रा, तत्त्वदीपिका  
टी. श्लोक २३२ ते २३४

अणुपेहणं) त्याचेच आस्रवाच्या स्वरूपाचे चिंतन यथार्थ आहे. ॥ ९४ ॥

दोहा - आस्रवपंचप्रकारकुं, चिंतवै तजै विकार ।

ते पावे निजरूपकुं, यहै भावना सार ॥

अर्थ - जे पाच प्रकारच्या आस्रवाचे चिंतवन करतात, सर्व विकारांना सोडतात, ते आत्मस्वरूप प्राप्त करून घेतात. हे या भावनेचे सार आहे.

आस्रवभावना समाप्त

1 1 1

मोहक्षयाचा अन्य उपाय

निणसत्थादो अट्ठे पच्चक्खादीहिं बुज्जादो णियमा ।

खीयदि मोहोपचओ तम्हा सत्तं समधिदव्वं ॥ ८६ ॥

आ. कुंदकुंददेव, प्रवचनसार गाथा ८६

अर्थ - जिनशास्त्रानुसार प्रत्यक्षादि प्रमाणद्वारा जो पदार्थांना जाणतो त्याचा मोहाचा प्रसार नाश पावतो. म्हणून समीचीन प्रकारे जिनशास्त्राचे अध्ययन करावे.

शुद्धीपत्रक

| अ. नं. | पा. नं. | ओळ     | अशुद्ध            | शुद्ध                 |
|--------|---------|--------|-------------------|-----------------------|
| १      | सात     | १३     | यत्रशत्र          | यत्रतत्र              |
| २      | आठ      | १३     | अनित्वाच्या मागे  | अनित्वाच्या मागे      |
| ३      | चौदा    | ४      | अधुवाणुप्रेक्षा   | अधुवानुप्रेक्षा       |
| ४      | चौदा    | २४     | सख्याद्वारा       | संख्याद्वारा          |
| ५      | २९      | १३     | अस्थि ।           | अस्थि                 |
| ६      | १       | ८      | तीर्थकर           | तीर्थकर               |
| ७      | ९       | ८      | मी                | ती                    |
| ८      | १४      | १३     | विषयमुखाचे        | विषयसुखाचे            |
| ९      | २४      | १२     | पाण्याचा          | पापाच्या              |
| १०     | २७      | शेवटची | कष्टाने           | कष्टाने               |
| ११     | ३७      | ४      | एकतीव             | एकतीस                 |
| १२     | ३७      | २६     | परिणमत्त          | परिणमत                |
| १३     | ४०      | १३     | बिचार             | बिचारा                |
| १४     | ४०      | १७     | संयोगवियोगाचे     | संयोगवियोगाचे         |
| १५     | ४२      | २०     | आगत               | आगम                   |
| १६     | ४२      | २२     | अवधिज्ञान नेमाने  | अवधिज्ञानेमाने        |
| १७     | ४३      | ९      | बहिरबदव्वं        | बाहिरदव्वं            |
| १८     | ४४      | १६     | आध्याय            | उपाध्याय              |
| १९     | ४५      | २४     | परिणाममध्ये       | परिणामामध्ये          |
| २०     | ४५      | १४     | विरमणकत्रे        | विरमणकत्रे            |
| २१     | ४५      | ७      | निणसत्थादो        | जिणसत्थादो            |
| २२     | ४५      | ८      | बुज्झादो          | बुज्झदो               |
| २३     | ५५      | १५     | होतो              | होते.                 |
| २४     | ५७      | १४     | परिवह             | परीषह                 |
| २५     | ५९      | ८      | दंसणभट्टा ।       | दंसणभट्टा ।           |
| २६     | ६२      | १३     | चौदा              | चौदा                  |
| २७     | ६४      |        | आधारहित           | आधाररहित              |
| २८     | ७२      | १८     | चडखंख             | चऊखंख                 |
| २९     | ७८      | १      | अपुण्णापं         | अपुण्णाणं             |
| ३०     | ८२      | ५      | अंतरदेवाच्या      | व्यंतरदेवाच्या        |
| ३१     | ९४      | ६      | उत्कृष्ट          | उत्कृष्ट              |
| ३२     | १००     | २४     | शक्ती असे म्हणतात | शक्ती आहे असे म्हणतात |
| ३३     | १०१     | २४     | लोककाशामध्ये      | लोककाशामध्ये          |
| ३४     | १०८     | १२     | कालाइलाद्धि ।     | कालादलाद्धि ।         |
| ३५     | ११९     | १७     | दव्वामित्तं ।     | द्रव्वमित्तं ।        |
| ३६     | १२२     | १      | याच               | यास                   |
| ३७     | १२२     | ५      | साख्य             | सांख्य                |
| ३८     | १४३     | १७     | लोकानुपेक्षेच्या  | लोकानुपेक्षेच्या      |
| ३९     | १५६     | शेवटची | असंख्यानल्या      | असंख्यातव्या          |
| ४०     | १६०     | १२     | प्रमाणसप्रभंगी    | प्रमाणसप्तभंगी        |

| अ. नं. | पा. नं. | ओळ     | अशुद्ध          | शुद्ध            |
|--------|---------|--------|-----------------|------------------|
| ४१     | १६१     | ६      | माना            | मान              |
| ४२     | १६४     | १२     | दुर्बलेमुळे     | दुर्बलतेमुळे     |
| ४३     | १७२     | १३     | निःशक्तितत्व    | निःशक्तितत्व     |
| ४४     | १७५     | ६      | निंदामालस्ती    | निंदानालस्ती     |
| ४५     | १८६     | ७      | तिसरा           | तृतीय            |
| ४६     | १९०     | ७      | ससरूपे          | ससरूवे ।         |
| ४७     | १९४     | ७      | इहलीयपणिरी हो   | इहलीयणिरीहो ।    |
| ४८     | १९७     | २१     | चितवन           | चितवन            |
| ४९     | २०२     | १२     | चत्तारभो        | चत्तारंभो        |
| ५०     | २०४     | १      | मध्येही         | गाळावे           |
| ५१     | २०८     | २५     | क्रोधमनमाया     | क्रोधमानमाया     |
| ५२     | २०५     | २५     | प्राकृतदोहाबद्ध | प्राकृतदोहाबद्ध  |
| ५३     | २११     | १३     | न्या            | त्या             |
| ५४     | २१२     | १२     | ताडनच           | ताडनच            |
| ५५     | २१३     | १४     | कुटित           | कुटिल            |
| ५६     | २३१     | ३      | निःशकित         | निःशंकित         |
| ५७     | २३७     | २७     | निशाकित         | निःशंकित         |
| ५८     | २३२     | ४      | निशाकित         | निःशंकित         |
| ५९     | २३२     | १४     | बुण             | गुण              |
| ६०     | २३२     | शेवटची | दुर्गधमय        | दुर्गधमय         |
| ६१     | २३४     | १०     | निंदानालसी      | निंदानालस्ती     |
| ६२     | २३६     | १७     | इंद्रियसुखी     | इंद्रियसुखाची    |
| ६३     | २०६     | शेवटची | निःशंकानादि     | निःशंकादि        |
| ६४     | २३७     | ५      | थ               | य                |
| ६५     | २३७     | ८      | निशकितादि       | निःशंकितादि      |
| ६६     | २३८     | ७      | पुत्तकलत्तेषु   | पुत्तकलत्तेषु ।  |
| ६७     | २३९     | ११     | किन्ती          | किन्ती           |
| ६८     | २४३     | १५     | युत्सर्ग        | व्युत्सर्ग       |
| ६९     | २४५     | शेवटची | तहा             | नप               |
| ७०     | २४६     | २१     | सकल्पाला        | संकल्पाला        |
| ७१     | २४७     | १५     | रस--शकते        | रस--शकतो         |
|        |         |        | जानकारी-शकते    | जानकारी असू शकते |
| ७२     | २५२     | १८     | पांजलपणाने      | प्रांजलपणाने     |
| ७३     | २५२     | १९     | किपि            | किंपि            |
| ७४     | २५३     | १३     | जाड             | जाइ              |
| ७५     | २५३     | १६     | लागल्या         | लागलेल्या        |
| ७६     | २५६     | ७      | तुत्कृष्ट       | उत्कृष्ट         |
| ७७     | २५६     | २६     | भुन्तीये        | भत्तीए           |
| ७८     | २६०     | १५     | लौकिक           | लौकिक            |
| ७९     | २६३     | २      | इष्टवियोजन      | इष्टवियोगज       |
| ८०     | २७५     | १८     | आत्मोक्ष        | आत्मोत्थ         |